

Metodologie výzkumu politiky

Vít Beneš, Petr Drulák (eds.)

Obsah

Metodologie výzkumu politiky	1
1. Úvod	6
Literatura	7
2. Vědecký výzkum a jeho epistemologické, metodologické a normativní souvislosti	9
2.1. Vysvětlující výzkum	9
2.1.1. Korelační pojetí kauzality	10
2.1.2. Podmínkové pojetí kauzality	10
2.1.3. Mechanistické pojetí kauzality	11
2.2. Interpretativní výzkum	12
2.3. Kritický výzkum	13
Literatura	16
3. Výzkumný rámec a jeho prvky	17
3.1. Výzkumná otázka	19
3.2. Způsob práce s teorií	21
3.2.1. Popis	23
3.2.2. Tvorba teorie	24
3.2.3. Aplikace teorie	25
3.2.4. Testování teorie	26
3.3. Výběr případů	28
3.4. Operacionalizace pojmů, vymezení dat a proměnných	31
3.5. Způsob zpracování a interpretace dat	34
3.6. Shrnutí	35
Literatura	35
4. Případová studie	37
4.1. Případová studie v historii a současnosti	37
4.2. Výzkumný rámec případové studie	39
4.2.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky	39
4.2.2. Výběr předmětu výzkumu a případů	40

4.2.3.	Vymezení proměnných	43
4.2.4.	Zpracování dat a interpretace výsledků.....	45
4.3.	Příklad aplikace případové studie: Environmentální nedostatek a konflikty	48
4.3.1.	Výběr předmětu výzkumu a výzkumné otázky	48
4.3.2.	Vymezení proměnných	49
4.3.3.	Výběr případů.....	49
4.3.4.	Zpracování a interpretace dat	50
4.4.	Zhodnocení případové studie.....	50
4.5.	Závěr.....	51
	Literatura	51
5.	Interpretativní případová studie	54
5.1.	Interpretativní případová studie v historii a současnosti	54
5.2.	Pragmatismus, koncepty a relacionismus	55
5.3.	Výzkumný rámec interpretativní případové studie	56
5.4.	Příklad aplikace interpretativní případové studie: Americké rozhodování v karibské krizi	58
5.5.	Příklad aplikace interpretativní případové studie: Evropská policejní spolupráce....	60
5.6.	Závěr.....	62
	Kontrolní otázky.....	63
	Literatura	63
6.	Komparativní případová studie	65
6.1.	Komparativní studie v historii a současnosti.....	65
6.2.	Výzkumný rámec komparativní studie.....	66
6.2.1.	Výzkumné cíle a výzkumné otázky	66
6.2.2.	Výběr případů.....	69
6.2.3.	Vymezení proměnných	71
6.2.4.	Zpracování dat a interpretace výsledků.....	72
6.3.	Příklad aplikace komparativní studie: Sociální revoluce	73
6.3.1.	Výzkumné cíle.....	73
6.3.2.	Výběr případů.....	74
6.3.3.	Vymezení proměnných	74
6.3.4.	Zpracování dat a interpretace výsledků.....	75
6.4.	Zhodnocení komparativní studie	76
6.5.	Závěr.....	77
	Kontrolní otázky.....	78
	Literatura	78
7.	Kvalitativní srovnávací analýza	81

7.1.	Kvalitativní srovnávací analýza v historii a současnosti	81
7.2.	Výzkumný rámec kvalitativní srovnávací analýzy	82
7.2.1.	Výzkumné cíle a výzkumné otázky	82
7.2.2.	Vymezení proměnných	83
7.2.3.	Zpracování dat a interpretace výsledků	85
7.3.	Příklad aplikace kvalitativní srovnávací analýzy: socioekonomický rozvoj v Latinské Americe	89
7.3.1.	Výzkumné cíle a výzkumné otázky	89
7.3.2.	Vymezení proměnných	90
7.3.3.	Zpracování dat a interpretace výsledků	91
7.4.	Zhodnocení kvalitativní srovnávací analýzy	96
7.5.	Závěr	96
	Kontrolní otázky	97
	Literatura	97
8.	Regresní a korelační analýza	100
8.1.	Historie a současnost statistické analýzy	100
8.2.	Výzkumný rámec statistické analýzy	101
8.2.1.	Výzkumné cíle a otázky	101
8.2.2.	Výběr případů	102
8.2.3.	Vymezení proměnných	103
8.2.4.	Zpracování dat a interpretace výsledků	105
8.3.	Příklad aplikace regresní analýzy: členství v mezinárodních organizacích	114
8.4.	Zhodnocení regresní a korelační analýzy	119
8.5.	Závěr	119
	Kontrolní otázky	120
	Literatura	120
9.	Statistická analýza kategoriálních dat	121
9.1.	Analýza kategoriálních dat v historii a současnosti	121
9.2.	Výzkumný rámec analýzy kategoriálních dat	121
9.2.1.	Výzkumné cíle a otázky	122
9.2.2.	Výběr případů	122
9.2.3.	Vymezení proměnných	122
9.2.4.	Zpracování dat a interpretace výsledků	123
9.3.	Příklad aplikace korespondenční analýzy: Hlasování v Evropském parlamentu	130
9.4.	Zhodnocení statistické analýzy kategoriálních dat	133
9.5.	Závěr	134
	Kontrolní otázky	134

Literatura	134
10. Předpovědní metody.....	136
10.1. Historie a současnost předpovědních metod.....	136
10.2. Výzkumný rámec předpovědních metod	138
10.2.1. Výzkumné cíle a otázky	138
10.2.2. Scénaristika.....	139
10.2.3. Teorie her.....	142
10.3. Příklad aplikace teorie her: Íránský jaderný program.....	146
10.4. Zhodnocení předpovědních metod.....	148
10.5. Závěr	149
Kontrolní otázky.....	150
Literatura	150
11. Obsahová analýza.....	154
11.1. Historie a současnost obsahové analýzy	154
11.2. Výzkumný rámec obsahové analýzy	155
11.2.1. Výzkumné cíle a otázky	156
11.2.2. Výběr předmětu výzkumu	157
11.2.3. Vymezení proměnných.....	158
11.2.4. Zpracování dat a interpretace výsledků	161
11.3. Příklad aplikace obsahové analýzy: Diskuze o mořském dně na půdě OSN.....	163
11.3.1. Výzkumné cíle a otázky	163
11.3.2. Výběr předmětu výzkumu	164
11.3.3. Vymezení proměnných.....	164
11.3.4. Zpracování dat a interpretace výsledků	165
11.4. Zhodnocení obsahové analýzy	166
Kontrolní otázky.....	166
Literatura	167
12. Diskurzivní analýza.....	169
12.1. Diskurzivní analýza v historii a současnosti	169
12.2. Výzkumný rámec diskurzivní analýzy.....	170
12.2.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky.....	171
12.2.2. Předmět výzkumu a vymezení dat.....	171
12.2.3. Zpracování dat a interpretace výsledků	174
12.3. Příklad aplikace diskurzivní analýzy: Rakouská národní identita	177
12.3.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky.....	177
12.3.2. Předmět výzkumu a vymezení dat.....	178
12.3.3. Zpracování dat a interpretace výsledků	179

12.4.	Zhodnocení diskurzivní analýzy	180
12.5.	Závěr	180
	Literatura	181
13.	Etnografie	185
13.1.	Historie a současnost etnografie	185
13.2.	Výzkumný rámec etnografie	186
13.2.1.	Výzkumné cíle a otázky	186
13.2.2.	Výběr předmětu výzkumu a vymezení dat	187
13.2.3.	Sběr a zpracování dat a interpretace výsledků	189
13.3.	Příklad aplikace etnografie: Válka v Iráku	192
13.4.	Zhodnocení etnografie	194
13.5.	Závěr	195
	Kontrolní otázky	195
	Literatura	195
14.	Závěrem: Logika, rétorika a standardy výzkumu	199
14.1.	Logika výzkumu	199
14.2.	Rétorika výzkumu	203
14.2.1.	Název a úvod	204
14.2.2.	Teorie	206
14.2.3.	Metodologie	207
14.2.4.	Analýza	209
14.2.5.	Závěr	211
14.2.6.	Seznam zdrojů	212
14.3.	Standardy výzkumu	213
14.3.1.	Platnost	214
14.3.2.	Spolehlivost	215
14.3.3.	Etika	215
	Literatura	216

1. Úvod

Vít Beneš, Petr Drulák

Kniha *Metodologie výzkumu politiky*, kterou držíte v ruce, navazuje na publikaci vydanou v roce 2008 kolektivem autorů z Ústavu mezinárodních vztahů *Jak zkoumat politiku* (Drulák a kol., 2008), která reagovala na tehdejší absenci metodologické reflexe v českém výzkumu politiky. Naše první kniha, která nabídla úvod do hlavních metodologií kvalitativního výzkumu, se setkala s příznivým ohlasem v oborech, jimž byla určena, tedy především politologii, mezinárodních vztazích, evropských a bezpečnostních studiích. Rovněž pomohla nárůstu metodologické povědomí těchto oborů, který můžeme pozorovat jak na úrovni výuky, tak i na úrovni diplomových a disertačních prací či publikací českých autorů.

Navazujeme na publikaci z roku 2008 a zároveň se snažíme odpovědět na některé její nedostatky. Mezi oběma publikacemi existuje dělba práce, obě knihy se do určité míry doplňují a při plánování a realizaci výzkumu politiky bychom proto měli věnovat pozornost tématům diskutovaným v první i ve druhé knize. Publikace *Jak zkoumat politiku* se soustředila na filozofickovědní souvislosti jednotlivých metodologií použitelných při výzkumu politiky. Představili jsme nejdůležitější kvalitativní metodologie výzkumu politiky, přičemž jsme zdůrazili jejich ontologické a epistemologické předpoklady. Důraz na filozofickovědní souvislosti, které tvořily významnou část výkladu v předchozí publikaci, nám umožnil kategorizovat metodologie podle jejich epistemologických východisek (vysvětlující přístupy versus interpretativní přístupy) a ontologických východisek (holismus versus individualismus a materialismus versus idealismus). První kniha dobře ilustrovala epistemologickou a ontologickou pluralitu kvalitativních metodologií (k metodologickým souvislostem filozofickovědních otázek viz též Hollis – Smith 2000; Ochrana 2013; Bourdieu – Chamboredon – Passeron 1991).

Na filozofickovědní úvod do kvalitativních metodologií, který nabídla první kniha z roku 2008, navazujeme důkladnějším výkladem jednotlivých metodologií a návodem na sestavení *výzkumného rámce* (research design). Chceme čtenáři poskytnout detailní návod, jak postupovat při plánování a realizaci výzkumu využívajícího zvolenou metodologii a při prezentaci výsledků tohoto výzkumu. Budeme se věnovat tomu, jak si klást výzkumnou otázku, jak vybírat předmět výzkumu a analyzované případy, jak specifikovat proměnné a jak zpracovávat data. Filozofickovědní předpoklady, diskutované v první publikaci, bychom neměli při sestavování výzkumného rámce ztrácet ze zřetele. Naše předpoklady o tom, jak poznávat svět (epistemologie) a co vlastně poznáváme (ontologie) bezprostředně ovlivňují způsob, jakým si klademe výzkumné otázky, jakým pracujeme s teoriemi, co považujeme za relevantní data a jak tyto data zpracováváme a interpretujeme.

Zároveň se snažíme vyvarovat některým omezením a nedostatkům první knihy. V knize, kterou držíte v ruce, se snažíme představit jednotlivé metodologie v uživatelsky přátelské podobě. Praktický návod na plánování a realizaci výzkumu, který jednotlivé kapitoly nabízí, poslouží stejně tak dobře zkušenému výzkumníkovi, jako studentovi při práci na jeho bakalářské nebo diplomové práci. Oproti první knize z roku 2008 jsme tentokrát zahrnuli i statistickou analýzu (regresní a korelační analýza a statistická analýza kategoriálních dat) a předpovědní metodologie.

Než se pustíme do výkladu jednotlivých metodologií, považujeme za důležité připomenout některá koncepčních odlišení (Drulák 2008a, 2008b 2008c). V prvé řadě odlišíme metodologie a metody a na základě epistemologických východisek, diskutovaných v předcházející publikaci, vymežíme vysvětlující, interpretativní a kritický výzkumu. Od epistemologických východisek výzkumu se odvíjí i diskuze o výzkumných standardech.

Předmětem našeho zájmu jsou především metodologie a pouze druhotně metody (Drulák, 2008a). Na jedné straně metodologie i metody odkazují k propojování abstraktního světa teorií s konkrétním světem empirických pozorování, umožňují naplňovat teoretické pojmy a souvislosti empirickými daty a vyvozovat z konkrétních dat obecnější závěry. Na druhé straně se liší rozdílem mezi obecnější strategií a konkrétnější taktikou (McNabb, 2004: 341). *Metodologie* představuje obecnou strategii propojování teorie s empirií – můžeme rozlišovat například mezi vysvětlujícími metodologiemi a interpretativními metodologiemi. *Metoda* je taktikou či technikou sběru a vyhodnocování dat: například strukturovaný rozhovor, neformální rozhovor, zúčastněné pozorování, analýza dokumentů, analýza konverzace, analýza korelace, kontingenční tabulka. Metoda je postup – konkrétní návod a popis způsobu, jakým chceme naplnit náš výzkumný cíl.

Jednotlivé metodologické kapitoly se potom budou věnovat specifickým otázkám plánování a realizace výzkumu využívajícího příslušnou metodologii. Všechny kapitoly mají v zásadě identickou strukturu. Po krátkém úvodu následuje shrnutí historického pozadí diskutované metodologie. Kdy, v jakém kontextu či v jaké disciplíně jsme se mohli se zmíněnou metodologií poprvé setkat? Jak je metodologie využívána v současnosti a které metodologické texty zásadním způsobem přispěly k jejímu rozvoji?

Jádrem jednotlivých kapitol je návod na sestavení výzkumného rámce a jeho jednotlivých prvků (k jednotlivým prvkům metodologického rámce viz Geddes 2003; George – Bennett 2005: 73-88). V zásadě je můžeme rozlišit čtyři prvky metodologického rámce společné pro všechny metodologie. Každá kapitola poskytne vodítko, 1) jakým způsobem v rámci dané metodologie formulujeme výzkumný cíl (výzkumnou otázku), 2) jak vybíráme předmět výzkumu (případy), 3) jak vymezujeme data (proměnné) a 4) jak data zpracováváme (metoda). Přestože se představené metodologie liší ve svých epistemologických východiscích, jejich výzkumné rámce vždy nějakým způsobem specifikují, co je cílem výzkumu, jaký případ (případy) zkoumáme, co považujeme za vstupní data a jak tato data zpracováváme.

V poslední podkapitole si představíme aplikaci zmíněné metodologie v praxi. Smyslem této podkapitoly je seznámit čtenáře s výzkumným rámcem nějakého existujícího výzkumu. Ukážeme si, jakou výzkumnou otázku si autor položil, co bylo jeho cílem, jak vybíral případ(y) pro svoji empirickou analýzu, jak vymezil data (proměnné) a jakou metodou data zpracovával.

Literatura

- Bourdieu, P., Chamboredon, J.-C., Passeron, J.-C (1991): *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*. Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Drulák, Petr (2008a) „Úvod“, In: Drulák, Petr a kol., *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, 9-13.
- Drulák, Petr (2008b) „Epistemologie, ontologie a operacionalizace“, In: Drulák, Petr a kol., *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, 14-28.
- Drulák, Petr (2008c) „Kvalitativní výzkum – standardy, rétorika a logika“, In: Drulák, Petr a kol., *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, 227-240..
- Geddes, B (1990): How the Cases You Choose Affect the Answers You Get. *Political Analysis*, vol. 2, no. 1, s. 131–149.

- George, A. L. – Bennett, A.(2005): *Case studies and theory development in the social sciences*. Cambridge: MIT Press.
- Hollis, M., Smith, S.: *Mezinárodní vztahy: výklad a porozumění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000.
- McNabb, D. E (2004):The Interpretive Approach II: Ethnographic Methods. In: D. E. McNabb. *Research Methods for Political Science. Quantitative and Qualitative Methods*. New York, Sharpe,s. 398–415.
- Ochrana, František (2013): *Metodologie vědy. Úvod do problému*. Praha: Karolinum.

2. Výzkum politiky a jeho epistemologické, metodologické a normativní souvislosti

Petr Drulák, Ondřej Císař, Vít Beneš

Na rozdíl od přírodních věd probíhá společenskovědní výzkum, tedy i výzkum politiky, v rámci několika hlavních výzkumných tradic: vysvětlující výzkum, interpretativní výzkum a kritický výzkum (Hollis – Smith 2000; Drulák 2008b; McNabb 2004: 343-349). Každá z těchto výzkumných tradic vychází z odlišných epistemologických východisek a reprezentuje tak specifický způsob zkoumání společenské reality. Bylo by chybou povyšovat některou z těchto výzkumných tradic na univerzální perspektivu, z níž bychom se pak pokoušeli „opravovat“ přístupy jiné (della Porta – Keating 2008; Winch 2004; Oakeshott 1933). Z praktických důvodů bychom si měli uvědomit možnosti a limity výzkumu, ve kterém je ukotven náš výzkumný projekt, a těmito možnostem a limitům přizpůsobit celkovou prezentaci (styl psaní) a zarámování našich interpretací a závěrů.

Ačkoliv se jednotlivé výzkumné tradice podstatně odlišují co do vnitřní logiky a standardů, neznamená to, že využití metod jednoho typu se v rámci jednoho výzkumu vylučuje s využitím metod jiného typu. Naopak dobrý výzkum bude často kombinovat kvalitativní a kvantitativní data, výzkumné postupy interpretativních a vysvětlujících metodologií. Nicméně podobné propojování vyžaduje jak zvládnutí příslušných metodologických dovedností, tak i otevřenost a toleranci vůči odlišným standardům.

V této knize se vyhýbáme rozlišení na kvalitativní vs. kvantitativní výzkum (kvalitativní metodologie vs. kvantitativní metodologie), které je běžné v jiných metodologických učebnicích a se kterým pracovala i naše starší publikace z roku 2008 (Drulák et al. 2008). Rozlišení na kvalitativní a kvantitativní metodologie může být vnímáno jako zavádějící. Adjektivum kvalitativní či kvantitativní nemusí odpovídat charakteru zpracovávaných dat. Některé z metodologií běžně označovaných jako kvantitativní mohou zpracovávat i kvalitativní data (viz statistická analýza kategoriálních dat). Naopak kvantifikaci a výzkumné techniky typické pro kvantitativní metodologie můžeme využít i v rámci kvalitativních metodologií (obsahová analýza či diskurzivní analýza).

2.1. Vysvětlující výzkum

Vysvětlující výzkum hledá a ověřuje příčinné (kauzální) souvislosti mezi politickými fenomény (příčinou a následkem). Zatímco epistemologické rozdíly mezi vysvětlujícím a interpretativním výzkumem můžeme považovat za relativně etablované (Hollis – Smith, 2000; Drulák et al. 2008), hlavní diskuse v posledních letech probíhala právě v rámci vysvětlujícího výzkumu (King – Keohane – Verba 1994; George – Bennett, 2005; Brady – Collier 2010). V této metodologické diskusi se střetli na jedné straně zastánci korelačního pojetí kauzality sledující kvantitativní logiku (viz legendární metodologická učebnice King – Keohane – Verba, 1994) a na straně druhé výzkumníci orientovaní na podmínkové pojetí kauzality (klasické vymezení viz Ragin 1987: kap. 1-3; viz též Mahoney, Goertz 2006) respektive mechanistické pojetí kauzality (George – Bennett, 2005), kteří se namísto proměnných a vztahů mezi nimi soustředí na makrosociální případy. V rámci vysvětlujícího výzkumu tedy rozlišujeme tři přístupy ke kauzalitě: korelační pojetí, podmínkové pojetí a mechanistické pojetí.

2.1.1. Korelační pojetí kauzality

V rámci *korelačního pojetí kauzality* zjišťujeme, která z možných (hypotetických) příčin má nejsilnější kauzální efekt na zkoumaný fenomén. Současně posuzujeme pravděpodobnost, s jakou příčina ovlivňuje následek. Korelační pojetí kauzality můžeme ztotožnit s pozitivistickou tradicí. Pod pojmem *positivismus* máme na mysli výzkumnou tradici, která přebírá logiku a metodologické postupy přírodních vědy (naturalismus) (viz della Porta – Keating 2008: 19-25). Jejím cílem je hledání obecných kauzálních zákonitostí o fungování společnosti (univerzalizmus), přičemž dosavadní poznatky o těchto obecných zákonitostech jsou formulovány v podobě teorií testovatelných vůči empirické realitě (empirismus). Abychom mohli teorie testovat, musíme přijmout předpoklad, že výzkumník jako poznávací subjekt je oddělený od poznávané reality, která existuje nezávisle na něm (objektivismus) (srov. Barša – Císař 2008: 293-300).

Dnešní pozitivismus také nevěří v možnost formulovat jedinou univerzálně platnou teorii. Zákonitosti fungování společnosti (teorie) je třeba vždy kontextualizovat a vymezit jejich platnost jasně definovanými podmínkami. Pro naše obory je typická pluralita teorií, cílem vysvětlujícího výzkumu je formulace stále lepších teorií a jejich testování ve snaze nalézt teorii, která co nejlépe vystihuje zákonitosti fungování společnosti. Teorie testujeme tím způsobem, že ověřujeme zda změny nezávislé proměnné (hypotetizované příčiny) způsobují změny závislé proměnné (důsledek) (blíže viz kapitola věnovaná výzkumnému rámci a způsobu práce s teorií).

Intenzitu, s jakou předpokládané příčiny ovlivňují zkoumaný fenomén, a pravděpodobnost, že k tomuto ovlivňování dochází, můžeme nejpresvědčivěji doložit laboratorním experimentem (Mahoney– Goertz 2006). Při laboratorním experimentu izolujeme zkoumaný případ od všech potenciálních rušivých vlivů, vystavíme jej působení vždy jen jedné hypotetické příčiny a zjišťujeme, zda se objeví očekávaný důsledek. Korelační pojetí kauzality se opírá o terminologii používanou v těchto laboratorních experimentech. Rozlišuje nezávislou proměnnou (předpokládaná příčina, explanans), závislou proměnnou (předpokládaný důsledek, explanandum), zprostředkující proměnné (skrze něž působí nezávislá proměnná na závislou) a kontrolní proměnné (potenciální rušivé vlivy, které mohou působit na závislou proměnnou) (Gray 2004; Mc Nabb 2004; Drulák 2008b). V rámci korelačního pojetí kauzality zjišťujeme, zda hodnota závislé proměnné kolísá v závislosti na hodnotě nezávislé proměnné, tj. zda spolu hodnoty obou proměnných korelují. Jak jsme se zmínili výše, nejvhodnějším postupem pro identifikaci kauzálních efektů je laboratorní experiment, který však při výzkumu politiky většinou nemůžeme z praktických či etických důvodů experiment použít. Lze se mu ale přiblížit dostatečně vysokým počtem vhodně vybraných případů.¹ Obecně platí, že vyšší počet zkoumaných případů (N) zajišťuje vyšší spolehlivost testu. Typickým příkladem vysvětlující metodologie vycházející z korelačního pojetí kauzality je statistická analýza (regresní a korelační analýza) zkoumající řádově stovky a tisíce případů. Pokud se počet případů (N) pohybuje v desítkách a stovkách, můžeme v rámci korelačního pojetí kauzality použít i komparativní případovou studii (King – Keohane – Verba 1994; Drulák 2008b).

2.1.2. Podmínkové pojetí kauzality

Alternativou ke korelačnímu pojetí je *podmínkové pojetí kauzality*, které zachycuje kauzalitu identifikací nutných a postačujících podmínek zkoumaného jevu (Mahoney, Goertz 2006). Na

¹ Ke strategiím výběru případů viz kapitoly věnující se komparativní případové studii, kvalitativní srovnávací analýze a regresní a korelační analýze.

rozdíl od korelačního pojetí kauzality nás nezajímá, jak silně ovlivňuje předpokládaná příčina zkoumaný fenomén. Zajímá nás, zda můžeme předpokládanou příčinu označit za nutnou a / nebo postačující podmínku pro zkoumaný fenomén. Pokud na zkoumaný fenomén působí více příčin, nezjišťujeme sílu vlivu jednotlivých příčin, jako je tomu u korelačního pojetí kauzality. Naopak nás zajímá, v jaké kombinaci (kombinacích) se musí příčiny vyskytovat, aby došlo k očekávanému důsledku. V této souvislosti např. Ch. Ragin (1987) mluví o zvláštním pojetí kauzality založené na vícenásobně spojených vztazích. Podmínkové pojetí kauzality (hledání nutných a postačujících podmínek) je proto vhodné pro analýzu situací, kdy různé cesty (různé kombinace podmínek) vedou ke stejnému výsledku – tento jev označujeme pojmem *ekvifinalita*. Podmínkové pojetí kauzality rovněž vychází z komparace více případů a s korelačním pojetím sdílí obecný cíl – odhalování obecných zákonitostí fungování společnosti prostřednictvím testování teorií. Zároveň však zůstává citlivé vůči specifickým výstupům jednotlivých případů. Průkopnickým postupem pro studium takto pojaté kauzality jsou tzv. Millovy vylučovací metody (viz kapitola komparativní případová studie). Dnes dominantním postupem je však mnohem sofistikovanější kvalitativní srovnávací analýza (viz kapitola Kvalitativní srovnávací analýza).

2.1.3. Mechanistické pojetí kauzality

Konečně třetím přístupem je *mechanistické pojetí kauzality*, které se soustřeďuje na zkoumání příčinných *mechanismů*. Korelační pojetí kauzality a do určité míry i podmínkové pojetí kauzality se soustřeďují na kauzální efekty – důsledky působení kauzálních mechanismů, které měříme na závislé proměnné. V rámci korelačního pojetí kauzality předpokládáme existenci příčinného mechanismu, ve skutečnosti ale měříme pouze počáteční bod tohoto mechanismu (změna nezávislé proměnné) a konečný bod tohoto mechanismu (změna závislé proměnné vyvolaná změnou nezávislé proměnné). Naopak v rámci mechanistického pojetí kauzality považujeme příčinnou vazbu za prokázanou až tehdy, kdy se nám podaří empiricky prokázat dílčí mezikroky, jimiž nezávisle proměnná produkuje daný výsledek. Jak uvádějí George a Bennett (2005: kap. 10), zatímco efekt kouření na zvýšenou pravděpodobnost výskytu rakoviny plic byl korelačně prokázán již dříve (a statistik byl s vysvětlením spokojen), přesný mechanismus působení rakovinotvorných látek se podařilo vysledovat až později (a až tehdy by byl spokojen také mechanisticky uvažující badatel).

Příčinný mechanismus můžeme analyzovat i bez komparace (George – Bennett 2005; Drulák 2008b), analýzou jediného případu buď sledováním procesu, nebo metodou shody (viz kapitola případová studie). Sledování procesu rozkládá zkoumanou souvislost mezi příčinnou a důsledkem do řady kroků, které ji zprostředkovávají. Jde o identifikaci i těch nejmenších součástí kauzálního mechanismu. Analýza pokračuje do takové úrovně souvislostí, kdy jsou tyto souvislosti uznány jako evidentní. Sledování procesu (jeden případ) doplňuje statistickou analýzu (velký počet případů) a komparativní případovou studii (malý počet případů) při testování hypotéz. Podobně jako v kauzálním a podmínkovém pojetí kauzality, i v rámci mechanistického pojetí kauzality usilujeme o teoretické poznání – hledáme obecné zákonitosti fungování společnosti. Nicméně k potvrzení hypotézy o kauzálním mechanismu nestačí doložit kauzální efekt. Je třeba prokázat i existenci samotného mechanismu, skrze který se tento efekt projevuje. Protože určité příčiny a jejich kombinace mohou produkovat stejný výsledek různými cestami (viz výše zmíněná *ekvifinalita*), je třeba vysledovat mechanismy působení těchto příčin jako součást vlastního empirického testu dané teorie.

2.2. Interpretativní výzkum

Vědecký výzkum se však nemusí omezovat pouze na hledání kauzálních souvislostí. Vedle vysvětlujícího výzkumu máme *výzkum interpretativní*, jehož cílem je rekonstrukce subjektivních či sdílených významů, které jednotlivci a skupiny přisuzují realitě: věcem, jiným lidem i sami sobě. Poznání společnosti se rovná porozumění „zevnitř“ významům, které aktéři přikládají světu a podle nichž jednají a takto je objektivizují. Nejde tedy primárně o zachycení mentálních stavů mysli, ale o „objektivní významy“, které upravují svět, v němž žijeme, a podle nichž jednáme (Wagenaar 2011: 14-24). Proč jsou (subjektivní či sdílené) významy tak důležité? Interpretativní výzkum se opírá o předpoklad, že když lidé přisuzují určitý význam realitě kolem sebe (a sobě samým), ji vlastně vytváří (konstituují). Rekonstrukce (interpretace) těchto významů nám umožňuje pochopit hlubší zdroje jednání zkoumaných jednotlivců a skupin (Drulák 2008b: 19). V rámci interpretativního výzkumu nás tedy zajímají konstitutivní vztahy. Podobně jako vztahy kauzální i vztahy konstitutivní propojují dva odlišné fenomény, nicméně na rozdíl od kauzálních je propojují vztahem vzájemné podmíněnosti, který nelze redukovat na příčinu a následek. Interpretativní tradice je dědicem weberovského důrazu na rozumění a interpretaci (*Verstehen* jako protikladu *Erklären*, více viz Hollis – Smith 2000, Drulák et al. 2008).

Interpretativní výzkum vychází z argumentu, že nástroje přírodních věd jsou nepoužitelné pro analýzu lidské společnosti, protože v této oblasti nelze oddělit teorie od fakt (dat), navíc zde výzkumník ani nemůže existovat vně poznávané reality. V rámci společenských věd interpretujeme interpretace aktérů světa, v němž se sami pohybujeme. Lidská společnost má zároveň schopnost (sebe)reflexe, což znamená, že mění svoje chování v závislosti na (vědeckých) poznatcích o sobě samé. Aktéři jejichž chování zkoumáme, mohou měnit svoje chování podle toho, co si o sobě, o ostatních aktérech a o lidské společnosti přečtou v odborné literatuře. Vstupní data (chování aktérů) nelze oddělit od teorie (dosavadních poznatků zobecněných do podoby teorií). Naopak přírodní svět, pokud pomineme některé aspekty kvantové mechaniky, můžeme zkoumat, aniž by naše pozorování či samotná existence teoretického poznání ovlivnily chování námi zkoumaného objektu. Zjednodušeně řečeno, jablko padající ze stromu nepřestane padat, pokud jej začneme pozorovat a stejně tak si jablko nemůže přečíst nejnovější vědecké (teoretické) poznatky o chování jablek (od Newtona, Einsteina nebo kohokoliv jiného) a přizpůsobit jejich závěrům svoje chování.

Cílem interpretativního výzkumu proto není formulace kauzálních zákonitostí, ale rekonstrukce individuálních nebo sdílených významů, které utváří svět jako sociální realitu a podle kterých aktéři tohoto světa jednají. Metodologie a metody, které k naplnění tohoto výzkumného cíle používáme (interpretativní případová studie, diskurzivní analýza, etnografie) se proto ve větší či menší míře liší od postupů, které známe z přírodních věd a které používáme ve vysvětlujícím společenskovědním výzkumu. Interpretativní výzkum se liší od vysvětlujícího i charakterem dat a způsobem jejich zpracování. Empirická data nejsou strukturována do proměnných a naše analýza se tak neomezuje na ověřování souvislostí mezi několika málo vybranými proměnnými (charakteristikami zkoumaných případů). K interpretativní analýze musíme znát konkrétní kontext jednání a pravidla, která jej upravují (Hollis – Smith 2000; Schwarz-Shea – Yanov 2011). Interpretativní analýza se snaží uchopit předmět v jeho jedinečnosti, v jeho přirozeném prostředí a zaměřuje se na vnitřní popis situace (Drulák 2008b: 19). Teorie se v rámci tohoto výzkumu netestují, ale formulují – koncepty jsou tak konstruovány během výzkumu namísto toho, aby byly předem operacionalizovány (Wagenaar 2011). Otázka hledání zobecnitelných závěrů zde nedává smysl. Interpretativní výzkum se týká malého počtu případů. Cílem je zachycení studovaných případů, jejichž výběr je veden věcnými vodítky, v jejich komplexitě a složitosti.

K tomu využíváme empirická data v podobě dokumentů, textů, projevů, rozhovorů, zápisů z terénního výzkumu apod (blíže viz příslušné kapitoly). Při zpracování těchto empirických dat využíváme princip hermeneutického kruhu. Opakovaně přecházíme od teorie a interpretace na jedné straně k pozorování samotného jednání. Teorie nám nabízí určité předporozumění (interpretaci), se kterým přistupujeme k empirickým datům. Na základě empirických dat přehodnocujeme a vytváříme interpretaci zkoumaného jevu, která může sloužit jako východisko pro další empirické pozorování. Výsledkem interpretativního výzkumu je (sdílený) obraz světa, jak mu rozumí zkoumaný jedinec či zkoumané společenství. Poznatky nás vědců jsou samozřejmě zprostředkované, ve skutečnosti je tedy výsledkem našeho výzkumu naše intersubjektivní interpretace toho, jak zkoumaný jedinec či společenství interpretují realitu (nějaký fenomén, jiné lidi či sami sebe). Interpretativní výzkum může nabídnout i typologie, pojmová zpřesnění a pojmové inovace (viz kapitola věnovaná interpretativní případové studii). Typologie nám umožňuje definovat kategorie, které pomáhají porozumět zkoumané realitě a usouvztažňuje naše poznatky se stávajícím poznáním (Nohlen 1994; Drulák 2008b). Přestože interpretativního výzkumu neusiluje o abstraktní zobecňování, může nabídnout základní kameny (pojmy, koncepty a typologie) využitelné při budování teorií, modelů či předpovědí v rámci vysvětlujícího výzkumu. Kromě již zmíněné interpretativní případové studie je typickým příkladem interpretativního výzkumu diskurzivní analýza. Východiska interpretativního výzkumu sdílí i etnografie, která nabízí „vnitřní“ porozumění tomu, jak vytváření významů (včetně kultury) funguje v praxi lidské společnosti.

2.3. Kritický výzkum

Konečně třetí kategorií je *výzkum kritický* (McNabb 2004: 346), který sdílí některá z východisek výzkumu interpretativního. Jestliže se interpretativní výzkum spokojí s cílem rekonstruovat významy, které námi zkoumaní jednotlivci a skupiny přisuzují realitě, pak kritický výzkum explicitně usiluje o změnu těchto významů (diskurzu) a potažmo i o změnu společenské reality v souladu konkrétními normativními pozicemi. Kritický výzkum tedy s interpretativním výzkumem sdílí epistemologický předpoklad, že věda nemůže nikdy dospět k univerzálně platným postulátům. Podle protagonistů kritického výzkumu je totiž veškeré vědění je zprostředkováno mocenskými vztahy, které jsou produktem specifického historického a společenského kontextu (Kincheloe – McLaren 2005: 304). Snaha vysvětlujícího výzkumu o „neutrální“, „objektivní“ a „univerzálně platné“ poznání proto ve skutečnosti přispívá k reprodukci stávajících mocenských vztahů a společenského řádu. Předpoklad, že jazyk není pouhým neutrálním a objektivním nástrojem popisujícím „reálný svět“, v rámci kritického výzkumu vztahujeme i na vědecký diskurz samotný. I zdánlivě neutrální a objektivní popis ve skutečnosti vytváří sociální realitu.

Jakým způsobem bychom se měli vypořádat s těmito epistemologickými a etickými problémy? Podle protagonistů kritického výzkumu bychom měli rezignovat na univerzálně platné poznání, přestat předstírat politickou neutralitu a místo toho zaujmout konkrétní normativní (politické) stanovisko: emancipace slabých, znevýhodněných a vyloučených, odhalování škodlivých společenských podmínek (McNabb 2004: 346-347). Kritický výzkum vychází z předpokladu propojenosti poznávacího subjektu a poznávaného objektu, z čehož vyplývá, že výzkum může svět nejen poznávat, ale také do něj intervenovat a proměňovat jej. Společenská realita tak není něco, co je poznáváno nebo interpretováno, ale co je spoluvytvářeno v kreativním a performativním aktu, jehož nositelem může být i konkrétní výzkumný projekt (viz della Porta a Keating 2008).

Hlavním smyslem kritického výzkumu je společenská změna tomuto cíli se podřizují dílčí otázky týkající se práce s teorií či metodologických postupů. I v rámci kritického výzkumu pracujeme s teoriemi, ke ovšem nechápeme jako odraz nějakých kauzálních zákonitostí, ale jako užitečný nástroj na poznání a nápravu lidské společnosti. V rámci kritického výzkumu také můžeme využívat postupy a techniky vysvětlujícího a interpretativního výzkumu, které však rámuje do širších politických a normativních ambicí kritického výzkumu.

Co se týče konkrétních výzkumných projektů, v rámci kritického výzkumu se obvykle zaměřujeme na emancipaci jednotlivců a skupin, kteří jsou chápáni jako vyloučení ze společnosti. Zjednodušeně řečeno, takový výzkum se nejprve vcítí do jejich marginalizovaného postavení, aby je následně mohl změnit. Stírá se tak hranice mezi výzkumem a sociálním aktivismem. Pro kritický výzkum je zároveň typické, že k naplnění zmíněných normativních (politických) cílů přizpíváme nejenom skrze výstup našeho výzkumu, ale i v průběhu provádění výzkumu. Už při plánování výzkumu, sběru dat (terénní výzkum) a zpracování dat úzce spolupracujeme se zkoumanými lidmi a „angažujeme se“ ve snaze o jejich emancipaci a zlepšení jejich životních podmínek. Ke zkoumanému společenství nepřistupujeme jako k objektu výzkumu, ale jako k rovnocennému spolutvůrci výzkumu. Hranice mezi pozorovatelem a pozorovaným se tak stírá nejenom na abstraktní epistemologické rovině, ale i v každodenní výzkumné praxi. Typickým příkladem kritického výzkumu je participativní výzkum, o kterém však v této knize nepojednáváme. Prvky kritického výzkumu však najdeme i v některých metodách a postupech diskurzivní analýzy či etnografie.

Tabulka č. 1: Epistemologické, metodologické a normativní souvislosti výzkumu politických věd a mezinárodních vztahů

VÝZKUM	Vysvětlující			Interpretativní	Kritický
cíl	hledání příčinných souvislostí mezi fenomény			rekonstrukce (inter)subjektivních významů	společenská změna a emancipace
pojetí kauzality	korelační	podmínkové	mechanistické	(konstitutivní vztahy)	
pozice vědce	vnější pozorovatel			vnitřní pozorovatel	vnitřní hybatel (aktivista)
poznání	zobecnitelné		zobecnitelné / kontextualizované	kontextualizované	aplikované
teorie a koncepty	testování	testování / tvorba	tvorba / testování	tvorba	využití (jako normativní východisko)
počet případů (N)	vysoké	nízké	jeden	nízké	nízké / jeden
vstupní data	orientace na proměnné	orientace na případy	orientace na případy a jejich kontext	orientace na případy a jejich kontext	orientace na společenské problémy
metodologie	• regresní a korelační analýza • statistická analýza kategoriálních dat • komparativní případová studie • obsahová analýza	• komparativní případová studie • kvalitativní srovnávací analýza	• případová studie • předpovědní metody	• interpretativní případová studie • diskurzivní analýza • etnografie	• diskurzivní analýza • etnografie
metodologické texty	King – Keohane – Verba 1994	Ragin 1987	George – Bennett 2005	Wagenaar 2011, Schwarz-Shea – Yanow 2012	Wodak – Meyer 2001

Literatura

- Barša, Pavel – Císař, Ondřej (2008): *Anarchie a řád ve světové politice*. Praha: Portál.
- Brady, Henry – Collier, David (eds. 2010). *Rethinking Social Inquiry. Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Roman and Littlefield.
- Della Porta, Donatella – Keating, Michael (2008): „How Many Approaches in the Social Sciences? An Epistemological Introduction.” In *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, eds. Donatella Della Porta a Michael Keating. Cambridge: Cambridge University Press, s. 19-39.
- Drulák, Petr (2008): Drulák, Petr a kol., *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál.
- Drulák, Petr (2008b): „Epistemologie, ontologie a operacionalizace“, In: Drulák, Petr a kol., *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, s. 14-28.
- George, A. L. – Bennett, A. (2005): *Case studies and theory development in the social sciences*. Cambridge, MIT Press.
- Gray, D. E.: *Doing Research in the Real World*. London, Sage 2004.
- Hollis, M. – Smith, S.: *Mezinárodní vztahy: výklad a porozumění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000.
- King, Gary – Keohane, Robert – Verba, Sidney (1994): *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, New Jersey.
- Kincheloe, Joe L. – McLaren, Peter (2005): *Rethinking Critical Theory and Qualitative Research*. In: Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. (eds): *The Sage Handbook of Qualitative Research*. London: Sage, s. 303-342.
- Lijphart, Arend (1971): *Comparative Politics and the Comparative Method*. *American Political Science Review*, Vol. 65, No. 3, s. 682–693.
- Mahoney, James (2010): „After KKV. The New Methodology of Qualitative Research.“ *World Politics* 62(1): 120-147.
- McNabb, D. E (2004): *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Methods*. London, Sharpe.
- McNabb, D. E (2004): *The Interpretive Approach II: Ethnographic Methods*. In: *Research Methods for Political Science. Quantitative and Qualitative Methods*. New York, Sharpe, s. 398–415.
- Nohlen, D. (1994): *Typus/Typologie*. In: Kritz, J., Nohlen, D., Schultze, R.-O. et al.: *Lexikon der Politik. Band 2. Politikwissenschaftliche Methoden*. München, Verlag C. H. Beck, s. 492–494.
- Oakeshott, Michael (1933): *Experience and Its Modes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ragin, Charles (1987): *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Los Angeles: University of California Press.
- Schwarz-Shea, Peregrine – Yanow, Dvora (2012): *Interpretive Research Design*. New York a London: Routledge.
- Wagenaar, Hendrik (2011): *Meaning in Action. Interpretation and Dialogue in Policy Analysis*. New York: M.E. Sharpe.
- Winch, Peter (2004): *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: CDK
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael J. (eds., 2001): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage.

3. Výzkumný rámec a jeho prvky¹

Ondřej Císař, Vít Beneš

V této kapitole se zaměříme na obecné charakteristiky výzkumného rámce a jednotlivých kroků při přípravě výzkumu. Jaké otázky musíme zvážit, když plánujeme projekt naší závěrečné práce, článku nebo knihy? Jaké problémy musíme vyřešit a jakým úskalím se vyhnout? V rámci omezeného rozsahu jedné kapitoly se na tyto otázky pokusím co nejlépe odpovědět. Cíl kapitoly je přitom praktický – poskytnout čtenářům a čtenářkám srozumitelný balíček „první pomoci“ při plánování výzkumné práce a přemýšlení o její prezentaci.

Tento balíček sice vychází z učebnic a příspěvků, k nimž je dále odkazováno, ale stejně tak odráží i dlouholetou praxi autorů při řízení tří českých společenskovědních časopisů (Politologického časopisu, Mezinárodních vztahů a české edice Sociologického časopisu) a zkušenost z organizace a výuky letních škol *research design*. Tyto zkušenosti na mnoha místech textu upřednostňujeme před učebnicovou úplností. Jinak řečeno, na následujících stranách možná nenaleznete všechny typologie přístupů a postupů výzkumu. Uvedený návod lze však považovat za použitelný a používaný. Vycházíme z toho, že společenskovědní výzkum, byť je definován a veden teorií, je především praktickou činností. Vědecký výzkum, ať již se pohybujeme v rámci vysvětlující, interpretativní či kritické výzkumné tradice, charakterizujeme třemi základními rysy: (1) systematičností, (2) transparentností, (3) zacíleností (dále vycházím především z Pierce 2008 ; King – Keohane – Verba 1994).

(1) *Systematičnost* znamená, že jednotlivé kroky výzkumného procesu na sebe logicky navazují a že data sbíráme a analyzujeme podle předem promyšleného postupu a podle pravidel, která jsme si sami zvolili (McNabb 2004: 7). V běžném životě se rozhodujeme a volíme intuitivně na základě informací, které nám nesystematicky přináší naše každodenní zkušenost. Když ale plánujeme vědecký výzkum, vždy se soustředíme jen na určitý výsek této každodenní zkušenosti. Na základě systematicky uspořádaných kroků postupujeme od formulace své výzkumné otázky až po interpretaci výsledků analýzy. Zatímco v každodenním životě by byl takový postup absurdní, systematičnost je jedním z definičních kritérií vědeckému výzkumu. Vysvětlující, interpretativní i kritický výzkum je systematická činnost, která má vést k novému poznání, novým znalostem, lepšímu porozumění společnosti či její emancipaci. Abychom těchto cílů dosáhli, musíme postupovat systematicky, podle předem sestaveného plánu (výzkumného rámce). Systematičnost neznámá, že musíme slepě následovat zavedené postupy. Výběr metodologie, metody, a výzkumných postupů pro sběr, analýzu a interpretaci dat je na nás. My sami se rozhodujeme, jaké výzkumné postupy použijeme a podle jakých pravidel budeme postupovat. Systematičnost je nezbytná při realizaci výzkumu, kdy postupujeme podle předem sestaveného plánu (výzkumného rámce). Systematičnost je ale důležitá i při prezentaci výsledků výzkumu, kdy je vtělena do celkové struktury naší práce.

(2) *Transparentnost* se týká zveřejnění procedur vědeckého výzkumu. Způsob, jakým jsme dosáhli výsledků našeho výzkumu (nových poznatků a znalostí), by měl být veřejný, aby si uživatelé výzkumu či ostatní členové vědecké komunity mohli ověřit správnost a smysluplnost postupů, pomocí kterých jsme našeho výsledku dosáhli. Výzkum je kolektivní činnost, kdy každý jednotlivý článek či kniha dílčím způsobem přispívá do širšího pole a zároveň z tohoto pole čerpá. Naš výzkumný rámec může sloužit jako vodítko pro ostatní. Transparentnost výzkumných procedur je důležitá i proto, aby mohli uživatelé výsledků

¹ Text vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK), P17 Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby, řešeném na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

našeho výzkumu správně interpretovat závěry našeho výzkumu. Připomínáme, že je odpovědností každého výzkumníka předcházet možným dezinterpretacím jeho výzkumu. Veřejnost procedur nám tak dává možnost identifikovat konkrétní omezení daného výzkumu, jelikož každý výzkum se uskutečňuje v rámci určitých omezení. Pokud nejsme schopni sledovat postup řešení, pokud není jasné, jaké informace byly v dané práci využity a jak byly analyzovány, nelze mluvit o vědeckém výzkumu. Formulace výzkumného rámce (výzkumného plánu), který se ve formě metodologické kapitoly stává součástí finální publikace, zásadním způsobem přispívá k transparentnosti našeho výzkumu.

Vědecký výzkum charakterizuje také (3) *zacílenost* na konkrétní problém, kterou vyjadřuje jasně formulovaná výzkumná otázka. Cílem výzkumu je hledání odpovědi na výzkumnou otázku. Výzkum není „teorií všeho“ ani „psaním učebnic“, je naopak řešením konkrétní a jasně vymezené otázky, která by měla být kontextualizovaná v existující literatuře. Cíl výzkumu by měl být relevantní z praktického, ale i akademického hlediska. To je jeden z důvodů, proč musí každá práce obsahovat kritickou diskusi literatury. Zacílenost se projevuje nejenom při plánování výzkumu (sestavení výzkumného rámce) a realizaci výzkumu, ale i při prezentaci jeho výsledků.

V této kapitole se soustředíme na obecná doporučení pro sestavování výzkumného rámce, které jsou do určité míry společná pro vysvětlující, interpretativní (a kritické) metodologie. Každý výzkum by měl být systematický, transparentní a zacílený. To znamená, že před započatím každého výzkumu bychom se měli pokusit naformulovat výzkumný rámec, kterým si stanovíme plán výzkumných prací (systematičnost), tak aby náš postup byl otevřený a veřejný (transparenost) a abychom my sami a posléze i naši čtenáři věděli, jaký cíl se snažíme naplnit (zacílenost). V jednotlivých kapitolách potom nalezneme vodítka pro sestavení výzkumného rámce (plán výzkumu), které jsou specifické pro danou metodologii.

V literatuře a v metodologických učebnicích najdeme několik pohledů na strukturu výzkumného rámce (King – Keohane – Verba 1994: 13). V této knize – například v obecném souladu s Punchem (2008) – rozlišujeme pět prvků výzkumného rámce. Jedná se vlastně o pět prvků výzkumného plánu, které bychom si měli rozmyslet ještě před tím, než se pustíme do samotného výzkumu (sběru, zpracování a interpretace dat): 1) výzkumná otázka; 2) způsob práce s teorií; 3) výběr případů; 4) operacionalizace pojmů a vymezení dat a 5) samotný způsob zpracování a interpretace dat.

Výzkum by měl být zacílený, což znamená, že směřujeme k naplnění konkrétního výzkumného cíle, respektive k zodpovězení konkrétní výzkumné otázky. Věda tvoří sociální pole, v němž navazujeme na jiné badatele a přinejmenším v tradičním pojetí výzkumu (vysvětlující a do jisté míry i interpretativní výzkum) se snažíme budovat poznání ve formě zobecnitelných teorií. Z našeho výzkumného rámce by proto mělo být zřejmé, zda a jakým způsobem budeme pracovat s teoriemi (hypotézami, kategoriemi, koncepty) a jak chceme přispívat k teoreticky orientovanému výzkumu. Každá z metodologií představené v této knize nabízí určitou strategii propojování teorie s empirickými daty. Ve výzkumné praxi se data vztahují k určitému obecnému fenoménu a konkrétnímu případu či případům tohoto fenoménu. I když zrovna neděláme (komparativní) případovou studii jako takovou, vždy si musíme vymezit předmět výzkumu a konkrétní případy (události, objekty či aktéry), analyzovaný v rámci naší empirické analýzy. Nikdy není možné zkoumat (mezinárodně)politickou realitu ve vši její empirické šíři a náš výzkum se proto nevyhnutelně omezuje na vybrané události, objekty, aktéry či systémy, které jsou případy určitého obecného fenoménu. Na samotných případech nás až na výjimky (viz tzv. hustý popis) nezajímají všechna dostupná data týkající se námi zvoleného případu, ale pouze informace, které potřebujeme k naplnění našeho výzkumného cíle a zodpovězení výzkumné otázky. Data, většinou v podobě proměnných, nás zajímají z toho důvodu, že pomocí nich měříme

abstraktní koncepty. Každý výzkumný rámec by proto měl specifikovat, jaká data budeme potřebovat k tomu, abychom změřili, zachytili a identifikovali naše abstraktní koncepty v empirické realitě. Naměřené proměnné či jiná data kvalitativní povahy (dokumenty, texty, rozhovory, zápisky z terénního výzkumu a další) potom slouží jako vstup pro analýzu, jejímž výstupem je odpověď na naši výzkumnou otázku. Samotná analýza, tedy zpracování a interpretace dat, by měla být systematická a transparentní. To znamená, že bychom si měli předem rozmyslet, jakým způsobem (metodou) budeme data zpracovávat.

3.1. Výzkumná otázka

Formulace *výzkumného cíle*, respektive *výzkumné otázky* je prvním krokem při sestavování výzkumného rámce. Výzkumný cíl respektive výzkumná otázka dávají našemu výzkumu smysl a účel. Způsob, jakým formulujeme výzkumný cíl a výzkumnou otázku, přímo vychází z epistemologických východisek jednotlivých výzkumných tradic zmíněných v předcházející kapitole. Z toho, jak jsme naformulovali výzkumnou otázku, by měl být zřejmý typ práce z hlediska způsobu práce s teorií (viz následující podkapitola). Jasně vymezenou a srozumitelně sdělitelnou výzkumnou otázku považujeme za nejdůležitější komponent výzkumného rámce (výzkumného plánu) a potažmo i samotného výzkumu. Dobře formulovaná výzkumná otázka je nutnou podmínkou každého úspěšného výzkumu a schopnost dosáhnout deklarovaného cíle a odpovědět na výzkumnou otázku je základním standardem kvality vědeckého výzkumu (viz kritérium platnosti).

Výzkumnou otázku formulujeme na základě předchozího seznámení se s dostupnou literaturou k tématu, které nás zajímá. Otázka je pak specifickou formulací našeho konkrétního cíle v rámci tohoto širšího tématu. Může být zaměřena popisně, např. jak vypadají stranické systémy nebo občanské společnosti ve středovýchodní Evropě? Může vymezovat vysvětlující cíl. Pak je zaměřena buď na hledání příčin, např. jaké jsou příčiny války nebo politické participace, nebo na zjišťování důsledků, např. jaký efekt mělo přistoupení země k EU nebo jaké jsou důsledky konsociačního modelu demokracie. A může také stanovit cíl z hlediska interpretativní tradice, např. jak vnímají české politické elity bezpečnostní hrozby a jak se toto vnímání proměnilo po 11. září 2001?

Čím lépe je otázka vymezena, tím lépe se bude zpracovávat. Dobrá výzkumná otázka by měla splňovat následující kritéria (zde vycházíme z King – Keohane – Verba 1994: 14-19; Schmitter 2008: 266-268): akademická relevance, praktická relevance a zacílenost.

Výzkumná otázka by měla být *relevantní z akademického a teoretického hlediska*. Měla by se týkat nějakého relevantního teoretického problému a odpověď na ni by měla přinést platný příspěvek existujícímu poznání. V našem výzkumu bychom neměli „znovu vynalézat kolo“. Právě proto by měla být výzkumná otázka zakotvena v existující literatuře a existujícím poznání studovaného fenoménu. Měla by zajímat nejen nás, ale i někoho jiného alespoň v rámci naší disciplíny, aby výslednou práci chtěl vůbec někdo číst. Při formulaci výzkumného cíle respektive výzkumné otázky bychom měli identifikovat odbornou debatu, do které naším výzkumem přispíváme, „bílá místa“ v dosavadním výzkumu, která budeme chtít zmapovat a zaplnit, či nedostatky, které bychom chtěli naším výzkumem napravit. Nicméně pouhé konstatování, že námi zvolené téma není dostatečně prozkoumané, nestačí. To často může mít svůj dobrý důvod, proto je třeba téma vybírat i s ohledem na realizovatelnost a dosažitelnost deklarovaných cílů. Smyslem vědy je budování zobecňujícího, teoretického poznání – zejména pokud se bavíme o vysvětlujícím výzkumu. Již z formulace výzkumné otázky, respektive výzkumného cíle, by mělo být zřejmé, jakým způsobem chceme přispět k budování teoretického poznání. Chceme pouze zmapovat určitý empirický případ formou systematického popisu, který může být později využit pro budování

či testování teorií? Chceme přispět do odborné debaty tím, že otestujeme konkurenční teoretické hypotézy ohledně příčin námi zkoumaného fenoménu? Nebo chceme formulovat nové koncepty, typologie, hypotézy a teorie? Specifikaci způsobu práce s teorií se budeme věnovat v další části výzkumného rámce, nicméně již ze samotné formulace výzkumné otázky a výzkumného cíle by mělo být zřejmé, jakou cestou se chceme vydat.

Výzkumná otázka by měla být *relevantní z praktického hlediska*. Měla by se týkat výzkumného problému, který má nejen teoretickou relevanci, ale má význam i pro uživatele výzkumu: politiky, diplomaty, představitele veřejných institucí, profesionály z řad podnikatelské sféry a nevládního sektoru a v neposlední řadě veřejnosti. Každá práce, ať již se jedná o čistě popisný text nebo o formulaci nové abstraktní teorie, by měla v konečném důsledku přispívat nejenom k lepšímu obecnému poznání mezinárodních vztahů a politiky, ale i k lepšímu porozumění a potažmo i řešení nějakého praktického, politického a společenského problému. Při zvažování praktické relevance bychom měli brát v potaz, kdo je konečným příjemcem a uživatelem našeho výzkumu. Některé výzkumné projekty mají konkrétního zadavatele a tedy i uživatele výsledků výzkumu – typicky se jedná o některou ze státních institucí (např. Ministerstvo zahraničních věcí), mezinárodních institucí nebo i nevládních organizací či firem. V takovém případě by měl výzkum přispívat k řešení nějaké situace, kterou jako problémovou vnímá tento konkrétní uživatel. Pokud náš výzkum nemá konkrétního zadavatele a uživatele, reagujeme na „celospolečenskou poptávku“ a přispíváme k lepšímu porozumění nějakého celospolečenského problému.

Samotné budování teorií není samoúčelné, ale slouží k lepšímu pochopení toho, jak funguje mezinárodní politika a politika obecně (vysvětlující přístup), respektive k lepšímu porozumění toho, jak o politice uvažují ostatní účastníci a aktéři mezinárodní politiky (interpretativní přístup). Praktický význam vysvětlujícího výzkumu ideálně spočívá v tom, že odhalení zákonitostí fungování (mezinárodně)politického světa umožní politikům, diplomatům, úředníkům a lidské společnosti jako takové vyvarovat se – z pohledu většiny společnosti – škodlivým jevům a naopak dosáhnout žádoucích a přínosných výstupů (King – Keohane – Verba 1994: 15).

Interpretativní výzkum tím, že rekonstruuje významy, které političtí aktéři přisuzují realitě, umožňuje politikům, diplomatům či veřejnosti pochopit hlubší zdroje jednání těch druhých i nás samotných. Studium intersubjektivních významů, stejně tak studium konstitutivních předpokladů (teorií) a idejí, které formují uvažování těch druhých i nás samotných, je důležité pro politiky a diplomaty jako součást jejich „hermeneutické zručnosti“. Tím máme na mysli schopnost mezikulturního (po)rozumění, (sebe)reflexi a empatii, která je nezbytná pro odhadování reakce druhých a tedy i pro vedení vyjednávání, a obecně řečeno schopnost „překládat“ mezi různými kontexty (Guzzini 2001: 103-106).

Zatímco vysvětlující a interpretativní výzkum přispívají k řešení politických a společenských problémů nepřímo tím, že odhalují zákonitosti politického světa a rekonstruuji významové struktury v pozadí myšlení a jednání politických aktérů, kritický výzkum usiluje o nápravu přímo. Politická a společenská relevance je tedy pro kritický výzkum zásadní. V rámci kritického výzkumu můžeme praktickou relevanci vztáhnout k lidstvu jako celku, častěji však usilujeme o politickou (ekonomickou, společenskou) emancipaci přesně vymezených vyloučených či jinak znevýhodněných skupin.

Výzkumná otázka by měla být *jasně zacílená* na naplnění konkrétního výzkumného cíle. Široce vymezený výzkumný cíl znesnadňuje jeho naplnění. Vágně stanovený výzkumný cíl smysluplnou práci na výzkumném projektu znemožňuje, neboť namísto zaměření se na určitý předmět výzkumu umožňuje chaotické „poletování“ mezi různými výzkumnými cíli, které v horším případě končí autorskou paralýzou a v tom lepším chaotickou a nezaměřenou prací. Zejména začínajícím badatelům doporučujeme řídit se příslovím lepší vrabec v hrsti (konkrétní a dosažitelný výzkumný cíl) než holub na střeše (zajímavý, ale široký a

nedosažitelný výzkumný cíl). Měli bychom také pamatovat, že kdo honí dva zajíce, nechytí žádného. Pokud se snažíme zodpovědět několik náročnějších výzkumných otázek najednou, s největší pravděpodobností nebudeme mít dostatek teoretických konceptů, metodologických nástrojů a empirických dat na jejich věrohodné zodpovězení. Výsledkem bude teoreticky neukotvená, metodologicky nejasná a empiricky povrchní práce. Výzkumnou otázku bychom měli dobře prostorově, tematicky a časově specifikovat, aby se dala vůbec zpracovat. Jasně specifikovanou výzkumnou otázkou nejenom vymezujeme, ale i omezujeme, co je cílem a předmětem našeho výzkumu. Říkáme, co od našeho výzkumu čtenář může očekávat a co od něj očekávat nemůže. Do určité míry si tak sami stanovujeme kritéria, podle kterých bude náš výzkum hodnocen.

Ostatní prvky výzkumného rámce (výběr případů, vymezení proměnných, způsob analýzy dat a jejich interpretace) jsou výzkumnému cíli podřízeny a výzkumný rámec a potažmo i samotný výzkum tvoří logicky provázaný celek. Výzkumný cíl, respektive výzkumná otázka, tvoří jádro našeho výzkumného rámce. To ovšem neznamená, že bychom nemohli výzkumný cíl dodatečně přeformulovat, například v situaci, kdy nám chybí některá data. Výzkumné otázky by měl být podřízen postup výzkumných prací i celá struktura výsledného akademického textu.

3.2. Způsob práce s teorií

Jak jsme se zmínili výše, konečným cílem vysvětlujícího a do určité míry i interpretativního výzkumu je budování teoretického poznání. To ovšem neznamená, že každý jednotlivý výzkumný projekt musí formulovat nebo testovat teorii. Jak již bylo řečeno, výzkum (vysvětlující, interpretativní i kritický) je kolektivní činnost a v praxi funguje dělba práce mezi výzkumnými projekty a mezi jednotlivými odbornými pracemi. Zatímco některé odborné texty se soustředí na sběr empirických dat a popis vybraných případů, jiné práce se soustřeďují na hledání obecných teoretických zákonitostí (na základě dříve shromážděných dat) či na testování teoretických hypotéz. Výzkum má zároveň kumulativní povahu. To platí především pro vysvětlující výzkum, který věří v možnost prohlubování a akumulace vědeckého poznání. Právě teorie umožňují tuto kumulaci vědění. Podle protagonistů vysvětlujícího přístupu, kteří se v tomto nechali inspirovat v přírodních vědách, by měla věda produkovat stále lepší teorie, které budou schopny zachytit zákonitosti, kterými se řídí sociální realita.

Od každého jednotlivého výzkumného projektu se sice neočekává formulace nové teorie, měli bychom však v rámci našeho výzkumného rámce specifikovat, jakým způsobem bude náš výzkum přispívat k teoretickému poznání, respektive jakým způsobem budeme s teoriemi pracovat. Ještě před tím, než si představíme možnosti, jakým způsobem můžeme v našem výzkumu pracovat s teoriemi, se zastavíme u otázky co to vlastně teorie je.

V rámci vysvětlujícího výzkumu *teorie* pojímáme jako „obecné výpovědi, které popisují a vysvětlují příčiny nebo efekty tříd fenoménů“ (Van Evera 1997: 7-8). Teorie je zjednodušený model empirické reality, který zachycuje nejdůležitější kauzální zákonitosti regulující vybranou výseč této reality, respektive vybraný fenomén. Teorie tedy vysvětlují nějaké obecnější fenomény (např. specifikují příčiny revolucí, konstituce politických stran nebo efekty různých modelů demokracie), nikoli jen jednotlivé události (neexistuje teorie Francouzské revoluce nebo teorie objevení se ODS). Skutečnost, že teorie zjednodušují

realitu, není vadou teorií, ale jejich inherentní vlastností. Společenskovědní teorie „objasňuje skrze zjednodušení“ tím, že odhaluje ty nejdůležitější příčinné zákonitosti regulující společenskou realitu respektive její vybraný výsek (viz též Van Evera 1997: 17-21). Přesněji řečeno, dobrá teorie by měla být úsporná (parsimonious). Měla by co nejlépe vysvětlit zkoumaný fenomén pomocí co nejjednodušších hypotéz a její platnost by měla být omezena co nejmenším počtem podmínek.

Tím se dostáváme k otázce, z čeho se vlastně teorie skládá. Teorie se skládají z konceptů, které reprezentují jednotlivé obecné fenomény, věcných hypotéz o příčinných vztazích mezi fenomény a z podmínek platnosti hypotéz (Van Evera 1997: kap. 1, King – Keohane – Verba 1994).

Koncept (pojem) reprezentuje určitý abstraktní fenomén. Koncepty jsou „stavebními kameny“, které potřebujeme pro výstavbu teorie (Ochrana 2013: 56). Bez konceptů se neobejde žádný výzkum usilující o obecné (teoretické) poznání. Jednotlivé koncepty vznikají (jsou formulovány) v rámci určité teoretické tradice, zároveň však zprostředkovávají komunikaci v rámci vědecké komunity, napříč jednotlivými výzkumnými tradicemi, teoretickými přístupy a metodologiemi (srovnej Drulák 2009). Bez konceptů se tedy neobejde žádný výzkumník, který chce komunikovat (publikovat) výsledky své práce. Příkladem konceptu mohou být termíny revoluce, politická strana, politická participace či bohatství. Koncepty je třeba definovat (vymezit pomocí již existujících teoretických konceptů) a operacionalizovat (vymezit jejich datovou podobu pomocí měřitelných proměnných) (viz podkapitola věnovaná operacionalizaci).

Hypotéza je z teorie odvozená teze o příčinném vztahu mezi konkrétními fenomény, které jsou reprezentovány koncepty. Fenomén, který je předpokládanou příčinou, zachycujeme a měříme ve formě nezávislé proměnné. Fenomén, který je důsledkem působení příčinného vztahu, měříme pomocí závislé proměnné. Hypotéza musí jasně specifikovat kauzální efekty, tedy očekávaný důsledek existence příčinného vztahu. Příkladem může být teze, že s rostoucím bohatstvím roste u jednotlivců politická participace. Hypotéza by měla zároveň vyjasnit příčinné mechanismy, skrze které jsou tyto kauzální efekty produkovány. Hypotéza by tedy měla obsahovat obecnou (teoretickou) argumentaci, proč by měla s rostoucím bohatstvím posilovat i politická participace.

Podmínka (antecedent condition) je fenomén, jehož přítomnost aktivuje postulovanou příčinnou zákonitost a vymezuje platnost celé teorie. Ve společenských vědách zřídka kdy hypotézy cele „potvrzujeme“ nebo naopak „odmítáme“. Ve společenskovědním výzkumu nejsme schopni formulovat „univerzální zákony“, teorie většinou platí jen za určitých podmínek. Nezřídka se proto omezujeme na testování platnosti jasně definovaných teorií za určitých podmínek a vždy pro určitou „doménu“ či skupinu případů (viz Geddes 2003).

Teorie musí být falzifikovatelná, což znamená, že z ní odvozené hypotézy jsou vyvratitelné. Hypotéza je vyvratitelná, pokud jsme schopni předem specifikovat nějaký možný empirický důkaz, který by byl v rozporu s naší teorií / hypotézou (Popper, 1997: 62). Například hypotéza „žádný člověk nežije věčně“ není vyvratitelná, protože empirický důkaz, který by hypotézu vyvrátil (výskyt člověka žijícího věčně) není ani v principu možný. (King – Keohane – Verba 1994: 19-23) upozorňují, že pokud je naše teorie (hypotéza) natolik vágní, že se ani v principu nemůže mýlit, pak taková teorie ztrácí schopnost přinést nějaké nové poznání.

Jako příklad falzifikovatelné teorie v mezinárodních vztazích můžeme uvést realistický model systému mezinárodních vztahů. Z realismu můžeme odvodit hypotézu o vztahu mezi polaritou mezinárodního systému a jeho stabilitou. Realisté předpovídají, že multipolární systém bude méně stabilní než bipolární či unipolární (Waltz 1979). Tato hypotéza je vyvratitelná, protože můžeme předem specifikovat možný empirický důkaz, který by byl v rozporu s testovanou hypotézou – tím by byl výskyt stabilního multipolárního systému.

Testovatelné teorie a z nich odvozené hypotézy také musejí být dostatečně konkrétní, abychom mohli koncepty, se kterými pracují, operacionalizovat a měřit. Dobrá teorie je zároveň vnitřně konsistentní, což znamená, že ze stejné teorie nelze odvodit protikladné hypotézy (viz King – Keohane – Verba 1994). Jak jsme se již zmínili, dobře formulovaná teorie by měla být také úsporná – měla by „vysvětlit hodně s málem“. Teorie by měla být co nejjednodušší, zároveň by ale měla nabídnout hypotézy vysvětlující co nejvíce světa kolem nás. Čím více je schopna vysvětlit, tím větší explanační sílu má (Van Evera 1997: 17-21).

Jak tedy můžeme s teoriemi pracovat? Přesněji řečeno jak může náš výzkum přispět k teoretickému poznání? Jakou práci máme psát, aby byla přijata výsledek vědeckého výzkumu? Existuje jen jeden způsob, jak ji lze pojmout? Stejně jako v každé jiné oblasti kreativní činnosti existuje několik způsobů, jimiž můžeme k výzkumné práci přistoupit. Jejich obhajitelnost vždy závisí na konkrétních podmínkách a možnostech, které nám stanovuje naše konkrétní pracoviště (Punch 2008). Jinými slovy řečeno, podobně jako nejsou různými typy obecnstva přijímány všechny možné filmové žánry, nemusí být na vaší katedře nebo institutu přijatelný každý způsob práce, který v následujících odstavcích zmíníme.

Existuje několik dělení výzkumných prací z hlediska jejich vztahu k teoretickému poznání a jejich příspěvku k vědeckému poznání sociální reality. Podle van Every se v sociálních vědách můžeme setkat s následujícími sedmi typy výzkumné práce: 1) formulace nové teoretické hypotézy; 2) testování teorie; 3) zhodnocení literatury; 4) zhodnocení určité politiky a preskripce; 5) vysvětlení historického případu pomocí teorie; 6) hodnocení historického případu či politiky a 7) předpověď (Van Evera 1997: 89-95). George a Bennett, vycházející ze starších dělení Lijpharta (1971) a Ecksteina (1975) potom rozlišují šest typů výzkumných rámců podle toho, jakým způsobem přispívají k teoreticky orientovanému výzkumu George – Bennett 2005: 74-76). Klasifikace George a Bennetta se týkala případových studií, ale můžeme ji vztáhnout k výzkumným pracím obecně: A) ateoretická / konfiguratívni idiografická studie (popis); B) disciplinovaná konfiguratívni studie (aplikace teorie); C) heuristická studie (tvorba teorie); D) testování teorie; E) ověření věrohodnosti (předběžný test teorie) a F) hledání „základních kamenů“ (při tvorbě nové teorie).

Na následujících řádcích nabízíme typologii čtyř možných způsobů práce s teorií. Toto rozdělení (popis; tvorba teorie; aplikace teorie a testování teorie) je volně inspirováno výše zmíněnými typologiemi vědeckých prací Van Every, George a Bennetta a potažmo i Lijpharta a Ecksteina, zároveň ale odráží pedagogickou a editorskou praxi autorů této kapitoly.

K teoreticky orientovanému výzkumu tedy můžeme přispívat čtyřmi způsoby. Za prvé ve formě popisu, který prezentuje data využitelná jinými výzkumníky při budování či testování teorií. Za druhé teorie formulujeme a budujeme (Van Evera 1997 ; Strauss – Corbinová 1999 ; Wagenaar 2011). Za třetí můžeme teorie aplikovat a používat jako „pracovní nástroje“ při vysvětlení historických událostí či predikci budoucího vývoje studovaného výseku sociální skutečnosti (viz Van Evera 1997). Konečně za čtvrté můžeme testovat z teorií odvozené výroky (hypotézy) (King – Keohane – Verba 1994).

3.2.1. Systematický popis

Prvním způsobem, jak můžeme přispět k teoretickému poznání, je systematický popis, jehož cílem je sebrat, shromáždit a případně i agregovat nová data týkající se určité události. Byť je někdy vědeckost popisných prací zpochybňována, dokonce i ti nejvýraznější obhájci zobecňujícího (teoretického) vysvětlujícího výzkumu souhlasí s tím, že „dobrá deskripce je lepší než špatné vysvětlení“ (King – Keohane – Verba 1994: 45). Popisné práce mají explorační charakter. Smyslem deskriptivních výzkumných projektů je prozkoumat doposud nezmapovanou část empirické reality a sebrat a shromáždit nová empirická data, která mohou

být později využita při tvorbě teorií (hypotéz) či při jejich testování. Deskriptivní práce sama sice neprodukuje nové teorie, přesto však plní důležitou roli v rámci vysvětlujícího výzkumu, jehož konečným cílem je teoretické poznání (hledání příčinných souvislostí mezi fenomény). Popis je proto jedním z možných a legitimních výzkumných cílů, jemuž se v naší práci můžeme věnovat.

Ani deskriptivní práce však nemůže být čistě ateoretická. Teorie se v deskriptivních pracích objevuje zpravidla v podobě teoretických konceptů. Na začátku výzkumu nespecifikujeme žádnou hypotézu a náš výzkum není veden snahou posoudit vysvětlující sílu teorií a testovat hypotézy. Cílem systematického popisu není vysvětlení (vyzdvihnutí nejdůležitějších příčin zkoumané události), ale zachycení a zmapování případu (určité události) v jeho komplexitě a v rámci širšího kontextu. Zde se dotýká s postupy interpretativního výzkumu. To také znamená, že v popisné práci, která postrádá hlubší teoretické, konceptuální a metodologické nástroje potřebné pro hledání příčinných souvislostí, bychom se měli zdržet snah o kauzální vysvětlení (analýzu) popisovaných jevů a událostí. Pokud máme větší ambice než je popis a chtěli bychom nabídnout i vysvětlení či interpretaci shromážděných dat, musíme sáhnout po některé z metodologií vysvětlujícího výzkumu (korelační, podmínkové či mechanistické pojetí kauzality) respektive interpretativního výzkumu, které nám umožní systematictěji pracovat s teoriemi a koncepty (tvořit, aplikovat či testovat teorie).

Jak jsme se již zmínili, přínos systematického popisu spočívá v tom, že sbírá, shromažďuje a případně agreguje nová fakta (data), která mohou být později využita při tvorbě či testování obecnějších hypotéz a teorií (viz též ateoretická, konfigurativní případová studie v George – Bennet 2005: 75). Pokud se rozhodneme pro popisnou práci, měli bychom předložit nová či méně známá data, která by měla být prostá subjektivního hodnocení a konceptuálně neukotvených a metodologicky nejasných pokusů o kauzální vysvětlení (takový pokusům říkáme spekulace). Protože smyslem popisu je najít a shromáždit nová data, musíme pracovat s primárními zdroji (archivní dokumenty, projevy, dotazníky, rozhovory, terénní výzkum).

Pokud v popisných pracích data pouze sbíráme a agregujeme, avšak nezpracováváme (neanalyzujeme) a neinterpretujeme, potom i náš výzkumný rámec bude stručnější. Výzkumný rámec popisných prací se často omezuje na specifikaci výzkumného cíle (výzkumné otázky), předmětu výzkumu, ohrazení případu a případně vymezení dat (proměnných), které chceme sbírat. Výzkumná otázka deskriptivní práce se ptá po detailech („co“) a průběhu („jak“) určitého jasně vymezeného případu – události či historické epizody. Příkladem popisu může být výzkum hledající odpověď na výzkumnou otázku „Jak vypadala diplomatická korespondence na počátku druhé světové války?“

Deskriptivní práce se v politických vědách nejčastěji pojí s případovou studií. Při popisu můžeme využít i postupy interpretativní případové studie, etnografie či diskursivní analýzy. K popisu, shromáždění a agregaci kvalitativních dat (texty, kategoriální proměnné) se výborně hodí obsahová analýza, naopak k agregaci kvantitativních dat nám velmi dobře poslouží popisná statistika.

3.2.2. Tvorba teorie

Dalším cílem může být tvorba nové teorie. Cílem takové práce je na základě induktivní logiky formulovat nové koncepty a / nebo testovatelné výpovědi (hypotézy) o studovaném fenoménu. Cílem takové práce může být i upřesňování a modifikace stávajících teorií, konceptů, hypotéz a podmínek jejich platnosti. Teorie tedy netestujeme, ale tvoříme. Z toho plyne, že pokud se v takové práci objevují hypotézy, objevují se až jako výsledek výzkumu.

Nové teorie, hypotézy či koncepty většinou vytváříme v doposud nezmapované oblasti (například kybernetická bezpečnost), kde doposud chybí koncepty a teorie. Můžeme se také

soustředit na situace, kdy existující teorie nejsou schopny v určitém případě nebo případech dostatečně vysvětlit studovaný fenomén. Případy, které dosavadní teorie není schopna vysvětlit, označujeme jako vymykající se případy (deviant cases – viz kapitola k případové studii). Jejich detailním studiem můžeme formulovat alternativní teorii, která v takovémto případě vysvětlí studovaný fenomén a přijde s novými hypotézami, mechanismy působení proměnných na sebe a podmínkami platnosti (viz kapitola případová studie). Van Evera (1997: 23) jako příklad uvádí případ Indie, která se vymyká obecně doložené hypotéze o vztahu mezi gramotností a demokratičností. V rozporu s touto všeobecně přijímanou a doloženou hypotézou Indie je demokracií i přes vysokou úroveň negramotnosti. Studiem indického případu můžeme formulovat alternativní hypotézy vysvětlující demokracii.

Takovýmto způsobem můžeme také poskytnout empirickou podporu pro specifikaci mechanismů působení proměnných na sebe a to i ve studii, která spoléhá převážně na statistický důkaz kauzálního efektu (viz Císař – Navrátil 2014). Jinými slovy řečeno, můžeme tak sledovat kauzální mechanismy, které zprostředkovávají vztah mezi proměnnými.

Výzkumná otázka, kterou se při formulaci nové teorie snažíme zodpovědět, se ptá po obecných příčinách určitého fenoménu: „Proč vznikají války?“. Formování nových konceptů, typologií či teorií se zpravidla pojí s jednopřípadovými studii (George – Bennet 2005), s interpretativní případovou studií (Wagenaar 2011) nebo se zakotvenou teorií (Braun 2008). K formování nových teoretických argumentů ale můžeme využít i komparativní případovou studii. Konečně k tvorbě teorií můžeme využít i některé z předpovědních metod, konkrétně pak scénaristiku (viz kapitola Předpovědní metody).

3.2.3. Aplikace teorie

Aplikace teorie patří mezi častý cíl vědeckých prací, doporučujeme jej zejména začínajícím výzkumníkům a těm, kteří mají omezenější teoretické ambice. Výzkumná otázka takové práce je zpravidla popisná („co?“) nebo zachycuje sociální procesy a mechanismy („jak?“) partikulárních událostí: „Jak vypukla druhá světová válka?“ Jinými slovy se jedná o teoreticky vedenou analýzu, jejímž cílem není obecné vysvětlení (hledání či ověřování příčinných zákonitostí), ale zachycení specifických kroků, které vedly k určité události, optikou vybrané teorie (srov. také Van Evera 1997: 15-16). Při aplikaci teorie pracujeme s teorií, ovšem nikoliv proto, abychom testovali z ní odvozené hypotézy (viz Punch 2008: 48-49 a dále). Aplikace tedy není test – teorie používáme, ale neposuzujeme jejich vysvětlující sílu.

Při aplikaci teorií si musíme hlídat vnitřní konsistentnost našeho výzkumu a respektovat vnitřní logiku zvoleného teoretického modelu. K vysvětlení případu (případů) používáme koncepty a příčinné vazby odvozené z vybrané teorie. Měli bychom se zároveň vyvarovat eklektismu – útržkovitému a nahodilému využívání prvků vzájemně nekompatibilních teorií. Aplikovat bychom měli jednu konkrétní teorii, kterou v teoretické části náležitě představíme.

Příkladem aplikace teorií je také ta část interpretativního výzkumu, které primárně jde o zachycení představ, koncepcí, symbolů a schémat, jimiž studovaní aktéři zvýznamňují svět kolem sebe a jejich proměny (Drulák et al. 2008). Příkladem takové práce může být z interpretativní etnografické tradice vycházející výzkum vnímání podoby zapojení členů punkové subkultury do lokální brněnské scény (viz Císař – Koubek 2012). Můžeme také pracovat s typologiemi, kdy je naším cílem roztrždit studovanou realitu podle teoreticky definovaných typologií (Collier et al. 2008). Příkladem může být zachycení různých podob politického aktivismu, který spočíval v typologií vedeném popisu mimoparlamentního prosazování zájmů a kolektivních identit v České republice (viz Císař et al. 2011).

Specifickým příkladem aplikace teorie jsou některé předpovědní metody. Předpovědi se snaží odhadnout budoucí politický vývoj a konsekvence určitých politických opatření pomocí prověřených teorií (modelů). Kromě odhadů budoucího vývoje pak můžeme i navrhovat alternativní řešení a jejich náklady a přícházet s možnými doporučeními (více viz Young – Quinn 2002). Předpověď by ale v žádném případě neměla mít podobu projekce určitých předem daných politických hodnot do výzkumné práce. Stejně jako ve všech ostatních příkladech (aplikovaného) výzkumu i zde spoléháme na teoretická vodítka a transparentní analýzu.

V tom nejjednodušším případě můžeme teoretický model použít k tomu, abychom na základě znalostí aktuální a budoucí hodnoty nezávislé proměnné odhadli vývoj proměnné závislé. Například pokud empirická data ukazují, že mezinárodní systém směřuje k multipolárnímu systému, můžeme využít realistickou teorii mezinárodních vztahů k formulaci předpovědi, že budoucí mezinárodní systém bude méně stabilní. V mezinárodních vztazích, politologii i v jiných společenských vědách jako je ekonomie se setkáme s celou řadou sofistikovanějších předpovědních modelů – viz modely teorie her (mezinárodní vztahy), volební modely (politologie), ekonometrické modely (ekonomie). Považujeme za důležité připomenout, že aplikace teorie pro potřeby předpovídání budoucnosti je něco jiného než testování teorie, o kterém budeme mluvit v následující podkapitole. Při předpovídání budoucnosti pomocí etablovaných a prověřených teorií pouze odhadujeme budoucí hodnoty jednotlivých proměnných. Aplikované teorie (předpovědní modely) nehodnotíme. Naopak při testování teorií zjišťujeme, zda teorií předpovězené (hypotetické) hodnoty odpovídají skutečně naměřeným (historickým) hodnotám jednotlivých proměnných.

3.2.4. Testování teorie

Vysvětlující výzkum má kumulativní povahu. Vědci pracující v rámci vysvětlujícího výzkumu usilují o stále lepší obecné (teoretické) poznání tím, že formulují a testují takové teorie, které co nejlépe zachytí obecné zákonitosti fungování mezinárodních vztahů respektive politiky jako takové. Zároveň usilujeme o eliminaci neúspěšných teorií, jejichž abstraktní model neodpovídá zákonitostem fungování reálného světa. V procesu budování obecného (teoretického) poznání tedy hraje důležitou roli nejenom tvorba nových teorií, ale zejména pak testování stávajících teorií, přesněji řečeno z nich odvozených teoretických hypotéz.

Při testování teorie v rámci vysvětlujícího výzkumu si klademe otázku „proč“. Výzkumná otázka při testování teorie se však neptá po příčinách partikulárních událostí (proč vypukla druhá světová válka), ale po příčinách obecných fenoménů (například proč vznikají války). Možné odpovědi ve formě testovatelných hypotéz přinášejí teorie, které taková práce testuje.

Jak jsme se již zmínili výše, hypotéza je z teorie odvozená teze o příčinném vztahu mezi různými fenomény (teoretickými koncepty). Řekli jsme si také, že testovat můžeme pouze takovou hypotézu, která je vyvratitelná. K tomu, abychom mohli hypotézu empiricky testovat, musíme si také operacionalizovat koncepty, se kterými naše hypotéza pracuje (viz navazující sekce věnující se operacionalizaci pojmů a vymezení proměnných). Například pokud testujeme realistickou hypotézu, podle které je unipolární a bipolární systém stabilnější než multipolární mezinárodní systém, musíme si rozmyslet, jak budeme měřit míru polarity mezinárodního systému a jak budeme měřit míru stability mezinárodního systému. K operacionalizaci teoretických konceptů používáme proměnné (měřitelná vlastnost nabývající různých hodnot – viz níže). Například polaritu (nezávislá proměnná) můžeme měřit pomocí proměnné *počet velmocí v systému*, stabilitu (závislá proměnná) můžeme operacionalizovat pomocí proměnné *četnost válek v systému*.

Tím se dostáváme k podstatě testování teorií (hypotéz). Kauzální hypotéza je tvrzení o tom, že hodnoty závislé proměnné závisí na hodnotě nezávislé proměnné (nízký počet velmocí znamená nízký výskyt válek a naopak). Při testování hypotézy neděláme nic jiného než že zjišťujeme, zda teorií předpovězené hodnoty závislé a nezávislé proměnné odpovídají hodnotám těchto proměnných naměřeným v námi zkoumaných případech. V praxi většinou netestujeme jednu hypotézu, ale několik hypotéz najednou. Každá z těchto hypotéz formuluje alternativní možnou příčinu zkoumaného fenoménu, přičemž tato příčina je opět operacionalizována ve formě měřitelné proměnné. Například liberální teorie mezinárodních vztahů tvrdí, že stabilita systému (četnost válek) závisí na vnitrostátním režimu jednotlivých států, který můžeme operacionalizovat jako podíl demokracií resp. autokracií v daném systému. Každá testovaná hypotéza (teorie) je tedy v našem výzkumu reprezentovaná jednou nezávislou proměnnou, přičemž nezávislé proměnné reprezentující konkurenční hypotézy bývají označovány jako kontrolní proměnné.

Proč testujeme více konkurenčních hypotéz najednou? Zjištění, že hodnota závislé proměnné koreluje s hodnotami nezávislé proměnné, ještě neznamená, že mezi nimi existuje příčinná souvislost (kauzalita). O příčinné souvislosti můžeme mluvit až poté, co jsme vyloučili vliv ostatních možných příčin (kontrolních proměnných) na námi studovanou závislou proměnnou.

Podstata testování teoretických hypotéz (zjišťování zda teorií předpověděné hodnoty proměnných odpovídají naměřeným hodnotám proměnných) zůstává stejná, ať už k testování použijeme jakoukoliv z metodologií vysvětlujícího přístupu: komparativní případovou studii, kvalitativní srovnávací analýzu, statistickou analýzu či dokonce případovou studii. Přesto však mezi jednotlivými přístupy ke kauzalitě nalezneme dílčí rozdíly.

V rámci *korelačního pojetí kauzality* (regresní a korelační analýza, případně komparativní případová studie) považujeme kauzální hypotézu za prokázanou, pokud mezi naměřenými hodnotami závislé a nezávislé proměnné existuje funkční vztah (hodnoty obou proměnných na sobě závisí). Hypotézu potvrzujeme, pokud naměřené hodnoty odpovídají této teoretické předpovědi. Hypotézu zamítáme, pokud je vztah mezi naměřenými hodnotami náhodný. Korelační pojetí kauzality zároveň předpokládá, že pro doložení kauzální souvislosti je třeba vyloučit vliv dalších možných příčin (kontrolních proměnných) a mělo by být také zřejmé, že změny ve studovaných proměnných proběhly v logickém časovém sledu (viz Disman 2002).

V rámci *podmínkového pojetí kauzality* považujeme hypotézu za prokázanou, pokud empirické měření potvrdí, že výskyt podmínky (nezávislá proměnná) je nutný a / nebo dostačující pro výskyt výsledku (závislá proměnná). Pokud se neprokáže, že podmínka je nutnou a / nebo postačující podmínkou pro výskyt výsledku, hypotézu zamítáme. Podmínkové pojetí kauzality nepředpokládá konkurenční vztah mezi možnými příčinami, ale spíše komplementární. Nezjišťujeme tedy, která z možných příčin má větší vliv na zkoumaný důsledek, ale jakým způsobem musí být možné příčiny nakombinovány, aby došlo k výskytu nebo nevýskytu námi zkoumaného důsledku.

Konečně v rámci *mechanistického pojetí kauzality* máme hypotézu za prokázanou, pokud se nám podaří identifikovat dílčí mezikroky (zprostředkující proměnné), skrze které nezávisle proměnná ovlivňuje závisle proměnnou. Badatelům, kteří chápou kauzalitu mechanisticky (viz předcházející kapitola) k prokázání kauzality kontrolovaná korelace nestačí. Zatímco v rámci korelačního pojetí kauzality (statistika) či podmínkového pojetí kauzality (komparativní případová studie) nám pro důkaz efektu stačí prokázání korelace mezi naměřenými hodnotami závislé a nezávislé proměnné (tj. „na začátku“ a „konci“ kauzálního vztahu) nebo kombinace podmínek, při mechanisticky orientovaném kauzálním výzkumu pro potvrzení hypotézy vyžadujeme empirický důkaz mechanismu působení proměnných na sebe. Nestačí doložit efekt a mechanismus předpokládat teoreticky, i samotný kauzální mechanismus je třeba empiricky doložit (viz George – Bennett 2005). Jak ukazuje kapitola o

jednopřípadových studiích, k empirické analýze kauzálního mechanismu se nejčastěji využívá sledování procesu (process tracing).

3.3. Výběr případů

Případ je konkrétní událost či jev, který používáme pro detailní zkoumání obecnějšího fenoménu (blíže viz kapitola Případová studie). Obecným fenoménem může být válečný konflikt, případem válečného konfliktu je potom třeba druhá světová válka nebo korejská válka. Případem máme na mysli dostatečně ohraničenou historickou epizodu, která je ohraničena časově nebo tematicky (nejlépe pak časově i tematicky). Případ ovšem může být definován také jako určitý objekt, uzavřený systém, který má jasné hranice, svou vnitřní logiku fungování a svou specifickou podstatu. V tomto ohledu může být případem české ministerstvo zahraničních věcí (pokud zkoumáme obecný fenomén diplomatických úřadů), ale případem může být třeba i mezinárodní systém po konci studené války (pokud zkoumáme obecný fenomén mezinárodní systém). Soubor všech existujících případů (například všechny války v historii lidstva nebo všechny existující ministerstva zahraničních věcí) označujeme jako *populaci* (základní soubor). Vždy mějme na paměti, že při vymezení zkoumaného obecného fenoménu a vymezení populace vždy vycházíme z teoretických východisek a z naší výzkumné otázky.

Způsob výběru případů a zejména pak jejich počet úzce souvisí s volbou výzkumné tradice (vysvětlující, interpretativní či kritický výzkum), se způsobem práce s teorií a s volbou konkrétní metodologie. Pro vysvětlující výzkum je typický větší počet případů, zvláště pokud se pohybujeme v rámci korelačního pojetí kauzality (statistická analýza) a do určité míry i podmínkového pojetí kauzality (kvalitativní srovnávací analýza). Mechanistické pojetí kauzality (případová studie) si vystačí s analýzou jediného případu. Interpretativní výzkum se většinou soustřeďuje na jediný případ (interpretativní případová studie), některé interpretativní metodologie však zpracovávají data (například texty, projevy) většího počtu aktérů (viz diskurzivní analýza).

Z hlediska způsobu práce s teorií platí, že popisné práce zůstávají u jediného případu. Výzkumný rámec popisných prací bývá poměrně stručný, protože nepracujeme s teoriemi, nicméně i v popisných textech musíme alespoň vymežit hranice (časové a tematické) zkoumaného případu. Při tvorbě nové teorie se často soustřeďujeme na jeden případ – většinou si vybíráme takový, který se vzpírá dosavadnímu teoretickému poznání (vymykající se případy – deviant case). K tvorbě teorie ale můžeme využít i komparativní případovou studii. V tomto případě vycházíme z logiky, podle níž je při vytváření nové zobecnitelné teorie potřeba srovnat a analyzovat data většího počtu případů. Aplikace teorie může mít podobu jednopřípadové studie, ale i souběžné aplikace jedné teorie na vícero případů. Při testování teorie je důležité věnovat výběru případů náležitou pozornost. Při testování teorií, kdy je naším cílem ověřovat platnost obecných teoretických hypotéz v empirické realitě, se snažíme maximalizovat počet analyzovaných případů – v ideálním případě by měl náš výběr zahrnovat celou populaci. Pokud to není možné, pečlivě vybíráme případy podle etablovaných metodologických postupů (viz kapitoly Komparativní případová studie a Regresní a korelační analýza).

Proč je výběr případů tak důležitý, zvláště při testování teorií ve vysvětlujícím výzkumu? Jak jsme se zmínili výše, smyslem testování teorií je ověřit, zda v reálném světě existuje příčinná souvislost mezi závislou proměnnou a nezávislou proměnnou (předpokládanou příčinou). Pro doložení kauzální souvislosti ovšem musíme ověřit nejenom korelaci mezi hodnotami závislé a nezávislé proměnné, ale musíme navíc doložit, že ke změně závislé proměnné nedošlo

v důsledku působení dalších možných příčin (kontrolních proměnných). Ve vysvětlujícím výzkumu existují tři standardní postupy, jak tohoto cíle dosáhnout: (A) experiment, (B) statistická analýza, (C) komparace (King – Keohane – Verba 1994 ; Van Evera 1997).

Při *experimentu* nám kontrolu nad hodnotami proměnných zajišťuje experimentální prostředí laboratoře. V laboratoři můžeme držet hodnoty všech kontrolních proměnných konstantní, manipulovat jen s hodnotami nezávislé proměnné (předpokládané příčiny) a sledovat její případný efekt na hodnoty závislé proměnné. Laboratorní prostředí, které udržuje hodnoty všech relevantních kontrolních proměnných konstantní, nám umožňuje vyloučit jejich vliv. Pokud je v této podmínkách změna nezávislé proměnné doprovázena změnou závislé proměnné, můžeme potvrdit hypotézu o vlivu závislé proměnné na nezávislou proměnnou.

Laboratorní experimenty jsou standardním nástrojem při testování teoretických hypotéz v přírodních vědách, jejichž logiku přebírají mnozí badatelé pracující v rámci vysvětlujícího výzkumu. Realizace laboratorních experimentů ve společenských vědách však bývá problematická ze dvou důvodů. Za prvé, objekty a systémy, které v mezinárodních vztazích a politických vědách zkoumáme, jsou většinou příliš velké a komplexní na to, aby se daly zavřít do laboratoře. Nemáme dostatečně velkou laboratoř, abychom do ní mohli zavřít celý stát. Za druhé, mezinárodní vztahy a politické vědy podobně jako jiné sociální vědy zkoumají chování lidí a lidských kolektivů. Pokud bychom chtěli dělat experimenty „na lidech“ mohli bychom narazit na etické problémy. Z obou důvodů je využití experimentu v mezinárodních vztazích a politologii omezeno, nejčastěji se s ním setkáme u některých předpovědních metod (teorie her – viz příslušná kapitola). V některých oblastech výzkumu – především v USA – se ale dnes jedná o prosazující se trend.

Statistická analýza je příkladem neexperimentálního (observačního) výzkumu. Statistická analýza nám umožňuje posoudit, zda má na závislou proměnnou větší vliv nezávislá proměnná nebo kontrolní proměnné, díky velkému počtu případů (přesněji: velkému množství pozorování) a pravděpodobnostním zákonům. Vedle síly vztahu mezi proměnnými poskytuje statistická analýza informaci o možnosti zobecnit vztah prokázaný na výzkumném vzorku na celou populaci případů. Zjednodušeně řečeno, z pravděpodobnostních zákonů vyplývá, že čím dokonaleji je vybrán výzkumný vzorek a čím více takto vybraných případů obsahuje, tím vyšší je pravděpodobnost, že námi odhalená souvislost mezi naměřenými hodnotami závislé a nezávislé proměnné existuje nejenom ve skupině námi analyzovaných případů, ale i v celé populaci (ve všech existujících případech). Nebo jinak řečeno, že souvislost zjištěná ve výzkumném vzorku je zobecnitelná na populaci, z níž byl vybrán. Naopak pokud jsou analyzované případy vybrány nevhodně (tzv. výběrová chyba) a/nebo je jejich počet příliš nízký, zvyšuje se pravděpodobnost, že zjištěný vztah nelze na populaci zobecnit. Výběr případů pro statistickou analýzu neztídka provádíme pomocí náhodného výběru ze všech jednotek v populaci (pokud je to možné, jedná se o nejspolehlivější způsob zajištění reprezentativnosti vzorku), když případy vybíráme záměrně (nenáhodně), také usilujeme o maximální reprezentativnost našeho výběrového vzorku (viz kapitola Regresní a korelační analýza).

Komparace je třetím způsobem, jak můžeme při testování teoretických hypotéz kontrolovat vliv kontrolních proměnných (tj. konkurenčních nezávislých proměnných). Již od formulace klasických komparativních metod J. S. Milla nám komparace umožňuje alespoň částečně kontrolovat vliv potenciálních příčin studovaného jevu (kontrolních proměnných) tím, že pečlivě vybíráme případy pro naše srovnání (viz Van Evera 1997: kapitola “Komparativní případová studie“). Komparaci používáme v okamžiku, kdy z objektivních či jiných důvodů (např. na základě výzkumné otázky) není možné provést analýzu většího množství případů. Těmito objektivními důvody je nejčastěji nízký počet existujících případů námi zkoumaného fenoménu. Mezinárodní vztahy často zkoumají chování objektů (států), které se vyskytují pouze v nízkých počtech. V současném mezinárodním systému existuje pouze 193 států

(členů OSN) a výzkumné práce zkoumající státy, respektive události ze života států nezřídka naráží na problém nízkého počtu analyzovaných případů, což znemožňuje smysluplné použití statistické analýzy. Do stejného problému se dostáváme i v okamžiku, kdy analyzujeme relativně specifický fenomén, jako například rozšiřování Evropské unie. Počet případů států, které kdy vstoupily do EU, je velmi nízký z pohledu statistické analýzy. Velká část sociálně vědních badatelů proto volí komparaci jako alternativní řešení umožňující alespoň částečnou kontrolu kauzálního vlivu kontrolních proměnných pomocí pečlivého výběru případů.

Statistika i komparace jsou funkčními ekvivalenty laboratorního experimentu v tom smyslu, že nám podobně jako experiment umožňují kontrolovat hodnoty nezávislé proměnné a kontrolních proměnných. Stejně jako statistická analýza ani komparace nám ale neumožňuje přímo měnit hodnoty nezávislé proměnné a přitom udržovat neměnné hodnoty všech kontrolních proměnných. Jsme tedy odkázáni na neexperimentální, observační způsob kontroly nezávislých (kontrolních) proměnných. Nezkoumáme případy v umělém kontrolovaném prostředí laboratoře, ale zkoumáme a měříme případy, které se „volně vyskytují v přírodě“, ve svém přirozeném kontextu společenské reality. Při komparaci z těchto přirozeně se vyskytujících případů pečlivě vybíráme případy podle kontextu, ve kterém se vyskytují, a / nebo podle hodnot jednotlivých proměnných. Zatímco statistická metoda často vybírá případy náhodně a zapovídá záměrný výběr podle hodnot závislé proměnné, v komparativní analýze případy nevybíráme náhodně a zároveň můžeme vybírat případy podle hodnot závislé proměnné.

Podle Kinga, Keohane a Verby, kteří jsou protagonisty korelačního pojetí kauzality, bychom pro komparaci nikdy neměli vybírat případy se stejnými hodnotami závislé proměnné (King – Keohane – Verba 1994: 130). Podle korelačního pojetí kauzality je cílem komparace, podobně jako statistické analýzy, vysvětlit *změny* závislé proměnné (tomu odpovídá longitudinální rámec výzkumu – viz dále), respektive *rozdíly* v hodnotách závislé proměnné napříč případy (odpovídá mu průřezový výzkumný rámec – viz dále). Pokud je naším cílem vysvětlit *změnu* a *rozdíly* v hodnotách závislé proměnné napříč jednotlivými případy, nemá smysl vybírat pro srovnání případy s identickými hodnotami závislé proměnné. Co to znamená v praxi? Pokud je naším cílem najít příčiny vzniku válek, náš výběr případů se, podle Kinga a jeho kolegů, neměl vědomě omezovat jenom na případy (události), kdy k válce došlo, a ignorovat případy, kdy k ní nedošlo. Pokud je naším cílem odhalit příčiny revolucí, naše srovnání by se nemělo omezovat jenom na případy úspěšných revolucí. Výzkumný rámec by měl umožňovat variaci na úrovni hodnot závislé proměnné – tedy jevu, který se snažíme vysvětlit. Abychom se vyvarovali výše zmíněné výběrové chyby (selection bias), doporučuje se vybírat případy podle hodnot nezávislé proměnné (předpokládané příčiny) a pokud jsme z nějakých důvodů nuceni vybírat případy podle hodnot závislé proměnné, měli bychom vybírat případy s různými hodnotami závislé proměnné (King – Keohane – Verba 1994: kap. 4 a dále).

Komparativní metoda dovoluje vybírat případy podle hodnot závislé proměnné (George – Bennett 2005: 22-25), zvláště pokud se pohybujeme v rámci podmínkového pojetí kauzality. Připomínáme, že v podmínkovém pojetí kauzality je naším cílem vysvětlit výskyt (či absenci) určitých jevů. Výběr případů i podle hodnot závislé proměnné je možný v rámci tzv. Millových metod, které jsou základními metodami komparativní studie. Millových metod a tedy i způsobů jak vybírat případy v komparativní analýze, je hned několik. Detailnější návod nalezneme v kapitole věnované komparativní případové studii.

V závislosti na našem výzkumném cíli je posledním krokem, který bychom měli při výběru případů pro statistickou analýzu či komparaci učinit, volba mezi longitudinální (v čase) nebo průřezovou (mezi případy) komparací. V rámci experimentu dochází ke dvěma typům srovnávání měření – srovnání v čase (před a po experimentu) a mezi skupinami/případy (skupiny, která byla vystavena předpokládané příčině a kontrolní skupiny, která jí vystavena

nebyla). Z těchto dvou logik, které se v rámci experimentu scházejí, odvozujeme dva základní postupy při výběru případů neexperimentálního (observačního) výzkumu: diachronní (longitudinální) a synchronní (průřezový).

V *diachronním (longitudinálním)* výzkumu analyzujeme (pomocí statistické analýzy či komparace) případy (tj. události či objekty) v různých časových okamžicích. Každé jednotlivé pozorování třeba i toho samého objektu v různých časových okamžicích chápeme jako svébytným případ (svébytnou událost). Diachronní výzkum tedy může být jedním ze způsobů, jak navýšit počet případů (pozorování) a uniknout pasti „nízkého N“. I při diachronním srovnávání však platí obecné pravidlo, že jednotlivá pozorování (případy) musí být od sebe dostatečně časově ohraničené a vymezené – mezi jednotlivými pozorováními musí být rozumný časový odstup. Diachronní (longitudinální) výzkum se experimentu podobá v tom, že provedeme několik měření před a po působení předpokládané příčiny (jedno pozorování před a po nestačí). Nemáme ale srovnání s kontrolní skupinou, takže nekontrolujeme vliv kontextu daného případu. Příkladem otázky pro diachronní (longitudinální) výzkum může být: Co bylo příčinou poklesu důvěry v politiku v české populaci po pádu komunismu? Jiným příkladem diachronního (longitudinálního) výzkumu politické mobilizace, participace a sociálních hnutí může být analýza dopadu přistupování a vstupu do EU na české skupiny hnutí za práva žen. V tomto výzkumu jsme v rámci jedné země srovnávali situaci před započítáním přístupových jednání se situací poté, kdy jednání začala a zaměřili se na efekt přistupování k EU na kontext, organizační kapacitu a spolupráci zkoumaných organizací (viz Císař – Vráblíková 2010).

Synchronní (průřezový) výzkum srovnává napříč různými případy v jednom časovém okamžiku. Srovnáváme mezi odlišnými případy, nesrovnáváme ale v čase. To znamená, že sice můžeme odhalit korelaci mezi závislou a nezávislou proměnnou, ale nedokážeme zjistit, zda změny nezávislé a závislé proměnné nastaly v časovém sledu. Nemůžeme ověřit, zda ke změně závislé proměnné došlo po změně nezávislé proměnné nebo naopak. Příkladem otázky pro synchronní (průřezový) výzkum je: Proč někteří lidé chodí k volbám a jiní ne? Jiným příkladem průřezového designu s malým počtem případů byla komparativní studie dvou environmentálních organizací sociálních hnutí, která svou strategií volby případů usilovala o to, aby vybrala co nejvíce podobné organizace, které se lišily jen ve způsobu financování. Zjednodušeně řečeno, jedná se o komparativní design tzv. nejvíce podobných případů odpovídající Millovi metodou rozdílu (více viz kapitola ke komparativní studii). Výzkumná otázka se ptala, jestli různé způsoby financování vedou u těchto organizací k různým strategiím (viz Císař 2010).

3.4. Operacionalizace pojmů, vymezení dat a proměnných

Tato kniha se věnuje metodologiím *empirického* výzkumu. Ovšem abstraktní koncepty, s nimiž pracujeme při aplikaci či testování teorie, (například koncepty mocenská kapacita státu či politická participace) nejsou přímo pozorovatelné. Pokud chceme s abstraktními teoriemi, hypotézami a koncepty pracovat v rámci empirického výzkumu, musíme je vyjádřit ve formě pozorovatelných, tj. měřitelných, indikátorů (viz např. Disman 2002). Tento proces propojování abstraktních teoretických pojmů s konkrétními daty označujeme termínem operacionalizace (Gray 2004; Mc Nabb 2004; Drulák 2008b). Z metodologického hlediska se jedná o klíčový postup, jehož kvalita rozhoduje o kvalitě celého výzkumu. Při operacionalizaci si stanovujeme, jakým způsobem budeme abstraktní teoretické koncepty, se kterými pracujeme, zjišťovat a měřit v empirické skutečnosti. Například pokud nás zajímá teoretický koncept mocenské rovnováhy a mocenské kapacity národních států, musíme si rozmyslet, jakým způsobem budeme mocenské postavení a mocenské kapacity národních států měřit, jaká data máme sbírat. Musíme si ujasnit, podle čeho poznáme, že došlo například

k mocenskému vzestupu státu X. Každý použitý analytický koncept proto musí mít vedle své *pojmové definice*, která tento koncept zavádí pomocí jiných teoretických konceptů, také *definici operační*, která specifikuje jeho měřitelnou podobu.

Všechny metodologie představené v této knize různým způsobem zpracovávají určitá empirická data zachycující charakteristiky a kvality předem vybraných případů (reálných událostí či objektů). Až na výjimky ale naším cílem není popis sám o sobě, ale naplnění výzkumného cíle v rámci teoreticky orientovaného výzkumu – hledání odpovědí na obecnější otázky týkající se podoby a fungování mezinárodních vztahů a politiky. To mimo jiné znamená, že nezpracováváme veškerá dostupná data týkající se námi zvoleného případu (případů), ale pouze ta data, která potřebujeme k naplnění našeho výzkumného cíle, respektive k zodpovězení naší výzkumné otázky. Jaká data budeme potřebovat, závisí především na výzkumné otázce, z níž je dále odvozen způsob naší práce s teorií a použité teoretické koncepty. Pokud teorie aplikujeme či testujeme, musíme použité teoretické koncepty předem definovat a operacionalizovat. Vyjádření konceptů v měřitelné podobě (operacionalizace) je důležité zejména u prací, které teorie testují. Naopak pokud je naším cílem tvorba nových konceptů, hypotéz a teorií či rekonstrukce významů pojmů (interpretativní výzkum), potom vytváříme koncepty v průběhu našeho výzkumu.

Všechny metodologie představené v této knize pracují s empirickými daty v různé podobě (kardinální, ordinální či nominální proměnné, mluvené a psané projevy, dokumenty, obrazová data, zápisy rozhovorů či záznamy ze zúčastněného pozorování). Jednotlivé metodologie se ale liší v tom, jaká data zpracovávají a jak data získávají. Vysvětlující metodologie většinou zpracovávají vstupní data v podobě proměnných. Proměnná je měřitelná vlastnost, která může nabývat různých hodnot napříč případy a která reprezentuje určitý abstraktní koncept (například HDP na osobu reprezentuje ekonomickou vyspělost státu). Interpretativní metodologie nezpracovávají data v podobě diskrétních proměnných. Nicméně i v rámci těchto metodologií si musíme ujasnit, co budeme považovat za vstupní data pro naši analýzu, co nás na zkoumaných událostech a jevech zajímá (kategorie, řečové akty, metafory, atd.).

V rámci vysvětlujícího výzkumu operacionalizujeme teoretické koncepty pomocí proměnných. *Proměnná (veličina)* v měřitelné podobě zachycuje vlastnost, znak či charakteristiku zkoumaných případů. Může nabývat různých hodnot. Proměnná vždy reprezentuje nějaký obecný (teoretický) koncept a je na nás zvolit si takové proměnné, které co nejlépe reprezentují a vystihují teoretické koncepty, se kterými pracujeme. Například teoretický koncept mocenská kapacita státu můžeme vystihnout (operacionalizovat) pomocí proměnné podíl vojenských výdajů státu na celkových vojenských výdajích ve světě. Politickou participaci můžeme zase operacionalizovat jako účast ve volbách nebo mnohem šířeji jako participaci na skupině činností, která zahrnuje vedle volení také například účast na demonstraci nebo podpis petice. Demokracii můžeme definovat dvěma po sobě jdoucími svobodnými volbami nebo můžeme definici rozšířit o fungující občanskou společnost a prodemokratické postoje populace. Způsob měření „makes a difference“ (viz Geddes 2003). Takto nadefinované proměnné můžeme přímo měřit a naměřené hodnoty našich proměnných můžeme dále zpracovávat zejména v rámci vysvětlujících metodologií.

Proměnné ze své definice variují, to znamená, že v jednotlivých případech mohou nabývat různých hodnot. Smyslem vysvětlujících metodologií je hledání příčin této variace. Zjednodušeně řečeno, nelze vysvětlovat takový stav světa, který existuje v konstantní hodnotě. Pokud by byly všechny státy (i všechny ostatní možné politické jednotky) na světě stejně demokratické, nemělo by smysl se ptát, co je příčinou demokracie.

Rozlišujeme několik typů proměnných podle toho, jakých hodnot mohou nabývat. *Kardinální proměnná* nabývá číselných hodnot. Například vojenské výdaje státu můžeme vyjádřit v dolarech, podíl státu na celkových vojenských výdajích světa vyjadřujeme v procentech. *Ordinální proměnná* zachycuje pořadí či intenzitu nějakého jevu. Například proměnná levo-

pravá politická orientace může nabývat hodnot jasná levice / mírná levice / střed / mírná pravice / jasná pravice. Hodnoty ordinální proměnné lze seřadit, ale na rozdíl od kardinální proměnné nemůžeme její hodnoty sčítat a odečítat. *Nominální proměnné* vyjadřují kvalitativní stav. Hodnoty, kterých může nominální proměnná dosahovat, nejsou vyjádřeny číselně, ale pomocí kategorií. Příkladem může být národní příslušnost europoslanců. Tato proměnná může nabývat 28 různých hodnot – kategorií. Hodnoty nejsou vyjádřeny kvantitativně (číselně), ale kvalitativně – nemůžeme je sčítat, ani seřadit na škále. Specifickým typem nominální proměnné je binární proměnná, která nabývá pouze dvou hodnot: výskyt určitého jevu / absence určitého jevu. Příkladem může být proměnná nazvaná „výskyt demokracie“.

Ve výzkumném rámci bychom měli specifikovat i zdroj dat. Připomínáme, že jednotlivé metodologie se liší v tom, co považují za vstupní data a jaký typ dat zpracovávají. Rozlišujeme primární zdroje a sekundární zdroje. Nejjednodušší způsob, jak rozlišit primární a sekundární zdroje, je z hlediska autorství. Primární zdroje byly vytvořeny přímými svědky a účastníky zkoumaných událostí. Typicky mezi ně řadíme dokumenty vypracované zkoumanými aktéry a institucemi: státními institucemi, mezinárodními organizacemi, nevládními organizacemi a dalšími aktéry. Dokumenty mohou mít podobu právních aktů, záznamů jednání, zpráv z terénu (pozorovatelské mise, zastupitelské úřady), případně i kratších analytických komentářů. Primárním zdrojem mohou být i projevy projevy, články či memoáry politických představitelů a jiných reprezentantů výše zmíněných institucí, zejména pokud děláme analýzu politického diskurzu. Dále sem řadíme i rozhovory, které novináři nebo my sami realizujeme s politickými představiteli, případně i běžnými občany, pokud to vyžaduje náš výzkum.

Za určitých podmínek můžeme jako primární zdroj použít i média (tisk, televize, rádio). Pokud se pohybujeme v rámci vysvětlujícího výzkumu a zajímají nás určité (zahraničně)politické události a nikoliv mediální sféra sama o sobě, soustředíme se na zpravodajské články renomovaných agentur zachycujících zkoumané události a naopak ignorujeme interpretace v podobě komentářů z pera novinářů. Pokud se pohybujeme v rámci interpretativního či kritického výzkumu, přistupujeme k novinovým komentářům podobně jako k projevům politiků – jedná se o součást veřejného a politického diskurzu, který můžeme zkoumat pomocí interpretativních metodologií. Jako primární zdroj můžeme využít i nejrozličnější audiovizuální materiály, kulturní artefakty – v zásadě jakýkoliv empirický materiál, pokud jeho zpracování dává smysl v kontextu zvolené výzkumné tradice, metodologie a naší výzkumné otázky. Mezi primární zdroje řadíme i nejrozličnější databáze a archivy obsahující nejrozličnější statistické údaje, legislativní akty, dokumenty či zpravodajské články.

Pro zhodnocení kvality a využitelnosti jednotlivých zdrojů je důležitější, kdo je vydavatelem a autorem textu, než forma (tištěná či elektronická). V době, kdy z internetu je možné stáhnout cokoliv, počínaje monografií, přes odborné články až po novinové články či anonymní blogy, nemá smysl rozlišovat mezi tištěnými a elektronickými zdroji. S elektronickými zdroji z internetu pracujeme stejným způsobem jako s tištěnými – zajímá nás vydavatel, autor, charakter textu a samozřejmě využitelnost v kontextu naplňování výzkumného cíle.

Primární zdroje můžeme sami sbírat v terénu například skrze zúčastněné pozorování (viz kapitola věnovaná etnografii) nebo rozhovory. Pokud data sbíráme, resp. vytváříme sami (data nerostou jako „houby v lese“, aby se dala prostě jen sesbírat), měli bychom ve výzkumném rámci specifikovat, jakým způsobem je chceme získat. Většinou se však spoléháme na práci ostatních, kteří primární data shromáždili do podoby nejrozličnějších databází nebo archivů. V takovém případě bychom si měli rozmyslet, kde budeme potřebná data hledat a jaké primárních dat databáze chceme využívat. Není třeba zdůrazňovat, že to, jaká data budeme potřebovat, se dozvíme z operacionalizace konceptů, se kterými pracujeme (viz výše).

Sekundární (akademické) zdroje jsou takové, které zpracovávají, analyzují a interpretují primární zdroje, přičemž dodržují alespoň ta nejzákladnější pravidla akademického psaní (systematičnost, transparentnost a zacílenost). Autoři sekundárních zdrojů až na výjimky (viz terénní výzkum v etnografii) nejsou přímými účastníky analyzovaných událostí. Sekundární zdroje interpretují data, například tím, že na základě empirických dat zobecňují a staví nové teorie, tím, že na empirická data aplikují určitou teorii, nebo tím, že empirická data používají k testování teoretických hypotéz. V rámci interpretativního výzkumu používáme data (primární zdroje) k rekonstrukci individuálních či sdílených významů.

Sekundární zdroje nejrychleji poznáme podle toho, že obsahují seznam použitých zdrojů. Typickými příklady sekundárních zdrojů jsou monografie, odborné články v recenzovaných časopisech, učebnice. Radíme sem i nejrůznější výzkumné zprávy, včetně těch vypracovaných mezinárodními či nevládními institucemi. Pokud obsahují seznam použitých zdrojů, považujeme je za sekundární (akademické) zdroje, přestože nebyly vypracovány úzce chápánou „akademickou komunitou“.

Sekundární zdroje nejčastěji využíváme jako zdroje teoretických argumentů. Když sestavujeme výzkumný rámec, zajímá nás, k jakým závěrům dospěly klíčové texty (sekundární zdroje) analyzující námi zkoumaný fenomén. Z tohoto důvodu si děláme přehled (sekundární) literatury. Sekundární zdroje můžeme využít i jako metodologickou inspiraci. Za určitých podmínek můžeme sekundární zdroje využít i při realizaci výzkumu jako zdroje dat. Za prvé, pokud píšeme popisný text, měli bychom se vyvarovat sekundárních zdrojů. Jestliže smyslem popisu je sebrat a shromáždit nová empirická data, musí vycházet především z primárních zdrojů. Za druhé, podobně i při budování teorií a v rámci interpretativního výzkumu bychom se měli soustředit na primární zdroje. Za třetí, pokud používáme sekundární literaturu jako zdroj dat, měli bychom rozlišovat mezi popisnými tezemi a analytickými argumenty a závěry. Obecně platí, že ve své práci můžeme zpracovávat data (popisné teze) obsažená v sekundární literatuře, neměli bychom však bez dalšího přebírat cizí analytické argumenty a závěry.

3.5. Způsob zpracování a interpretace dat

Konečně poslední položkou výzkumného rámce by měl být popis způsobu zpracování a interpretace dat – tedy metoda v užším slova smyslu. Popis postupu řešení výzkumného cíle by měl být součástí jakéhokoli výstupu společenskovedního výzkumu (vysvětlujícího, interpretativního i kritického) a to bez ohledu na charakter jeho dat (kvalitativní či kvantitativní) nebo konkrétní postup. Každý autor nebo autorka při naplňování svého výzkumného cíle sledoval/a nějaký postup. Tato kniha poskytuje přehled základních metodologií, přičemž každá z těchto metodologií nabízí specifickou metodu (či několik různých metod), jak postupovat při samotném zpracování empirických dat. Je na nás, abychom si z představených metodologií vybrali takovou, která nám umožní co nejlépe naplnit výzkumný cíl a odpovědět na výzkumnou otázku. Tuto knihu můžeme chápat jako menu, ze kterého si můžeme vybírat vhodný postup. Můžeme též kombinovat různé metodologie, pokud to přispěje k naplnění našeho výzkumného cíle a pokud to dává smysl. V neposlední řadě je třeba zdůraznit, že zde uvedený přehled metodologií a metod není vyčerpávající. V metodologických učebnicích, ze kterých vychází tato kniha i jednotlivé její kapitoly, naleznete řadu dalších specifických postupů.

Jednotlivé metodologie se liší v míře standardizace výzkumných postupů. Některé metodologie se spoléhají na počítačové zpracování dat, zatímco jiné kladou důraz na interpretaci dat výzkumníkem cestou hermeneutického kruhu. V rámci jednotlivých

metodologií představíme způsob zpracování dat (konkrétní metody) typický pro danou metodologii. Některé metodologie (například diskurzivní analýza či předpovědní metody) nenabízí jednotný metodologický kánon, jak přistupovat k empirickým datům. V takovém případě v podkapitole zpracování a interpretace dat představíme výběr nejpoužívanějších metod (výzkumných postupů), které můžeme v příslušné metodologii použít.

3.6. Shrnutí

V této kapitole jsme představili základní obecná doporučení týkající se výzkumného rámce společenskovedního výzkumu, snažili jsme se odpovědět na otázky, které si každý potenciální výzkumník klade při plánování výzkumu. Kapitulu jsme podřídili praktickým požadavkům v konkrétním kontextu českých společenských věd, především pak politologie a mezinárodních vztahů.

Jedná se bezesporu jen o základní výklad a nakonec proto nezbývá než doporučit další četbu. K celé řadě použitelných publikací odkazoval předchozí text, ke shrnutí současné metodologické diskuse, včetně debaty kauzální efekt vs. mechanistické vysvětlení, lze mimo uvedených publikací, např. Brady a Collier (2010), doporučit také Mahoneyho (2010). Obecně velmi praktické příručky nabízí například Punch (2008), Babbie (2012) a Creswell (2013). Ke struktuře návrhů výzkumu se jako dobře použitelné ukázaly například publikace Silbergha (2001) a Przeworskiho a Salomona (1995). Ke statistické analýze lze mimo Hendla (2012) doporučit stručný text Franklina (2008).

Literatura

- Babbie, Earl R. (2012): *The Practice of Social Research*. Cengage Learning.
- Brady, Henry – David Collier (eds. 2010): *Rethinking Social Inquiry. Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Roman and Littlefield.
- Braun, Mats (2008): Zakotvená teorie. In: Drulák, Petr (ed.): *Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, s. 203-226.
- Císař, Ondřej – Navrátil, Jiří (2014): „Promoting Competition or Cooperation: The Impact of EU Funding on Czech Advocacy Organizations.“ *Democratization*: v tisku.
- Císař, Ondřej – Vráblíková, Kateřina (2010): „The Europeanization of Social Movements in the Czech Republic: The EU and Local Women’s Groups.“ *Communist and Post-Communist Studies* 43(2): 209-219.
- Císař, Ondřej – Vráblíková, Kateřina (2013): „Transnational Activism of Social Movement Organizations: The Effect of European Union Funding on Local Groups in the Czech Republic.“ *European Union Politics* 14(1): 140–160.
- Císař, Ondřej – Koubek, Martin (2012): „Include ‘Em All? Culture, Politics and a Local Hardcore/Punk Scene in the Czech Republic.“ *Poetics: Journal of Empirical Research on Culture, the Media and the Arts* 40(1): 1–21.
- Císař, Ondřej – Navrátil, Jiří – Vráblíková, Kateřina (2011): „Staří, noví, radikální: politický aktivismus v České republice očima teorie sociálních hnutí.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 47(1): 137–167.
- Collier, David – Jody, Laporte – Seawright, Jason (2008): “Typologies: Forming Concepts and Creating Categorical Variables.” In *The Oxford Handbook of Political Methodology*, eds. Janet M. Box-Steffensmeier, Henry E. Brady a David Collier. Oxford University Press, s. 152-173.

- Creswell, John W. (2013): *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Disman, Miroslav (2002): *Jak se vyrábí sociologická znalost: příručka pro uživatele*. Praha: Karolinum.
- Drulák, Petr a kol. (2008): *Jak zkoumat politiku? Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál.
- Drulák, Petr (2009) „Syntéza teorií cestou jejich destrukce“. In: Pavel Barša a kol., *Dialog teorií: Filozofická dilemata výzkumu mezinárodních vztahů*. Praha: SLON, 225-245.
- Franklin, Mark. (2008): “Quantitative Analysis.” In *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, eds. Donatella Della Porta a Michael Keating. Cambridge: Cambridge University Press, s. 240-262.
- Geddes, Barbara (2003): *Paradigms and Sand Castles: Theory Building and Research Design in Comparative Politics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- George, Alexander L. – Bennett, Andrew (2005): *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge MA: MIT Press.
- Gray, D. E. (2004): *Doing Research in the Real World*. London, Sage.
- Guzzini, Stefano (2001): The Significance and Roles of Teaching Theory in International Relations. *Journal of International Relations and Development*, Vol. 4, No. 2, s. 98-117.
- Hendl, Jan (2012): *Přehled statistických metod*. Praha: Portál.
- King, Gary – Keohane, Robert – Verba, Sidney (1994). *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, New Jersey.
- Mahoney, James (2010): „After KKV. The New Methodology of Qualitative Research.“ *World Politics* 62(1): 120-147.
- McNabb, David E. (2004): *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Methods*. Armonk: M.E. Sharpe.
- Pierce, Roger (2008): *Research Methods in Politics: A Practical Guide*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Popper, Karl (1997): *Logika vědeckého zkoumání*. Praha : Oikúmené.
- Przeworski Adam – Salomon, Frank (1995): „The Art of Writing Proposals: Some Candid Suggestions for Applicants to Social Science Research Council Competitions.” SSRC, <http://www.ssrc.org/publications/view/the-art-of-writing-proposals/>.
- Punch, Keith (2008): *Úspěšný návrh výzkumu*. Praha: Portál.
- Schmitter, Philippe (2008): „The Design of Social and Political Research.“ In *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, eds. Donatella Della Porta a Michael Keating. Cambridge: Cambridge University Press, s. 263-295.
- Silbergh, David (2001): *Doing Dissertations in Politics: A Student Guide*. London: Routledge.
- Strauss, Anselm L. – Corbin, Juliet (1999): *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert.
- Van Evera, Stephen (1997): *Guide to Methods for Students of Political Science*. Ithaca: Cornell University Press.
- Wagenaar, Hendrik (2011): *Meaning in Action. Interpretation and Dialogue in Policy Analysis*. New York: M.E. Sharpe.
- Waltz, Kenneth N. (1979): *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Young, Eóin – Quinn, Lisa (2002): *Writing Effective Policy Papers*. Budapest: OSI.

4. Případová studie

Michal Kořan

Případová studie je detailní analýzou jednoho případu, který byl zvolen jako objekt výzkumu. Tato kapitola se bude zabývat pouze tzv. instrumentálními případovými studiemi, které pracují s vysvětlujícím přístupem k sociálním vědám (viz úvodní kapitolu). Instrumentální případové studie se zaměřují nikoli na popis konkrétního fenoménu, ale na získání obecnějších teoretických poznatků. Hodnota instrumentální případové studie tedy spočívá nikoli ve studovaném fenoménu samém, ale v přínosu pro obecnější, teoretické poznání. Studium případu je pouhým nástrojem (instrumentem) pro práci s teorií. Konkrétně cílem případové studie může být poskytnutí příčinného teoretického vysvětlení vybraného případu, testování existující teorie či tvorba teorie nové. Případová studie musí vždy zohlednit celkový (sociální, politický, historický) kontext události či objektu, fenoménu či děje a musí zároveň poskytnout komplexní obrázek.

4.1. Případová studie v historii a současnosti

Kořeny případová studie spočívají především v historických vědách, odkud byla ve druhé polovině 19. století postupně včleněna do antropologie a sociologie. Tento posun je nejčastěji dáván do souvislosti s francouzským sociologem Frédérikem Le Play (1806–1882). Nejvlivnější školou, která stála za světovým rozšířením případových studií, je ovšem americká chicagská škola. Chicagská škola se až do poloviny třicátých let 20. století považovala za hlavního intelektuálního aktéra na poli celé americké sociologie. Postupné pronikání pozitivismu do amerického sociálně-vědního prostředí ve druhé polovině třicátých a ve čtyřicátých letech 20. století přineslo ústup chicagské školy ve prospěch statisticky a teoreticky orientovaných kvantitativních přístupů. Hlavními argumenty proti případovým studiím byla jejich domnělá neschopnost poskytnout jasné nástroje k verifikaci výsledků výzkumu a předpokládaná neschopnost progresivně hromadit teoreticky relevantní poznání. Jedinečnost a ucelenost případové studie totiž nedovolovala nalézt data potřebná k potvrzení či vyvrácení výzkumu – veškerá data byla obsažena již ve výzkumu samém a žádná jiná, „vnější“ data nebyla považována za relevantní k danému případu. Proto se případová studie potýká s problémem tzv. *vnější platnosti* (zobecnitelnosti - viz níže). V neposlední řadě bylo argumentováno i hospodárností statistických metod, které byly i při vynaložení nesrovnatelně menšího úsilí schopné poskytnout obdobné výsledky jako případové studie.

Do druhé poloviny 20. století sociologie vstoupila se zcela novým kánonem vědeckých standardů – dedukce má přednost před indukcí. Byl vyloučen jakýkoli bezprostřední, „intimní“ kontakt mezi badatelem a zkoumaným předmětem (což je jeden z pilířů kvalitativních přístupů). Zkoumání bez teoretické základny bylo považováno za bezcenné. Případové studie se dostaly do podřízeného postavení ve srovnání se statistikou. Přinejlepším byly považovány za nástroj pro předběžné pilotní výzkumy, které dají posléze vyrůst skutečnému, na statistice postavenému bádání. Díky trvalému úsilí vyrovnat se svou vědeckostí kvantitativním přístupům se zastánci případových studií od padesátých let 20. století pokoušeli postavit svou tradici na co nejpevnější a nejpreciznější základy. Paradoxně tedy právě spor s kvantitativními přístupy zajistil, že případová studie se od šedesátých let 20. století postupně stávala lépe a lépe definovaným odvětvím, které mohlo nabídnout reprezentativní a precizní postupy práce, dokonce s ambicí dostat dobovým standardům

vědeckosti. Od počátku osmdesátých let 20. století tak lze zaznamenat obnovený zájem o případové studie.

Tento obecný vývoj na poli metodologie společenských věd se do mezinárodních vztahů a politologie naplno promítl s téměř dvacetiletým zpožděním. Zároveň však platí, že v politologii a mezinárodních vztazích případové studie v minulosti nikdy svou přitažlivost neztratily. Podíl kvantitativních studií na poli politologie a mezinárodních vztahů od osmdesátých let 20. století sice postupně narůstá, ovšem nastupuje na místo deskriptivních historických článků. Deskriptivní historické příspěvky jsou s případovou studií často chybně zaměňovány, v podstatných rysech se od sebe liší. Historické deskripce jsou pouze popisem určitého děje, vyňatého z historie bez jednoznačného důvodu, bez toho, že by děj samotný poskytoval jasné ohraničení a odlišení. V současnosti se případové studie na celkové produkci podílí stabilně zhruba 14 % odborných článků. Významnou roli ve zkvalitňování metodologie případových studií sehrála dnes již klasická práce Garyho Kinga, Roberta Keohana a Sidneyho Verba *Designing Social Inquiry* (1994). Současnými nejkvalitnějšími zdroji pro seznámení se s případovými studiemi jsou kniha Alexandera George a Andrewa Bennetta *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences* (2005), neméně významným milníkem je publikace *Case Study Research – Principles and Practices* od Johna Gerringa (2007). Nejnovějším přírůstkem do rodiny autoritativních zdrojů jedno-případové metodologie je pak kniha Dereka Beache a Bruna Pedersena *Process Tracing Methods: Foundations and Guidelines* (2013), která je první komplexní monografií zasvěcenou metodě sledování procesu.

Podoba i způsob tvorby instrumentálních případových studií jsou značně ovlivněny tím, že se explicitně vymezují vůči kvantitativnímu a ryze empirickému modelu tvorby teorií. Jedno-případové studie odmítají takový model vysvětlení/teorie, podle něhož je jev vysvětlen jen tehdy, pokud je odvozen z jednoho či více zákonů založených na empiricky podložené korelaci. Zastánci instrumentálních případových studií argumentují, že důsledné zkoumání jednoho případu nám umožňuje odhalit množství působících proměnných a propojených příčinných mechanismů, přiblíží nás blíže k realitě sociálního světa. Mnohost a neuspořádanost sociálního světa nás nutí uvažovat o alternativních způsobech, jakými došlo k pozorovanému jevu, pokusit se načrtnout více alternativních kauzálních procesů shodných s výsledkem a s nalezenými důkazy. Identifikací příčinného mechanismu zužujeme množinu potenciálních soupeřících příčin, které mohou nepředpokládaným způsobem ovlivnit proces a výsledek sledovaného případu. Chceme-li důsledně testovat teorii, nestačí, že je hypotéza konzistentní se statisticky významným počtem intervenujících kroků (jako v případě hledání statistických korelací). Všechny zprostředkující proměnné musejí být předpovězeny hypotézou, nebo musí být hypotéza upravena (Bennett – George 2005: 205–207). Zároveň je však nutné mít na paměti, že příčinný mechanismus funguje jen za určitých podmínek, ale zároveň se jedná pouze o jeden z mnoha mechanismů, který v daném příčinném poli působí. Ani při tom nejpodrobnějším zkoumání tedy nelze vyloučit všechny možné „soupeřící“ příčiny, což platí zejména v sociálně-vědním výzkumu, jehož předmětem je lidské sociální jednání.

Již několikrát zde zazněl termín příčinnost / příčinný výzkum či příčinný mechanismus. Přestože jde o jeden z nejčastěji užívaných a nejdůležitějších pojmů u případových studií, ani v rámci mezinárodních vztahů samých neexistuje shoda ohledně jeho přesné definice (Waltz 1979: 8; King – Keohane – Verba 1994: 79–114; Homer-Dixon 1999: 6–11; George a Bennett 2005: 11–15, 135–137). Lze však uvést několik bodů, v nichž se jednotlivá pojetí příčinnosti protínají:

- příčinný mechanismus propojuje nezávislou a závislou proměnnou;
- příčinné mechanismy zahrnují i takové fyzické, sociální či psychologické procesy, které nemohou být bezprostředně pozorovány;

- z tohoto důvodu je možné je pouze nedokonale dovodit a hypoteticky předpokládat na základě dat získaných pozorováním;
- příčinný mechanismus působí pouze uvnitř určitého kontextu či příčinného pole a jeho efekt závisí na interakci s proměnnými a s jinými mechanismy, které tento kontext spoluutvářejí.

Pro lepší představu, jaké povahy mohou být příčinné mechanismy, si zde ukážeme konkrétní příklady toho, na co se zaměřit, pokud chceme příčinný mechanismus definovat. *Strukturální příčinné mechanismy* jsou vnějšími omezeními a příležitostmi pro (politické) jednání, která jsou tvořena materiálními okolnostmi aktérů. V tomto případě se ptáme, jak materiální struktura ovlivňuje pozorovatelné chování. *Institucionální příčinné mechanismy* jsou odlišné od strukturálních v tom smyslu, že jsou vytvořené člověkem/společností. Ptáme se tedy, jak formální či neformální instituce či pravidla ovlivňují pozorovatelné jednání a chování aktérů. Pokud se zaměřujeme na *ideové příčinné mechanismy*, pak se ptáme, jak je pozorovatelné jednání aktéra ovlivněno jeho interpretací okolního světa (Beach – Pedersen 2013).

4.2. Výzkumný rámec případové studie

Výzkumný rámec rozdělujeme na několik klíčových metodologických kroků (viz kapitola Výzkumný rámec a jeho prvky). Mezi nejvýznamnější z těchto kroků patří vymezení výzkumného cíle, vymezení předmětu výzkumu a výběr případu výzkumu a zpracování a interpretace dat. (George – Bennett, 2005: 73–88; McNabb 2004: 362–368; Mitchell – Bernauer 1998).

4.2.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky

Každý výzkum, bez ohledu na konkrétní metodologii, by měl začínat zvědavostí, tj. zcela zřejmým zájmem získat na konci bádání uspokojivé závěry a odpovědi. Bez této elementární zvědavosti pozbývá jakýkoli výzkum smysl. Tato zvědavost vás rovněž směřuje ke konkrétnímu výzkumnému cíli. Případová studie obecně může směřovat ke třem cílům: 1) *testování existující teorie*; 2) *formulace nové teorie*; 3) *vysvětlení případu pomocí existující teorie*. Až po stanovení výzkumného cíle a výzkumných otázek je hledána adekvátní metodologie a metoda. V žádném případě není správné stanovit si cíl výzkumu kvůli tomu, že chce autor použít konkrétní metodologii. Před vlastním stanovením cíle je bezpodmínečně nutné důsledně provést kritický rozbor sekundární literatury, který mimo jiné značně zpřesní představu o možných cílech výzkumu. Poté je doporučené provést „brainstorming“ ať už individuálně či ještě lépe s dalšími kolegy. V průběhu brainstormingu jsou pak například graficky či narativně znázorňované nejrůznější nápady, vztahy mezi nimi. Na tento brainstorming je vhodné navázat tzv. „volným psaním“, kdy jsou veškeré myšlenky, ať již potenciálně relevantní či zcela zbytečné, téměř bez rozmyslu zapisovány a autor se k nim vrací později. Důvodem a významem „volného psaní“ je schopnost této techniky pomoci autorovi nezastavit se hned na počátku procesu, ale vypisovat si veškeré ideje a nápady, které vám proletí hlavou, bez obav, že z nich použijete třeba jen jedno procento. Největším rizikem na počátku stanovení cíle výzkumu totiž je „zaseknutí se“ z důvodu obav o relevanci – v drtivé většině případů se dobré nápady dostavují až po probrání mnoha a mnoha idejí, nápadů a myšlenek.

Výzkumné otázky odrážejí způsob, jakým uvažujeme o daném tématu z našeho vlastního hlediska. Dobré výzkumné otázky většinou začínají obecným problémem, který je postupně zužován na zcela konkrétní téma zkoumání. Tento úzce vymezený pohled pak soustředí badatelský zájem na určitou oblast nebo záležitost. Později nám může výzkumná otázka pomoci vytvořit tezi nebo hypotézu, ke které shromáždíme údaje nebo informace pro naši výzkumnou práci. I při psaní kratších textů (nebo třeba seminárních prací) je proto na dobré výzkumné otázce pracovat – i zde totiž se totiž autor může dopustit i zásadních chyb, například zabývat se příliš mnoha problémy najednou a nedospět k žádnému závěru. Rizika při stanovení otázek jsou následující. Stanovení příliš širokých otázek, stanovení příliš mnoha otázek, stejně jako (na druhé straně) stanovení příliš málo či příliš úzkých otázek. Je tedy patrné, že stanovení otázek je obecně riskantní podnik. Správně stanovená otázka musí být *relevantní, testovatelná (ověřitelná), jasná a jednoduchá, motivující* a musí *obsahovat prvek originality a odpovídat parametrům zadání a cíle*. Ideální postup spočívá v několika následných krocích. Nejprve je opět proveden „brainstorming“ – tj. sepsání všech nápadů a jejich následná formulace ve formě předběžných otázek. Z nich dojde k vyhodnocení a výběru těch nejrelevantnějších a ideálně k výběru jedné zastřešující otázky. Tento nápad je dobré nechat po nějakou dobu uležet a vrátit se k němu později a znovu jej zhodnotit. Neexistuje návod či rada, kolik výzkumných otázek si položit, nicméně lze doporučit mít k jedné zastřešující otázce maximálně čtyři až šest dalších dílčích podotázek, které se k zastřešující otázce vztahují.

4.2.2. Výběr předmětu výzkumu a případů

Výběr předmětu výzkumu je vždy odlišný od výběru případu. *Předmět výzkumu* je obecný fenomén, jehož povahu chceme prozkoumat; *případ* je konkrétní událost či jev, který použijeme pro detailní zkoumání obecnějšího fenoménu. Za předmět výzkumu může být zvolen vojenský intervencionismus jako obecnější fenomén, za „případ“ může být vybrána americká invaze do Iráku v roce 2003. Předmět výzkumu sice můžeme vybírat za pomoci obecnějších pravidel pro sociální vědy, ovšem u případových studií musíme přihlídnout ke specifické povaze této metodologie, především v tom, že předmět, který se pokoušíme uchopit, je spíše podtypem či podkategorií než obecným fenoménem. Lepších výsledků můžeme dosahovat pouze tehdy, pokud sám předmět výzkumu není definován příliš široce (Yin 2003a; Stake 1995: 18–21, 2005: 450–451). Namísto „konfliktu“ jako obecného fenoménu se zaměříme na „ozbrojený mezistátní konflikt“, namísto „ozbrojené intervence“ na určitý podtyp intervence, provedený buď specifickými nástroji (pozemní intervence, letecké útoky), nebo pod specifickým organizačním zastřešením (unilaterálně, OSN, NATO či EU). Po výběru předmětu výzkumu se pokračujeme *výběrem případu*. Riziko chyby při výběru případu představuje jednu z největších slabostí případové studie. Proto je potřeba nejprve dobře vědět, co rozumíme termínem *případ*. Přidržíme se vcelku jednoduché, přesto však smysluplné definice případu, podle níž je *případem dostatečně ohraničený aspekt historické epizody či dostatečně ohraničená historická epizoda sama o sobě*. Pochopitelně, v kvalitativní metodologii není nikdo schopen nabídnout přesnou specifikaci toho, co je „dostatečně ohraničené“. Každopádně je nutné dbát na to, aby „ohraničenost“, ať už časová, či tematická, byla natolik významná, že již svou povahou vybízí k jejímu definování jako případu. Případem tedy může být proces vyjednávání o Česko-německé deklaraci, ovšem případem již není obecný fenomén vyjednávání mezinárodních smluv nebo česko-německé vztahy jako takové. Zde chybí jasná ohraničenost a vymezenost. Případ ovšem může být definován také jako určitý objekt, uzavřený systém, který má jasné hranice a svou vnitřní logiku fungování a svou specifickou podstatu. V tomto ohledu může být případem české ministerstvo

zahraničních věcí jako aktér hospodářské dimenze zahraniční politiky, ale případem již nemůže být hospodářská dimenze zahraniční politiky jako taková. Té schází ona vyhraněná podstata. Z uvedených případů vyplývá, že nejlepší pro definici případu je situace, kdy určitý fenomén či epizoda splňuje obě kritéria – časové i tematické ohraničení. Nezbytnou součástí výběru případu je tudíž přesné vymezení hranic vůči jeho okolí a vůči jeho kontextu (Yin, 2003a: 34–36). Za všech okolností musíme mít na paměti, že cílem případových studií (zejména při užití sledování procesu, viz níže) je otevřít „černou skříňku“ příčinných procesů. Měli bychom být dostatečně obeznámeni s případem samým, s jeho sociálním a historickým kontextem a dále si musíme zajistit adekvátní přístup k datům či dokonce přímo k aktérům sledovaného případu (Blatter – Blume 2008: 340). Pokud tato podmínka není splněna, měl by se poohlédnout po jiném případě.

Vybraný případ musí být vhodný pro opakování již existujících předchozích testů nebo pro zavedení testu nového. Je přínosné volit takový případ, který vykazuje shodné rysy se současnými politicky relevantními případy (viz Van Evera 1997: 77–88). Rovněž musíme dbát na to, aby zvolený případ obsahoval co možná největší množství teoreticky relevantních dat. Příliš úzké vymezení případu by mohlo vést k opomenutí významné nezávislé a zprostředkující proměnné, což by ohrozilo platnost celého výzkumu. Naopak, široké vymezení případu, kdy budeme zahrnovat i velké množství nerelevantních dat, neumožní účinně použít žádnou z technik dovozování teorie z empirických dat. Jak se vyhnout tomuto riziku? Můžeme nejprve vybrat teorii, kterou chceme testovat a na základě obecných rysů této teorie vybere více případů, které ve svých hodnotách nezávislých, ale i závislých proměnných odpovídají teoretickým předpokladům. Potom například za použití komparace s metodou mlhavých množin (viz kapitola komparativní případová studie) nalezneme takovou obecnou empirickou konfiguraci případů, která je teoreticky relevantní. Až poté dojde k detailnímu zkoumání některého z případů v zájmu zjistit, zda existují dostatečné důkazy o příčinných vazbách mezi jednotlivými faktory či zda další faktory, které nebyly součástí původní teorie, hrají významnější roli, než bylo původně předpokládáno (Blatter – Blume 2008: 340).

Dalším kritériem výběru případu je vztah k předmětu studia, tedy vztah ke zvolenému využití vůči teorii. Proces výběru případu se tedy liší v závislosti na cíli výzkumu, tj. na otázce, zda případovou studii pro testování teorie, pro tvorbu nové teorie či pro aplikaci teorie pro vysvětlení studovaného fenoménu. Pro učinění tohoto rozhodnutí si můžeme pomoci následujícími otázkami:

Jaké povahy je jev, který chceme vysvětlit? Je již podchycen v určité teorii, či nikoli?

Pokud ano, jaký teoretický rámec může být užit? Existuje jen jedna teorie, nebo více soupeřících teorií?

Pokud teorie existuje a je naším cílem je testovat, zda adekvátně předpokládá příčinné efekty či její prediktivní schopnost: je tato teorie dostatečně specifická a operacionalizovaná?

Jaké aspekty existující teorie či teorií musejí být vybrány pro testování, vytríbení (zjemnění, zušlechtění) či zhodnocení?

Pokud se jedná o unikátní, popř. extrémní jev nebo z nějakých jiných důvodů nemáme teorii k dispozici, jakou provizorní teorii výzkumník může postulovat pro účely studie?

Pokud ani tato možnost neexistuje, jaké máme možnosti pro zkoumání tohoto fenoménu?

(George a Bennett 2005: 79; Yin 2003a: 28–29, 40–41)

Hlavní rozdíl tedy spočívá v tom, zda budeme při dalších krocích vedení existující teorií, nebo zda fenomén, který nás zajímá, předmětem teoretického zájmu dosud nebyl. Velmi často se také může stát, že nás zpočátku zajímá testování existující teorie více než případ sám a v průběhu výzkumu se zájem obrátí, či naopak. Jedním z pilířů kvalitativních přístupů je

jejich flexibilita a otevřenost vůči takovým zvrátům, a dokonce z nich činí svou přednost. Není proto namístě mít z takového vývoje obavy.

Pro *testování existující teorie* existují dva postupy výběru případů – testování nejvíce pravděpodobným a testování nejméně pravděpodobným případem. Oba postupy jsou příkladem silného testu (Van Evera 1997: 31), protože se zaměřují na pečlivě vybrané unikátní případy. Pokud chceme testovat teorii pomocí *nejvíce pravděpodobného případu*, vybíráme takový případ, u kterého testovaná teorie předpovídá největší pravděpodobnost výskytu zkoumaného jevu. Máme-li důvěřovat platnosti testované teorie, pak musí být schopna s přesností předpovědět proces a výsledky klíčového případu. Pokud klíčový případ ve všech směrech (v hodnotě nezávislé proměnné) odpovídal testované teorii a její předpovědi o procesu a výsledku (o hodnotě závislé proměnné) byly chybné, sama teorie je s největší pravděpodobností také chybná (Eckstein 1975: 113–118). Výběr nejvíce pravděpodobného případu můžeme ilustrovat na testování teorie štěpících linií, která tvrdí, že v politickém systému, v němž se kříží jednotlivé štěpící sociopolitické linie (*cleavages*), je potlačována regionální identita (jako jedna ze štěpících linií). Klíčovým případem pro tuto teorii může být Rakousko, které je charakteristické křížením štěpících sociopolitických linií. Pokud případovou studií Rakouska zjistíme, že opak je pravdou a že zemská (regionální) identita je zde velice silná navzdory křížícím se liniím, pak takový výsledek by měl vést k zavržení či k přeformulování teorie. Pokud naopak provedená případová studie ukáže, že rakouský kontext je velice specifický v jeho federalistickém uspořádání a dovoluje posilování zemské identity navzdory neexistenci silné regionální sociopolitické štěpící linie, testovaná teorie štěpících linií si zachovává svoji vysvětlující sílu (Eckstein 1975: 119).

Pokud chceme realizovat opravdu silný test, vybereme si na testování takový případ, který je nejenom nejvíce pravděpodobný pro testovanou teorii, ale zároveň nejvíce pravděpodobný pro konkurenční alternativní teorie. Tedy alternativní teorie s vysokou pravděpodobností předpovídají stejný výsledek jako testovaná teorie. Pokud případová studie zpochybní předpověď všech teorií, radikálně jsme snížili nebezpečí, že testovaná teorie neuspěla pouze proto, že jsme nezahrnuli proměnné předpokládané jinými teoriemi. Testovaná teorie jednoduše neprošla tzv. jednoduchým testem a lze se domnívat, že její základní předpoklady jsou chybné (stále však existuje nebezpečí, že jsme opomněli zahrnout proměnnou, kterou žádná z teorií nepředpokládala). (Bennett 2004: 30; George – Bennett 2005: 121–122) Případ, který takto zpochybnil existující teorii, nazýváme vymykajícím se případem (*deviant case*) a ten se pak často stává základem pro tvorbu teorie nové.

Druhým postupem, jak vybírat případ pro testování teorie, je *nejméně pravděpodobný případ*. Vybíráme takový případ, u kterého testovaná teorie předpovídá nejnižší pravděpodobnost výskytu zkoumaného jevu. Pokud chceme sílu testu ještě zvýšit, vybíráme případ, který je nejenom nejméně pravděpodobný pro testovanou teorii, ale zároveň nejvíce pravděpodobný pro konkurenční alternativní teorie. Pokud případová studie potvrdí předpověď testované teorie, zatímco ostatní teorie se svojí předpovědí neuspějí, potom máme v ruce vůbec nejsilnější důkaz platnosti testované teorie. Pak lze tvrdit, že testovaná teorie prošla nejtvrdějším možným empirickým testem.

Nejméně pravděpodobný případ zvolil například E. Morse pro testování hypotézy odvozené z neoliberalismu v mezinárodních vztazích. Ten předpokládá, že zvyšující se vzájemná provázanost mezinárodního prostředí proměňuje zahraniční politiku v tom smyslu, že ji činí méně egoistickou (nacionalistickou), více otevřenou a kooperativní. Jako nejméně pravděpodobný případ si vybral gaullistickou Francii, kterou vykreslil jako zemi charakteristickou vypjatou snahou ubránit svou nezávislost i ve stále více se propojujícím mezinárodním prostředí. Jak ukázal konec šedesátých let, tato snaha byla neúspěšná a Francie se nakonec opustila politiku ekonomického nacionalismu. Podle Morse jeho studie prokázala,

že ani Francie jako extrémní příklad nevyvrátila teoreticky postulovaný předpoklad (přejato z Odell 2004: 62).

Formulování nové teorie je induktivním procesem, kdy začneme s empirickým materiálem a pomocí strukturované analýzy čekáme, zda se objeví důkazy, odkazující k hypotetickým příčinným mechanismům. Budování teorie pomocí případové studie je užíváno i v méně „induktivním“ případě, a to když existuje teorie, která formuluje korelaci mezi X a Y, ale mezi nimi je černý, neprobádaný prostor. V tomto případě výzkumník detailně studuje typický případ, který v nezávislé i závislé proměnné odpovídá dané teorii a snaží se odhalit skrývajících se příčinný mechanismus. Třetí variantou je situace, kdy známe výsledek (závislou proměnnou), ale nejsme si jistí či neznáme, co výsledek způsobilo (nezávislá proměnná) (Beach – Pedersen 2013: 85). George a Bennett (2005: 78) doporučují proceduru „stavění celku“. Ta předpokládá, že lze k sobě skládat teorie o určitých podtypech fenoménu a tak postupně naplňovat ambicióznější cíl vývoje obecnější teorie. I v případě obecnější teorie však zůstává zachován základ kvalitativních přístupů spočívající v ohledu na partikulární sociální, ekonomický, časový nebo geografický kontext. Případ pak vybereme s ohledem na to, zda svou podstatou a povahou odpovídá zvažovaným teoretickým postulátům. Především musíme pracovat pouze s případem, který svou povahou a vymezením dovolí nalezení příčinných mechanismů významných natolik, aby bylo na jejich základě možné postulovat základy nové teorie. Můžeme však postupovat zcela induktivně, tj. vybrat případ pro jeho vlastní podstatu a zajímavost a v případě, že úspěšně identifikujeme příčinný mechanismus či příčinné podmínky, budeme na tomto základě formulovat teoretické postuláty, otevřené dalšímu testování či úpravám. Pravděpodobně nejsnazší cestou k vytváření nové teorie je užití již definovaného vymykajícího se případu. Díky tomu, že jím již byla testována existující teorie, bude méně obtížné identifikovat relevantní příčinný mechanismus, který se může stát základem teorie nové. Pokud „vymykající se případ“ k dispozici není, je možné vytvořit teorii tak, že je induktivně identifikován komplexní příčinný proces. Případová studie pak slouží jako heuristický nástroj schopný poukázat na nové proměnné a hypotézy (Bennett 2004: 35). Pokud ve výzkumu usilujeme o *aplikaci existující teorie* za účelem teoretického vysvětlení analyzovaného fenoménu, vybíráme takový případ, který považujeme za hodný studia díky jeho jedinečnosti či významu, ale pro jeho prozkoumání využíváme existující teorie, která dosud na daný fenomén nebyla aplikována. Teorie slouží pouze jako vodítko pro identifikování hlavních procesů a proměnných v rámci případu. Případ tedy neslouží jako nástroj pro práci s teorií, ale naopak teorie je vodítkem pro práci s případem.

4.2.3. Vymezení proměnných

Při vysvětlujícím výzkumu většinou pracujeme s *proměnnými*. Jejich patřičné vymezení a určení hodnot, kterých mohou jednotlivé proměnné nabývat je dalším z úhelných kamenů vytvoření kvalitní případové studie. Při tomto procesu si musíme na počátku klást tyto otázky: Jaké jsou závislé proměnné, které chceme vysvětlit? Jaké jsou nezávislé nebo zprostředkující proměnné, které jsou součástí teoretického rámce?

Specifikace závislé proměnné velice úzce souvisí s výběrem předmětu výzkumu (viz výše). Pokud jej definujeme příliš široce, bude velmi obtížné určit hodnoty, jichž může nabývat. George a Bennett (2001: 79–80) ukazují příklad, kdy je předmětem studia fenomén „ukončení války“. Ovšem takto široce pojatý jev neumožňuje téměř žádnou možnost specifikace závislé proměnné, neboť není jasné, jaký způsob ukončení války můžeme mít na mysli – jedná se o příměří, konečné vyjednání všech podmínek míru, fyzické přemožení protivníka? V každém případě se závislá proměnná, která charakterizuje daný způsob ukončení války, liší.

Zásadní součástí práce s proměnnou je určení uchopitelných a porovnatelných hodnot, jichž může nabývat. Odhalení příčinného mechanismu je často podmíněno právě schopností identifikovat a poměřovat hodnoty, jež zprostředkující a nezávislé proměnné nabývají. Schopnost správně určit, jaké hodnoty může daná proměnná nabývat, bezprostředně souvisí s kvalitní operacionalizací konceptů, s nimiž ve výzkumu pracujeme. Ani jeden z těchto úkolů nelze učinit, aniž bychom měli jasnou představu o problematice, kterou studujeme. V tomto ohledu také tkví další ze zásadních rozdílů mezi případovou studií a kvantitativními přístupy: proměnné sice mohou být specifikovány s pomocí teorie (Yin 2003b), ale hlavní zásluhu v tomto kroku hraje expertiza vědce a induktivní vhled do konkrétního případu (Stake 1995: 38; Bennett – George 2005: 114). Nejen teorie, ale hlavně znalost případu tedy pomáhá identifikovat, jaké proměnné mají být do studie zahrnuty a jaké naopak opominuty (Mitchell – Bernauer 2004: 88). Z tohoto důvodu je možné před vlastním příčinným výzkumem provést pilotní případovou studii, jejímž úkolem není identifikace příčinných mechanismů, ale pouze zprostředkování základního porozumění dané problematice. Na druhé straně, i v průběhu vytváření případové studie samé často dochází k identifikaci nepředpokládaných zprostředkujících proměnných. Dokonce lze říct, že právě v jejich dodatečné identifikaci tkví jedna z hlavních předností metody „sledování procesu“.

Hodnoty proměnné mohou být popisovány v kvantitativních i kvalitativních pojmech, záleží především na povaze zkoumaného jevu. Může být pochopitelně užito kombinace obou. Kvantitativně vyjádřené hodnoty proměnných jsou lépe uchopitelné a měřitelné, ovšem kvalitativní přístupy často pracují s předměty studia, jejichž koncepty se 1) takovému vyjádření brání nebo 2) jejich užití poskytne jen omezenou možnost interpretace.

S prvním problémem se například setkáme, chceme-li do hypotetické studie o vlivu nastavení politického systému na určité zahraničněpolitické rozhodnutí zahrnout „otevřenost“ a „uzavřenost“ politického systému (tuto proměnnou prosazoval například průkopník výzkumu zahraniční politiky James Rosenau, viz Rosenau 1969). Otevřenost a uzavřenost politického systému v podstatě nelze úspěšně vměstnat do kvantitativního rámce. Na druhý problém ukázala studie zaměřená na kooperaci mezi ministerstvem zahraničních věcí a ministerstvem průmyslu a obchodu v oblasti hospodářské diplomacie. Studie ukázala, že hodnotit úspěšnost této kooperace pouze na základě kvantitativně definovaných závislých proměnných vycházejících 1) z počtu pracovníků obchodně-ekonomických úseků (OEÚ)

a 2) objemu prostředků vynaložených na financování OEÚ vede k nepřesným závěrům. Zatímco obě proměnné narůstaly, analýza komunikace mezi oběma aktéry prokázala přesně opačný trend.

V práci s hodnotami proměnných se potýkáme s kompromisní volbou mezi bohatostí a úsporností (kdy hodnoty proměnné jsou méně diferencované či pouze dichotomické) (Bennett – George 2005: 85). Bohatěji diferencované hodnoty proměnných například užili A. George a R. Smoke ve studii o donucovací diplomacii. Byly identifikovány čtyři hodnoty, kterých tato proměnná nabývala: 1) explicitní ultimátum; 2) nevyslovené ultimátum; 3) postupné „přitahování šroubu“; 4) varianta „zkusíme a uvidíme“ (přejato z Bennett – George 2005: 85). Bez takto odlišených hodnot proměnných by v podstatě nebylo možné výzkum provést, neboť pouze dvě dichotomické hodnoty (např. ultimátum – ne-ultimátum) mají pro daný výzkum minimální vypovídací hodnotu. Často se můžeme setkat s tím, že proměnným jsou přiřknuty pouze dvě dichotomické hodnoty. T. Risse-Kappen do studie vlivu veřejného mínění na zahraniční politiku (Risse-Kappen 1991: 479–512) zahrnuje jako proměnnou „povahu státu“, kterou vyjádřil pouze dvěma hodnotami – „silný“ a „slabý“ stát. Na základě hodnocení vlivu těchto dvou proměnných pak usuzoval na to, jakou spojitost má institucionální „síla“ či „slabost“ státu s vlivem veřejného mínění na zahraniční politiku státu. Zmíněná studie Risse-Kappena mimo jiné dokumentuje problémy, kterým čelíme, je-li proměnná (ať už závislá, nezávislá, či zprostředkující) definována zjednodušeně, široce či

příliš vágně. Pouhé rozlišení na silný a slabý stát nedovoluje diferencovanější uchopení daného případu a ztěžuje i výběr případu, o němž budeme mluvit později.

Získávání empirických dat (sbírání empirických pozorování) není náhodný a *ad hoc* proces, ale měl by být veden přesně v souladu se zvoleným cílem a zvolenými koncepty. U případových studií tak vždy dbáme na to, zda získávaná data (empirické důkazy) odpovídala konceptuálním a teoretickým východiskům. Pokud jsme si vymezili proměnné včetně škály hodnot, kterých mohou tyto proměnné nabývat, potom získávání dat není nic jiného než *měření*, kdy zjišťujeme hodnoty námi nadefinovaných proměnných pro zkoumaný případ.

Ať již pracujeme s proměnnými nebo nikoliv, systematicky se snažíme sbírat empirický materiál, který by měl umožnit určit, zda očekávaný příčinný mechanismus *je* či *není* ve zkoumaném případě přítomen. Sbíraná data musejí být kriticky zhodnocena, nikoli nekriticky přijímána. Často vybíráme případy či zdroje nikoli na základě skutečné výzkumné potřeby, ale na základě přístupnosti dat. Přitom často může být problémem, že konkrétní data zůstala zachována či zpřístupněna z nějakého konkrétního důvodu, který výzkumníkovi není znám, ale který významným způsobem pokrývá jejich vypovídací hodnotu. Vždy je tedy potřeba kriticky posuzovat *zdroj dat* (pozorování, dokumentů či rozhovorů), *kontext dat* (historický, sociální, politický atd.). Empirická data tedy musejí být posouzena ve vztahu k tomu, co je známo o respondentech, aktérech, jejich záměrech, o jejich interakci s konkrétní situací, v nichž byla data sbírána, dále pak se musíme tázat, jaký byl účel dokumentů, který analyzujeme, zda je možné posoudit daný dokument pomocí dalších nástrojů či dat. Neméně důležité je zaměřit se kriticky na to, co *není* zmíněno, nebo jaké dokumenty a proč chybí. Takové kritické posouzení je vždy extrémně náročné na rozsah vědomostí a důslednost badatele. Zároveň se musíme smířit s tím, že nikdy nebudeme mít stoprocentní jistotu a naprostou přesnost získaných dat. Přesto je potřeba se při sběru dat vyhnout zásadnímu znehodnocení výzkumu díky případnému *systematickému zkreslení* při výběru dat (Beach – Pedersen 2013: 170 – 186).

4.2.4. Zpracování dat a interpretace výsledků

Nejčastěji užívanými přístupy pro *zpracování a interpretaci dat* jsou v případových studiích užívány *sledování procesu* (process tracing) a *metoda shody* (congruence method). Tyto přístupy jsou dosud jediné uznávané metodologické způsoby, jak hledat a definovat příčinné mechanismy bez pomoci srovnávání případů mezi sebou (Beach – Pedersen 2013: 2 – 3). Zejména sledování procesu je stále oblíbenější a rozšířenější technikou pro detailní prozkoumání pozorovatelných jevů příčinného mechanismu v individuálním případě či v malém počtu případů (Bennett 2004: 35).

4.2.4.1. Sledování procesu

Sledování procesu je prostředkem, jak poznat mechanismus, který stojí za vznikem a chováním určitého pozorovatelného jevu pomocí analýzy jediného případu (Bennett – George 2005: 147). Sledování procesu je vhodné pro ty výzkumníky, kteří se nespokojí s pouhou identifikací korelace mezi nezávislou proměnnou a výsledkem (závislou proměnnou) a chtějí poznat, co se děje mezi empiricky poznatelnou příčinou a následkem. Snažíme se zachytit a identifikovat příčinný mechanismus, který leží mezi nezávislou proměnnou (či proměnnými) a proměnnou závislou. Snažíme se identifikovat i ty nejmenší součástky kauzálního mechanismu. Sledování procesu pokračuje do takové úrovně souvislostí, kdy jsou tyto souvislosti uznány jako evidentní. Příkladem sledování procesu je práce vyšetřovatele, který

musí prokázat kauzální souvislost mezi jednáním pachatele a zločinem. I vyšetřovatel musí tuto souvislost rozdrobit do řady na sebe navazujících kroků, jejichž vlastní kauzalita je na základě nalezených dat (důkazů) evidentní. Protože příčinný mechanismus je vždy *nepozorovatelný*, musí se výzkumník spokojit s hledáním a interpretací stop takového příčinného procesu („stopování“, odtud *process „tracing“*) (Blatter – Blume 2008: 316). Sledování procesu začínáme důslednou rešerší a pročitáním existující literatury, která se daným fenoménem zabývá, jak z teoretického, tak z empirického hlediska (Beach – Pedersen 2013: 66).

Jednotlivé techniky sledování procesu se pak již od sebe liší, rozlišujeme *detailní vyprávění* (narace), a *analytické vysvětlení*. Nejjednodušším způsobem sledování procesu je *detailní vyprávění* (narace). Jde o detailně vyprávěný příběh předložený v chronologické formě, jehož účelem je osvětlit, jak se zkoumaná událost odehrála. Tento způsob sledování procesu neumožňuje explicitní užití teorie či teoreticky předpokládaných proměnných. Přesto nelze říct, že by narace byly teoreticky zcela bezcenné. Usilujeme-li o teoretičtější zakotvení výzkumu, pak můžeme detailní narace považovat za často nezbytný první krok – dobře zkonstruované vyprávění může ukázat dostatek možných příčinných procesů, tak aby byl výzkumník schopen určit, jaký další způsob sledování procesu je dále relevantní.

Odlíšným způsobem sledování procesu je analytické vysvětlení, které přetavuje detailní historické vyprávění do analytického příčinného vysvětlení vyjádřeného v explicitních teoretických formách. Detailní vyprávění nám může poskytnout vhled do vztahu mezi příčinou a důsledkem, aniž bychom museli předem formulovat teorii nebo operacionalizovat a specifikovat proměnné. Při analytické vysvětlení však všechny tyto kroky musíme bezpodmínečně dodržet. Měli bychom jasně operacionalizovat jednotlivé pojmy, stanovit hodnoty jednotlivých proměnných. Jádrem analytického vysvětlení spočívá v hledání dílčích kroků v hypotetickém příčinném mechanismu. Postupně hledáme zprostředkující proměnné spojující nezávislémi a závislémi proměnnými. Vhodnou cestou, jak začít, je nakreslit „mapu“ možných a přesvědčivých spojení mezi jednotlivými závislémi, nezávislémi a zprostředkujícími proměnnými a jednotlivé části příčinného mechanismu rozdělit do skupin či do rámečků. Vždy je nutné se tázat, kolik a jaké části mechanismu jsou nezbytné. Pokud se věnujeme testování teorií, daný mechanismus by měl být spíše úsporný. Naopak, pokud se věnujeme vytváření teorie, je vhodné zahrnout co největší šíři hypotetických prvků příčinného mechanismu (Beach – Pedersen 2013: 73).

Postup při sledování procesu někdy musíme uzpůsobit předpokládané formě příčinného procesu. Jiný postup použijeme, pokud předpokládáme lineární příčinný mechanismus, jiný za podmínek komplexní příčinnosti, kdy výsledky příčinných mechanismů vyplývají ze vzájemně se prolínajících a sbíhajících podmínek, nezávislých proměnných, či dokonce příčinných řetězců. Sledování procesu nemusí nutně vést k identifikaci celého příčinného řetězce, neboť tato data nemusí být vždy k dispozici. V takových případech se můžeme spolehnout na dostatečně „hutnou“ teoretickou naraci. Taková narace musí obsahovat hluboký vhled do struktur a motivací aktérů a hlavně jasný obrázek klíčových momentů, kdy se různé faktory či příčiny (nezávislé proměnné) spojí dohromady a vytvoří zaznamenaný důsledek (následek/závislou proměnnou). (Blatter – Blume 2008: 324).

4.2.4.2. Metoda shody

Metoda shody (*congruence method*) je způsobem, jak strukturovat historické vyprávění (naraci) do teoreticky úspornější podoby. Umožňuje testovat, zda teoretické předpoklady stran vazeb mezi závislou a nezávislou proměnnou jsou správné či nikoli. Metoda shody je tedy použitelná tehdy, pokud určitá teorie jasně postuluje vztah mezi hodnotami nezávislé a závislé

proměnné. V tomto ohledu představuje metoda shody jisté úskalí – jen omezené množství existujících teorií dosahuje potřebné úrovně určitosti a vnitřní konzistence tak, aby bylo možné učinit dostatečně specifickou předpověď.

Při práci s teorií můžeme postupovat dvěma způsoby: deduktivně nebo induktivně. Zprvů můžeme deduktivně (*ex-ante*) vytvořit předpovědi na základě existující teorie a empiricky pak testovat, zda teorie odpovídá očekávaným hodnotám. Nejprve zjistíme reálnou hodnotu nezávislé proměnné v daném případě a obrátíme se na teorii pro předpověď, jakou hodnotu by podle ní měla nabýt závislá proměnná. Pokud je empirická hodnota závislé proměnné shodná s touto teoretickou předpovědí, naše případová studie potvrzuje existenci příčinného mechanismu a jejich shodu s teoretickými předpoklady.

Za druhé můžeme postupovat induktivně, kdy nejprve provedeme empirická pozorování a pak sledujeme, která z testovaných teorií lépe odpovídá zaznamenaným empirickým výsledkům. V každém případě je nutné mít na paměti, že oproti komparativní případové studii či statistické analýze zůstává jádrem této metody snaha spojit abstraktní koncepty s konkrétními empirickými pozorováními fenoménů v jejich přirozeném kontextu (Blatter – Blume 2008: 326)

Příkladem užití metody shody je například testování teorie socializace národních aktérů do mezinárodních režimů. Ta předpokládá, že čím delší kontakt udržují mezi sebou aktéři v rámci daného režimu, tím dochází k hlubší socializaci a proměně jejich identit (Checkel 2005a: 811). Nezávislou proměnnou je tedy v tomto případě „doba trvání kontaktu“, která je přímo úměrná závislé proměnné – „hloubce socializace“. Pro jednoduché testování takto postulované teorie není nutné sledovat celý proces socializace, stačí nám „měřit“ hodnoty jednotlivých proměnných při vstupu a výstupu. Víme již, že pouhá shoda mezi teoretickou předpovědí a pozorovatelným výsledkem případu nemusí znamenat, že příčinný mechanismus skutečně existuje. Metoda shody bere v úvahu pouze závislou a nezávislou proměnnou, a pokud ji teorie postuluje, i proměnnou zprostředkující. Nevšímá si však celého příčinného vztahu a procesu, který jej doprovází.

Metoda shody má slabší vypovídací hodnotu než metoda sledování procesu, přesto má několik jedinečných předností. Protože výzkumník nemusí do detailů sledovat příčinný proces od nezávislé proměnné až k závislé proměnné, nejsou kladeny tak vysoké nároky na získávání dat a informací jako v případě sledování procesu. Další výhoda spočívá v tom, že metoda shody může za relativně nízkých nákladů přispět ke zjemnění existující teorie, ke zvýšení přesnosti operacionalizovaných proměnných nebo k definování nutných či postačujících podmínek.

Pro diskuzi o patřičné *interpretaci* dat je důležité zdůraznit, že jedno-případové studie nemají k dispozici srovnání jako náhradu experimentu, proto nemohou kontrolovat hodnotu žádné z proměnných. Pouze za podmínek, kdy hodnota jedné z proměnných je kontrolována, jsme schopni poměřovat míru toho, jak změny hodnot v dané proměnné ovlivňují výsledek ve sledovaném případě. Případové studie jsou tudíž o poznání silnější při identifikaci rozsahu podmínek, za nichž předpokládaný příčinný mechanismus působí (rozsah podmínek platnosti – *scope conditions*), než v odhadování příčinné váhy jednotlivých proměnných. V každém případě platí, že ať už je cíl zvolen jakýkoli, případové studie jsou jistější v posuzování toho, zda a jak proměnné ovlivnily výsledek, než v posuzování toho do jaké míry. Při výzkumu vlivu národní identity na zahraniční politiku tak nejsme schopni pomocí případové studie zjistit, do jaké míry identita politiku skutečně ovlivňuje, ale jsme schopni zjistit, zda k tomuto ovlivňování dochází, a pokud ano, jakým způsobem. Pro stanovení rozsahu podmínek platnosti příčinného vztahu vycházíme z identifikace tzv. nutné nebo postačující podmínky. Pokud jsme v rámci případové studie schopni specifikovat nutnou či postačující podmínku, znamená to, že jsme schopni definovat podmínky, za nichž nastane určitý hypotetický předpokládaný výsledek. Za podmínek *ekvifinality* (určitého konečného stavu mohlo být

dosaženo více různými procesy a prostředky) a *mnoho-příčinnosti* (konečný stav může být výsledkem několika různých příčin) je nicméně vždy sporné, zda daná podmínka je skutečně dostatečná a nezbytná i v ostatních případech. Tak jako v sociálních vědách obecně se i v tomto případě musíme spokojit spíše s menším nárokem na platnost výroků o rozsahu podmínek platnosti. Přítomnost dané proměnné přispívá k určitému výsledku, nelze však říct, že vždy když je přítomná, očekávaný výsledek nastane (Eckstein 1975; Walker – Cohen, 1985; Bennett – George 2005: 25–27; Goertz – Mahoney 2006).

4.3. Příklad aplikace případové studie: Environmentální nedostatek a konflikty

Kniha Thomase F. Homer-Dixona *Prostředí, nedostatek a násilí* je výborným příkladem instrumentální případové studie. Metodologicky se pevně drží všeho, co bylo výše zmíněno, postupuje v přesně určených krocích a navíc si Homer-Dixon uvědomuje meze případové studie. Práci Homer-Dixona lze z hlediska naší typologie považovat za instrumentální případovou studii, jejímž cílem je vytvoření teorie, přičemž si pomáhá předběžnou hypotézou. K identifikaci příčinného mechanismu používá sledování procesu. Je však nutné předeslat, že Homer-Dixonova práce není klasickou „jednopřípadovou“ studií, ale kolekcí několika jednotlivých případů. Ty ovšem neslouží jako kolektivní výstup, s každou zemí je zacházeno jako s jedinečným, vlastním případem a nejsou (byť pravděpodobně mohou být) užity pro komparaci.

4.3.1. Výběr předmětu výzkumu a výzkumné otázky

Autor si všímá zvýšeného zájmu o problematiku tlaku environmentálního nedostatku, o němž se předpokládá, že v rostoucí míře ovlivňuje národní a mezinárodní bezpečnost. „Environmentální bezpečnost“ jako předmět výzkumu však odmítl, neboť tento pojem je příliš široký. Autor tedy provedl první redukci – omezil předmět výzkumu z „bezpečnosti“ na „konflikt“. Předmět výzkumu považoval nadále za příliš rozměrný. Environmentální konflikt může nabývat nejrozmanitějších podob, od války přes terorismus po obchodní spory; předmět výzkumu tak dále zúžil na „násilný národní a mezinárodní konflikt“ (Homer-Dixon 1999: 3). Výzkumný cíl tedy definoval jako hledání nejpravděpodobnějšího propojení mezi environmentálním nedostatkem a násilným národním a mezinárodním konfliktem. Toto stanovení hypotetického příčinného vztahu, které následně autorovi pomohlo lépe vybrat případy a identifikovat proměnné, bylo učiněno na základě předchozích zkušeností s výzkumem obdobného typu.

Protože environmentální nedostatek je za všech okolností pouze jednou nezávislou proměnnou v komplexu příčin vedoucích k násilnému konfliktu, nepokouší se autor ptát na jeho relativní význam ve srovnání s ostatními možnými faktory či proměnnými. Pouze se ptá: „Mohou být zdroje a povaha konfliktu adekvátně pochopeny bez zahrnutí environmentálního nedostatku jako nezávislé proměnné?“ (tamtéž, s. 7) Jinými slovy, usiluje o identifikaci rozsahu podmínek platnosti, o nichž byla řeč výše. Za tímto účelem užil sledování procesu pro analýzu propojení mezi environmentálním nedostatkem a konfliktem. Tento postup mu měl umožnit analyzovat příčinné procesy působící v každém vybraném případě (tamtéž, s. 174). Publikace dobře ilustruje vliv ekvifinality na výběr výzkumných otázek – autor neusiluje o určení míry vlivu jím postulovaných proměnných, neboť do hry může vstoupit

řada dalších nepředpokládaných faktorů. Proto také dodává, že měřit relativní příčinný dopad vybrané nezávislé proměnné je v podstatě nemožné.

4.3.2. Vymezení proměnných

Z případových studií, které autor v rámci svého výzkumu publikoval, se nyní krátce zaměříme na studii o Jižní Africe (viz též Percival – Homer-Dixon 1998). Na této studii lze totiž velice dobře ilustrovat způsob, jakým Homer-Dixon postupoval. Za nezávislou proměnnou v provedeném výzkumu byl zvolen „environmentální nedostatek“. Autor jej definuje jako „nedostatek obnovitelných zdrojů vyplývající ze spotřebování, znehodnocení, zvýšených požadavků a z nerovnoměrné distribuce“ (Homer-Dixon 1999: 3). Hodnoty nezávislé proměnné se pohybují na kontinuu mezi „slabý nedostatek“ a „silný nedostatek“, s nespécifikovanými jednotlivými stupni. K operacionalizaci silného nedostatku obnovitelných zdrojů používá sérii indikátorů: roční srážky nižší než 500 mm, což je považováno za minimální hodnotu pro zemědělství odkázané na dešťovou vláhu (v případě Jižní Afriky silným nedostatkem srážek trpí 65 % země. Dalším indikátorem silného environmentálního nedostatku je nízká úroveň organických látek v půdě (zhruba 60 % půdy v Jižní Africe). Homer-Dixon v případě Jižní Afriky zahrnul do operacionalizace nezávislé proměnné i míru odlesňování. Protože zhruba 40 % Jihoafričanů (cca 17 milionů) je závislých na dřevu jako energetické surovině, za posledních 50 let zmizely čtyři pětiny lesa v nejvíce postižené provincii Kwa-Zulu. Další komponentou nezávislé proměnné je kvalita pitné vody (až 70 % městského černošského obyvatelstva nemá přístup k vodovodu). Zprostředkující proměnné tvořilo pět „sociálních efektů“: 1. omezená zemědělská produktivita; 2. omezená hospodářská produktivita, zejména ovlivňující obyvatelstvo, které je vysoce závislé na environmentálních zdrojích; 3. migrace těchto obyvatel v zájmu nalezení „lepšího života“; 4. vyšší stupeň segmentace společnosti, často podél již existujících etnických štěpení; 5. rozrušení existujících státních institucí. Podívejme se například zprostředkující proměnnou omezená zemědělská produktivita. Autor se zaměřuje na rozdíly mezi výnosy za apartheidu většinově bělošské provincie Natal a většinově černošské provincie Kwa-Zulu. V některých komoditách (například brambory) dosahuje Kwa-Zulu až pětkrát menší podíl ve výnosech (viz též Percival – Homer-Dixon 1998). Homer-Dixon si rovněž všímá rostoucího počtu černošského obyvatelstva Jižní Afriky, která zdaleka překračuje tempo růstu (či spíše poklesu) obyvatelstva bělošského. Ta vede k razantnímu zvyšování hustoty obyvatel, která dále tlačí na migraci do oblastí relativně méně osídlených (bod 3).

4.3.3. Výběr případů

Výběr byl založen na předchozí specifikaci proměnných. Autor se explicitně zaměřil na případy, v nichž obě – závislá i nezávislá proměnná – dosahují vysokých hodnot. Jinými slovy, vybíral případy, v nichž existoval vysoký environmentální nedostatek i konflikt. Homer-Dixon si je vědom, že tento postup „narušuje kánony standardní vědecké práce“ (tamtéž, s. 171), neboť se vlastně dopouští chyby „zaujatého výběru“. Autor se nicméně snažil tento postup obhájit tím, že především v raných fázích výzkumu, pokud by nebyl veden hledáním případů na základě obou proměnných, by mohl strávit příliš mnoho času zkoumáním nerelevantních případů. Proto si alespoň zpočátku přednostně vybírá případy, které demonstrují hypoteticky předpokládaný příčinný vztah, tedy vztah mezi environmentálním nedostatkem a konfliktem (tamtéž, s. 171–172).

4.3.4. Zpracování a interpretace dat

Nyní si ukážeme, jak Homer-Dixon sledoval proces zvyšování hodnoty jednoho z projevů nezávislé proměnné – znehodnocování obnovitelných zdrojů – a vliv tohoto procesu na jím definované sociální efekty v případě Filipín. Nejdříve si všímá historického dědictví španělské a americké koloniální politiky, která odkázala Filipínám značně nerovnoměrný přístup k úrodné půdě. K tomuto faktoru dále přičetl značný demografický nárůst (kolem 2,5 % v osmdesátých letech) a zanedbatelnou industrializaci. Tyto faktory přispěly ke stále vyššímu přebytku pracovní síly v zemědělství a k následnému snižování mezd. Homer-Dixon popisuje, jak miliony chudých rolníků migrovaly do již zcela přeplněných měst a další miliony do environmentálně vysoce zranitelných a málo úrodných míst. V těchto oblastech noví osadníci za účelem krátkodobých a jednorázových zisků dlouhodobě či nenávratně ničili křehké ekosystémy. Tento proces s sebou nesl další znehodnocování půdy a spolu se snižující se produkcí potravin ještě více tlačil na další krátkodobé způsoby využívání půdy. Následkem jsou miliony rolníků situovaných na okraji rostoucích urbánních oblastí či ve vzdálených a environmentálně zranitelných oblastech. V tom či onom případě jsou obě skupiny hospodářsky prospěšné pouze zanedbatelně, navíc bez vidiny možnosti zlepšení.

Homer-Dixon v závěru jednoznačně tvrdí, že ve všech zkoumaných případech analýza prokázala zvyšující se pravděpodobnost a výskyt konfliktů se zvyšujícím se environmentálním nedostatkem. Dodává, že díky jeho analýze se mu podařilo odhalit způsob dopadu environmentálního nedostatku, který byl považován pouze za nepřímou a nevýznamnou příčinu konfliktů. Na druhé straně tvrdí, že environmentální nedostatek nikdy není dostatečnou příčinou, která by sama o sobě mohla způsobit konflikt, navíc zdůrazňuje, že příčinná role nedostatku je unikátní každé zkoumané společnosti (tamtéž, s. 178). Z analýzy také vyplynula zjištění ohledně kontextu a podmínek, které hrají podstatnou roli v dopadu nedostatku na konflikt. Jedná se zejména o povahu trhu, autonomii státu, sílu vzájemné důvěry a zodpovědnosti, stejně jako povahu pre-existujících etnických a třídních rozdělení, úroveň organizační soudržnosti „vyzyvatelských“ skupin, jejich pojetí spravedlnosti a způsob vedení atd. Vztah mezi environmentálním nedostatkem a sociálním kontextem považoval za interaktivní, tedy že nelze jeden oddělit od druhého. Vzájemně se ovlivňují, a proto jakákoli generalizace musí zůstat v mezích, které danému případu poskytuje konkrétní kontext. V tomto ohledu autor bezpečně dostal základním požadavkům kvalitativních věd, stejně jako nárokům kladeným na hloubkovou případovou studii. Je však třeba dodat, že výsledky získané případovými studiemi založenými na metodě sledování procesu považuje spíše za předběžné, dovolující sofistikovanější hypotézy, které by měly být testovány za užití širšího spektra metodologií, včetně velkých celosvětových statistických a komparativních analýz. Z toho vyplývá, že kvalitativní případová studie pro něj přece jen není cílem o sobě, ale pouze nástrojem k vyšší vědecké metě, jíž je, podle názoru Homera-Dixona, poznání založené na kvantitativních metodologiích. Autor nepojímal svou studii pouze jako teoretickou, ale jako vysoce praktickou – na základě jeho knihy se ukazuje, že „lze podniknout řadu věcí, které napomohou k zabránění vzniku (environmentálně vyvolaných) konfliktů“. Kniha sice nenabízí konkrétní nástroje, ale „ukázala na řadu sociálních, hospodářských a politických proměnných otevřených k politickému zpracování“ (tamtéž, s. 181).

4.4. Zhodnocení případové studie

Hlavní význam jedno-případové ne-srovnávací studie spočívá v tom, že dovoluje kombinovat zájem sociálních vědců o poznání jedinečnosti historického a sociálního kontextu sociálních

jevů na jedné straně s obecným zájmem o tvorbu a testování teoretických výroků. Druhý základní přínos je potřeba spatřovat v tom, že případové studie umožňují otevřít „černé schránky“ očím pozorovatele skrytých příčinných mechanismů a procesů, které zůstávají ve srovnávacích a kvantitativních přístupech uzavřeny. Pokud bychom rezignovali na rozkrývání příčinných procesů a omezili se na testování korelace mezi nezávislou a závislou proměnnou, které leží na počátku a konci příčinného procesu, klesla by vnitřní platnost výzkum. To znamená, že teoretické dovozování, založené na pozorování empirických jevů více případů může zkreslit skutečné procesy, ke kterým dochází uvnitř případů. Někteří autoři dokonce tvrdí, že jednopřípadová studie je dokonalejší náhradou experimentu, než komparativní případová studie (Kittel – Kuehn 2013: 2).

Nevýhody případové studie jsou dvojího charakteru. Zaprvé, navzdory nárůstu zájmu o případové studie i precizaci metodologických postupů, nadále nedošlo k obecně uznávané formalizaci metodologie a k definování sdílených standardů. Jinými slovy – stále neexistuje jednoznačný a obecně platný řemeslný návod pro vytváření případové studie. Až do roku 2013 navíc neexistovala monografie, která by v ucelené formě přinášela definici dvou hlavních metodologických přístupů – sledování procesu a metody shody (Kittel – Kuehn 2013: 9). Druhý, závažnější problém, vyplývá z toho, že přes nesporný posun se případová studie nadále potýká s takzvanou vnější platností. Vnější platnost se týká otázky, do jaké míry mohou být nálezy a dovození z jednoho případu extrapolovány v rámci širší populace. Jinými slovy, do jaké míry je možné závěry případových studií použít jako základ pro tvorbu teorií se širší platností, která přesahuje dílčí historický a sociální kontext, v němž se sledovaný případ odehrál. Této výhradě (již ne všichni ovšem uznávají) je nutné přizpůsobit teoretické ambice případových studií a zaměřovat se spíše na teorie středního dosahu, než na universální „velké“ teorie.

4.5. Závěr

Případová studie představuje stále svébytnější, metodologicky zakotvený a uznávaný přístup ke studiu (mezinárodní) politiky. Oproti dřívějšímu vývoji se případová studie již explicitně nevymezuje vůči kvantitativním přístupům, spíše se snaží o jejich doplnění. Ve srovnání s kvantitativními metodologiemi nabízí případová studie jedinečné expertní porozumění danému případu a jeho instrumentální využití pro další, teoretické účely. Pro úspěšné vytvoření případové studie je zapotřebí klást bezpodmínečný důraz na pečlivost při výběru případů a operacionalizaci proměnných. Tyto kroky rozhodují o kvalitě celého výzkumu. Jak z praktických ukázek aplikace případových studií, tak z textu samého vyplývá, že autor případové studie by si měl být vědom inherentních omezení, vyplývajících z povahy této metodologie. Jedná se především o malou míru schopnosti určit příčinnou váhu předpokládaného příčinného mechanismu. Tato skutečnost je následkem neexistující kontroly hodnot proměnných v rámci analýzy jediného případu. Pokud je však toto a další omezení, mající kořeny v mnohotvárné povaze sociální reality, přijato a zohledněno, případové studie mohou poskytnout vysoce platné výpovědi o zkoumaných jevech.

Literatura

Beach, D., R. Pedersen. 2013. *Process-tracing methods: foundations and guidelines*. Ann Arbor: University of Michigan.

- Bennett, A. (2004): Case Study Methods: Design, Use and Comparative Advantages. In: Sprinz, D. F., Wolinsky-Nahmias, Y. et al.: *Models, Numbers, and Cases: Methods for Studying International Relations*. Ann Arbor, University of Michigan Press, s. 19–55.
- Bennett, A. – George, L. A. (2001) : Case Studies and Process Tracing in History and Political Science: Similar Strokes for Different Foci. In: Elman, C., Elman, M. F. et al.: *Bridges and Boundaries: Historians, Political Scientists, and the Study of International Relations*. Cambridge, MIT Press.
- Blatter, J., T. Blume. 2008. „In Search of Covariance, Causal Mechanisms or Congruence? Towards a Plural Understanding of Case Studies.“ *Swiss Political Science Review* 14 (2): 315 - 356.
- Checkel, J. T. (2005): International Institutions and Socialization in Europe: Introduction and Framework. *International Organizations*, no. 59, s. 801–826.
- Eckstein, H. (1975): Case Study and Theory in Political Science. In: Greenstein, F. I., Polsby, N. W. et al.: *The Handbook of Political Science*. Reading, Addison-Wesley, s. 79–138.
- George, Alexander L. – Bennett, Andrew (2005): *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge MA: MIT Press.
- Gerring, John (2007): *Case Study Research: Principles and Practices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goertz, G. – Mahoney, J. (2006): Scope in Case Study Research.
- Homer-Dixon, Thomas F. (1999): *Environment, scarcity, and violence*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, xvi, s. 253
- King, Gary – Keohane, Robert – Verba, Sidney (1994): *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, New Jersey.
- Kittel, B., D. Kuehn. 2013. „Introduction: Reassessing the Methodology of Process Tracing.“ *European Political Science* 12 (1): 1-9.
- McNabb, David E. (2004): *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Methods*. Armonk: M.E. Sharpe.
- Mitchell, R. B. – Bernauer, T (1998): Empirical Research on International Environmental Policy: Designing Qualitative Case Studies? *Journal of Environment and Development*, vol. 7, no.1, s. 4–31..
- Mitchell, R. B. – Bernauer, T. (2004): Beyond Story-Telling: Designing Case Study Research in International Environmental Policy. In: Sprinz, D. F., Wolinsky-Nahmias, Y. et al.: *Models, Numbers, and Cases: Methods for Studying International Relations*. Ann Arbor, University of Michigan Press, s. 81–106.
- Odell, J. S. 2004. Case Study Methods in International Political Economy. In: Sprinz, D. F., Wolinsky-Nahmias, Y. et al.: *Models, Numbers, and Cases: Methods for Studying International Relations*. Ann Arbor, University of Michigan Press 2004, s. 56–85.
- Percival, V. – Homer-Dixon, T. (1998): Environmental Scarcity and Violent Conflict: The Case of South Africa. *Journal of Peace Research*, vol. 35, no. 3, Special Issue on Environmental Conflict, s. 279–298.
- Risse-Kappen, T. (1991): Public Opinion, Domestic Structure, and Foreign Policy in Liberal Democracies. *World Politics*, , vol. 43, no. 4. s. 479–512.
- Rosenau, N. J. (ed. 1991): *International Politics and Foreign Policy*. New York, Free Press 1969.
- Stake, R. (1995): *The Art of Case Study Research*. Thousand Oaks, SAGE Publications.
- Stake, R. (2005): Qualitative Case Studies. In: Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. et al.: *The Handbook of Qualitative Research*. London, Sage, s. 443–466.
- Van Evera, Stephen. (1997): *Guide to Methods for Students of Political Science*. Ithaca: Cornell University Press.

Walker, H. – Cohen, B. (1985): Scope Statements: Imperatives for Evaluating Theory. American Sociological Review, vol. 50, no. 3, s. 288–301.

Waltz, Kenneth N. (1979): *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.

Yin, R. K.: Case Study Research: Design and Methods. Thousand Oaks, Sage 2003a.

Yin, R. K.: Applications of Case Study Research. London, Sage 2003b.

5. Interpretativní případová studie

Petr Drulák

Případová studie je nejrozšířenější metodologií kvalitativního výzkumu politiky. V metodologických diskusích vystupuje obvykle ve třech odlišných podobách: jedinečná případová studie, komparativní případová studie a instrumentální případová studie. Jak ukáže tato kapitola, toto rozlišení je neúplné a zkreslující, neboť pomíjí zásadní metodologický přínos interpretativní případové studie a vede k její záměně za jedinečnou případovou studii. To nic nemění na tom, že tyto tři typy případových studií představují používané metodologické cesty a že jejich stručná charakteristika nám usnadní výklad přínosu případové studie interpretativní.

5.1. Interpretativní případová studie v historii a současnosti

Historicky první podobou je jedinečná případová studie, která se omezuje na popis průběhu jedinečné události. Tyto případové studie nejsou teoreticky založené a nesnaží se o jakékoliv teoretické zobecnění svých závěrů. Metodologicky mohou být kvalitně založené, pokud se na příklad opírají o historiografické metody, ale často jsou z hlediska metod neurčitě. Vyjma zcela výjimečných případů mají jedinečné případové studie v metodologicky založeném výzkumu politiky místo pouze jako data vstupující do dalšího výzkumu a nikoliv jako platný výzkumný výsledek. Proto se jí tato kapitola dále věnovat nebude.

Někteří stoupenci kvantitativních metodologií odkazují na tento typ případových studií jako odstrašující příklad údajné metodologické zaostalosti kvalitativních přístupů. Pokud by se kvalitativní přístupy omezovaly na tento typ výzkumu, nezbývalo by než jim dát za pravdu. Nicméně nejenže se kvalitativní výzkum neomezuje na jedinečné případové studie, nýbrž samotná metodologie případových studií nabízí hned několik metodologicky a teoreticky informovaných cest.

K nejčastěji používaným patří instrumentální případová studie (viz předcházející kapitola) a komparativní případová studie (viz následující kapitola). Snaží se rekonstruovat zkoumaný případ či zkoumané případy tak, aby výsledná studie prokazovala vztah mezi příčinnou a následkem. Pozitivistické metodologie výzkumu politiky považují možnost kauzálního závěru za hlavní přednost případových studií (King – Keohane – Verba 1994). S kauzalitou ztotožňují rovněž přidanou hodnotu případových studií oproti metodologiím kvantitativním, které sice jsou schopné měřit sílu závislosti mezi dvěma jevy, aniž by však dokázaly tuto závislost vysvětlit.

Nejobvyklejší způsob hledání kauzality vede přes komparativní případové studie představené v příslušné kapitole. Kauzalitu prokazují buď korelačním způsobem jako vztah mezi nezávislou a závislou proměnnou (King – Keohane – Verba 1994) nebo analýzou nutných a postačujících podmínek (Mahoney – Goertz 2006; Ragin 2000). V obou případech musí být počet zkoumaných případů dostatečně vysoký na to, aby pokryl variabilitu proměnných či testovaných podmínek.

V posledním desetiletí se však na úrovni případové studie prosazuje i jiná cesta kauzálního výzkumu. Jednopřípadové studie, představené v následující kapitole, neporovnávají více případů ani obvykle nepoužívají jazyk proměnných. Kauzalitu zkoumají podrobným rozbořením procesu, který uvnitř zkoumaného případu spojuje příčinu s následkem (George–Bennett 2005). Tímto rozbořením procesu odhalují jedinečný kauzální mechanismus daného případu.

Kauzální případové studie, ať už jednopřípadové či komparativní, však nepředstavují jediné teoreticky a metodologicky založené alternativy vůči čistě popisným, jedinečným případovým studiím. Jinou takovou alternativu představuje interpretativní případová studie. Ač je tento typ v metodologických pojednáních buď zcela pomíjen či zaměňován za jedinečné případové studie (Creswell 2002), právě s interpretativními případovými studiemi je spojena řada významných posunů v sociálněvědním poznání. Toto poznání neobohacují kauzálním závěrem, nýbrž zavedením nového pojmu, zpřesněním stávajících pojmů (obvykle vnitřním rozlišením pojmu či typologií) či analýzou konstitutivních vztahů.

Další výklad se nejprve zastaví u vědněfilozofických souvislostí interpretativní případové studie. Jde zejména o filozofický pragmatismus, s ním související relacionismus a rovněž související důraz na pojmy spíše než teorie. Následně bude vyložen smysl tohoto typu případové studie pro pojmovou inovaci a výzkum konstitutivních vztahů. Na to naváží dva příklady použití ve výzkumné praxi – Allisonův rozbor amerického rozhodování v době karibské krize a Friedrichsovu studii evropské policejní spolupráce (Allison 1971; Friedrichs 2008).

5.2. Pragmatismus, koncepty a relacionismus

Interpretativní případová studie už svým názvem odpovídá epistemologii, která se hlásí k porozumění a nehledá kauzální vysvětlení. Z ontologického hlediska může být slučitelná s individualismem, její hlavní přednosti se však projeví spíše při holistickém přístupu. To lze také konstatovat o vztahu interpretativní případové studie a vědněfilozofického pragmatismu. Pragmatismus není jejím výlučným rámcem, nicméně svými předpoklady a nároky jí odpovídá lépe než pozitivismus či vědecký realismus (Drulák 2009). V tomto ohledu debata o interpretativní případové studii přenáší na metodologickou úroveň postpozitivistickou debatu mezi pragmatismem a vědeckým realismem (Kratochwil 2007; Wight 2007).

Co spojuje interpretativní případovou studii s pragmatismem? Především je to metodologická volnost, kterou pragmatismus nabízí. Pragmatický výzkum neopírá svoji vědeckost o předem jasně definované analytické nástroje a postupy, ty se utvářejí během samotného výzkumu, ani o soulad mezi výzkumným záměrem a objektivním stavem světa, nýbrž o užitečnost a použitelnost získaných poznatků (Friedrichs – Kratochwil 2009). Tím odpovídá jedné ze silných stránek tohoto typu případové studie, již je možnost kreativního výzkumu. Na druhou stranu možnost kreativity vznáší určité nároky na výzkumníka, kterému se nedostává předem daných metodických vodítek. Namísto indukce či dedukce se pragmatismu hlásí ke strategii abdukce, která je na jednu stranu volnější a na druhou stranu obtížněji operacionalizovatelná. Pragmatismus klade důraz na pojmy nikoliv na teorie (Friedrichs, Kratochwil 2009). Skrze pojmy se snaží uspořádat danou oblast našeho poznání a to tak, že z určitých pojmů vychází a na základě výzkumu je zpřesňuje, což odpovídá jak principům abdukce, tak i principům hermeneutického kruhu. Poznání se v této perspektivě projevuje především schopností odlišovat a klasifikovat sociální realitu. Kauzální vazby pragmatismus nevylučuje, ale ani jim nepřikládá zvláštní důležitost. To odpovídá možnostem interpretativní případové studie, která nenabízí kauzální závěry, nýbrž typologie, pojmová zpřesnění a pojmové inovace.

Pominutí kauzality však neznamena, že by tento typ případové studie nemohl zkoumat společenské souvislosti či společenský pohyb a byl by odsouzen ke studiu jednotlivostí či jejich statických schémata. To by bylo ostatně v rozporu s podstatou případové studie jako takové. Interpretativní případová studie nechápe souvislosti a pohyb společenských jevů kauzálně, nýbrž relacionisticky. Relacionismus se na rozdíl od kauzálního pohledu nedívá na společenské vztahy individualisticky nýbrž holisticky (Emirbayer 1997). Vztahy nevznikají až dodatečně mezi předem konstituovanými subjekty, nýbrž subjekty samy se vzájemným

vztahem konstituují a jsou podrobeny jeho vnitřní dynamice. Společenské souvislosti mají charakter dynamického konstitutivního vztahu, který může nabývat nejrůznějších podob. Může se jednat o vztah rovný například mezi kolegy či přáteli či nerovný například mezi učitelem a žákem nebo vykořisťovatelem a vykořisťovaným. V každém případě však platí, že role a identity subjektů jsou dány vztahem, mimo vztah subjekty neexistují. Subjekty jsou vytvářeny a přetvářeny vztahem, který samy vytvářejí.

Kauzální pohled na tento typ vztahů je buď nesprávný nebo přinejmenším problematický. Nesprávné by bylo zkoumat vzájemně konstituované identity aktérů, jako kdyby byly vzájemně zapříčiněné, například že by učitel byl příčinnou žáka. Kauzalita je však také těžko zkoumatelná i na úrovni interaktivního jednání. Například jednání učitele je možno příčině vysvětlit určitým jednáním žáka, nicméně tato příčina bude často mít svoji vlastní příčinu v jednání učitele tedy v důsledku, který má být vysvětlen. Místo jasného lineárního rozlišení mezi příčinou a důsledkem se dostáváme do začarovaného kruhu, v němž se příčiny a důsledky navzájem živí. Kauzální rozbor něčeho podobného pak bude stejně marný jako pokus řešit dětskou hádku hledáním odpovědi na otázku, kdo si začal. Spíše než pokus o rekonstrukci příčin a důsledků jednání jednotlivých aktérů potom bude často plodnější zkoumat kvalitu a dynamiku jejich celkového vztahu.

Relacionismus do velké míry souzní s pragmatismem, nicméně jeho prvky se objevují i v jiných filozofických perspektivách zejména, pokud se hlásí k holismu či k dialektice jako například marxismus (Emirbayer 1997). Jeho vztah ke kauzalitě je komplikovaný. Kauzální vysvětlení mají na půdě relacionismu smysl, pouze pokud předdefinujeme, co kauzalitou rozumíme (Emirbayer 1997: 307-308). V takovém případě jde však spíše o úlitbu pozitivismu, který si nedokáže vědu bez kauzality vůbec představit. Zejména v americké sociální vědě se někteří obhájci vědeckosti interpretativních přístupů snaží odlišovat různé druhy kauzality tak, aby kauzalita zahrnovala jakoukoliv studovanou souvislost (Kurki 2007; Jackson 2011: 199), čímž však pojem kauzality vyprazdňují. Než se pouštět do podobného pojmového násilí je vhodnější jasně říci, že některé důležité společenské souvislosti nemají vztah příčiny a následku.

5.3. Výzkumný rámec interpretativní případové studie

Podstatou každé případové studie je pojmově a empiricky založený příběh. Případová studie musí mít jasně vymezený začátek, od něhož se odvíjí děj, který se nakonec nějak završuje. Od příběhů, které si lidé běžně vyprávějí, se případová studie liší metodologickými nároky. Studie by měla především odpovídat na výzkumnou otázku, přičemž samotná výzkumná otázka musí splňovat určitá obecná kritéria (viz Úvod). Otázka rámuje tento typ výzkumu může nabývat nejrůznějších podob, obvykle bude zahrnovat otázku po průběhu určitého děje (co se odehrálo?), jeho obecnější kategorizaci (jakého abstraktního jevu je konkrétní děj případem?) či vnitřních souvislostech (jak jsou různé dílčí aspekty sledovaného jevu navzájem provázány?).

Další nároky se liší podle typu studie. U jedinečné případové studie nemusejí být už nijak dále specifikovány, popřípadě se může jednat o kritéria historiografického výzkumu. U kauzálních studií půjde o přesvědčivé prokázání souvislosti mezi příčinou a následkem, ať už na úrovni jednoho případu či více případů.

Jaké nároky klademe na interpretativní případovou studii? Příběh, který tato studie podává, by měl být založen na odborných pojmech. Jedná se o pojmy, v nichž je formulována výzkumná otázka a které jsou obvykle definovány a rozpracovány v odborné literatuře týkající se tématu otázky. K často používaným pojmům ve výzkumu politiky patří například moc, zahraniční politika, mezinárodní organizace, mezinárodní systém, stranický systém, volební systém,

européizace, veřejné mínění, demokracie, politická elita atd. Ačkoliv většina těchto pojmů je obecně srozumitelná, pro potřeby výzkumu není podstatné, jak se pojmu obecně rozumí, nýbrž jak je v literatuře přesně definován. Zde se nám obvykle rozevírá řada možností, neboť tentýž pojem bude různými autory sledujícími různé výzkumné cíle různě definován, například marxistický pojem moci se bude lišit od realistického či liberálního. Jeden pojem se navíc může vnitřně členit na zvláštní typy a podtypy, čímž vznikají členité typologie. Nabízejí se například různé typologie mezinárodních organizací, stranických systémů či zahraničních politik.

Vypracování případové studie předpokládá, že jsme obeznámeni s pojmovým aparátem, který je k dispozici. Vyžaduje také schopnost vybrat ty pojmy, které jsou klíčové ke zpracování případové studie a ta jejich rozpracování, která jsou použitelná pro zkoumaný problém. Celkový počet pojmů, o něž se opíráme, nebývá vysoký. Často pracujeme pouze s jedním či dvěma pojmy. Tuto pojmovou úspornost pak vyvažujeme hloubkou, do níž pojem rozpracováváme.

Vedle důkladné práce s pojmovým aparátem vyžaduje interpretativní případová studie důkladnou práci s empirickým materiálem. Používáme především tři okruhy zdrojů: primární dokumenty zachycující zkoumané události (zpravodajství, projevy, prohlášení, chronologie atd.), rozhovory s účastníky a sekundární zdroje analyzující zkoumané události (především odborné články a knihy). Práce s pojmy a práce s empirickými zdroji probíhají současně a navzájem se doplňují. Zatímco pojmy dávají směr práci se zdroji, usnadňují výběr a interpretaci, zdroje vedou k přehodnocování pojmů. Nejedná se proto o deduktivní vyvozování ani o induktivní dovozování nýbrž o abdukcii, která kombinací indukce a dedukce dospívá k závěrům, které nejlépe odpovídají informacím, jež máme k dispozici. Výzkumný proces tak směřuje k pojmově i empiricky podloženému příběhu.

Samotný příběh je významným výstupem případové studie. Jeho význam je především praktický - seznamuje s událostmi. To je přínosné, zejména pokud tyto události zatím nebyly systematicky zachyceny a jsou politicky významné. Z hlediska vědeckého však příběh nemusí být a často není výstupem nejdůležitějším. Příběh vychází z aplikace stávajícího pojmového aparátu na zkoumané empirické zdroje, při níž se často ukáže nedostatečnost existujících pojmů. To povede k jejich zásadnějšímu přehodnocení zahrnující úpravy výchozích definic, rozšíření typologií o další typy či zavedení zcela nových pojmů. Výzkum pak získává obecnější význam, který přesahuje konkrétní zkoumaný případ, neboť zpřesňuje pojmové nástroje, které jsou k dispozici pro naši obecnější orientaci v dané oblasti.

Klasifikační typologie rozděluje zkoumané objekty do vzájemně výlučných kategorií podle jejich sdíleného rysu, který je podstatný z hlediska výzkumu (např. typologie mezinárodního systému podle počtu rozhodujících velmocí či stranické systémy podle počtu stran). Komparativní typologie člení objekty podle vybraného sdíleného rysu, aby je následně porovnávaly podle do míry, v níž obsahují onen rys (např. mezinárodní systém lze typologizovat podle míry ozbrojeného násilí). A konečně ideální typy vznikají jako abstraktní modely vystupňováním vybraných pozorovaných rysů zkoumaného objektu (Weber 1998: 44; Drulák 2008b), nekryjí se s pozorovaným objektem, nýbrž slouží jako abstraktní ideál, s nímž lze pozorovanou realitu porovnávat (např. porovnávat ideální typ pluralitní demokracie s existující pluralitní demokracií).

Řada významných pojmových inovací v sociálních vědách měla charakter interpretativních případových studií. Například Arend Lijphart ve své studii v šedesátých letech zjišťuje, že nizozemská demokracie se vymyká tehdejšími typologiemi demokracie a zavádí vlivný pojem konsociační demokracie (Lijphart 1968). Podobně Raymond Aron ve svém výzkumu fungování mezinárodního systému po druhé světové válce přichází s dvourozměrnou typologií odlišující jednak bipolaritu od multipolarity a jednak systém homogenní od heterogenního (Aron 1962). Typologii mezinárodního systému rozšiřuje také například Daniel

Deudney (1995). Na základě studia prvních desetiletí existence USA navrhuje pojem filadelfský systém, který představuje hybridní uspořádání mezi suverénním státem a skupinou států. Neznačená to, že by se tito autoři nutně hlásili k interpretativní případové studii či že by se nevěnovali kauzalitě. Jde spíše o to, že pojmových inovací, jimiž oslovili své obory, bylo dosaženo výše popsaným postupem – teoretickým rozpracováním vybraného konceptu a jeho novou typologizací na základě zkoumaných událostí.

Zatímco příběh je svou povahou dynamický, odvíjí se v čase, koncepty a jejich typologie jsou statické. Ačkoliv interpretativní případová studie nezachycuje pohyb kauzální, neznačená to, že by byla statická. Pohyb a změna v ní mohou vystupovat dvěma způsoby. Mohou být zachyceny na úrovni samotného konceptu, který je definován dynamicky jako určitý pohyb či proces. V tomto případě není změna explicitně zkoumána a vysvětlována, nýbrž jednoduše předpokládána. Odehrává se v rámci konceptu a takto pojatý koncept představuje pojmenování a definici procesu, jako například hlasování může naplňovat pojem demokracie či vojenská operace pojem války. Změna vyplývá z popisu událostí tvořících studovaný případ, aniž by byla teoreticky tématizována.

Pochopení pohybu a změny však také může být hlavním předmětem výzkumné otázky a případové studie. To vyžaduje uvést zkoumaný pohyb do souvislosti s jinými pohyby. Jak již bylo řečeno, jedná se v tomto případě o souvislosti konstitutivní, v nichž se pohyby a jimi nesené jevy navzájem utvářejí. Konstitutivní souvislosti je namísto identifikovat nejprve na úrovni pojmů a následně je konfrontovat s empirickým materiálem podobně jak je popsáno výše. Je na místě připomenout, že ne každý typ vztahů se hodí ke konstitutivnímu výzkumu. Nebylo by správné čelit zavádějící představě, že všechny sociální vztahy jsou kauzální, převrácenou tezí, že všechny jsou konstitutivní. Tomu se však vyhneme, pokud budeme mít dostatečný respekt ke zkoumanému empirickému materiálu.

Interpretativní případová studie se může opírat o jeden případ, může jich však také zahrnovat více. Na rozdíl od kauzálních případových studií zde počet případů nepředstavuje žádný závažnější posun se zásadními metodologickými důsledky. Pokud interpretativně zkoumáme několik případů, lze použít metodu strukturovaného, zaměřeného porovnání (structured, focused comparison). Ta však neříká nic jiného než, že zkoumané případy by měly mít stejnou strukturu, aby bylo možné je navzájem porovnávat a že tato struktura by se měla zaměřit na určitý rys případu, který vyplývá z výzkumné otázky (George – Bennett 2005: 67). Na výzkumné otázce závisí i to, jak moc má být srovnání strukturované a nač se má zaměřit.

5.4. Příklad aplikace interpretativní případové studie: Americké rozhodování v karibské krizi

Graham Allison se ve své práci o karibské krizi věnuje třinácti dnům od 16. do 28. října 1962 (Allison 1971). Rozebírá události začínající v okamžiku, kdy USA získávají letecké snímky prokazující, že SSSR navzdory svým předchozím ujištěním umístil na Kubě jaderné rakety, pokračující americkým uvalením námořní blokády proti Kubě a končící sovětským stažením raket z ostrova. Jednalo se o jednu z nejvážnějších krizí studené války, při níž hrozilo, že dojde k vojenskému střetu mezi USA a SSSR, buď americkým útokem na sovětskou základnu na Kubě nebo sovětským útokem na americké lodě vynucující blokádu, který by hrozil přerůst ve zničující jadernou válku.

Allison si klade tři otázky: proč se SSSR rozhodl rakety rozmístit, proč se USA rozhodly řešit situaci blokádou a proč SSSR rakety nakonec stáhnul. Nicméně na základě evidence, kterou má v šedesátých letech k dispozici, představující americké vládní dokumenty, paměti amerických účastníků rozhodování a rozhovory s nimi, se může zodpovědně vypořádat pouze

s druhou otázkou. Na druhou stranu i na základě kusých informací o sovětském postupu autor nabízí několik zajímavých analýz poskytujících částečné odpovědi na první a třetí otázku.

Ačkoliv Allisonova hlavní otázka, proč se Američané rozhodli řešit krizi bloádou, má kauzální charakter, kdy se autor ptá pro příčině pozorovaného jevu (tj. amerického rozhodnutí o bloádě), samotná případová studie je kauzální jen částečně. Kauzální závěry, které příležitostně nabízí, jsou spíše nahodilé a ne zcela podložené. Nelze říci, že by autor systematicky vyhodnocoval možné nezávislé proměnné a snažil se podchycovat proměnné kontrolní, jak žádá komparativní přístup. Zabývá se jedním případem a tudíž ani komparovat nemůže. Ani nelze říci, že by nabídl jedinečný a koherentní kauzální mechanismus identifikovaný rozbořením procesu. Autor přichází se třemi příběhy, které nabízejí tři odlišné perspektivy na týž případ, aniž by bylo zřejmé, jak tyto perspektivy navzájem propojit. Pokud by kniha měla být posuzována z hlediska prokázání kauzálních souvislostí, musela by být odložena jako spíše nepovedený pokus o analýzu.

To, že se jedná o jeden z nejvýznamnějších příspěvků ke studiu mezinárodních vztahů minulého století, přesto není výsledkem nedorozumění nebo náhody. Allisonův přínos spočívá v inovativní typologii rozhodování státu a v kvalitní empirické ilustraci této typologie na případu amerického rozhodování, jak reagovat na sovětské jaderné rakety na Kubě.

Hlavním konceptem výzkumu je rozhodování státu. Allison se vymezuje vůči výzkumné a analytické praxi, která vychází z více či méně explicitního modelu racionálního aktéra. Tento model identifikuje na základě shrnujícího rozboru významných příspěvků v oboru MV jako soubor předpokladů o tom, že stát je schopen definovat své cíle, alternativy dosažení těchto cílů, vyhodnocovat alternativy podle jejich výnosů a nákladů a konečně uskutečňováním těchto alternativ dosahovat svých cílů. Stát se podle tohoto modelu chová jako racionální jedinec, který se od člověka liší pouze mnohonásobně vyššími možnostmi a schopnostmi.

Allison tento model rozhodování státu nezavrhuje, ale nabízí k němu dvě alternativy, které berou v potaz fakta pomíjená modelem racionálního jedince. První alternativu vypracovává na základě shrnujícího rozboru literatury zkoumající velké organizace a státní administrativu. Rozhodování státu chápe jako organizační proces, jehož analýzy musí brát v úvahu specifika velkých organizací (například ministerstev, zpravodajských služeb či ozbrojených sil). Jde zejména o to, že organizace musí jednat podle zažitých procedur a nemůže tudíž zcela flexibilně reagovat na situaci, že organizace má své vlastní cíle, k nimž patří nárůst vlastních pravomocí a rozpočtu, že organizace vybírají a zpracovávají informace podle svých potřeb, že organizace dokáže sabotovat uskutečňování rozhodnutí, s nimiž nesouhlasí a že jednání státu je výsledkem více ale většinou méně kvalitní koordinace řady organizací.

Druhou alternativu identifikuje Allison na základě politologické a memoárové literatury, která rozebírá politické procesy vyjednávání, v nichž se utvářejí politická rozhodnutí. Model politického procesu se zaměřuje na vyjednávající jednotlivce – jejich institucionální a osobní zájmy, jejich postavení v politické hierarchii a vzájemné vztahy, jejich představy o světě, na pravidla prostředí, v němž jednají a na tlak událostí, jemuž musí čelit.

Allison takto získává tři pohledy na rozhodování státu, racionální, organizační a politický, z nichž každý klade jiné otázky a soustředí pozornost na jiné aspekty téhož rozhodovacího procesu. Tuto trojdílnou typologii důkladně rozpracovává, když každému ze tří modelů věnuje jednu teoretickou kapitolu, v níž vysvětluje, nač se model zaměřuje a jaké otázky klade. Tři pohledy mu umožňují formulovat tři příběhy amerického rozhodování v oněch třinácti dnech karibské krize. Všechny tři příběhy, přičemž každému je opět věnována samostatná kapitola, vedou ke stejnému závěru, jímž je rozhodnutí uvalit bloádu, ale každý příběh vysvětluje toto rozhodnutí jinak.

V příběhu vycházejícím z racionálního modelu identifikuje na základě literatury Allison šest možností, jimiž USA mohly na sovětské rakety zareagovat – nedělat nic, vyvinout diplomatický tlak, přetáhnout Castra na svoji stranu, podniknout vojenskou invazi na Kubu,

provést letecký úder proti základnám a uvalit blokádu. Přináší tak empirickou klasifikační typologii, která mu umožňuje strukturovat analýzu. Každou možnost v několika odstavcích stručně charakterizuje co do výhod a nevýhod, načež dochází k závěru, že blokáda byla ze všech možností relativně nejvýhodnější. Toto racionalistické vyhodnocení má charakter měkké analýzy nákladů a výnosů a vlastní příběh rozhodování se z něho trochu ztrácí, neboť k analýze vlastně není potřeba. Není proto patrně náhodou, že vyhraněné racionalistické přístupu obvykle ani případové studie nepoužívají a spoléhají se spíše na herněteoretické modely.

Na druhou stranu modely organizační a politický je možné operacionalizovat pouze pomocí příběhu, poněvadž se vztahují k procesům, které se odvíjejí v čase. Jedná se o koncepty, které změnu a pohyb předpokládají. V příběhu podle organizačního modelu se Allison zaměřuje na instituce, jejichž představitelé zasedali ve Výkonném výboru Rady pro národní bezpečnost, který v oněch dnech pod prezidentovým vedením připravovala americké rozhodnutí. Šlo především o Bílý dům, ministerstvo obrany, velitele ozbrojených sil, CIA a ministerstvo zahraničí. Všimá si, že hlavní debata se odehrávala mezi stoupenci leteckého útoku a stoupenci blokády. Vysvětluje, jak předchozí vojenské plánování letectva, o němž se diskuse opírala, počítalo pouze s plošným bombardováním celého ostrova a nenabízelo omezený úder zaměřený na základny. To nakonec vedlo k odmítnutí leteckého útoku. Nicméně i volba námořní blokády vedla ke sporům a nedorozuměním mezi politiky a admirály o to, jak má být blokáda prováděna.

V příběhu podle politického modelu Allison rozebírá politické, institucionální a osobní motivy klíčových členů výkonného výboru jakož i jejich vzájemné vztahy. Všimá si, jak se jejich názory vyvíjeli jednak pod vlivem událostí a jednak pod vlivem samotné diskuse. Rozebírá vnitropolitické motivy, které hrály významnou roli při rozhodování prezidenta Kennedyho, a všimá si, jak významný vliv měl na prezidenta jeho bratr Robert, který se spolu s několika dalšími prezidentovými důvěrníky v průběhu diskusí plných omylů a nedorozumění přiklonil k blokadě, což mělo důležitý vliv na výsledné prezidentovo rozhodnutí.

Přínos Allisonovy studie nespočívá v objevu nových historických faktů o americkém rozhodování během karibské krize. Nicméně jeho práce je empiricky přínosná tím, jak známá fakta zasazuje do tří paralelních příběhů. Z praktického hlediska je důležité, když ukazuje, jak významné rozhodnutí, které mohlo vést k nukleární válce, bylo ovlivňováno omyly, náhodami a neracionálními faktory. Její hlavní význam však spočívá právě v identifikaci alternativ k racionálnímu modelu rozhodování státu, jimiž zpochybňuje předpoklady, které byly často mlčky přejímány jako samozřejmé. Jeho trojčlenná typologie rozhodování státu se stala inspirací pro celou řadu dalších výzkumů.

5.5. Příklad aplikace interpretativní případové studie: Evropská policejní spolupráce

Jörg Friedrichs si klade otázku, do jaké míry jsou evropské státy ochotny spolupracovat v policejní oblasti a v čem se jejich přístupy ke spolupráci liší (Friedrichs 2008). Vědecký a praktický význam otázky spočívá v tom, že policejní oblast patří k základním atributům státní svrchovanosti a její internacionalizace má závažné důsledky pro fungování státu.

Friedrichs vychází ze dvou pojmů – preference státu a mezinárodní spolupráce, které teoreticky rozpracovává a operacionalizuje pro policejní oblast. Jejich rozpracování vede k pojmovému zpřesnění. Pojem preferencí vnitřně člení do čtyř dimenzí: obecný postoj k mezinárodní spolupráci, rozsah (kolik otázek má spolupráce zahrnovat), okruh (kolik států má být zapojeno), závaznost (jak silné mají být závazky ke spolupráci). Obdobným

způsobem rozpracovává i pojem mezinárodní policejní spolupráce, která se může odehrávat na třech rovinách: legitimizace (společná definice hrozby v právních dokumentech), metody (postupy policejní spolupráce) a autorizace (právní nástroje přeshraničního působení). V každé ze tří rovin může stát různým způsobem definovat svoji preferenci, která se navíc může lišit od dimenze k dimenzi. Autor tak získává konceptuální mřížku o dvanácti bodech (čtyři dimenze ve třech rovinách), která umožňuje empiricky zachytit a vyhodnotit preference států k policejní spolupráci.

Tato konceptuální práce probíhá souběžně s předběžným vyhodnocováním empirického materiálu (dokumenty, zprávy, sekundární literatura, rozhovory), konceptuální mřížka je výsledkem jako pojmové reflexe tak i empirického vyhodnocování. V práci s empirickými daty musí autor učinit několik důležitých metodologických voleb. Za prvé si volí zkoumané státy. Autor analyzuje čtyři největší západoevropské státy – Německo, Francii, Velkou Británii a Itálii, které na jednu stranu spojuje liberálně demokratický systém a na druhou stranu odlišují různé ústavní a politické tradice. Za druhé si autor volí konkrétní oblasti policejní spolupráce. Autor se rozhoduje pro terorismus a drogy, které na základě literatury identifikuje jako nejpravděpodobnější oblasti, v nichž by státy mohly policejně spolupracovat. Za třetí je nutno stanovit zkoumané období. Autor volí dvě období - období šedesátých a sedmdesátých let, kdy vznikají první mezinárodní režimy této spolupráce, a období aktuální začínající po roce 1990.

Jak autor operacionalizuje své dva klíčové pojmy vzhledem k empirickému materiálu? Spolupráci operacionalizuje na třech rovinách, pro dvě oblasti (terorismus a drogy) a ve dvou obdobích. Získává tak dvanáct operacionalizací, z nichž každá je spojena s dokumentem či institucionální praktikou, která podle autora naplňuje pojem spolupráce v daném kontextu. Jejich identifikace probíhá na základě sekundární literatury. Například spolupráci v boji proti terorismu po roce 1990 představuje v rovině legitimacy návrh dokumentu OSN projednávaného pod názvem Komplexní úmluva o mezinárodním terorismu, v rovině metody výměna zpravodajských informací a v rovině autorizace evropský zatykač. Obdobným způsobem identifikuje důležité dokumenty a praktiky i pro devět dalších případů.

Preference států Friedrichs operacionalizuje tím, že sestaví dílčí případové studie, které zachycují, jak se stát stavěl ke každé ze dvanácti operacionalizací policejní spolupráce. Každá studie nabízí stručný příběh (kolem dvou stránek), který odráží čtyři dimenze preferencí států (obecný postoj, rozsah, okruh, závaznost) a který popisuje, jak stát v daném období jednal. Vzhledem k tomu, že autor zkoumá čtyři státy, získává celkem 48 dílčích případových studií.

Tyto dílčí případové studie je pak možné agregovat do komplexnějších případových studií přinejmenším dvěma způsoby. Lze je spojovat podle zemí, čímž získáme čtyři vnitřně členité studie o Německu, Francii, Velké Británii a Itálii. Autor v závěru předkládá výsledky podobné syntézy. Lze je však také spojovat tematicky, čímž získáme buď dvě velmi komplexní studie, o spolupráci v boji proti terorismu a o spolupráci v potírání drog, nebo šest komplexních studií, z nichž každá se věnuje jedné rovině spolupráce (legitimizace, autorizace, metody) buď při potírání drog nebo v boji proti terorismu. Právě ze šesti takových kapitol se sestává empirická část Friedrichsovy knihy.

Pro snazší agregaci výsledků dílčích případových studií sahá autor k jejich kódování. Každou ze čtyř dimenzí (obecný postoj, závaznost, rozsah, okruh) každé dílčí případové studie kvantifikuje dílčím číselným indexem, které následně průměruje do indexu preference. Například obecný postoj k mezinárodní spolupráci kvantifikuje buď jako kladný (1), nejasný (0) nebo záporný (-1). Získává tak 48 číselných údajů. Tato kvantitativní agregace umožňuje shrnout a doplnit kvalitativní závěry výzkumu. Ukazuje například, že Francie a Německo podporují internacionalizaci policejní spolupráce mnohem silněji než Itálie a Velká Británie. Zajímavé jsou však především rozdíly vyplývající z domény a konkrétní podoby spolupráce.

Například Německo preferuje co nejzávažnější spolupráci, je však opatrnější ohledně rozsahu spolupráce a je ochotnější spolupracovat v boji proti terorismu než v potírání drog.

Autor však kvantifikaci využívá i jinak. Její pomoci zkoumá konstitutivní a kauzální vztahy. Kauzální výzkum testuje cesty vzniku preferencí podle různých teorií. Z hlediska tématu kapitoly je nebudeme rozebírat. Větší pozornost věnujme konstitutivnímu vztahu, který Friedrichs na základě sebraného materiálu testuje. Klade si otázku, která je inspirována politickou debatou o rozšiřování a prohlubování Evropské unie. Ptá se, zda se různé dimenze policejní spolupráce navzájem vyvažují (například čím vyšší závaznost, tím nižší rozsah a okruh) nebo naopak posilují (například s vyšší závazností roste rozsah i okruh).

Mezi různými dimenzemi spolupráce není vztah kauzální, neboť jedna není příčinnou druhé, což však neznamená, že by se navzájem neovlivňovaly. Všechny dimenze jsou součástí jednoho interaktivního procesu formování preferencí, který nelze smysluplně rozkouskovat odlišováním závislých a nezávislých proměnných. Jedná se proto o dobrý příklad konstitutivního vztahu. Tomu odpovídá i metoda, kterou Friedrichs volí. Počítá vzájemné korelace mezi třemi dílčími indexy (rozsahem, okruhem a závazností), které všechny vycházejí jako pozitivní a statisticky významné. To lze interpretovat, že různé dimenze spolupráce se navzájem nevyvažují, nýbrž posilují.

Friedrichsova práce přináší z hlediska interpretativního výzkumu tři významné poznatky. Za prvé případové studie poskytují empiricky bohatou odpověď na výzkumnou otázku, do jaké míry jsou evropské státy ochotny spolupracovat v policejní oblasti a v čem se jejich přístupy ke spolupráci liší. Za druhé na teoretické úrovni rozvíjí a zpřesňuje dva významné pojmy výzkumu mezinárodních vztahů, jimiž jsou preference státu a mezinárodní spolupráce. Za třetí analyzuje konstitutivní vztah mezi šířkou a hloubkou spolupráce tím, že šířku a hloubku nejprve kvalitativně rozebere v dílčích případových studiích a následně kvantitativně vyhodnotí jejich vztah analýzou korelace. Ukazuje tím, že i interpretativní výzkum se může vhodně doplňovat s vybranými kvantitativními přístupy.

5.6. Závěr

Interpretativní případová studie představuje významnou cestu kvalitativního výzkumu. Ač se jedná o metodologii empirického výzkumu, může přinášet významné teoretické závěry spočívající v inovacích pojmového aparátu zejména pak vytváření a zpřesňování typologií.

Vyžaduje důslednou konceptuální přípravu spočívající v reflexi a výběrů stávajících odborných pojmů odpovídajících výzkumné otázce. Samotná případová studie formuluje svůj příběh na základě vybraných pojmů a současně tyto pojmy na základě příběhu zpřesňuje, doplňuje a reviduje.

Jelikož příběh se vždy odvíjí v čase, má případová studie dynamický charakter. Interpretativní případová studie zachycuje tuto dynamiku dvojím způsobem – pojmy, které v sobě dynamiku zahrnují (např. Allisonovy modely organizačních a politických procesů), a konstitutivními vztahy zkoumajícími vzájemnou propojenost dvou zkoumaných jevů (např. Friedrichsův výzkum souvislostí mezi šířkou a hloubkou evropské spolupráce).

Interpretativní případová studie přináší výsledky ve dvou rovinách – empirické a teoretické. Empiricky formuluje příběh, který odpovídá na výzkumnou otázku. Teoreticky obohacuje pojmový aparát, který obor vytváří pro formulaci podobných příběhů.

Metodologie interpretativní případové studie nenabízí předem daný výzkumný postup. Postup, koncepty a nástroje vznikají během samotného výzkumu vedeného výzkumnou otázkou a jsou do určité míry jedinečné. Vodítkem jsou jednak obecné standardy kvalitativního výzkumu a jednak výzkumná praxe, kterou lze vysledovat na podobných studiích publikovaných v odborné literatuře.

Kontrolní otázky

Co je výsledkem interpretativní případové studie?
Co jsou to konstitutivní vztahy? Uveďte příklady.
Vylučuje se interpretativní případová studie s rozбором více případů?
Jak interpretativní případová studie zachycuje změnu?

Literatura

- Allison, Graham T. (1971) *Essence of Decision : Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston : Little, Brown and Company
- ARON, Raymond. Peace & war: a theory of international relations. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, c2003, xxvi, 820 p. ISBN 0765805049.
- Creswell, J. W.: *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. Thousand Oaks, Sage 2002.
- Daniel H. Deudney (1995). The Philadelphian system: sovereignty, arms control, and balance of power in the American states-union, circa 1787–1861. *International Organization*, 49, pp 191-228. doi:10.1017/S002081830002837X.
- Drulák, Petr (2009) „Syntéza teorií cestou jejich destrukce“. In: Pavel Barša a kol., *Dialog teorií: Filozofická dilemata výzkumu mezinárodních vztahů*. Praha: SLON, 225-245.
- Drulák, Petr (2008b): „Epistemologie, ontologie a operacionalizace“, In: Drulák, Petr a kol., *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, s. 14-28.
- Emirbayer, Mustafa (1997) „Manifesto for a Relational Sociology“. *American Journal of Sociology*, Vol. 103, No. 2, 281-317.
- Friedrichs, Jörg (2008) *Fighting Terrorism and Drugs: Europe and international police cooperation*. London and New York: Routledge.
- Friedrichs, Jörg and Friedrich Kratochwil (2009) „On Acting and Knowing: How Pragmatism Can Advance International Relations Research and Methodology“. *International Organization* 63, Fall 2009, 701–31.
- George, Alexander L. a Andrew Bennett. 2005. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge MA: MIT Press.
- Goertz, G., Mahoney, J.: *Scope in Case Study Research*, 2006.
- Jackson, Patrick T. (2011) *The Conduct of Inquiry in International Relations*. London and New York: Routledge.
- King, Gary, Robert Keohane a Sidney Verba. 1994. *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, New Jersey.
- Kratochwil, Friedrich (2007) „Of false promises and good bets: a plea for a pragmatic approach to theory building (the Tartu lecture)“. *Journal of International Relations and Development*, 10, 1–15.
- Kurki, Milja (2007) „Critical Realism and Causal Analysis in International Relations“. *Millennium*, vol. 35, No.2, 361-378.
- Lijphart, A.: *Consociation and Federation: Conceptual and Empirical Links*. Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique, 1979, vol. 12, no. 3, s. 499–515.
- Lijphart, A.: *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*, Berkeley: University of California Press, 1968.
- Weber, M.: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha, OIKOYMENH 1998 .

- Weber, Steven (1997): Prediction and the Middle East Peace Process. *Security Studies*, Vol. 6, No. 4, s. 167-179.
- Wight, Colin (2007) „Inside the epistemological cave all bets are off“. *Journal of International Relations and Development*, 10, 40–56.

6. Komparativní případová studie

Jan Karlas

Komparativní případovou studii (dále pouze komparativní studie) používáme k soustředěnému studiu případů, tedy příkladů určitého jevu (George – Bennett 2005: 17-19; Van Evera 1997: 27-30). Zkoumáme dva nebo několik případů a provádíme jejich srovnávací analýzu (tzv. across-case analysis) (George – Bennett 2005: 18-19). Komparativní studie se vyznačuje, alespoň ve svém převládajícím pojetí, tím, že patří mezi metodologie tzv. vysvětlujícího (explanatorního) výzkumu.

V rámci vysvětlujícího výzkumu vytvářejí hlavní alternativy komparativní studie statistická analýza, kvalitativní komparativní analýza (QCA) a případová studie (viz příslušné kapitoly v této knize). Z hlediska počtu případů leží komparativní studie mezi statistickou analýzou a QCA na jedné straně a případovou studií na straně druhé. Z toho vyplývá i její obecně omezená vnitřní platnost: nenabízí ani „šířku“ statistické analýzy (případně QCA), ani „hloubku“ případové studie. Z tohoto důvodu ji často kombinujeme s metodami případové studie, zejména s metodou rozboru procesu (process-tracing) (viz Bennett – George 2005: 28-30). K pozitivům komparativní studie patří to, že obecně může vykazovat vyšší konstrukční platnost a teoretický potenciál než statistická analýza a v některých případech i než případová studie. Jestliže má nějakou zvláštní hodnotu, spočívá tato hodnota v tom, že – na rozdíl od případové studie – kombinuje konstrukční platnost a teoretický potenciál s vyšší mírou vnější platnosti. V kombinaci s rozбором procesu tak komparativní studie může představovat cenný metodologický nástroj obsahující několik různých kvalit.

První část této kapitoly ukáže, že komparativní studie se uplatňuje především ve vysvětlujícím výzkumu, který pracuje s teoriemi. Využívá se přitom jak ve výzkumu vycházejícím z pozitivismu, tak ve výzkumu založeném na vědeckém realismu. Jádrem kapitoly tvoří její druhá část, která vymezuje výzkumný rámec komparativní studie. Nabízí tak praktický návod k tomu, jak tuto metodologii využít. Třetí část podrobněji rozebírá vybranou aplikaci komparativní studie, konkrétně práci Thedy Skocpolové *States and Social Revolutions* z roku 1979, jež patří mezi přední díla politické a historické sociologie. Poslední část kapitoly se zamýšlí nad silnými a slabými stránkami komparativní studie.

6.1. Komparativní studie v historii a současnosti

Komparativní studie se používá v podstatě od počátků zkoumání politické reality i sociální reality jako takové. Setkáváme se s ní v dílech řady zakládajících postav politologie i dalších sociálních věd, mezi které patří Adam Smith, Alexis de Tocqueville nebo Karl Marx (Mahoney – Rueschmeyer 2003: 3). Určitý ústup zaznamenává, spolu s dalšími kvalitativními přístupy, v polovině 20. století, tedy v okamžiku širšího uplatnění kvantitativních metod v sociálních vědách (viz též George – Bennett 2005: 3). V druhé polovině 60. let však začínají sociálně vědní badatelé opět projevovat zájem o komparaci omezeného počtu případů. Od 70. let komparativní studie zaujímá místo jedné z častých kvalitativních metodologií politologie a v menší míře i mezinárodních vztahů.

Komparativní studie se v několika posledních desetiletích uplatňovala jak v pozitivisticky založeném výzkumu, tak ve výzkumu vycházejícím z vědeckého realismu. Pro pozitivisticky laděné badatele představovala především jednu z alternativ k experimentu jako metodologickému ideálu vědy (Collier 1991: 106-108; George – Bennett 2005: 25; Lijphart 1971: 683-684; Van Evera 1997: 51). Experiment sice nabízí maximální kontrolu kauzálního

vlivu nezávislých proměnných, zároveň se ale těžko provádí při výzkumu sociální reality. Značná část sociálně vědních badatelů tak přistupovala ke komparativní studii jako k částečnému řešení tohoto problému. Podobně jako statistická analýza – i když v menší míře – umožňuje alespoň omezeným způsobem kontrolovat kauzální vliv nezávislých proměnných (viz např. Lijphart 1971; Mackie – Marsh 1995: 173-174; částečně též King – Keohane – Verba 1994: 219-223).

Pro badatele vycházející z vědeckého realismu představovala komparativní studie v minulosti poměrně unikátní možnost, jak skloubit jejich bytostný zájem o srovnávání substantivních případů s analýzou kauzality (Katznelson 1997).

Z tohoto důvodu jí využívaly stoupenci strukturalistických přístupů, především v rámci komparativní historie nebo historické sociologie (Collier 1991; Skocpol – Sommers 1980). Mezi nejvýznamnější představitele tohoto využití komparativní studie patří Perry Anderson, Reinhard Bendix, S. N. Eisenstadt, Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan, Barrington Moore, Charles Tilly nebo Immanuel Wallerstein. Pro strukturalisty nepředstavovala komparativní studie pouze metodologickou pomůcku, ale vytvářela jeden ze základních pilířů jejich teoretického přístupu.

6.2. Výzkumný rámec komparativní studie

6.2.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky

Komparativní studie představuje jako většina metodologií vysvětlujícího výzkumu nástroj pro propojení teorie zobecňující kauzální vztahy s empirickými daty. Můžeme ji použít v souvislosti s korelačním i podmínkovým pojetím kauzality. První z těchto pojetí je typické pro statistické metody, ale používá se i v komparativních případových studiích (King – Keohane – Verba 1994). Korelační pojetí kauzality se zabývá vztahem mezi dvěma různými jevy, které zachycujeme a měříme pomocí proměnných. Proměnná je vlastnost, znak či charakteristika zkoumaných případů, která může nabývat různých hodnot. Závislá proměnná zachycuje intenzitu jevu, o jehož vysvětlení usilujeme. Nezávislá proměnná vyjadřuje faktor, který může uvedený jev ovlivňovat nebo způsobovat. Korelační pojetí zkoumá, zda hodnota závislé proměnné kolísá v závislosti na hodnotě nezávislé proměnné, tj. zda spolu hodnoty obou proměnných korelují.

Korelační pojetí má zároveň blízko k pravděpodobnostnímu přístupu ke kauzalitě (Collier – Brady – Seawright 2010: 145-148; Goertz – Mahoney 2012; Ragin – Becker 1992: 106-107). Silné hodnoty nezávislé proměnné podle něj zvyšují pravděpodobnost, že silných hodnot dosáhne i závislá proměnná. Jde však o předpoklad pravděpodobnosti, nikoliv nutnosti. To mj. znamená, že nepřítomnost vazby mezi oběma proměnnými v jednom nebo několika případech ještě nevyvrací její obecnou platnost. V korelačním pojetí rovněž jednotlivé případy představují spíše jen zdroje dat, nežli substantivní entity. Zaměřuje se především na vyhodnocení kauzálního vlivu jednotlivých nezávislých proměnných.

Komparativní studii můžeme stejně tak využít pro podmínkovou analýzu (viz např. Mahoney – Goertz 2006: 5-8; Ragin 2000: 33-34). V tomto typu výzkumu závislou a nezávislou proměnnou nahrazují empirický výsledek a kauzální podmínky. Výsledek představuje jev, jehož výskyt chceme vysvětlit. Kauzální podmínka představuje faktor, který může výskyt uvedeného jevu způsobovat. Jestliže určitý faktor představuje tzv. nutnou podmínku daného výsledku, pozitivní hodnota (tj. přítomnost nebo silná přítomnost) výsledku si vždy (tj. v každém empirickém případě) vyžaduje i pozitivní hodnotu vysvětlujícího faktoru. Pokud

naopak tento faktor vytváří tzv. postačující podmínku empirického výsledku, jeho výskyt vždy povede i k výskytu výsledku.

Podmínkové pojetí kauzality jde často ruku v ruce s deterministickým přístupem. Podle něj by přítomnost postačující podmínky měla s určitostí vést k tomu, že dojde v daném případě i k empirickému výsledku, pro který je daná podmínka postačující. Naproti tomu výskyt výsledku by si měl vždy vyžadovat přítomnost nutné podmínky. Jestliže tedy neprokážeme zkoumanou vazbu v jednom nebo několika málo případech, jedná se o její vážné zpochybnění. S tím souvisí i skutečnost, že podmínkový přístup se soustředí na rozbor samotných případů spíše než na vyhodnocování kauzální relevance zkoumaných podmínek. Zabývá se především vysvětlováním zásadních jevů, jejichž kauzální podmínky hledá.

Tomu, že se komparativní studie váže k vysvětlujícímu výzkumu, odpovídá i způsob kladení výzkumných otázek. Typická výzkumná otázka uplatňovaná v takové studii se ptá „Proč?“, případně „Co je důsledkem?“. V komparativní studii převládají otázky „Proč?“, které se ptají po příčinách určitého fenoménu. V tomto případě analyzujeme závislou proměnnou (nebo empirický výsledek). Výzkumným cílem samotné empirické analýzy je identifikace nezávislé proměnné (kauzální podmínky), která závislou proměnnou (empirický výsledek) ovlivňuje.

$? \rightarrow Y$

Výzkumná otázka „Co je důsledkem?“ je v komparativní studii méně častá. V tomto případě je naší studovanou proměnnou nezávislá proměnná (nebo kauzální podmínka). Výzkumným cílem samotné empirické analýzy je identifikace závislé proměnné (nebo empirického výsledku), který je důsledkem určitého fenoménu.

$X \rightarrow ?$

Váha teorie a případů v komparativní studii kolísá. Mezi její tři hlavní cíle patří 1) formování nových teorií (nebo nových teoretických hypotéz), 2) testování teorií a 3) aplikace teorie (viz např. Eckstein 1975: 94; George – Bennett 2005: 74-79; Lijphart 1971: 691-693; Van Evera 1997: 55). Setkáváme se proto s teoreticky zaměřenými srovnáními omezeného počtu případů i s komparativními studiemi, které usilují o vysvětlení událostí a procesů pozorovaných v empirických případech.

Komparativní studii často používáme k *testování hypotézy*, kdy ověřujeme platnost hypotézy (hypotéz) pomocí srovnávání hodnot empirického výsledku a kauzálních podmínek napříč případy. Hypotéza je z teorie odvozená teze – odpověď na výzkumnou otázku, která postuluje vztah mezi konkrétní kauzálními podmínkami (předpokládanou příčinou) a empirickým výsledkem (předpokládaným důsledkem).

$X \rightarrow Y$

Testování teoretických hypotéz je deduktivní výzkumná strategie, což v praxi znamená, že hypotézu (hypotézy) formulujeme hned na začátku celého výzkumu (při sestavování výzkumného rámce).

Příkladem komparativní studie testující určitou teoretickou hypotézu je článek Stephena Saidemana a jeho kolegů (Saideman et al. 2005). Testují hypotézu, že nutnou podmínkou změny sociálních identit v průběhu separatistických konfliktů jsou materiální zájmy elit, konkrétně jejich snaha získat domácí a zahraniční podporu. Jejich studie zkoumá změny sociální identity ve dvou vybraných případech konstrukce státní identity na pozadí separatismu, konkrétně v případech separatistického hnutí v Eritreji v letech 1961 a 1991 a separatistického hnutí v Makedonii v letech 1989 a 1995. V obou těchto případech

doprovázely snahu o samostatnost výrazné pokusy politických elit o konstrukci státní identity. Elity zároveň v průběhu vývoje konstrukce identity měnily.

Zjištění Saidemana a jeho kolegů dokládají, že zájem elity na získání především domácí podpory funguje jako nutná podmínka proměny státní identity. V eritrejském případě v 60. letech separatistické hnutí vyměnilo původně islámsky založenou konstrukci identity za teritoriální a etnickou konstrukci, aby získalo maximální domácí podporu. K této identitě se z uvedeného důvodu vrátilo i v 70. letech po pokusu vystavět identitu ideologicky, na bázi sociální revoluce a marxistické ideologie. Stejně tak v Makedonii elity po určité době upustily od formování etnicky založené identity ve prospěch teritoriálního pojetí, které jim mohlo přinést výraznější domácí podporu.

Komparativní studii můžeme využít i k *formování nových teoretických hypotéz*, prostřednictvím identifikace základních podobností a odlišností mezi několika případy. Výzkumná otázka zní obdobně jako v případě testování teorie. Ovšem formulace nové teorie je induktivní proces. To v praxi znamená, že teoretické hypotézy nejsou naformulovány na začátku výzkumu, ale jsou výsledkem celé analýzy.

Vytváření hypotézy ilustruje článek Johna S. Odella (2009). Zabývá se vyjednáváním probíhajícím v mezinárodních organizacích. Zaměřuje se na otázku, proč v některých případech končí tato vyjednávání úspěšně, zatímco v jiných často nemohou pokročit vpřed. Odell zkoumá tuto otázku tak, že srovnává dva různé případy vztahující se k zahájení současného vyjednávacího kola Světové obchodní organizace (WTO), tedy Katarského kola. První případ představují vyjednávání o zahájení tohoto kola probíhající v roce 1999 v Seattlu. Jako druhý případ pak autor zvolil vyjednávání o otevření kola probíhající o dva roky později v katarském Doha. Zatímco v Seattlu se členské státy organizace na otevření vyjednávacího neshodly, v Doha shodu našly.

Odell na základě srovnání obou případů zjišťuje, že postačující podmínku úspěšného vyjednávání představuje jeho integrativní povaha. Při jednání v Doha státy použily více integrativní vyjednávací strategie. Naproti tomu v Seattlu se soustředily pouze na své vlastní výnosy a jejich prosazení. Srovnání obou případů však Odella zároveň vede ke zformování nových teoretických hypotéz o vyjednávání v mezinárodních organizacích. Tyto hypotézy zní následovně: 1) jestliže stát vnímá situaci tak, že možnost alternativy, která se mu nabízí vedle spolupráce s jinými státy, klesá, začne více do svého jednání začleňovat integrativní prvky (a obráceně); 2) šance na odblokování vyjednávání se zvyšují, pokud státy používají integrativní strategie; 3) šance na odblokování vyjednávání se zvyšují, ..., jestliže zprostředkující aktér konzultuje s větším počtem účastníků vyjednávání a navrhuje propracovaný vyjednávací text nebo návrh (Odell 2009: 295).

Při *aplikaci teorie*, která představuje poslední typický cíl komparativní studie, nás obvykle nejdříve zaujme konkrétní případ a hledáme jeho vysvětlení. Komparace nám v tomto případě umožní ověřit platnost tohoto vysvětlení tím, že ho srovnáme s jinými relevantními případy. Jestliže se v námi zkoumaném případě něco odehrálo, dává smysl srovnat tento případ s dalším, poměrně odlišným případem, ve kterém se přesto odehrálo něco podobného. Pokud v obou případech doprovázela zkoumaný vývoj stejná kauzální podmínka, naše vysvětlení se stane průkaznějším. Podobně můžeme náš případ porovnávat s velmi podobným případem, ve kterém se ale daný jev neodehrál. Pokud zjistíme, že kauzální podmínka měla pozitivní hodnotu jen v prvním případě, domnělé kauzální důsledky této podmínky se opět posilují.

Tímto způsobem Richard Steinberg zkoumá otázku, proč vyjednávání v globálním obchodním režimu kolísají mezi „vyjednáváním založeným na právu“ (law based bargaining) a „vyjednáváním založeným na moci“ (power based bargaining) (Steinberg 2002). Steinberg srovnává ve své studii celkem čtyři případy vyjednávání v rámci globálního obchodního režimu: 1) otevření tzv. Tokijského kola, 2) uzavření Tokijského kola, 3) otevření tzv. Uruguayského kola, a 4) uzavření Uruguayského kola. Mezi těmito čtyřmi případy existuje

zajímavá odlišnost v tom, že pouze poslední z nich se vyznačoval „vyjednáváním založeným na moci“.

Steinberg ukazuje, že postačujícími podmínkami pro „vyjednávání založeném na právu“ byly v případě globálního obchodního režimu mocenské zájmy silných států a geopolitický kontext Studené války. Silné státy usilovaly o přípravu vyjednávacích kol otevřeným způsobem proto, že díky otevřenosti vyjednávání získaly možnost se více dozvědět o preferencích slabších zemí. Tato podmínka ale normativně založené vyjednávání dostatečně neobjasňuje, protože v případě Tokijského kola se použilo i v závěrečné fázi vyjednávání. To vysvětluje geopolitický kontext Studené války, ve kterém silné státy zohledňovaly ekonomické zájmy slabších zemí z důvodu jejich strategického udržení v západním bloku. Po skončení Studené války již tento motiv absentuje, což vysvětluje mocensky založené uzavření Uruguayského kola.

6.2.2. Výběr případů

Je to právě výběr případů, při kterém nejvíce využijeme základní metody komparativní studie. Těmi jsou dvě základní tzv. Millovy metody, tedy tzv. metoda shody (method of agreement) i metodu rozdílu (method of difference) (Mill 1888 in Etzioni – Dubow 1970: 207-208). **Metoda shody** prověřuje, zda posuzovaná kauzální podmínka představuje nutnou podmínku výsledku. Při jejím využití srovnáváme dva nebo několik případů, ve kterých se výsledek vyskytuje. Potom logicky platí, že každou kauzální podmínku, která se nevyskytuje ve všech zkoumaných případech (viz podmínky A, B a D v tabulce č. 1), můžeme vyloučit jako nutnou podmínku příslušného výsledku.

Při použití metody shody tedy pro komparativní analýzu vybíráme případy, které sice spojuje výskyt námi zkoumaného výsledku, ale jinak jsou maximálně odlišné. Tím se zvyšuje pravděpodobnost, že většina kauzálních podmínek se nebude ve všech zkoumaných případech vyskytovat. Všechny tyto podmínky, které se vyskytují pouze v některých případech, pak budeme moci vyloučit jako nutné podmínky výsledku, který jsme zaznamenali ve všech případech. Aplikace metody shody, která je znázorněna v tabulce č. 1, nás vede k závěru, že nutnou podmínkou zkoumaného výsledku nemohou být podmínky, která se nevyskytují ve všech zkoumaných případech (podmínky A, B, D).

Tabulka č. 1: Metoda shody

Případ	Kauzální podmínky				Výsledek
	A	B	C	D	E
1	*	-	*	*	*
2	-	*	*	*	*
3	-	*	*	-	*

* podmínka či výsledek se v daném případě vyskytuje

- podmínka není v daném případě přítomna

Výběr případů podle metody shody můžeme dobře ilustrovat na již zmíněném výzkumu Saidemana a jeho kolegů (Saideman et al. 2005: 621), kteří testovali hypotézu o vztahu mezi způsobem konstrukce sociálních identit a materiálními zájmy elit. Autoři zvolili dva případy separatismu, které se nacházely ve shodné situaci, co se týče konstrukce sociálních identit (Eritrea v 60. a 70. letech i Makedonie v 90. letech byly nábožensky i jazykově rozdělené společnosti). Kromě této shody ale vykazovaly celou řadu odlišných charakteristik: Zatímco Makedonie se nachází v Evropě, Etiopie leží v Africe. Oba případy tedy spadají do zcela

jiného kulturně civilizačního okruhu. Liší se i historickým a strategickým kontextem (období před a po skončení Studené války), způsobem dosažení samostatnosti (mírová cesta vs. krvavý konflikt) a celou řadou dalších charakteristik.

Naopak prostřednictvím **metody rozdílu** ověřujeme, zda kauzální podmínka představuje postačující podmínku výsledku. Podle metody rozdílu srovnáváme minimálně jeden pozitivní případ, tedy případ, ve kterém se zkoumaný výsledek vyskytuje, s alespoň jedním negativním případem, tedy případem, ve kterém se příslušný výsledek nevyskytuje. Následně můžeme vyloučit jako postačující podmínku jakoukoliv kauzální podmínku, která se vyskytuje v pozitivních i negativních případech. Za těchto okolností je zjevné, že taková kauzální podmínka (v tabulce č. 2 se jedná o podmínky B a C) nepostačuje k tomu, aby zkoumaný výsledek nastal. Použití metody rozdílu, která je znázorněno v tabulce č. 2, nás vede k závěru, že postačujícími podmínkami zkoumaného výsledku nemohou být podmínky, která se vyskytují jak v případech, kdy jsme zaznamenali zkoumaný výsledek, tak v případech, kdy jsme zkoumaný výsledek nezaznamenali (v tabulce č. 2 se jedná o podmínky B a C).

Tabulka č. 2: Metoda rozdílu

Případ	Kauzální podmínky				Výsledek
	A	B	C	D	
1	*	-	*	*	*
2	-	*	*	*	*
3	-	*	*	-	-

* podmínka či výsledek se v daném případě vyskytuje

- podmínka není v daném případě přítomna

V případě metody rozdílu proto volíme případy, které se liší v hodnotě empirického výsledku, ale zároveň mají maximálně podobný charakter. Obecnou podobnost případů totiž zpravidla doprovází stejná hodnota převážného množství kauzálních podmínek napříč těmito případy. Tím, že vybíráme maximálně shodné případy, můžeme vyloučit ty kauzální podmínky, ve kterých se zvolené případy shodují, jako možné postačující podmínky vysvětlující zkoumaný výsledek. Podobnost případů lze identifikovat jak synchronně (zaměření na více jednotek spojených stejnou nebo podobnou funkcí, např. národní státy), tak diachronně (zaměření na jednu jednotku v různých časových obdobích její existence). Tímto způsobem můžeme porovnávat např. odlišnost v zahraniční politice dvou států nacházejících se ve stejné politicko-geografické oblasti nebo změnu v zahraniční politice jednoho státu mezi dvěma různými časovými obdobími.

Na základě metody rozdílu zvolila případy například Pauline Jones Luong (Luong 2002). Její práce se zabývá odlišnostmi volebních systémů v Kazachstánu, Kyrgyzstánu a Uzbekistánu. V duchu metody rozdílu tedy staví na několika případech, které se navzdory odlišnosti svých výsledků vyznačují výraznou podobností. Prostřednictvím vyloučení těch kauzálních podmínek, které ve všech třech případech nabývají podobných hodnot, se pak Loung snaží eliminovat faktory, které rozdíl mezi uvedenými zeměmi nevysvětlují. Konkrétně poukazuje na to, že míra otevřenosti zkoumaných volebních systémů nezávisí na socio-ekonomickém rozvoji. Tento rozvoj totiž dosahuje ve všech třech zemích podobné úrovně. Jako postačující podmínku naopak autorka pomocí metody rozdílu vymezuje percepce politických elit týkající se jejich politického postavení.

Při volbě případů a při vytváření komparativní studie obecně však můžeme využít ještě třetí z Millových metod, tzv. „**metodu souvisejících kolísání**“ („method of concomitant variations“). Tato metoda na rozdíl od metody shody a metody rozdílu netíhne

k dichotomickému pojetí kauzálních podmínek, podle kterého se podmínky buď vyskytují, nebo absentují. Metoda souvisejících kolísání rozlišuje více hodnot proměnných, např. „vysokou“, „střední“ a „nízkou“ hodnotu. Příčinnou souvislost vyhodnocujeme podobně jako další dvě Millovy metody srovnáváním hodnot nezávislé proměnné s hodnotami závislé proměnné napříč případy. Pokud tedy chceme použít metodu souvisejících kolísání, volíme takové případy, ve kterých můžeme rozlišit více možných hodnot analyzovaných proměnných.

Metodu souvisejících kolísání používají ve své analýze posilování odborů v Latinské Americe např. Ruth Berins Collier a David Collier (Collier – Collier 1991). V rozboru vývoje v osmi latinskoamerických zemích rozlišují čtyři různé hodnoty posilování odborů jako závislé proměnné. Současně zkoumají několik nezávislých proměnných, mezi které patří např. moc odborů nebo politická moc oligarchie. Collier a Collier tímto způsobem identifikují jako klíčovou kauzální proměnnou politickou moc oligarchie. Z jejich výzkumu vyplývá, že mobilizace odborů klesá v závislosti na této proměnné. Aktivita odborů může dosáhnout vyššího stupně pouze tehdy, pokud politické postavení oligarchie klesne pod určitou úroveň.

Tabulka č. 3: Metoda souvisejících kolísání

	Nezávislé proměnné				Závislá proměnná
Případ	A	B	C	D	
1	silná	silná	nízká	střední	silná
2	silná	střední	nízká	nízká	střední
3	nízká	nízká	střední	střední	nízká

Závěr: s hodnotami závislé proměnné korelují hodnoty nezávislé proměnné B

6.2.3. Vymezení proměnných

Komparativní studie zpracovává hodnoty empirických výsledků a kauzálních podmínek, případně závislých a nezávislých proměnných, které jsme naměřili ve vybraných případech. Pro komparativní studii obecně, a zejména pro její dominantní část stavějící na analýze kauzálních podmínek a metodě shody nebo metodě rozdílu, je typický velký důraz na konceptualizaci (Goertz 2006; Sartori 1970). Při operacionalizaci kauzálních podmínek a empirického výsledku si klademe otázku, jaké kvalitativní druhy zkoumaného empirického výsledku a kauzálních podmínek existují. Pomocí dodatečných atributů základního konceptu nacházíme jeho druhy. Přitom zpravidla identifikujeme konkrétní druh empirického výsledku, jehož přítomnost nás obzvláště zajímá, a kterou chceme vysvětlit. Například na základě rozlišení různých typů státu můžeme dojít k tomu, že nás zajímá vznik národního státu „západoevropského“ typu v raném novověku (Tilly 1990). Tento druh státu jako obecného konceptu se pak stane konkrétním empirickým výsledkem naší analýzy. Budeme zkoumat, za jakých podmínek tento typ státu vznikl, tj. jaké konkrétními druhy kauzálních podmínek ho doprovázely.

Z toho vyplývá, že v dominantním pojetí komparativní studie pracujeme velmi často s kategoriickými, nominálními hodnotami podmínek a výsledků, případně rovnou s jejich dichotomickými hodnotami. V tomto případě podmínky a výsledky (např. existence nebo absence národního státu na určitém teritoriu v určité době) nabývají pouze dvou hodnot: buď se vyskytují (pozitivní hodnota) nebo absentují (negativní hodnota). Ti, kdo staví na

komparativní studii, tak současně velmi často pracují s typologiemi (Collier – Laporte – Seawright 2008).

Jiná varianta komparativní studie, která se váže ke korelačnímu pojetí kauzality a k metodě souvisejících kolísání, se vyznačuje „kvantifikujícím“ přístupem. V tomto výzkumu pracujeme s ordinálními či kardinálními proměnnými. Tyto proměnné tak nabývají několika možných hodnot (typické je např. rozlišení vysoké, nízké a střední hodnoty). I tato varianta komparativní studie stále náleží ke kvalitativnímu přístupu. I pro ni je proto důležitá konceptualizace analyzovaných proměnných. Spíše než na vymezování druhů nebo typů těchto proměnných se ale soustředí na operacionalizaci jejich stupňů, tj. určení kritérií, prostřednictvím kterých tyto stupně rozlišíme.

Při stanovování možných kauzálních podmínek v komparativní studii je na místě určitá míra úspornosti (parsimony). Tato úspornost totiž představuje řešení tradičně zdůrazňovaného problému komparativní studie, tedy problému „hodně proměnných, málo případů“ (many variables, small N) (viz např. Collier 1991; Lijphart 1971). Sociální realita kvůli své komplexní povaze obsahuje poměrně velké množství důležitých faktorů. V důsledku toho stojíme obvykle před větším počtem podmínek, které musíme vzít v úvahu. Konkrétní podmínku ale můžeme označit za skutečnou příčinu zkoumaného jevu jen tehdy, pokud vyloučíme kauzální působení dalších podmínek. Toho se však dosahuje velmi obtížně. Komparativní studie se navíc – na rozdíl od statistické analýzy – zabývá pouze malým množstvím zkoumaných případů. Na rozdíl od statistické analýzy tedy nemůže kontrolovat působení podmínek podobně jako působení proměnných na základě jejich korelací ve větším počtu případů.

Jednou z cest, kterou se v komparativní studii můžeme vyrovnat s problémem „mnoho proměnných, málo případů“, je právě úspornost ohledně kauzálních podmínek a tedy redukce jejich počtu. Existují přitom dvě varianty tohoto postupu. První z nich sází na sdružení všech relevantních podmínek do několika podmínek klíčového významu. Druhá varianta se snaží omezit na analýzu několika klíčových podmínek a ostatní podmínky vypustit.

6.2.4. Zpracování dat a interpretace výsledků

Jak bylo popsáno výše, hlavní cíl komparativní studie spočívá v posouzení příčinnosti několika možných kauzálních podmínek nebo nezávislých proměnných. Výsledných zjištění dosáhneme především prostřednictvím postupného vylučování jednotlivých podmínek nebo proměnných tím, že srovnáváme jejich hodnoty s hodnotami empirického výsledku nebo závislé proměnné. Konkrétní postup, jakým takové vylučování probíhá, jsme zachytili v předcházejících částech, kdy jsme se věnovali metodě shody, metodě rozdílu a metodě souvisejících rozdílů.

Pokud testujeme (deduktivně vytvořenou) teorii nebo teoretickou hypotézu, srovnáváme předpovídané hodnoty empirického výsledku a kauzálních podmínek s jejich naměřenými hodnotami v jednotlivých případech. Pokud reálné hodnoty výsledku a podmínek ve většině případů odpovídají hodnotám, které předpovídá hypotéza, potvrzujeme hypotézu. Pokud v rámci jedné komparativní studie testujeme větší počet vzájemně si konkurujících hypotéz, děláme v zásadě to samé s tím, že poměříme empirickou realitu s větším počtem (konkurenčních) teoretických předpovědí.

Induktivní hledání nových hypotéz má podobnou, ale částečně jinou logiku. Nepoměřujeme naměřené hodnoty s nějakými teoretickými (předpovídanými) hodnotami, ale srovnáváme naměřené hodnoty empirických výsledků napříč případy, ve snaze najít vazby mezi nimi a hodnotami kauzálních podmínek.

6.3. Příklad aplikace komparativní studie: Sociální revoluce

To, jak vypadá výzkumný rámec a realizace komparativní studie v praxi, si dále přiblížíme prostřednictvím práce Skocpolové *States and Social Revolutions*. Tato kniha představuje jednu ze stěžejních prací historické i politické sociologie a staví na klasických Millových metodách (Skocpol 1979). Jak upozorňuje James Mahoney, žádná komparativní studie dosud nevyvolala z metodologického hlediska tolik diskuse jako právě toto dílo (Mahoney 1999: 1156). Skocpolová v této práci předložila nové vysvětlení sociálních revolucí, které se kriticky vymezovalo vůči zavedeným vysvětlením. Dochází k závěru, že *krize státu* patří mezi jednu ze dvou hlavních příčin *sociální revoluce*. Krize státu pramení ze střetu, ke kterému dochází mezi státní byrokracií usilující o reformy reagující na vnější hrozbu a vládoucí třídou, která dané reformy odmítá. Neméně důležitou příčinu sociálních revolucí však představují i *rolnická povstání* využívající zmíněného rozkolu mezi státní byrokracií a vládoucí třídou. K tomuto vysvětlení došla Skocpolová právě na základě komparativní studie srovnávající několik historicky významných případů uskutečněných i pouze v zárodku existujících sociálních revolucí.

Některé z metodologických diskusí k dílu *States and Social Revolutions* se zaměřovaly spíše na toto dílo samo o sobě (viz zejm. Nichols 1986; Skocpol 1986). Další z nich se však na jeho pozadí zabývaly i obecnými metodologickými otázkami komparativní studie. Patřily mezi ně zejména výběr případů (např. Collier – Mahoney 1996; Geddes 1990) a prověřování kauzálních vazeb (viz např. Goldstone 1997; Lieberman 1991, 1994; Mahoney 1999; Mahoney 2003; Savolainen 1994).

6.3.1. Výzkumné cíle

Z hlediska obvyklých cílů komparativní studie náleží dílo *States and Social Revolutions* mezi práce usilující o vytvoření nových teoretických hypotéz. Jde mu totiž o vytváření nových teoretických vysvětlení prostřednictvím empirické analýzy. Skocpolová konkrétně hledá vysvětlení pro sociální revoluce, přičemž za hlavní motiv svého úsilí označuje nedostatečnost již existujících vysvětlení tohoto fenoménu (Skocpol 1979: 5-14; srov. též Nichols 1986: 165-167). Konkrétně odmítá následující teoretická vysvětlení sociálních revolucí: 1) marxistickou perspektivu, 2) „agregovanou psychologickou“ perspektivu, 3) perspektivu „systémového/hodnotového konsensu“ a 4) perspektivu „politického konfliktu“. Od všech těchto perspektiv se vysvětlení Skocpolové odlišuje v následujících třech ohledech (Skocpol 1979: 14). Za prvé, má ne-voluntaristickou, strukturální povahu. Za druhé, vedle domácích struktur a procesů přisuzuje význam také mezinárodním strukturám a procesům. Za třetí, stát chápe jako aktéra, který jedná do značné míry autonomně na zájmech socio-ekonomických aktérů.

Ačkoliv Skocpolová usiluje o vytvoření teoretického vysvětlení sociální revoluce, neusiluje o předložení obecné teorie uvedeného jevu (Skocpol 1979: 5-6). Jak vysvětluje, obecné teorie sociálních revolucí formulují širší konceptuální vzorce a hypotézy, které lze aplikovat napříč velkým počtem historických případů. Naproti tomu teorie, se kterou přichází ona sama, se vztahuje především k těm historickým případům sociální revoluce, na jejichž pozadí vzniká. Stejně jako obecné teorie sociální revoluce se nicméně i její vysvětlení soustředí hlavně na nalezení obecných kauzálních sil.

6.3.2. Výběr případů

Volba případů, kterou Skocpolová učinila, úzce souvisí s tím, že ve své práci využívá metodu shody a metodu rozdílu (viz níže). Rozlišuje tak mezi pozitivními a negativními případy sociální revoluce (Skocpol 1979: 36-42). Pozitivní případy se vyznačují tím, že v nich došlo k sociální revoluci. Skocpolová se konkrétně zaměřuje na tři případy sociální revoluce – Francii (Velkou francouzskou revoluci v 18. století), Rusko (revoluce v roce 1917) a Čínu (revoluce v roce 1911). Negativní případy, tedy případy, kdy ke skutečné sociální revoluci odpovídající autorčině definici nedošlo, zastupují v práci Skocpolové zejména Anglie (Parlamentní revoluce v 17. století), Prusko (Reformní hnutí v 19. století a revoluce v letech 1848-1850) a Japonsko (reformy Meiji v 19. století). Srovnatelnost těchto případů tak spočívá jednak ve vzájemné srovnatelnosti pozitivních případů (podle metody shody) a také ve vzájemné srovnatelnosti pozitivních a negativních případů jako celku (podle metody rozdílu).

6.3.3. Vymezení proměnných

Empirický výsledek (závislou proměnnou) představuje uskutečnění sociální revoluce. Tyto revoluce Skocpolová definuje jako „rychlé, základní transformace společnosti státu a třídních struktur; [sociální revoluce] jsou doprovázeny a částečně i vedeny třídně založenými revoltami zespodu“ (Skocpol 1979: 4-5). Současně můžeme v práci *States and Social Revolutions* rozlišit dva druhy kauzálních podmínek: komplexní podmínky a dílčí proměnné (viz též Mahoney 1999: 1160-1164; Mahoney 2003: 358-359; Nichols 1986: 178).

V nejobecnější rovině se Skocpolová zabývá dvěma základními kauzálními podmínkami, jimiž jsou „podmínky pro kolaps státu“ (conditions for state breakdown) a „podmínky pro rolnickou revoluci“ (conditions for peasant revolution). Tyto komplexní podmínky však dále rozkládá na pět dílčích nezávislých proměnných. První podmínka tak v sobě zahrnuje 1) existenci mezinárodního tlaku, 2) autonomii státu a 3) zemědělskou zaostalost. „Podmínky pro rolnickou revoluci“ vycházejí ze dvou následujících dílčích proměnných: 1) rolnické autonomie a solidarity a 2) zranitelnosti vlastníků půdy. Práce Skocpolové se tedy řídí jedním z postupů komparativní studie pro vymezení proměnných, který nabádá k redukci podmínek/proměnných. Jak vyplývá z předchozího nástinu, Skocpolová redukuje větší počet proměnných na dvě klíčové podmínky („podmínky pro kolaps státu“ a „podmínky pro rolnickou revoluci“). V neposlední řadě věnuje Skocpolová pozornost i „kontrolním“ podmínkám vycházejícím ze čtyř výše zmíněných alternativních vysvětlení sociální revoluce (marxistického vysvětlení, psychologického vysvětlení, perspektivy systémového/hodnotového konsensu a perspektivy politického konfliktu). Patří k nim především relativní nedostatek (relative deprivation) a povstání městských dělníků.

V práci *States and Social Revolutions* bohužel nenajdeme zřetelnou operacionalizaci zkoumaných podmínek. Skocpolová však přesto jejich hodnoty určitým způsobem specifikuje (viz též Mahoney 1999). K empirickému výsledku (sociální revoluce), k oběma základním kauzálním podmínkám (podmínky pro kolaps státu a podmínky pro rolnickou revoluci) i ke kontrolním podmínkám (relativní nedostatek a povstání městských dělníků) přistupuje Skocpolová v zásadě jako k faktorům dichotomickým. Jde tedy o faktory, které nabývají dvou možných hodnot - buď uvedené jevy existují nebo nikoliv. Za kritérium svědčící o existenci sociální revoluce považuje přítomnost dvou následujících souborných procesů: 1) souběh sociální změny s třídním povstáním a 2) souběh politické a sociální transformace. Jako projev existence obou základních kauzálních podmínek autorka chápe přítomnost vysokých hodnot dílčích kauzálních proměnných, z kterých se obě proměnné skládají. K dílčím nezávislým proměnným přistupuje jako k faktorům, které nabývají několika možných hodnot.

Dílo *States and Social Revolutions* nenabízí ani obecné vymezení dat, která slouží pro zjištění hodnot zkoumaných podmínek. Přesto však můžeme alespoň výčtem uvést hlavní faktory, kterým při určování úrovně podmínek věnuje pozornost. Při zjišťování existence sociálních revolucí (empirický výsledek) vychází Skocpolová z jejich vymezení jako rychlých a základních proměn společnosti, státu a třídních struktur doprovázených a částečně vedených „zespodu“ vznikajícími třídně založenými povstáními. Při posuzování konkrétních revolucí se tedy soustředí na rychlost, hloubku a povahu politických a sociálních změn.

Při posuzování mezinárodního tlaku jako první z pěti dílčích nezávislých proměnných se Skocpolová zabývá zejména možnou existencí mezinárodních ozbrojených konfliktů, které se daného státu bezprostředně dotýkaly. Za ukazatel omezené autonomie státu (druhá dílčí nezávislá proměnná) považuje zejména přítomnost vyšší společenské třídy vlastníků půdy a její institucionalizované politické pravomoci. Jako hlavní ukazatel zemědělské zaostalosti (třetí dílčí nezávislá proměnná) v práci *States and Social Revolutions* vystupuje úroveň produktivity a růstu zemědělského sektoru. Rolnickou autonomii (čtvrtá dílčí nezávislá proměnná) vyhodnocuje Skocpolová především podle toho, jakou část z celkového množství půdy v dané zemi rolníci vlastnili. Zranitelnost vlastníků půdy jako pátá a poslední dílčí nezávislá proměnná se v jejím pojetí odvíjí především od míry nezávislosti vlastníků půdy na státu.

6.3.4. Zpracování dat a interpretace výsledků

Dílo *States and Social Revolutions* používá hned tři základní metody komparativní studie, konkrétně metodu shody, metodu rozdílu a metodu souvisejících kolísání. Jak vyplývá z vlastního pojetí Skocpolové, sází především na metodu shody a metodu rozdílu. V první řadě vychází z metody shody. S její pomocí se snaží odhalit kauzální příčiny, které existovaly v pozitivních případech sociální revoluce, tedy ve francouzském, ruském a čínském případě, navzdory obecné odlišnosti těchto případů (Skocpol 1979; viz též Mahoney 1999, 2003). Pomocí této metody vylučuje jako nutnou podmínku uskutečnění sociální revoluce povstání městských dělníků, jelikož k přítomnosti tohoto faktoru nedochází ve všech třech pozitivních případech revoluce. Zatímco francouzskou i ruskou revoluci povstání městských dělníků doprovázelo, v čínském případě tento typ povstání neproběhl. Z toho autorka dovozuje, že povstání městských dělníků nepředstavuje nutnou podmínku sociální revoluce.

Současně však Skocpolová využívá i metody rozdílu. Na jejím základě přistupuje ke všem vybraným případům revoluce, tedy k pozitivním i negativním případům, jako k případům v zásadě shodným. Snaží se tak odhalit faktory, v důsledku kterých v některých z případů k revolucím nedošlo. Metoda rozdílu umožňuje autorce vyloučit jako postačující podmínku sociální revoluce relativní nedostatek, který existoval jak v případech, kdy k sociální revoluci došlo (pozitivní případy v podobě Francie, Ruska a Číny), tak v případech, kdy ke skutečné sociální revoluci nedošlo (negativní případy v podobě Anglie, Pruska a Japonska).

S využitím metody souvisejících kolísání navíc Skocpolová řadí všechny zkoumané případy podle hodnot, jakých v nich nabývá pět dílčích nezávislých proměnných. Tímto způsobem opět vylučuje proměnné, které nemohly stát za revolucemi v pozitivních případech. Kromě zmíněných metod komparativní studie se v práci *States and Social Revolutions* setkáme i s aplikací metody rozboru procesu, která se jinak používá v případových studiích (viz kapitola Případová studie). Z hlediska komparativní studie spočívá smysl rozboru procesu v tom, že umožňuje posoudit závěry vycházející z komparativního srovnání na úrovni procesů probíhajících v jednotlivých případech. Skocpolová zjevně chápe revoluce nejen jako důsledek obecných příčin, ale současně i jako projev specifických a postupných dějů odvíjejících se v jednotlivých případech. Tuto rovinu její analýzy dobře ilustruje např. její

přístup ke „zhroucení státu“ jako jedné z kauzálních podmínek a k rozboru této podmínky ve francouzském případě. Na základě metod komparativní studie přistupuje Skocpolová ke „zhroucení státu“ nejprve jako k podmínce, která buď existuje, nebo nikoliv (metoda shody a metoda rozdílu). V rámci rozboru procesu však „zhroucení státu“ sleduje i jako postupný proces skládající se z většího počtu dílčích kroků.

6.4. Zhodnocení komparativní studie

Komparativní studie na rozdíl od svých dvou hlavních alternativ, tedy statistické analýzy a případové studie, disponuje relativně menšími „komparativními“ výhodami. Jestliže statistické metody nabízejí badatelům neobvyklou „šířku“ (ve smyslu počtu zahrnutých případů a pozorování), jednopřípadové studie naopak nabízejí neobvyklou „hloubku“, když se maximálně noří do nitra jednotlivých případů. Komparativní studie se se svým srovnáváním několika případů ocitá někde mezi nimi, aniž by je předčila v jednom či druhém ohledu (srov. též Ragin 2000).

Ve srovnání se statistickou analýzou, ale i s případovou studií, dosahuje komparativní studie zpravidla podstatně nižší vnitřní platnosti, tedy schopností prokazovat kauzální vazby. Stejně jako v případě jiných metodologií, vyplývá její snížená vnitřní platnost z omezené možnosti kontroly kauzálního vlivu kauzálních podmínek/nezávislých proměnných. Ve srovnání s experimentem má pro tuto kontrolu pouze omezené možnosti (Collier 1991: 106-108; George – Bennett 2005: 25; Lijphart 1971: 683-684; Van Evera 1997: 51). Stejně jako statistická analýza totiž nemůže laboratorních podmínkách měnit hodnoty nezávislé proměnné a přitom udržovat neměnné hodnoty všech kontrolních proměnných. Namísto toho se tedy rovněž soustředí na pozorování empirické reality (Van Evera 1997: 27-30). Komparativní studie však navíc kvůli malému množství případů nemůže na rozdíl od statistické analýzy hodnotit vliv proměnných prostřednictvím analýzy jejich korelace ve vysokém počtu případů (Lijphart 1971: 684). Na rozdíl od případové studie ale zároveň nevyvažuje tento nedostatek ani hloubkovou analýzou kauzality pomocí rozboru kauzálních procesů a mechanismů nebo velkého počtu pozorování vyskytujících se „uvnitř“ případů (Bennett – George 2005; Campbell 1975; Van Evera 1997: 51-55).

Vedle sklonu k omezené vnitřní platnosti čelí komparativní studie, stejně jako případová studie, i slabé vnější platnosti, tedy schopností zobecnit závěry plynoucí z jednoho případu na další případy (Bennett – George 2005: 30-32; Collier 1991: 113; Van Evera 1997: 53-54). Jeden nebo několik případů, na které se zaměřuje, se svými charakteristikami mohou odlišovat od značného počtu případů daného jevu.

Dílčí problém komparativní studie spočívá ve slabinách jejích klasických, tedy Millových metod. Diskuse Millových metod tvoří vpravdě svébytnou a stále se rozvíjející linii (základní příspěvky viz zejména Goldstone 1997; Lieberman 1991, 1994; Mahoney 1999; Nichols 1986; Savolainen 1994; Skocpol 1986). Poměrně značná odborná náročnost a nedostatek prostoru nám neumožňují přiblížit zde hlavní argumenty, které se v této diskusi objevily. Zmiňme tedy pouze snad nejčastěji zmiňovaný problém Millových metod, který spočívá v jejich zaměření na téměř naprosto podobné nebo téměř naprosto odlišné případy. I samotný Mill se totiž domníval, že sociální realita v zásadě neobsahuje případy tohoto typu a že jeho metody lze tedy jen obtížně použít ve společenských vědách (viz Bennett – George 2005: 152-162; Lijphart 1971: 688; Skocpol – Somers 1980: 194; Van Evera 1997: 57-58).

Zmiňme však i několik rysů komparativní studie, které jí dávají výrazný potenciál. Za prvé, stejně jako případová studie má komparativní analýza dobré předpoklady z hlediska konstrukční platnosti a teoretického potenciálu. Pomáhá nám řešit to, že většina sociálně vědních konceptů se jen těžko definuje a měří (viz např. George – Bennett 2005: 17-18, viz

těž Van Evera 1997: 54). Komparativní studie tento úkol usnadňuje, neboť nám dává možnost hlubšího studia konceptů prostřednictvím omezeného počtu případů. Takto můžeme upřesňovat povahu obecných konceptů a vymezovat kritéria pro jejich měření. To přitom není příliš možné ve statistické analýze, která se zaměřuje na zběžnější analýzu velkého počtu případů.

Silnou stránkou komparativní studie může být i teoretický potenciál. Ten vychází z její schopnosti odkrývat nové teoretické hypotézy na základě srovnávání několika případů (George – Bennett 2005: 20-21). Jeden možný postup nabízí studium případů, které se vyznačují neobvykle silnou hodnotou empirického výsledku nebo kauzálních podmínek, a jejich srovnání s případy, kde takto silná hodnota absentuje. Za určitých podmínek může komparativní studie vykazovat i vyšší konstrukční platnost a teoretický potenciál než případová studie díky tomu, že zkoumá několik případů. Řada cenných konceptuálních a teoretických poznatků může vystoupit do popředí až tehdy, když přestaneme konkrétní případy zkoumat odděleně a začneme je srovnávat.

Za druhé, vnitřní platnost komparativní studie můžeme zvýšit její kombinací s metodami případové studie, zejména s metodou rozboru procesu. Srovnávání hodnot proměnných napříč případy tak můžeme doplnit zkoumáním procesů, které se odehrávají v jednotlivých případech (viz Bennett – George 2005: 28-30; Van Evera 1997: 51-53). Za třetí, ve srovnání s případovou studií patří k silným stránkám komparativní studie její relativně vyšší vnější platnost. Tím, že překračuje hranice jednoho případu, umožňuje větší zobecňování získaných poznatků.

6.5. Závěr

Komparativní studie patřila v minulosti v komparativní politologii a v menší míře i v mezinárodních vztazích k poměrně často využívaným metodologiím. Za tento stav do značné míry vděčí své epistemologické a ontologické otevřenosti. Těšila se pozornosti jak ze strany pozitivistických badatelů, kteří v ní viděli jednu z možností pro nahrazení experimentu, tak realistických badatelů, kterým dává jedinečnou možnost pro kauzální analýzu několika substantivních případů. Tato metodologie je i relativně pluralitní z hlediska cílů. Využívá se pro vytváření a testování teoretických hypotéz i pro jejich aplikaci.

Využití komparativní studie nicméně v současnosti zaostává za využitím jejich dvou hlavních alternativ, tedy statistické analýzy a případové studie. Tento stav lze přičíst především relativně nízké vnitřní platnosti komparativní studie, tedy její schopnosti prokázat kauzální vazbu mezi proměnnými. Tuto okolnost však může v konkrétních případech vyvažovat konstrukční platností a teoretickým potenciálem. Případovou studii naopak komparativní studie předčí vnější platností. Nakonec i omezenou vnitřní platnost komparativní studie lze vyvážit její kombinací s metodami případové studie. Komparativní studii a případovou studii bychom tak měli vidět spíše jako doplňující než konkurenční přístupy: zatímco metody případové studie mohou přispět ke zvýšení vnitřní platnosti komparativní studie, metody komparativní studie mohou zvýšit vnější platnost případové studie. A nakonec ve své základní podobě představuje komparativní studie vhodný nástroj pro ty, kteří chtějí předběžně testovat relevanci hypotéz, aniž by chtěli detailně rozebírat procesy probíhající uvnitř jednotlivých případů. Do této kategorie velmi často patří mj. studenti zpracovávající bakalářskou nebo diplomovou práci.

Kontrolní otázky

S jakými epistemologickými předpoklady se komparativní studie pojí?

K jakým cílům lze využít komparativní studii?

Jakým způsobem byste řešili problém „hodně proměnných, málo případů“?

Pokuste se navrhnout konkrétní případy, které by se hodily pro aplikaci metody shody a metody rozdílu.

Jakým způsobem byste zvýšili vnitřní platnost komparativní studie?

Literatura

- George, Alexander L. a Andrew Bennett. 2005. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge MA: MIT Press.
- Van Evera, Stephen. 1997. *Guide to Methods for Students of Political Science*. Ithaca: Cornell University Press.
- SKOCPOL, Theda. States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia, and China. Reprint. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. ISBN 9780521294997.
- RUESCHEMEYER, Dietrich. Comparative historical analysis in the social sciences. Editor James Mahoney. New York: Cambridge University Press, c2003, xix, 444 s. Cambridge studies in comparative politics. ISBN 0521016452.
- Collier, D.: The Comparative Method: Two Decades of Change. In: Rustow, D. A., Kenneth, P. et al.: *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*. New York, Harper Collins 1991, s. 7–31.
- Lijphart, A.: Consociation and Federation: Conceptual and Empirical Links. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 1979, vol. 12, no. 3, s. 499–515.
- Van Evera, Stephen. 1997. *Guide to Methods for Students of Political Science*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mackie, T., Marsh, D.: The Comparative Method. In: Marsh, D., Stoker, G. et al.: *Theory and Methods in Political Science*. Houndmills, Macmillan 1995, s. 173–188.
- King, G., Keohane, R. O., Verba, S.: *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, Princeton University Press 1994.
- Katznelson, Ira, 1997. „Structure and Configuration in Comparative Politics.“ In: *Comparative politics: rationality, culture, and structure*. 2nd ed. LICHBACH, Mark Irving a Alan S ZUCKERMAN New York: Cambridge University Press, 2009, xvi, 497 p. Cambridge studies in comparative politics. ISBN 0521712343.
- Collier, D.: The Comparative Method: Two Decades of Change. In: Rustow, D. A., Kenneth, P. et al.: *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*. New York, Harper Collins 1991, s. 7–31.
- Skocpol, T., Sommers, M.: The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. *Comparative Study of Society and History*, 1980, vol. 22, s. 174–197.

- Collier, D. H. Brady, J. Seawright. 2010. „Critiques, Responses, and Trade Offs: Drawing Together the Debate.“ Pp. 125-159 in H. Brady, D. Collier (eds.). *Rethinking social inquiry: diverse tools, shared standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- GOERTZ, Gary a James MAHONEY. A tale of two cultures: qualitative and quantitative research in the social sciences. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2012, viii, 238 s. ISBN 9780691149714.
- RAGIN, Charles C a Howard Saul BECKER. What is a case?: exploring the foundations of social inquiry. New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1992, viii, 242 p. ISBN 0521421888.
- Goertz, G., Mahoney, J.: Scope in Case Study Research, 2006.
- Ragin, Ch.: Fuzzy-Set Social Science. Chicago, University of Chicago Press 2000.
- Eckstein, H.: Case Study and Theory in Political Science. In: Greenstein, F. I., Polsby, N. W. et al.: The Handbook of Political Science. Reading, Addison-Wesley 1975, s. 79–138.
- Lijphart, A.: Comparative Politics and the Comparative Method. American Political Science Review, 1971, vol. 65, s. 682–693.
- Odell, J. S. (2009). "Breaking Deadlocks in International Institutional Negotiations: The WTO, Seattle, and Doha". International Studies Quarterly.
- RICHARD H.,. In the Shadow of Law or Power? Consensus-Based Bargaining and Outcomes in the GATT/WTO. International Organization. 2002, 56(2).
- Etzioni, Amitai & DuBow, Fred, (joint comp.) (1970). Comparative perspectives : theories and methods. Little, Brown, Boston
- Jones-Luong, P.: Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet. Central Asia. New York, Cambridge University Press 2002.
- Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America, co-authored with Ruth Berins Collier (Princeton University Press, 1991; reissued in 2002 by University of Notre Dame Press, with a Preface by Guillermo O'Donnell).
- Goertz, G., Mahoney, J.: Scope in Case Study Research, 2006.
- Sartori, G.(1970) "Concept Misformation in Comparative Politics." The American Political Science Review 64 (4): 1033-1053.
- Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990 (1990)
- David Collier; Jody LaPorte; Jason Seawright Typologies: Forming Concepts and Creating Categorical Variables The Oxford Handbook of Political Methodology. 2008.
- Mahoney, J.: Nominal, Ordinal, Narrative Appraisal in Macrocausal Analysis. American Journal of Sociology, 1999, vol. 104, s. 1154–1196.
- Collier, David and Mahoney, James, Insights and Pitfalls: Selection Bias in Qualitative Research (October 1, 1996). World Politics, Vol. 49, No. 1, October 1996 . Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1540881>
- Geddes, B.: How the Cases You Choose Affect the Answers You Get. Political Analysis, 1990, vol. 2, no. 1, s. 131–149.
- Goldstone, J. A.: Methodological Issues in Comparative Macrosociology. Comparative Social Research, 1997, vol. 16, s. 107–120.
- Lieberson, S.: Small Ns and Big Conclusions. Social Forces, 1991, vol. 70, s. 307–320.
- Savolainen, J.: The Rationality of Drawing Big Conclusions Based on Small Samples: In: Defense of Mill,s Methods. Social Forces, 1994, vol. 72, s. 1217–1224.

- Nichols, Elizabeth. 1986. "Skocpol and Revolution: Comparative Analysis vs. Historical Conjecture." *Comparative Social Research* 9:163-86
- Campbell, D. T.: Degrees of Freedom and the Case Study. *Comparative Political Studies*, 1975, vol. 8, no. 2, s. 178–193.
- Liebertson, S.: Small Ns and Big Conclusions. *Social Forces*, 1991, vol. 70, s. 307–320.
- Savolainen, J.: The Rationality of Drawing Big Conclusions Based on Small Samples: In: Defense of Mill's Methods. *Social Forces*, 1994, vol. 72, s. 1217–1224.
- Skocpol, T., Sommers, M.: The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. *Comparative Study of Society and History*, 1980, vol. 22, s. 174–197.
- Saideman, S. M., B. K. Dougherty, E. K. Jenne. 2005. „Dilemmas of Divorce: How Secessionist Identities Cut Both Ways.“ *Security Studies* 14 (4): 607-636.

7. Kvalitativní srovnávací analýza

Karel Kouba, Jan Došek

Kvalitativní srovnávací analýza (*Qualitative Comparative Analysis, QCA*) představuje poměrně mladý soubor metodologických postupů, jejichž cílem je systematicky objasňovat hypotézy ohledně příčinných vztahů u srovnávaných případů. Od standardních statistických postupů (např. regresní analýza) se odlišuje podmínkovým pojetím kauzality, které se projevuje ve snaze o identifikaci nutných a postačujících podmínek vedoucích ke zkoumanému výsledku. Od ostatních kvalitativních metod (instrumentální a interpretativní případové studie, komparativní případové studie) se odlišuje důrazem na přesné kódování a kvantifikaci proměnných, nutností sestavit datový soubor a využití počítačových programů pro jeho zpracování. Využití QCA lze doporučit zejména v takových výzkumných situacích, kde existuje malý či střední počet případů (cca. 5-30) pro jejichž analýzu nelze využít statistické techniky, dále tam, kde je potřeba doložit, že vztahy mezi proměnnými zjištěné na základě podrobné instrumentální případové studie jednoho (či několika málo) případů jsou operativní i ve srovnatelných případech. QCA je také velmi často v rámci jednoho výzkumu využívána paralelně s aplikací jiných postupů, či naopak jako kontrast k výsledkům statistických technik.

7.1. Kvalitativní srovnávací analýza v historii a současnosti

Přestože se jedná o poměrně mladou metodu, postupy spojené s QCA představují základ již stovek existujících publikovaných výzkumů. Většina z nich byla uskutečněna v oborech politologie a sociologie. Stává se však přijímanou metodologií i v dalších společenských disciplínách. Příkladem v rámci epidemiologie je analýza rizikových faktorů vedoucích k nechráněnému sexu (Schensul a kol. 2010), v ekonomii analýza faktorů ovlivňujících výkon firem (Greckhamer a kol. 2008), či v kriminologii analýza příčin vedoucích k zachování trestu smrti (Miethe a kol. 2005). K většímu rozšíření QCA mezi výzkumníky přispělo i vydání několika učebních textů, které rozebírají její různé metodologické aspekty. Předností učebnice D. Caramaniho (2009) je ucelené představení logických základů QCA zdůvodněných s ohledem na booleovskou algebru. Výhodou jiného úvodního textu (Rihoux, Ragin 2009, viz též Kouba 2010) je jednak pokrytí širšího okruhu alternativních metodologických postupů vycházejících z QCA, jednak stručný komentovaný úvod k jejich vybraným existujícím aplikacím. V němčině je dostupný text pokrývající problematiku QCA s ostrými i fuzzy množinami (Schneider, Wagemann 2007). V češtině je dostupné dosud jediné úvodní pojednání do téže problematiky (Kouba 2011) a stručné představení QCA (Karas 2008). Velké množství zahraničních úvodních a pokročilých metodologických textů ke QCA nabízí i webová stránka zastřešující aktivity výzkumníků používajících kvalitativní srovnávací analýzu (COMPASS 2013). Na této stránce lze také nalézt rozsáhlý seznam existujících výzkumů, které QCA prakticky využily jako hlavní výzkumnou metodu. V nedávné době je možné hovořit o prudkém nárůstu počtu publikovaných výzkumů, které QCA používají.

Ačkoli se kvalitativní srovnávací analýza postupně stává jednou z nejpoužívanějších komparativních metod, v českém výzkumném prostředí je stále využívána spíše výjimečně. Do současnosti se o její východiska opírají pouhé tři výzkumy publikované v České republice. J. Karas (2011) využívá QCA s ostrými množinami pro srovnávací analýzu kontroly evropských záležitostí národními parlamenty. Ostré množiny představují i východisko pro komparativní vysvětlení udržitelnosti mírových dohod v liberijských občanských válkách

(Řehák 2012). V této analýze je všech 13 případů srovnáváno diachronně, což představuje zajímavý kontrast k většinou synchronním srovnávacím analýzám. Dosud jediný publikovaný výzkum využívající fuzzy množinovou QCA zkoumá faktory, které ovlivňují ochotu členských zemí NATO angažovat se ve válce v Afghánistánu (Došek 2012). Vzhledem k tomu, že všechny tři výzkumy byly zveřejněny v nedávné době, lze očekávat, že představují počátek trendu směrem k výraznějšímu prosazení této komparativní metody i v českém badatelském prostředí. Podobně jako v zahraničí lze také předpokládat, že se brzy začnou uplatňovat i mimo politologii v jiných společenskovědních oborech.

7.2. Výzkumný rámec kvalitativní srovnávací analýzy

7.2.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky

Kvalitativní srovnávací analýza se řadí mezi vysvětlující přístupy, jejichž cílem je příčinné vysvětlení. V rámci politologie, ale i ostatních vědních disciplín můžeme rozlišit dvě různá pojetí („kultury“) kauzality: podmínkové („kvalitativní“) pojetí kauzality a korelační („kvantitativní“) pojetí kauzality (Mahoney – Goertz 2006; viz též kapitola Komparativní případová studie). Oba přístupy jsou v mnoha ohledech nesouměřitelné, řídí se jinou logikou, což často vede k nedorozumění ohledně jejich relativních výhod a nevýhod. V rámci podmínkového pojetí kauzality usilujeme o zobecňující (teoretické) poznání, zároveň se ale snažíme o vysvětlení partikulárních (jedinečných) událostí, v čemž se přibližujeme historické metodě. Specifikum kvalitativní srovnávací analýzy, která se hlásí k podmínkovému pojetí kauzality, tedy spočívá v systematickém odhalování nutných a postačujících podmínek či postačujících kombinací podmínek vedoucích ke zkoumanému výsledku. Naopak v rámci korelačního pojetí kauzality usilujeme o zobecnění a o vysvětlení celých tříd jevů, k čemuž je nejlépe přizpůsobena statistická analýza.

Podmínkovému pojetí kauzality odpovídá i způsob, jakým si v rámci kvalitativní srovnávací analýzy klademe výzkumné otázky. Přestože můžeme pomocí QCA i statistické analýzy řešit tematicky totožný problém, použití podmínkového či naopak korelačního pojetí kauzality vynucuje odlišnou formulaci výzkumné otázky. Pro ilustraci zvolme jednu z nejčastějších výzkumných problémů srovnávací politologie: příčiny demokracie (Mahoney, Goertz 2006: 231). Jedna z nejčastěji využívaných statistických metod, regresní analýza, tento výzkumný problém převede na otázku „Jaký je průměrný kauzální efekt jedné nebo více nezávisle proměnných na demokracii“. Naopak kvalitativní metody, včetně QCA, budou výzkumnou otázku formulovat jako „Jaké jsou příčiny demokracie v konkrétních případech zemí?“ (viz Mahoney – Goertz 2006: 231). Oba typy otázek vedou ke zcela odlišným metodologickým postupům.

Jiný příklad výzkumné otázky nabízí Wickham-Crowley (1992), který si ve své kvalitativní srovnávací analýze příčin neúspěchu revolučních geril v latinskoamerických zemích klade otázku „Jaké postačující podmínky či postačující kombinace nutných podmínek vedly k revolučnímu neúspěchu?“. Obdobně Berg-Schlosser a De Meur (1994), se ptají, které podmínky umožnily přežití či naopak zhroucení meziválečných evropských demokracií. Tento typ otázek, kdy se ptáme po nutných a/nebo postačujících podmínkách určitého výsledku, si samozřejmě mohou klást i ostatní méně formalizované vysvětlující metodologie: instrumentální případová studie a komparativní případová studie.

Kvalitativní srovnávací analýzu nejčastěji využijeme při testování teoretických hypotéz. Řada hypotéz, jejichž platnost v empirických výzkumech ve srovnávací politologii a mezinárodních vztazích ověřujeme, je konstruována ve formě nutných a postačujících podmínek. Naopak

hypotézy implikující korelační vazby mezi proměnnými jsou ověřovány statistickými metodami (viz kapitola Regresní a korelační analýza). Základem pro příčinné vysvětlení v rámci podmínkového přístupu ke kauzalitě je koncepce nutných a postačujících podmínek. Nutné a postačující podmínky jsou v sociálně-vědním výzkumu všudypřítomné a jejich využití v politologickém výzkumu nám poskytuje rozsáhlé možnosti. *Nutné podmínky* můžeme vyjádřit řadou logicky ekvivalentních jazykových výrazů: „bez X by se Y nestalo“, „vždy, když Y, tak X“, „předpokladem pro Y je X“, „X je nezbytnou součástí Y“, „všechny případy s Y obsahují rovněž X“. Podmínka X představuje nutnou podmínku výsledku Y, pokud vždy pozorujeme výsledek Y, když je podmínka X přítomna. Můžeme ale pozorovat přítomnost podmínky X bez toho, aby se realizoval výsledek Y. Druhým klíčovým pojmem podmínkového přístupu ke kauzalitě je *postačující podmínka*. Podmínka X je postačující pro výsledek Y, pokud vždy, když pozorujeme X, pozorujeme také přítomnost Y. Lze ale pozorovat uskutečnění výsledku Y bez přítomnosti X. V čistě deterministickém pojetí by falzifikaci výroků, že X je nutnou nebo postačující podmínkou Y představoval jediný odchýlný případ. Pozorování jediného případu s přítomností podmínky Y, ale absencí výsledku X, by vyvrátilo hypotézu o přítomnosti nutné podmínky. Pozorování jediného případu, kde X nastalo, ale není doprovázeno Y, by vyvrátilo tvrzení o postačující podmínce. QCA s použitím fuzzy množin se však opírá o probabilistickou koncepci, v rámci níž je možné hovořit stupni, do jakého je daný vztah konzistentní s výrokem o přítomnosti nutné či postačující podmínky. Je proto možné hovořit o téměř nutných a téměř postačujících podmínkách.

Podmínkové pojetí kauzality, se kterým pracuje QCA, je asymetrické. Skutečnost, že podmínka X je nutnou či postačující podmínkou výsledku Y nutně neznamená, že by byla absence podmínky X byla nutnou či postačující podmínkou absence výsledku Y. Podmínka X může být součástí kauzálního mechanismu, který způsobuje výsledek Y, i kauzálního řetězce, který způsobuje jeho absenci (negaci). Asymetričnost podmínkového pojetí kauzality má dopady i na způsob kladení výzkumných otázek v rámci QCA i na interpretaci výsledků QCA. V rámci korelačního pojetí kauzality (statistická analýza) hledáme příčiny výskytu určitého jevu i příčiny absence určitého jevu současně v rámci jedné výzkumné otázky, která má tvar „Co ovlivňuje hodnotu určité proměnné“. Ovšem v rámci QCA hledáme příčiny (nutné a postačující podmínky) výsledku a příčiny absence daného výsledku odděleně.

7.2.2. Vymezení proměnných

Rozdíl mezi statistickou analýzou a QCA je v tom, jaké jednotky a jaký rozsah hodnot při měření proměnných používáme. Pro statistiku platí, že každá proměnná má vlastní jednotky, vlastní rozsah hodnot. Například proměnná „ekonomická vyspělost státu“ se měří v dolarech HDP na hlavu, může nabývat hodnot od nuly do (teoreticky) nekonečna. Proměnná „délka členství v NATO“ se měří v letech a může nabývat hodnot od nuly v roce 1949 do současného roku. Statistická analýza je bez problémů schopná zpracovat proměnné vyjádřené různými jednotkami, s různým rozsahem hodnot.

Naopak pro QCA je potřeba data *kalibrovat*. Kalibrací máme na mysli převod naměřených proměnných do jednoho rozsahu hodnot. Na rozdíl od původní proměnné, zkalibrovaná data nevyjadřují míru intenzity nějakého jevu či vlastnosti pozorovaného případu. Zkalibrovaná data vyjadřují členství či nečlenství (nebo dokonce částečné členství) případu v předem definované množině (kategorii). Touto množinou (kategorii) mohou být například „ekonomicky vyspělé státy“ nebo „noví členové NATO“. Podle toho, jakých hodnot mohou zkalibrované proměnné nabývat, rozlišujeme dvě varianty kvalitativní srovnávací analýzy: kvalitativní srovnávací analýza s využitím ostrých množin (crisp set QCA) a kvalitativní

srovnávací analýza s využitím fuzzy množin (fuzzy set QCA). Starší varianta csQCA vyžaduje, aby všechny proměnné vstupující do analýzy byly kódovány dichotomicky s hodnotami 0 a 1 pro označení nečlenství či členství daného případu v množině (kategorii) (Ragin 1987). Toto dichotomické kódování chápeme jako ostré množiny, kde hodnota 1 znamená, že daný případ je uvnitř dané množiny a hodnota 0 vně této množiny. Novější a v současnosti rozšířenější varianta s fuzzy množinami (fsQCA)¹ umožňuje vyjádřit stupeň členství případu v množině kdekoli v intervalu mezi 0 a 1 (včetně). Tvůrcem celé koncepce QCA s fuzzy množinami je americký sociolog a politolog Charles Ragin (Ragin 2000, 2008). Použití fuzzy množin má oproti ostrým množinám výhodu v možnosti zachytit variaci v intenzitě sledovaných jevů, a vyhýbá se tak jednomu z hlavních problémů analýzy s ostrými množinami vyžadující často umělou a arbitrární dichotomizaci přirozeně kontinuálních proměnných.

Na rozdíl od ostrých množin, které jsou vždy dichotomické a proto výhradně kvalitativní, fuzzy množiny nabývají hodnot v intervalu od nuly do jedné, což nám umožňuje vyjádřit stupeň členství případu v množině (resp. míru pravdivosti určitého výroku), kde 1 je plné členství (pravda) a 0 plné nečlenství (nepravda). Protože tyto koncové body jsou pro fuzzy množiny velmi důležité, nelze jednoduše říci, že by představovaly klasickou intervalovou proměnnou. Nejvhodnější je vnímat ji jako běžnou dichotomickou (binární) proměnnou, která kromě hodnot 0 a 1 nabývá i hodnot „odstínů pravdy“ (Verkuilen 2005: 468).

Přiřazování hodnot stupně členství ve fuzzy množině se nazývá kalibrace. Jedná se o klíčový proces, který vyžaduje dobrou teoretickou znalost zkoumaných jevů a zvolených případů. Každý výzkum opírající se o fsQCA by měl být maximálně transparentní při popisu postupu přiřazování hodnot. Ke kalibraci nejčastěji používáme specializovaný software (například fsQCA 2.0 - viz Ragin a kol. 2006). Zmíněný software umožňuje automatické vypočítání míry členství všech případů ve vybrané fuzzy množině. Pro uplatnění tohoto postupu potřebujeme intervalové vyjádření proměnné a tři klíčové hodnoty, které tato proměnná může nabývat. Těmito klíčovými body jsou hodnota (téměř) plné příslušnosti k množině (*full membership* - fuzzy hodnota 0,95), hodnota (téměř) plné nepříslušnosti (*full nonmembership* - 0,05²) a dělicího bodu (*crossover point* - 0,5).

Například hodnota plné příslušnosti k množině „ekonomicky vyspělé státy“ je taková hodnota HDP na hlavu, u které můžeme zcela pravdivě prohlásit, že stát je vyspělý. Hodnota plné nepříslušnosti k množině „ekonomicky vyspělé státy“ je taková výše HDP na hlavu, u kterého je výrok „stát je ekonomicky vyspělý“ zcela nepravdivý. Dělicí bod reprezentuje míru maximální neurčitosti, tedy hodnotu, při které nelze stanovit, zda je blíže k hodnotě plného členství v množině nebo plného vyloučení z množiny. Je třeba zdůraznit, že nejde o blízkost v matematickém slova smyslu, ale ve smyslu kvalitativním. Za dělicí bod tedy nelze bezmyšlenkovitě zvolit průměr či medián naměřených hodnot, ale je třeba jeho výběr zdůvodnit na základě vnějších teoretických předpokladů. Stejně tak není nejvhodnější strategií zvolit minimální (resp. maximální) hodnotu jako práh plné nepříslušnosti (resp. plné příslušnosti) v množině.

Alternativou k výše uvedenému postupu je manuální přiřazování fuzzy hodnot pro každý případ zvlášť. Při tomto způsobu kalibrace zvolíme několik hodnot, se kterými budeme pracovat. Např. šestibodová škála by byla tvořena hodnotami 0,00, 0,20, 0,40, 0,60, 0,80 a 1,00 (je vhodné vyhnout se hodnotě 0,5, která značí maximální neurčitost (Ragin 2008: 131)). Následně pak na základě teoretických znalostí výzkumník přiřadí každý případ v dané proměnné k jednomu z těchto bodů. V porovnání s kalibrací za pomoci softwaru je manuální

¹ V češtině se lze rovněž setkat i s výrazem mlhavé množiny (viz Karlas 2008).

² Software fsQCA 2.0 nepoužívá 0 a 1 jako klíčové hodnoty z matematických důvodů. Je proto možné hodnoty vyšší než 0,95 interpretovat jako plné členství v množině a hodnoty menší než 0,05 jako plné vyloučení z množiny (Ragin 2008: 88).

kalibrace více zjednodušující, protože je nucena pracovat s menším počtem fuzzy hodnot. Její výhodou ovšem je, že ji lze použít i na kvalitativní proměnné a nevyžaduje tak, aby vstupní data měla charakter kvantitativních proměnných. Pro detailní výklad o kalibrování fuzzy množin viz Ragin 2008.

7.2.3. Zpracování dat a interpretace výsledků

Co se týče vymezení dat (kvantifikace proměnných) a způsobu jejich zpracování a interpretace (matematický zápis) se kvalitativní srovnávací analýza blíží regresní a korelační analýze. Přesto bychom neměli zapomínat na to, že jádro QCA spočívá v podmínkovém pojetí kauzality a v analýze nutných a postačujících podmínek. QCA má blízko k historické metodě v tom, že usiluje o vysvětlení partikulárních událostí. Pokud je v historické analýze konkrétní události stanoven příčinný vztah, pak tento vztah implikuje přítomnost kontrafaktuální situace a tedy nutné podmínky: „Pokud je argumentováno, že událost A byla příčinou partikulární historické události B, pak zřejmě nezbyvá než implikovat, že kontrafaktuální tvrzení je pravdivé – pokud by se nestalo A, nenastalo by B.“ (Fearon 1996: 232). Pomocí tohoto postupu následně výzkumník zaměřující se na konkrétní historickou událost identifikuje „... hodnoty proměnných, které jsou postačující pro zkoumaný.“ (Mahoney, Goertz 2006: 232). V rámci QCA však postupujeme ještě dále v tom, že k určení nutných a postačujících podmínek vedoucích ke sledovanému důsledku využíváme srovnání s jinými případy. Typickým výsledkem naší analýzy je nalezení několika postačujících kombinací více podmínek, které k důsledku v různých případech vedly. Využíváme k tomu logické postupy vycházející z booleovské algebry (csQCA) rozšířené o poznatky vícehodnotové (fuzzy) logiky (fsQCA). Zaměřením na specifický kontext, v němž se odvíjely historické trajektorie (postačující kombinace podmínek) v konkrétních případech, se blížíme případové studii. Explicitním srovnáním a snahou o zobecnění vztahů mezi proměnnými mimo jediný případ se naopak přibližujeme k statistické analýze.

Pro kalibraci a zpracování dat v rámci QCA využíváme speciální software. Nejpoužívanější jsou programy Tosmana 1.3.2.0 (Cronqvist 2011) a fsQCA 2.0 (Ragin a kol. 2006). Tosmana je nástrojem pro použití QCA s ostrými množinami (*crisp-set QCA*), ve které jsou proměnné kódovány dichotomicky (hodnotami 0 a 1), ale neumožňuje analýzu fuzzy množin. Výhodou Tosmany je schopnost tvorby Vennových diagramů, kterou program fsQCA 2.0 postrádá. Vennovy diagramy jsou při použití csQCA vynikající grafickou pomůckou pro prezentaci výsledků a znázornění všech logicky možných kombinací mezi množinami. Nejpoužívanějším softwarem je fsQCA 2.0, který umožňuje analýzu fuzzy množin, manuální analýzu nutných podmínek a poskytuje řešení na základě výzkumníkových teoretických předpokladů o kontrafaktuálních případech. Tato kapitola předpokládá použití právě programu fsQCA 2.0.

Oba v současnosti využívané programy jsou k dispozici zdarma a představují jednoduchou a uživatelsky intuitivní platformu pro kvalitativní srovnávací analýzu. Výchozí datový soubor lze nejprve sestavit v programu Excel a následně importovat do obou aplikací ve formátu CSV (oddělený středníkem).

V následujícím textu si vysvětlíme hlavní principy zpracování dat v QCA a konkrétní analytické kroky. V terminologii QCA se nezávisle proměnné označují jako podmínky (*conditions*) a závisle proměnné jako výsledek (*outcome*). Abychom porozuměli následujícímu výkladu, je třeba se nejdříve seznámit s logickými operacemi u fuzzy množin – konjunkcí, disjunkcí a negací. Konjunkce (logické „a“) dvou a více podmínek se zapisuje symbolem * a její fuzzy hodnota odpovídá nejnižší fuzzy hodnotě z proměnných, které tuto kombinaci tvoří. Máme-li tedy kupříkladu kombinaci dvou podmínek A a B, kde fuzzy

hodnota podmínky A je 0,7 a fuzzy hodnota podmínky B 0,8, zapíšeme tuto kombinaci $A*B$ a přiřadíme jí hodnotu 0,7 (resp. je jí přiřazena programem fsQCA). Konjunkce se používá pro zápis kombinací proměnných, které způsobují výsledek. QCA ale předpokládá ekvifinalitu, tedy situaci, kdy ke stejnému výsledku vede v různých případech více kombinací podmínek. K vyjádření této situace se používá disjunkce (logické „nebo“), zapisovaná symbolem $+$. Fuzzy hodnota konjunkce odpovídá nejvyšší hodnotě kombinace podmínek, ze kterých je tvořena. Vezmeme-li tedy předchozí kombinaci $A*B$ ($0,7*0,8 = 0,7$) a provedeme její disjunkci s podmínkou C, jejíž fuzzy hodnota bude 0,6, získáme hodnotu 0,7³. Může se stát, že k výsledku nevede přítomnost podmínky, ale její absence. V takovém případě je použita negace (symbol $\sim$).⁴ Její výpočet je jednoduchý – negace podmínky D se získá odečtením její hodnoty od jedné, tedy $\sim D = 1 - D$. Logický (nikoliv matematický) vztah mezi podmínkami a výsledkem zachycuje tzv. *logická funkce*, k jejímuž zápisu používáme výše zmíněné operátory:

$$A*B + C*\sim D \rightarrow V$$

Tato hypotetická logická funkce říká, že výsledek V je způsoben kombinací podmínek A a B nebo kombinací přítomnosti podmínky C a absence podmínky D.

Smyslem kvalitativní srovnávací analýzy je hledání takové podmínky, která je nutnou podmínkou důsledku nebo takové podmínky nebo kombinace podmínek, která je postačující podmínkou důsledku. V případě nutné podmínky jsou případy s přítomností důsledku podmnožinou množiny případů, které vykazují přítomnost podmínky, zatímco postačující podmínka je podmnožinou důsledku. Z toho vyplývají odlišné strategie pro určení nutnosti (*necessity*) a dostatečnosti (*sufficiency*). Při testování hypotézy, že určitá podmínka je nutnou pro dosažení určitého výsledku, zkoumáme, zda případy se shodným důsledkem rovněž sdílejí přítomnost některé z kauzálních podmínek. Při testování hypotézy, že určitá podmínka je postačující pro dosažení určitého výsledku, zkoumáme, zda případy se stejnými kauzálními podmínkami mají také stejné fuzzy hodnoty důsledku. Tímto způsobem hledáme podmínky a zejména kombinace podmínek, které jsou postačující pro přítomnost důsledku (Ragin 2008: 17-20).

Zatímco první postup je přímočarý a zvládneme jej provést manuálně, pro analýzu postačujících podmínek (a jejich kombinací) využijeme pravdivostní tabulky (*truth table*)⁵. Pravdivostní tabulka je tabulka, jejíž sloupce tvoří jednotlivé proměnné (podmínky a výsledek), řádky pak představují všechny hypoteticky možné kombinace podmínek, jejichž počet se rovná 2^k , kde „k“ představuje počet podmínek. V předposledním sloupci pravdivostní tabulky zaznamenáváme počet případů (n), u nichž naměřené hodnoty podmínek a výsledku odpovídají zmíněné kombinaci. Řádky (kombinace podmínek), které se reálně nevyskytují, označujeme jako kontrafaktuální kombinace (*counterfactuals*). V posledním sloupci je vypočtená konzistence kombinací podmínek (viz dále). Pro příklad pravdivostní tabulky viz tabulka č. 2.

Pravdivostní tabulka nám umožní porovnat relevanci všech myslitelných kombinací podmínek a vybrat ty, které podrobíme další analýze (logické minimalizaci – viz níže), což je v této fázi analýzy klíčovým úkolem. Kombinace (řádky pravdivostní tabulky) pro další

³ Zápis by vypadal $A*B + C$. Je vhodné zdůraznit, že výsledná fuzzy hodnota neodpovídá nejvyšší hodnotě jednotlivých proměnných (v tomto případě $B = 0,8$), ale nejvyšší hodnotě kombinace proměnných (zde $A*B = 0,7$).

⁴ Negaci lze zapisovat buď symbolem $\sim D$ nebo $\neg D$ nebo malými písmeny d nebo čarou nad velkým písmenem D.

⁵ Za použití programu fsQCA 2.0 vybereme pro analýzu nutných podmínek z lišty nástrojů „Analyze“ a následně „Necessary conditions“ a pro analýzu postačujících podmínek „Analyze“, „Fuzzy Sets“ a „Truth Table Algorithm“.

zpracování vybíráme podle dvou kritérií: empirického pokrytí a konzistence.⁶ Empirické pokrytí jednoduše udává počet případů (n), které odpovídají dané kombinaci podmínek (jejich fuzzy hodnota členství je nejvyšší právě pro tuto kombinaci). Konzistence (postačující podmínky) zjednodušeně udává, do jaké míry je daná kombinace podmínek podmnožinou výsledku.

Při určování hranice pro zahrnutí do analýzy vycházíme z dat konkrétního výzkumu. Hranice empirického pokrytí bývá obvykle i jen jeden případ (zahrnujeme tedy všechny empiricky zaznamenané kombinace podmínek), ale v případě vysokého počtu případů můžeme z různých důvodů⁷ hranici pro zahrnutí do analýzy zvýšit. Hranice konzistence by neměla být nižší než 0,8 (nabývá hodnot od 0 do 1), ale častěji její hodnotu volíme v oblasti okolo 0,9 (srov. Ragin 2008: 135-136). Vzorec pro výpočet konzistence postačující podmínky je:

$$\text{Konzistence } (X_i \leq Y_i) = \frac{\sum[\min(X_i, Y_i)]}{\sum(X_i)}$$

kde X_i vyjadřuje fuzzy hodnotu členství individuálního případu v dané podmínce či konfiguraci podmínek, Y_i fuzzy hodnotu příslušného výsledku a „min“ označuje výběr nižší z obou hodnot. Tento vzorec, používaný programem fsQCA 2.0, je sofistikovanější metodou vyhodnocení konzistence fuzzy množin, nežli je způsob používaný pro kvalitativní komparativní analýzu s ostrými množinami, kde konzistence představuje jednoduše podíl případů, jejichž míra členství v kombinaci podmínek je nižší než jejich míra členství ve výsledku. Zde uvedený vzorec zohledňuje tzv. „těsné odchylky“ (*near misses*), tudíž nekonzistentní případy, jejichž členství v kombinaci podmínek (X_i) je jen nepatrně vyšší, než jejich členství ve výsledku (Y_i), výslednou konzistenci penalizují méně, než případy, jejichž členství v kombinaci podmínek převyšuje jejich členství ve výsledku výrazněji (pro podrobnější výklad o konzistenci viz Ragin 2006: 294-299 nebo Ragin 2008: 45-54). To, že jmenovatel ve vzorci obsahuje součet hodnot podmínek ve všech srovnávaných případech, znamená, že maximální hodnota konzistence (1) ukazuje dokonale postačující podmínku splňující kritérium, že hodnoty podmínky jsou nižší nebo rovny hodnotě fuzzy množiny výsledku.

Kombinace, které splňují obě námi nastavená kritéria, následně podrobíme logické minimalizaci (*minimization*). Jejím prostřednictvím původní kombinace zredukujeme na jednodušší kombinace podmínek. Základní princip minimalizace spočívá v tom, že pokud se dvě kombinace podmínek liší pouze v jedné kauzální podmínce, a přesto vedou ke stejnému výsledku, pak lze tuto podmínku považovat za irelevantní a vypustit ji, čímž získáme jednodušší kombinaci. Například pokud máme dvě kombinace podmínek $A*B*C$ a $A*B*\sim C$, které se liší pouze přítomností, resp. absencí jedné podmínky (v tomto případě C), a pokud tyto kombinace vedou ke stejnému výsledku, lze podmínku (C) vypustit a dále pracovat se zjednodušenou (minimalizovanou) kombinací (v našem případě $A*B$).

Kombinace, které jsou získány základní minimalizací, se nazývají prvotní implikanty (*prime implicants*). Je obvyklé, že každý z nich pokrývá (implikuje) hned několik z původních kombinací v pravdivostní tabulce a může se tak stát, že máme více prvotních implikantů, než je třeba. V takovém případě může výzkumník využít tabulku prvotních implikantů (*prime implicant chart*), aby určil, které implikanty jsou podstatné a které nadbytečné. Zjednodušeně,

⁶ V programu fsQCA 2.0 v okně pravdivostní tabulky vybereme na liště nástrojů „Edit“ a poté „Delete and code“, kde obě hodnoty nastavíme a program následně smaže empiricky nedostatečně pokryté kombinace podmínek, zbylé kombinace seřadí podle konzistence a výsledek těch, které splňují námi nastavený práh konzistence, zakóduje jako „1“.

⁷ Faktory, které je třeba brát v úvahu, jsou vedle počtu případů i počet podmínek, míra obeznamovanosti výzkumníka s jednotlivými případy, míra preciznosti kalibrace atd. (Ragin 2008: 133).

účelem tabulky je „pokrýt“ co nejvíce původních kombinací co nejmenším počtem prvotních implikantů (srov. Kouba 2011: 486-487, Ragin 1987: 96-97).

Cílem kvalitativní srovnávací analýzy je najít takovou logickou funkci, která co nejlépe odpovídá naměřeným hodnotám jednotlivých podmínek a výsledku. Výsledkem softwarového zpracování dat jsou tři alternativní výsledky (logické funkce): komplexní řešení, úsporné řešení a střední řešení.⁸ Dokončením procesu minimalizace získáme tzv. komplexní řešení (*complex solution*). Rysem tohoto řešení je, že pracuje pouze s kombinacemi, ke kterým lze přiřadit jeden či více zkoumaných případů a nezahrnuje tak žádné předpoklady o kontrafaktuálních (nepozorovaných) kombinacích. Předpokládáme, že logicky možné, ale empiricky nezaznamenané kombinace (kontrafaktuality) nevedou k výsledku. Takové řešení má obvykle vysokou konzistenci a je opřeno o empirickou skutečnost, ovšem na úkor zjednodušení původních kombinací. Komplexní řešení bývá příliš složité.

Opakem komplexního řešení je řešení úsporné (*parsimonious*), které je získáno tak, že v zájmu redukce podmínek činí zjednodušující předpoklady. Předpokládáme, že kontrafaktuální kombinace mohou být považovány za vedoucí k výsledku, pokud se tímto získá jednodušší kombinace podmínek. Tento postup sice skutečně poskytne úsporné řešení, ovšem je opřeno více o mechanickou aplikaci matematiky než o empirickou realitu a/nebo naši teoretickou znalost.

A právě třetí, střední (*intermediate*), řešení je založeno na našich teoretických předpokladech. Počítačovému programu zadáme, které ze zkoumaných podmínek mají přispívat k výsledku, a které nikoliv. Program pak opět použije logickou minimalizaci i s využitím kontrafaktuálních případů, tentokrát ale pouze tehdy, je-li to v souladu s našimi teoretickými předpoklady.

Interpretace výsledných kombinací vedoucích k výsledku závisí především na našich teoretických předpokladech. Výsledky získané pomocí softwaru nelze přeceňovat a je více než vhodné je podepřít použitím dalších metod. V tomto smyslu jsou výsledky fuzzy množinové analýzy spíše odrazovým můstkem pro další kroky v celkové analýze (srov. Kouba 2011: 503).

Při interpretaci výsledků ovšem máme k dispozici dva ukazatele, které nám pomohou určit platnost a spolehlivost výsledných kombinací, a sice konzistenci (*consistency*) a pokrytí (*coverage*). Zatímco konzistence postačující podmínky udává, do jaké míry je daná podmínka či jejich kombinace podmnožinou výsledku, hodnota pokrytí postačující podmínky naopak udává, do jaké míry je výsledek podmnožinou podmínky (nebo jejich kombinace). Určuje, nakolik je zjištěná kombinace empiricky důležitá. QCA předpokládá možnost ekvifinality – tj. situace, kdy ke stejnému výsledku vede více cest (více kombinací podmínek). Pokrytí určuje, jak velká část případů následuje danou cestu. Je zřejmé, že kombinace podmínek, která odpovídá jen malé části případů, bude empiricky méně významná než kombinace s vysokou hodnotou pokrytí. Vzorec pro její výpočet v případě postačující podmínky je (Ragin 2008: 57):

$$\text{Pokrytí } (X_i \leq Y_i) = \frac{\sum [\min(X_i, Y_i)]}{\sum (Y_i)}$$

kde je, obdobně jako u konzistence, X_i fuzzy hodnota individuálního případu pro danou konfiguraci podmínek (nebo i jen jednotlivou podmínku), Y_i fuzzy hodnota příslušného výsledku a „min“ označuje výběr nižší z obou hodnot. Oproti vzorci pro výpočet konzistence je pouze změna ve jmenovateli, kde místo součtu X_i dělíme součtu Y_i . Vzorec pro pokrytí postačující podmínky je shodný se vzorcem pro konzistenci nutné podmínky. Zdůrazněme, že pokrytí má smysl počítat jen u kombinací s vysokou konzistencí. Protože pokud daný vztah mezi podmínkou a výsledkem není konzistentní postačující podmínkou, pak nemá smysl počítat, nakolik je empiricky relevantní.

⁸ I v tomto se QCA liší od regresní analýzy, jejímž výsledkem je pouze jeden odhad průběhu regresní funkce.

Software pro QCA rozlišuje dva druhy pokrytí: hrubé (*raw*) a unikátní (*unique*). Hrubé pokrytí udává, do jaké míry empiricky zaznamenané případy odpovídají dané kombinaci podmínek. Ovšem máme-li dvě různé kombinace vedoucí k výsledku, například $A*B$ a $C*D$, jejich celkové hrubé pokrytí ($A*B + C*D$) se nerovná součtu jejich dílčích hrubých pokrytí, protože se mohou do určité míry překrývat (některé případy mají vysoké členství v obou kombinacích). Unikátní pokrytí kombinace udává, jak velkou část případů s přítomným zkoumaným výsledkem lze vysvětlit jen a pouze danou kombinací. Lze jej vypočítat snadno: představme si, že hrubé pokrytí pro $A*B$ je 0,25 a pro $C*D$ 0,3, ale jejich celkové pokrytí $A*B + C*D$ činí pouze 0,35. K výsledku vedou tři cesty: $A*B$, $C*D$ a kombinace obou. Unikátní pokrytí kombinace $A*B$ se vypočítá odečtením hrubého pokrytí $C*D$ od celkového pokrytí a naopak. Unikátní pokrytí $A*B$ tak činí 0,05 ($0,35 - 0,3$) a $C*D$ 0,10 ($0,35 - 0,25$) (Ragin 2008: 66).

Pokud máme více kombinací vedoucích k výsledku, je důležité věnovat pozornost oběma pokrytím. Jedná se o nástroj k vyhodnocení empirické váhy jednotlivých konzistencí. Při prezentování výsledků výzkumu by mělo být samozřejmostí uvést jak konzistenci diskutovaných kombinací, tak obě hodnoty pokrytí.

7.3. Příklad aplikace kvalitativní srovnávací analýzy: socioekonomický rozvoj v Latinské Americe

7.3.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky

Výzkumný rámec v rámci kvalitativní srovnávací analýzy s fuzzy množinami ilustrujeme na příkladu komparativně-historického výzkumu, jehož cílem bylo odhalit historické příčiny vysoké a nízké úrovně sociálního a ekonomického rozvoje v zemích Latinské Ameriky (Katz a kol. 2005; Mahoney 2003).⁹ Jeho autoři vycházejí z předpokladu, že úroveň sociálního a ekonomického rozvoje každé země ve 20. století je podmíněna dlouhodobou historickou trajektorií. Tato závislost na minulém průběhu (*path dependence*) sahá až do koloniálního období a rozvojová trajektorie dané země je důsledkem působení konkrétních strukturálních podmínek (a jejich kombinací), jež danou společnost v době španělského impéria charakterizovaly. Celému regionu je vlastní paradox, kdy centrální části říše na území dnešního Mexika, Peru, Bolívie, Ekvádoru či Guatemaly sice vykazovaly nejvyšší ekonomickou prosperitu v koloniálním období, ale v průběhu 20. století patřily k zemím s nejnižšími úrovněmi socioekonomického rozvoje. Naopak ekonomicky a politicky periferní oblasti v době koloniální nadvlády na území dnešního Chile, Argentiny, Kostariky či Uruguaye se staly ve 20. století nejrozvinutějšími. Cílem výzkumu Katze, Mahoneyho a jejich kolegů je vysvětlit tento paradox a identifikovat nutné a postačující podmínky sociálního a ekonomického rozvoje v 15 zemích Latinské Ameriky. Hlavním cílem autorů tohoto výzkumu není identifikovat minimální postačující kombinace podmínek vedoucích k jednomu ze zkoumaných důsledků, ale soustředí se především na analýzu nutnosti a dostatečnosti jednotlivých podmínek pro vysokou (nízkou) úroveň rozvoje latinskoamerických zemí ve 20. století.

⁹ Autoři se z důvodu srovnatelnosti zaměřují pouze na bývalé španělské kolonie, proto mezi případy není zastoupena Brazílie. Dále z důvodů pozdějšího získání nezávislosti do analýzy nezahrnují Kubu, Panamu a Dominikánskou republiku.

7.3.2. Vymezení proměnných

Autoři zvolili čtyři závisle proměnné – kromě stupně sociálního a ekonomického rozvoje také negace těchto hodnot, které vyjadřují úroveň sociální a ekonomické nerozvinutosti. Provedení analýzy nejen pro výsledek, ale i jeho negaci není při užití fsQCA neobvyklé. Zároveň tento výzkum dobře ukazuje, že v rámci QCA představuje vysvětlení přítomnosti určitého jevu (socioekonomického rozvoje) a vysvětlení jeho negace dva separátní výzkumné cíle. QCA totiž předpokládá tzv. asymetrickou kauzalitu. To znamená, že míra členství podmínky nebo jejich kombinace (např. 0,3) může být podmnožinou jak výsledku (0,6), tak negace výsledku ($1 - 0,6 = 0,4$). Z toho důvodu není důvod očekávat dokonalou negativní korelaci mezi výsledky analýz pro výsledek a jeho negaci (Ragin 2008: 137-138).

Kalibrace proměnných do fuzzy množin byla provedena manuální metodou za využití sedmibodové škály (0,00; 0,17; 0,33; 0,5; 0,67; 0,83 a 1,00). Ekonomický rozvoj byl operacionalizován pomocí hrubého národního produktu, hrubého domácího produktu per capita a počtu automobilů a telefonů v zemi za uplynulé století (1900-1990). Sociální rozvoj byl kvantitativně měřen gramotností, výdaji na vzdělání a očekávanou délkou života. Pomocí těchto kvantitativních dat byly případy seřazeny od nejvíce po nejméně rozvinutou zemi a následně byly na základě kvalitativní literatury určeny dělicí body, podle kterých byly stanoveny míry členství jednotlivých případů ve fuzzy množinách. Obdobný postup byl použit i pro další proměnné (Mahoney 2003: 76-78, Katz a kol. 2005: 545-547).

První podmínka vychází z hypotézy o negativním vlivu *vysoké hustoty osídlení indiánského obyvatelstva* v dané zemi na dlouhodobý ekonomický a sociální rozvoj země. Početnější indiánské osídlení se odráželo v sociálním (a ekonomickém) vyloučení na základě rasové a etnické příslušnosti v rámci přísně hierarchické koloniální společnosti. Toto vyloučení následně vytváří slabé podmínky pro investice v důsledku slabé ochrany občanských a vlastnických práv. Vyloučení velké části obyvatel z podnikatelských aktivit následně ohrožuje dlouhodobý ekonomický rozvoj (Mahoney 2003: 77). Druhou proměnnou představuje *rozloha velkostatků* v dané zemi. Zemědělské hospodaření založené na velkých rozlohách haciend a latifundií využívalo formy nucené práce, čímž přispělo k vytvoření rozsáhlé třídy chudých rolníků. Asymetrické vztahy mezi majiteli haciend a rolníky dále představovaly překážku k vytváření zdravotních a vzdělávacích systémů, čímž negativně ovlivňovaly budoucí sociální rozvoj (Katz a kol. 2005: 553). Hospodaření na menších farmách bylo typické spíše pro periferní oblasti španělské koloniální říše a velkostatky dominovaly jejím centrálním částem, což by mohlo přispět k vysvětlení historického ekonomického obratu.

Typ exportních produktů, na které bylo zaměřeno hospodářství, představuje třetí významný rys koloniální společnosti s možnými důsledky na budoucí rozvoj. Lokální ekonomika závislá na *exportu nerostných surovin a tropických zemědělských produktů* představovala překážku pro dlouhodobý rozvoj (Katz a kol. 2005: 553). Absence hospodářské závislosti na těžbě či pěstování jiných plodin v mírnějších klimatických podmínkách periferních oblastí říše naopak mohla vést k většímu rozvoji obchodu a vyšším domácím investicím.

Poslední dvě podmínky se vztahují k politickým charakteristikám koloniálních společností. Již v rámci těchto společností se začínal formovat politický rozpor mezi liberálními a konzervativními koloniálními elitami. Liberálové, soustředění především v periferních oblastech, představovali hlavní odpůrce koloniální moci a jejích institucí, jako byly obchodní monopoly. Konzervativci, silní spíše v centrálních částech říše, naopak byli zastánci státních regulací a udržení korporativních privilegií (Katz a kol. 2005: 554). Přítomnost *silných liberálů* proto představují čtvrtou historickou podmínku, která má na základě teoretických předpokladů pozitivně ovlivňovat dlouhodobý ekonomický i sociální rozvoj. Naopak přítomnost *silných konzervativců* má pro takový rozvoj představovat překážku.

Výsledkem operacionalizace a kalibrace je vytvoření celkem devíti fuzzy (pět teoretických podmínek a čtyři zkoumané důsledky), přičemž míra členství v každé množině může nabývat sedmi úrovní. Analyzováno bylo celkem 15 případů latinskoamerických zemí.

7.3.3. Zpracování dat a interpretace výsledků

Protože účelem tohoto textu není prezentovat výsledky celého výzkumu, jsou zde ilustrovány tři možné výstupy QCA: identifikace nutné podmínky, nutné a postačující podmínky a postačující kombinace podmínek pro některé ze zkoumaných důsledků. Tabulka č.1 uvádí vypočítané hodnoty konzistence a spolu s nimi také hodnoty pokrytí, tedy empirické relevance pro výsledek „sociální nerozvinutost“.¹⁰ Pokrytí bylo vypočteno jen u těch podmínek, které lze označit za konzistentní (zvolili jsme hranici 0,8).

Tabulka č. 1: Konzistence a pokrytí nutných a postačujících podmínek pro sociální nerozvinutost

Podmínka	Konzistence postačující podmínky	Pokrytí postačující podmínky	Konzistence nutné podmínky	Pokrytí nutné podmínky
Husté indiánské osídlení (H)	0,86	0,96	0,96	0,86
~Husté indiánské osídlení (~H)	0,39	-	0,26	-
Rozlehlé velkostatky (V)	0,80	0,76	0,76	-
~Rozlehlé velkostatky (~V)	0,56	-	0,45	-
Export nerostných surovin a tropických produktů (E)	0,65	-	0,84	0,65
~Export nerostných surovin a tropických produktů (~E)	0,54	-	0,26	-
Silní liberálové (L)	0,55	-	0,65	-
~Silní liberálové (~L)	0,90	0,53	0,53	-
Silní konzervativci (K)	0,78	-	0,79	-
~Silní konzervativci (~K)	0,54	-	0,41	-

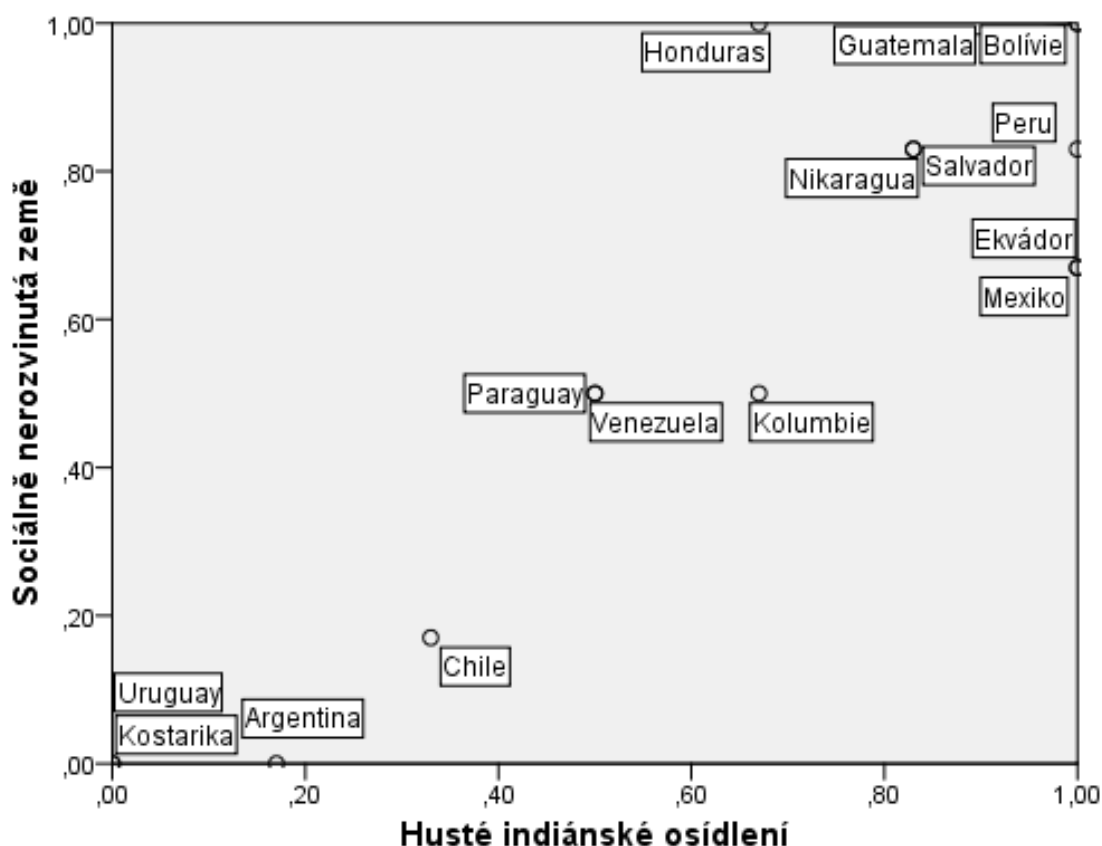
Zdroj: Katz a kol. 2005: 558-559; Mahoney 2003: 83-84, přepočítáno podle sofistikovanějšího výpočtu konzistence a pokrytí (viz Ragin 2006: 294-299 nebo Ragin 2008: 45-54)

Výsledky výzkumu Katze, Mahoneyho a jejich kolegů ukazují, že k sociální nerozvinutosti ve 20. století vedly tři postačující podmínky ukotvené v minulosti (husté indiánské osídlení, velká rozloha velkostatků a absence silných liberálů). Pouze jedna z nich (husté indiánské osídlení) je však zároveň podmínkou nutnou, což nám naznačuje vysoké hodnoty jak

¹⁰ Upozorníme, že výzkum Katze a jeho kolektivu pro výpočet konzistence používá zastaralou metodu, která konzistenci vyjadřuje jednoduše jako podíl případů splňujících vztah $X \leq Y$ (postačující podmínka), resp. $Y \leq X$ (nutná podmínka) (Katz a kol. 2005: 558-559). Zde prezentujeme konzistence vypočtené pomocí sofistikovanějšího výpočtu (viz kapitulu 4.2.3.), které kromě počtu (ne)konzistentních případů berou v úvahu také velikost případných odchylek.

konzistence, tak pokrytí. Obvykle konzistence a pokrytí pracují proti sobě, tj. s vysokou konzistencí je obvykle spojeno nižší pokrytí, ale v případě silného vztahu mezi proměnnými, jako zde, tomu tak není a lze konstatovat, že husté indiánské osídlení je postačující a zároveň nutnou podmínkou sociální nerozvinutosti bývalých španělských kolonií. Následující graf znázorňuje vztah mezi podmínkou husté indiánské osídlení a výsledkem v podobě absence sociální rozvinutosti. Je třeba upozornit, že osy tohoto grafu reprezentují míru členství jednotlivých případů (zemí) v množinách – kategoriích (kategorie nerozvinutá země kategorie země s hustým indiánským osídlením). Tento graf nezachycuje korelační kauzalitu, jako je tomu například u lineární regrese, ale podmínkovou kauzalitu. Umístění bodů na diagonální ose tedy neimplikuje lineární korelaci, ale znamená, že podmínka (Husté indiánské osídlení) je nutnou i postačující podmínkou pro výsledek (~Sociální rozvinutost).

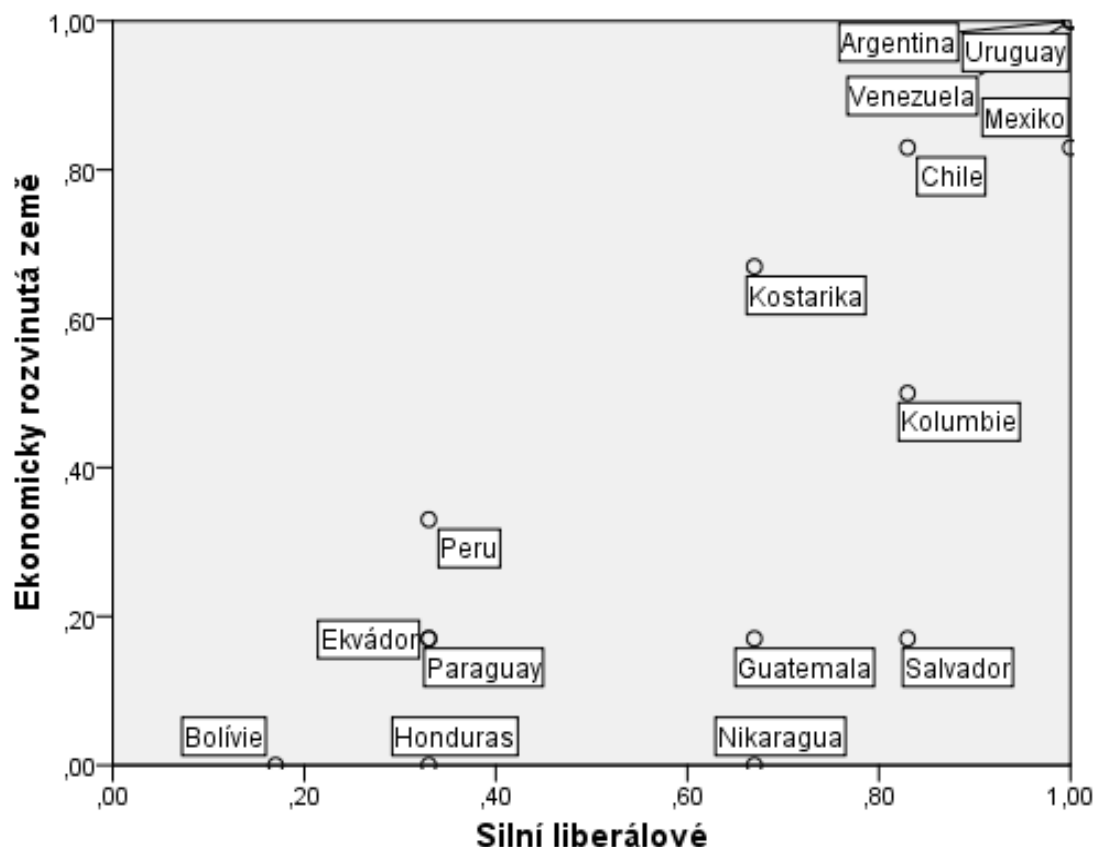
Graf č. 1: Husté indiánské osídlení jako nutná a postačující podmínka pro absenci sociální rozvinutosti latinskoamerických zemí

Co se týče nutných či postačujících podmínek pro ekonomický rozvoj (či jeho absenci), dospěli autoři studie k závěru, že silná přítomnost liberálů představuje nutnou, ale nikoli postačující podmínku pro ekonomický rozvoj v bývalých španělských koloniích. Nejpersvědčivěji je tento vztah prezentován v grafu č. 1, zachycujícím vztah mezi silnými liberály a vysokým stupněm ekonomického rozvoje. Všechny případy jsou na diagonále nebo pod ní, což je schéma typické pro perfektní nutnou podmínku (konzistence 1,00). Nepozorujeme žádný případ, kdy by země dosáhla vysokého stupně ekonomického rozvoje bez toho, aby byla ovlivněna silnými liberály. Ovšem nelze říci, že by tato podmínka byla postačující. Případy jsou rozmístěny po celém prostoru pod diagonálou, a ne pouze v její

blízkosti, což vede k relativně nižší hodnotě pokrytí (0,69). Silní liberálové jsou tedy nutnou, ale nikoli postačující podmínkou ekonomického rozvoje. Výrazným případem je Salvador, jehož velmi vysoké členství v množině států se silnými liberály (0,83) nepostačovalo k tomu, aby se zařadil do množiny ekonomicky rozvinutých států (míra členství je pouze 0,17).

Graf č. 2: Silné liberální elity jako nutná, ale nikoli postačující podmínka ekonomického rozvoje latinskoamerických zemí

Katz, Mahoney a jejich kolegové zjišťovali, které podmínky jsou *samy o sobě* nutné a postačující pro ekonomickou rozvinutost (či její absenci) a sociální rozvinutost (či její absenci). Jejich analýza dospěla k závěru, že husté indiánské osídlení je nutnou i postačující podmínkou pro absenci sociální rozvinutosti a že silný liberalismus je nutnou podmínkou pro ekonomický rozvoj.

Dílním cílem autorů bylo i hledání *kombinace* podmínek, která by byla postačující podmínkou pro výsledek. Ve své práci shrnují pouze výsledek tohoto dílního cíle, samotnému postupu hledání postačující kombinace podmínek příliš prostoru nevěnují. Pokusme se na následujících řádcích zrekonstruovat, jak autoři postupovali.

Pro zjednodušení budeme pracovat pouze se třemi podmínkami (fuzzy množinami): husté indiánské osídlení (H), rozlehlé velkostatky (V) a silní liberálové (L). Budeme hledat kombinace těchto podmínek, které by byly postačujícími podmínkami pro výskyt jediného výsledku: absence ekonomické rozvinutosti ($\sim ER$). Jinými slovy, hledáme takovou kombinaci podmínek, jejíž přítomnost vždy vedla k absenci ekonomického rozvoje latinskoamerických zemí.

Prvním krokem v rámci fsQCA je kalibrace, kdy zjišťujeme míru členství zkoumaných případů (15 zemí Latinské Ameriky) ve třech fuzzy množinách (H, V a L). V druhém kroku

sestavujeme, pomocí některého z výše zmíněných počítačových programů, pravdivostní tabulku. Každý řádek této tabulky reprezentuje jednu z osmi možných kombinací podmínek (H, V, L), počítačový program nám spočítá míru členství jednotlivých případů v těchto kombinacích (průnicích) podmínek. Vzhledem k tomu, že členství případů v podmínkách může být částečné (v intervalu $<0;1>$), potom i jejich členství v kombinaci podmínek bývá jen částečné. V předposledním sloupci je uveden počet případů (n), jejichž míra členství v dané kombinaci je vyšší než 0,5.

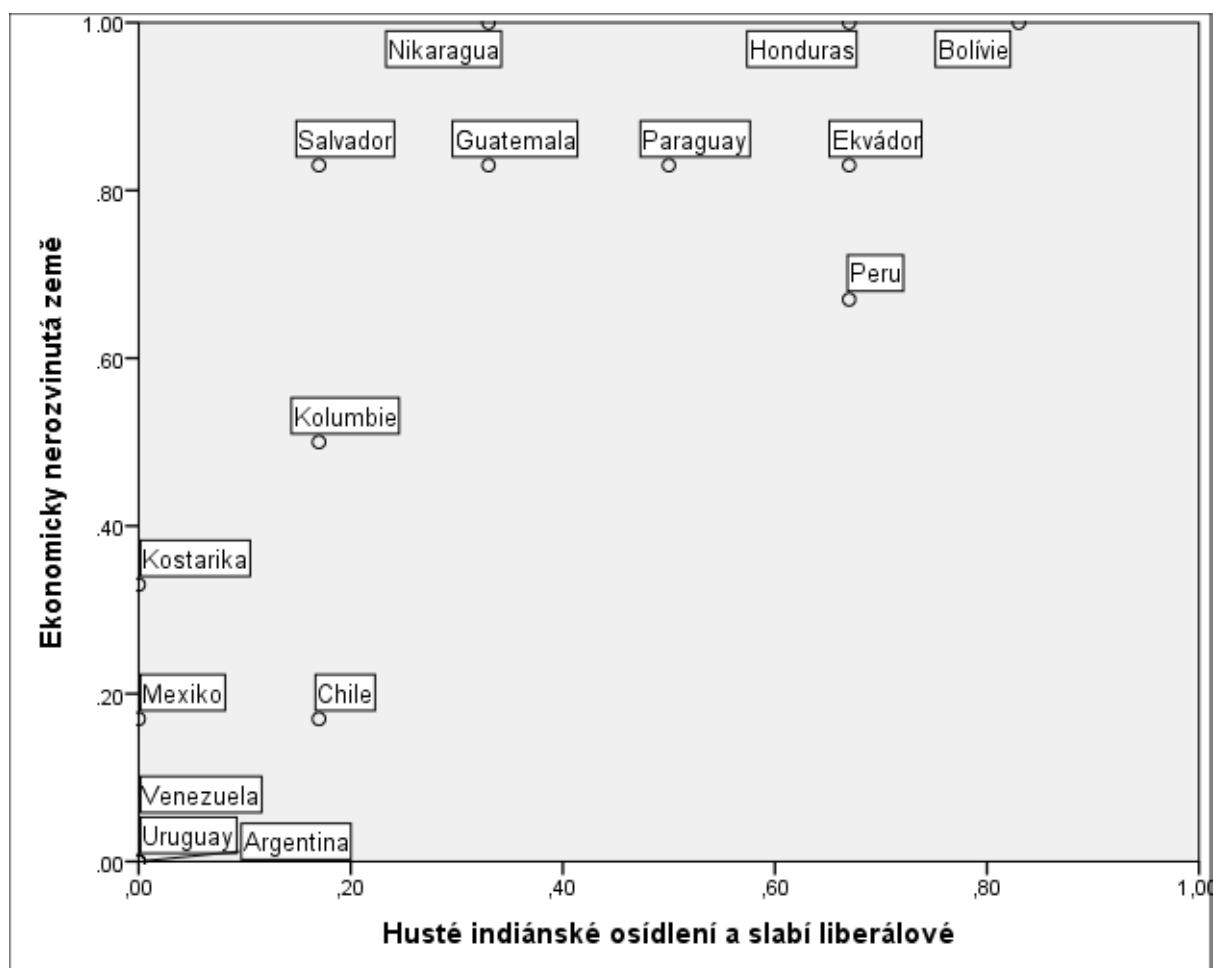
Tabulka č. 2: Pravdivostní tabulka

Kombinace podmínek	Podmínky			Výsledek		Konzistence
	H	V	L	~ER	n	
H*V*L	1	1	1	0	3 (Salvador, Guatemala, Mexiko)	0,72
H*V*~L	1	1	0	1	3 (Bolívie, Ekvádor, Peru)	1,00
~H*~V*L	0	0	1	0	3 (Argentina, Kostarika, Uruguay)	0,41
H*~V*L	1	0	1	1	1 (Nikaragua)	0,80
H*~V*~L	1	0	0	1	1 (Honduras)	1,00
~H*V*L	0	1	1	0	1 (Chile)	0,57
~H*V*~L	0	1	0	-	0	-
~H*~V*~L	0	0	0	-	0	-

V posledním sloupci pravdivostní tabulky pak vidíme konzistenci pro jednotlivé kombinace podmínek. Kombinace podmínek H*V*~L vykazuje perfektní konzistenci 1,00, což znamená, že stupeň členství všech zkoumaných případů v této kombinaci je nižší, než jejich členství v množině ekonomicky nerozvinutých zemí. Jinými slovy, kombinace všech těchto tří podmínek byla jednou z historických cest, která blokovala ekonomický rozvoj ve 20. století.

Tabulka ale také ukazuje, že postačující podmínkou výsledku ~ER (absence ekonomické rozvinutosti) mohou být i další dvě kombinace podmínek. Pomocí logické minimalizace proto v dalším kroku hledáme takovou kombinaci podmínek, která bude vycházet ze všech tří zjištěných postačujících kombinací podmínek. Například kombinace H*V*~L (druhý řádek tabulky) a H*~V*~L (pátý řádek) se liší pouze v hodnotě proměnné V a lze je tak zjednodušit na H*~L. Analogicky H*~V*~L (pátý řádek) a H*~V*L lze zjednodušit na H*~V. Minimalizací jsme tak získali dvě výsledné kombinace po dvou proměnných, které již dále nelze zjednodušit, pokud nechceme brát v potaz empiricky neexistující kombinace.

Graf č. 3: Vysoká hustota indiánského osídlení jako postačující, ale nikoli nutná podmínka ekonomické nerozvinutosti země

Výsledkem analýzy je proto následující komplexní řešení:

$$H^* \sim L + H^* \sim V \rightarrow \sim ER$$

Postačující podmínkou absence ekonomické rozvinutosti latinskoamerických zemí byla vysoká hustota indiánského osídlení doprovázená politicky slabým liberálním hnutím ($H^* \sim L$) nebo malou rozlohou velkostatků ($H^* \sim V$) (Mahoney 2003: 85-86). K tomu, aby podmínka hustého indiánského osídlení způsobila na absenci ekonomické rozvinutosti, bylo třeba, aby spolupůsobila v kombinaci s jinými proměnnými. Pro ilustraci je vztah mezi důsledkem (ekonomicky nerozvinutá země) a jednou z kombinací podmínek ($H^* \sim L$), znázorněn v grafu č. 3. Zde se ukazuje zrcadlově obrácený vzorec dat, než u nutné podmínky. Všechny případy se vyskytují nalevo od diagonály a splňují tak podmínku dostatečnosti, tedy, že fuzzy hodnota X je ve všech případech nižší nebo rovna hodnotě Y ($X \leq Y$). V této situaci se jedná o dokonale konzistentní vztah (hodnota konzistence je 1,00).

I minimalizace proto potvrzuje významné negativní důsledky vysoké hustoty indiánského osídlení v době koloniální nadvlády na následný dlouhodobý sociální i ekonomický vývoj. Na druhé straně, analýza dostatečnosti jednotlivých podmínek ukazuje, že k sociální nerozvinutosti mohlo historicky dojít i působením dalších dvou podmínek. Téměř vždy, když zemědělství v zemi dominovaly rozsáhlé velkostatky a absentovalo silné liberální hnutí, výsledkem byla sociální nerozvinutost. Analýza nutných podmínek pak ukazuje, že bez toho, aby země měla husté indiánské osídlení a bez toho, aby její export závisel na nerostných surovinách, by nedošlo k nízké úrovni sociálního rozvoje.

7.4. Zhodnocení kvalitativní srovnávací analýzy

Vzhledem ke stále většímu rozšíření QCA a analýzy nutných a postačujících podmínek je otázkou, do jaké míry jsou tyto postupy souměřitelné s klasickými statistickými postupy, či zda dokonce nemohou poskytnout lepší řešení některých problémů, které statistickou analýzu doprovázejí. QCA s ostrými množinami bývá často srovnávána s logistickou regresí, která pracuje s dichotomickou závisle proměnnou (např. Grofman, Schneider 2009; Grendstad 2007). Fuzzy množinová QCA potom bývá srovnávána s jednoduchou regresní analýzou s kontinuuální závisle proměnnou (např. Katz a kol. 2005; Stockemer 2012).

Obecně platí, že použití QCA je vhodnější, pokud existuje předpoklad, že zkoumaný jev je důsledkem komplexní kauzální struktury (Grofman, Schneider 2009: 670). Autoři studie představené v předchozí části (Katz a kol. 2005) v regresních modelech shledávají vysokou nestabilitu regresních koeficientů způsobenou malými změnami ve specifikaci modelů. Konstatují, že regresní modely, na rozdíl od fuzzy množinové analýzy, v jejich výzkumu nepřinesly žádné smysluplné výsledky (Katz a kol. 2005: 567). V situaci s podobně nízkým počtem případů (nijak neobvyklým ve srovnávací politologii) se proto jeví jako výhodnější užití fuzzy množinové QCA, než standardních statistických technik. QCA však stále více proniká i do výzkumů s velkým počtem případů, které dosud byly tradiční doménou statistické analýzy. Například Grendstad (2007) využívá QCA pro analýzu velkého počtu pozorování z dat z výběrových šetření, kde případy představují jednotlivé respondenty. Hlavní výhoda QCA spočívá v možnosti odhalit kontextuální kombinace podmínek. QCA a logistická regrese jsou spíše komplementární než soupeřící postupy a volba jedné či druhé závisí na specifikaci výzkumného problému (Grendstad 2007: 139).

Silné stránky kvalitativní srovnávací analýzy vyniknou vždy, když je analýza doprovázena kvalitativním zhodnocením zjištěných kombinací podmínek, jejich popsáním na základě konkrétních historických událostí ve zkoumaných případech a interpretací těchto obecných výroků ve světle dalších důkazů. To vyžaduje detailní obeznámenost výzkumníka s procesy, které se odvíjely ve všech srovnávaných případech. Tento ideál je samozřejmě složitější naplnit, pokud je srovnáván vysoký počet případů.

Slabými stránkami analýz QCA jsou naopak určitá míra arbitrárnosti v určení fuzzy hodnot při procesu kalibrace a vysoká citlivost výsledků analýzy na tom, které proměnné jsou ve výchozím modelu zahrnuty. Například podle D. Stockemera (2009) trpí fuzzy množinová analýza více problémy než regrese. Důvodem je jednak vysoký počet komplikovaných postačujících kombinací podmínek s nízkým empirickým výskytem, jednak vysoká citlivost QCA na různé způsoby kódování proměnných.

7.5. Závěr

Smyslem kvalitativní srovnávací analýzy je propojení kauzálního (historického) vysvětlení partikulárních událostí s komparativním vysvětlením celých tříd jevů. QCA tak činí na základě kauzální koncepce nutných a postačujících podmínek. Výhodou fuzzy množin je to, že umožňují postihnout i kontinuuální variaci v hodnotách proměnných. Fuzzy-množinová QCA umožňuje určit, zda u srovnávaných případů platí, že jednotlivé podmínky jsou probabilisticky nutné či postačující pro studovaný výsledek, či jaké postačující kombinace podmínek k tomuto výsledku vedly. Pro dosažení tohoto cíle tato metoda využívá tři základní množinové operace vycházející z booleovské algebry. Data tak procházejí procesem logické

minimalizace, jehož výsledkem je stanovení co nejjednodušších výroků ohledně toho, jaké kombinace, jakých příčin a v jakých případech ke sledovanému výsledku vedly.

Při kvalitativní srovnávací analýze je třeba neustále konfrontovat empirické důkazy s teoretickými východisky ohledně vlivu podmínek na sledovaný výsledek. Čím silnější jsou teoretická východiska pro analýzu, tím robustnější budou závěry získané pomocí QCA. Předností QCA je to, že dává prostor pro zohlednění konkrétního kontextu, v němž se příčinné procesy odehrávají. V tom je její relativní výhoda oproti často používaným statistickým metodám. V některých výzkumných situacích je tak QCA vhodnější metodologickou alternativou než například regresní modely. Výhoda QCA oproti výhradně kvalitativním postupům spočívá v tom, že vyžaduje systematické zhodnocení důkazů a explicitní kódování a měření hodnot proměnných. Lépe se tak přibližuje takovým standardům vědecké práce, jako je princip falzifikovatelnosti, princip otevřenosti a transparentnosti výzkumných procedur vedoucích k výsledné inferenci a princip replikovatelnosti analytických postupů.

Kontrolní otázky

- Proč kvalita kalibrace určuje kvalitu celé analýzy?
- V čem spočívá výhoda kódování proměnných do fuzzy množin oproti kvantitativním operacionalizacím?
- K čemu slouží pravdivostní tabulka?
- Jak vypadá graf pro postačující a jak pro nutnou podmínku?
- Proč je vhodnější počítat celkovou konzistenci speciálním vzorcem a nikoli jako podíl případů, které jsou konzistentní s předpokládaným vztahem?
- Jaký je rozdíl mezi komplexním, středním a úsporným řešením?
- Jaký je rozdíl mezi hrubým a unikátním pokrytím?

Literatura

Dirk Berg-Schlosser; Gisèle De Meur. Conditions of Democracy in Interwar Europe: A Boolean Test of Major Hypotheses. *Comparative Politics*, Vol. 26, No. 3. (Apr., 1994), pp. 253-279.

CARAMANI, Daniele: *Introduction to the Comparative Method with Boolean Algebra*. Thousand Oaks, Sage Publications 2009.

COMPASSS 2013. Comparative Methods for Systematic Cross-Case Analysis. (<http://www.compass.org/>)

Cronqvist, Lasse. 2011. *Tosmana: Tool for Small-N Analysis*, Version 1.3.2.0. Trier: University of Trier. (<http://www.tosmana.net>).

DOŠEK, Jan: Kvalitativní komparativní analýza zapojení evropských členů NATO do operací v Afghánistánu. *Mezinárodní vztahy*, 47, 2012, č. 2, s 29-56.

EELLS, Ellery: *Probabilistic Causality*. Cambridge, Cambridge University Press 1991.

- FEARON, James D.: *Causes and counterfactuals in social science: Exploring an analogy between cellular automata and historical processes*. In: TETLOCK, P. – BELKIN, A. (eds.): *Counterfactual thought experiments in world politics*. Princeton, Princeton University Press 1996.
- Greckhamer, Thomas, Vilmos F. Misangyi, Heather Elms, and Rodney Lacey. "Using Qualitative Comparative Analysis in Strategic Management Research. An Examination of Combinations of Industry, Corporate, and Business-Unit Effects." *Organizational Research Methods* 11, no. 4 (2008): 695-726.
- Grendstad, Gunnar. "Causal complexity and party preference." *European Journal of Political Research* 46, no. 1 (2007): 121-149.
- Grofman, Bernard, and Carsten Q. Schneider. "An introduction to crisp set QCA, with a comparison to Binary logistic regression." *Political Research Quarterly* 62, no. 4 (2009): 662-672.
- Katz, Aaron, Matthias Vom Hau, and James Mahoney. "Explaining the great reversal in Spanish America Fuzzy-set analysis versus regression analysis." *Sociological Methods & Research* 33, no. 4 (2005): 539-573.
- Karlas, J. 2008. „Komparativní případová studie.“ S. 62–91 in P. Drulák (ed.). *Jak zkoumat politiku. Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál.
- KARLAS, Jan: *Národní parlamenty a kontrola evropských záležitostí. Komparativní analýza*. Praha, Karolinum 2011.
- KOUBA, Karel: *RIHOUX, Benoit; RAGIN, Charles C. et al. (2009). Configurational Comparative Methods. Qualitative Comparative Analysis (QCA) and Related Techniques*. London: Sage Publications. (Recenze knihy). *Acta Politologica* 2, 2010, č. 1, s. 72-74.
- KOUBA, Karel: Kvalitativní srovnávací analýza (QCA) a konfiguratívni metody v politologii. In: *Úvod do studia politiky*. Ed. NOVÁK, Miroslav. Praha, Sociologické nakladatelství 2011, s. 468–507.
- Mahoney, James. "Long-Run Development and the Legacy of Colonialism in Spanish America." *American Journal of Sociology* 109, no. 1 (2003): 50-106.
- MAHONEY, James – GOERTZ, Gary: *A Tale of Two Cultures: Contrasting Quantitative and Qualitative Research*. *Political Analysis*, 14, 2006, s. 227-249.
- Ragin, Charles. 1987. *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Los Angeles, University of California Press.
- Miethe, Terance D., Hong Lu, and Gini R. Deibert. "Cross-National Variability in Capital Punishment. Exploring the Sociopolitical Sources of Its Differential Legal Status." *International Criminal Justice Review* 15, no. 2 (2005): 115-130.
- Ragin, Charles. 2000. *Fuzzy-Set Social Science*. Chicago: University of Chicago Press.

- Ragin, Charles. 2006. „Set Relations in Social Research: Evaluating Their Consistency and Coverage.“ *Political Analysis* 14 (3): 291-310.
- Ragin, Charles. 2008. *Redesigning Social Inquiry: Fuzzy Sets and Beyond*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ragin, Charles et al. 2008. *User's Guide to Fuzzy-Set / Qualitative Comparative Analysis*. Tucson, Arizona: Department of Sociology, University of Arizona. Dostupné na: <http://www.u.arizona.edu/~cragin/fsQCA/download/fsQCAManual.pdf> (cit. 2. 4. 2013).
- Ragin, Charles C., Kriss A. Drass a Sean Davey. 2006. *Fuzzy-Set/Qualitative Comparative Analysis 2.0*. Tucson, Arizona: Department of Sociology, University of Arizona. Dostupné na: <http://www.u.arizona.edu/~cragin/fsQCA/software.shtml> (cit. 2. 4. 2013).
- Ragin, Charles C., Kriss A. Drass and Sean Davey. 2006. *Fuzzy-Set/Qualitative Comparative Analysis 2.0*. Tucson, Arizona: Department of Sociology, University of Arizona. (<http://www.u.arizona.edu/~cragin/fsQCA/citing.shtml>).
- RIHOUX, Benoit - RAGIN, Charles C. (eds.): *Configurational Comparative Methods. Qualitative Comparative Analysis (QCA) and Related Techniques*. London, Sage Publications 2009.
- ŘEHÁK, Vilém: Mediaci jako nástroj řešení konfliktů. Případ občanské války v Libérii. *Mezinárodní vztahy*, 46, 2011, č. 3, s. 30-54.
- Schensul, Jean J., Devyani Chandran, S. K. Singh, Marlene Berg, Sharad Singh, and Kamla Gupta. "The use of qualitative comparative analysis for critical event. research in alcohol and HIV in Mumbai, India." *AIDS and Behavior* 14, no. 1 (2010): 113-125.
- SCHNEIDER, Carsten – WAGEMANN, Claudius: *Qualitative Comparative Analysis und Fuzzy Sets. Ein Lehrbuch für Anwender und jene, die es werden wollen*. Opladen, Verlag Barbara Budrich 2007.
- Stockemer, Daniel. "Fuzzy Set or Fuzzy Logic? Comparing the Value of Qualitative Comparative Analysis (fsQCA) versus Regression Analysis for the Study of Women's Legislative Representation." *European Political Science* 12, no. 1 (2012): 86-101.
- Verkuilen, Jay. 2005. „Assigning Membership in a Fuzzy Set Analysis.“ *Sociological Methods & Research* 33 (4): 462-96.
- Wickham-Crowley, Timothy P. 1992. *Guerrillas and Revolution in Latin America. A Comparative Study of Insurgents and Regimes since 1956*. Princeton, Princeton University Press 1992.

8. Regresní a korelační analýza

Petr Soukup

Tato kapitola nás uvede do problematiky statistické analýzy kvantitativních dat. Zatímco v ČR je tento typ analýz v oblasti politických věd spíše okrajový, světově to neplatí, a je tedy více než žádoucí mít též znalosti o těchto technikách. V této kapitole představíme základní metody statistické analýzy kvantitativních dat: regresní a korelační analýzu. V následující kapitole se budeme zabývat statistickou analýzou kvalitativních (kategoriálních) dat. Jde o nejužívanější postupy v sociálních vědách obecně, a proto jsme se rozhodli vybrat právě tyto. Čtení kapitoly předpokládá obeznámenost se základy popisné statistiky (průměr, medián, modus, rozptyl směrodatnou odchylku a procenta).¹ Samozřejmě nemůžeme obsáhnout veškerou problematiku statistické analýzy dat ve dvou kapitolách, proto v textu doplňujeme na základní díla, kde se můžeme dozvědět více a naučit se dalším postupům.

8.1. Historie a současnost statistické analýzy

Podat stručný vývoj celé statistiky v několika řádcích je nemožné, protože její historie sahá mnoho staletí hluboko. Statistické analýze se od starověku věnoval nespočet badatelů a akademiků a nadto o jejím vývoji jsou napsány celé knihy. Proto zmíníme jen základní představitele a knihy, které se vztahují ke statistické analýze obecně a zejména pak k regresní a korelační analýze. Regresní analýza je poměrně stará a její počátky lze hledat již v renesanci například v úvahách Galilea. Rozšíření regresního přístupu se datuje zpravidla na počátek 19. století a v souvislosti s jejím zrodem se nejčastěji zmiňuje Carl Gauss, německý matematik, který roku 1809 publikoval text o metodě nejmenších čtverců pro výpočet regrese (Stigler 1981). Sám pojem regrese je připisován antropologovi Galtonovi, který zkoumal vztah mezi výškou rodičů a jejich dětí a tento vztah označil jako regrese. Konstatoval, že velcí rodiče mají zpravidla velké děti, ale o něco menší než jsou oni sami, u malých platí, že mají malé děti, ale o něco větší. Tento vztah označil jako regrese k průměru. Později se výraz regrese používal pro vztah dvou a více proměnných, zcela v souladu s významem, který budeme využívat my (Hebák – Hustopecský 1987).

Korelační přístupy jsou oproti regresním cca o sto let mladší. Za zakladatele zkoumání párové souvislosti proměnných ordinální povahy je považován psycholog Charles Spearman, který si povšiml, že výsledky jednotlivých testů inteligence spolu souvisí (jedinci s dobrým výsledkem v jednom testu mají výsledky i v jiném a vice versa). Na základě této zkušenosti Spearman odvodil korelační koeficient, který dnes nese jeho jméno. Statistici dále rozvinuli korelační metodologii, zřejmě nejvýraznější přínos měl Karl Pearson, dle kterého je pojmenován nejznámější korelační koeficient pro kardinální proměnné.

Postupem času se statistika přesunula z Evropy do USA a klíčová pracoviště jsou dnes na prestižních amerických univerzitách. Nicméně i v Evropě a konkrétně v ČR se nemáme zaž stydět. Vědecky velmi úspěšným pracovištěm je katedra matematické statistiky a pravděpodobnosti na MFF UK. Z mnoha jmen zmiňme Karla Zváru, který se soustředil právě na regresní analýzu.

Obecně platí, že všechny zde představené přístupy se běžně učí v kurzech statistiky na vysokých školách napříč obory (tj. jak v sociálních tak přírodních či technických vědách) a i

¹ Pokud tomu tak není, pak nechť čtenář nahlédne do některých základních statistických textů – např. Hendl (2012), Budíková a kol. (2010), nebo Magnello (2010).

počet učebnic k této problematice je vysoký. Pro sociální vědy je zřejmě nejvhodnější text Hendla (2012), ale číst můžeme i další učebnice, například Budíková a kol. (2010), Neubauer a kol. (2012). Pro stručné první seznámení se statistikou může posloužit i komiks Magnello (2010). Zahraniční literatura je nepřehledná a jen titulů s názvem „social science data analysis“ jsou desítky. Z mnoha titulů lze pro oblast politologie a mezinárodních vztahů doporučit titul Penningse a jeho kolehů (Pennings, Keman, Kleinnijenhuis. 1999), protože citlivě kombinuje obecné poznatky o statistické analýze dat a o komparativní případové studii s praktickými ukázkami výzkumu. Využít můžeme i obecný titul věnovaný sociálněvědnímu výzkumu (Babbie 2004). Specificky regresní analýze a korelačním přístupům jsou věnovány samostatné knihy. V ČR jsou to zejména od Hebáka a kol. (2005) a od Zváry (2008). Nutno poznamenat, že pro chápání zmíněných publikací jsou občas potřeba hlubší znalosti z vysokoškolské matematiky. Z cizojazyčné provenience lze pro začátečníky v oblasti regresní analýzy doporučit zejména texty z edice Quantitative Applications in the Social Sciences, vydávané již po desetiletí nakladatelstvím Sage. Konkrétně lze doporučit učební texty od Lewis-Becka (1980), Achena (1982) a Berryho a Feldmana (1985). Detailní seznámení s regresními přístupy lze nalézt i v klasické knize od Foxe (1997).

8.2. Výzkumný rámec statistické analýzy

8.2.1. Výzkumné cíle a otázky

Statistickou analýzu řadíme mezi vysvětlující metodologie, zároveň je pro ni typické tzv. korelační pojetí kauzality (viz rozlišení mezi korelačním a podmínkovým přístupem ke kauzalitě v kapitole Výzkum politiky a jeho epistemologické, metodologické a normativní souvislosti). Základní výzkumné otázky, které si při použití regresních a korelačních přístupů klademe, se proto týkají existence příčinného mechanismu mezi dvěma jevy a jeho síly:

- Souvisí jeden jev s druhým (například volební orientace jedince se vzděláním)?
- Jak je tato souvislost silná či slabá?

Pokročilejší výzkumné otázky se potom mohou týkat intenzity náhodné složky či míry vlivu několika faktorů na zkoumaný jev:

- Není zjištěná souvislost klamavá (nejde o artefakt v datech)?
- Neovlivňují jev ještě další faktory?
- Který faktor ovlivňuje sledovaný jev nejsilněji?

Při formulaci výzkumných otázek nesmíme zapomínat, že výzkumné otázky by měly být formulovány na základě teoretického poznání případně předchozího kvalitativního výzkumu (případových studií), který souvislosti naznačí. Cílem statistické analýzy je tyto souvislosti potvrdit či vyvrátit – někdy hovoříme o konfirmačním charakteru statistických analýz. Statistickou analýzu tedy využíváme k testování teorií, jak je popsáno v kapitole Výzkumný rámec a jeho prvky (část věnovaná způsobům práce s teorií).²

Na počátku ještě poznamenejme, že dva přístupy představované v této kapitole, tj. regresní a korelační analýza se mírně liší ve způsobu uvažování. Regresní model předpokládá jednu či více nezávislých proměnných, které ovlivňují závislou proměnnou. Pro jednu nezávislou

² Existuje ale i tzv. explorační statistická analýza, tj. taková, jejímž cílem není ověřovat hypotézy, ale naopak je generovat.

proměnnou X a závislou proměnnou Y můžeme model regresní analýzy schematicky zapsat jako:

$$X \rightarrow Y$$

Oproti tomu korelační model předpokládá oboustrannou souvislost, kdy proměnná X ovlivňuje proměnnou Y a proměnná Y ovlivňuje proměnnou X.

$$X \leftrightarrow Y$$

Dodejme, že model regresní analýzy může vyvolat dojem, že se regresní přístupy hodí pro hledání kauzálního mechanismu. To ovšem není vždy pravda (více viz text o problému kauzality v závěru této kapitoly).

Statistická analýza v základním režimu pracuje s výběrovými soubory (viz dále) a kromě potvrzení vztahů slouží ke zobecnění výsledků na populaci (například na všechny země EU), proto hovoříme o induktivním charakteru statistické analýzy (někdy se přímo užívá sousloví statistická indukce či inference).

8.2.2. Výběr případů

V této části se budeme zabývat vymezením *případů (jednotek)*, které ve statistické analýze používáme. Nejtypičtější jednotkou bývají jedinci – typicky v situaci, kdy nás zajímá jejich chování (například volební chování), a kdy o nich získáváme informace z dotazníkových šetření. Nicméně v oblasti srovnávací politologie a mezinárodních vztahů toto neplatí. Tyto disciplíny se většinou zaměřují na větší celky (ve statistice jim často říkáme agregace), například na jednotlivé země, mezinárodní organizace, neziskové organizace, konflikty (vátky) atd. Vždy musíme vymezit případy pro analýzu dle naší výzkumné otázky a dle toho získávat data (pro vymezení případu viz též kapitola Případová studie). Soubor všech existujících případů označujeme jako *základní soubor (populaci)*. Populaci máme na mysli všechny existující případy (jednotky), námi zkoumaného obecného fenoménu. Pokud zkoumáme obecný fenomén chování českého voliče, naším základním souborem (populací) jsou všichni existující voliči v ČR. Vždy mějme na paměti, že definice konkrétní populace pro náš výzkum vychází z teoretických východisek a zeměna z naší výzkumné otázky. Pokud pracujeme s vyššími celky (zeměmi apod.) pak většinou používáme všechna dostupná data (za všechny země) a dále popsané výběrové procedury nejsou potřebné. Z pohledu statistiky je poměrně jedno, zda vybíráme nebo zda pracujeme s celou populací. Jediný rozdíl spočívá v tom, že pokud máme celou populaci, nemusíme provádět statistické testování – tedy ověřovat, zda jsou zjištění o výběru platná i pro celou populaci.

Pokud je základní soubor rozsáhlý, typicky pokud pracujeme s jedinci jako případy, pak nepracujeme s celou populací, ale pouze s její částí, kterou označujeme jako *výběrový soubor (výběr)*.³ Pokud budeme například zkoumat souvislost mezi vzděláním a orientací na škále levice-pravice, můžeme si cílovou populaci vymezit jako všechny dospělé osoby v ČR. Získat ovšem informace od celé populace (všech dospělých osob v ČR) o jejich vzdělání a orientaci na škále levice-pravice není snadné (bylo by to finančně náročné). Statistici proto odvodili pravidla jak sestavovat z cílové populace výběry, tj. části populace, které jsou poté zkoumány a výsledky z výběru jsou zpětně aplikovány na populaci. Z praktických i statistických důvodů se velikosti výběrů pohybují v řádu stovek maximálně v řádu tisíců. Pokud chceme závěry

³ V sociálních vědách se někdy výběrový soubor (výběr) nepřesně označuje jako vzorek.

týkající se výběru zpětně zobecňovat na populaci, musíme při sestavování výběru dodržovat následující postupy. Na obecné úrovni rozlišujeme dva způsoby, jakými vybíráme případy pro výběrový soubor: náhodný (pravděpodobnostní) výběr a záměrný výběr.

Náhodný (pravděpodobnostní) výběr je založen na poznatcích teorie pravděpodobnosti, kterou v tomto textu pro nedostatek prostoru nerozebíráme. Nejjednodušším přístupem je tzv. prostý náhodný výběr (simple random sampling, SRS), kdy máme seznam všech jednotek v populaci (tzv. oporu výběru) a z nich vybíráme tak, aby každá jednotka měla stejnou pravděpodobnost vybrání. Například vybíráme z osudí čísla přiřazená jednotkám, nebo v moderní době necháme počítač generovat náhodná čísla. Výsledkem je výběr, který umožňuje korektní zpracování dále představenými způsoby statistické analýzy.

V praxi je výše popsán postup prostého náhodného výběru málokdy uskutečnitelný (lze jej například využít pro výběr student příslušné školy, občanů menší obce). Proto se uplatňují složitější postupy, nejčastěji vícestupňové. Vícestupňový náhodný výběr ukážeme na příkladu dospělé populace v ČR. V prvním stupni bychom náhodně vybírali obce (pokud bychom například chtěli náhodný výběr 400 osob, vybírali bychom 400x ze seznamu obcí). Seznam obcí je dostupný veřejně a tak by úloha byla snadná. Ve druhém stupni bychom ve vybraných obcích vybírali ulice (takové seznamy jsou též k dispozici), ve třetím dům v příslušné ulici a v posledním (či předposledním v případě bytového domu) osobu ve vybraném domě (pro tyto účely existují tabulky náhodných čísel). Výsledkem by byl výběr 400 osob, který bychom poté zkoumali. Poznamenejme, že dnešní výzkum probíhá často skrze technické prostředky (telefon, internet) a tak se provádí náhodné výběry například skrze generování náhodných telefonních čísel.⁴

Záměrný výběr není narozdíl od náhodného výběru založen na zákonitostech z teorie pravděpodobnosti, ale jde o pragmatický přístup k vybírání. Cílem je zpravidla získat výběr, který bude podobný náhodnému, ale s menšími náklady a snazší cestou. Provádění náhodných výběrů je totiž poměrně nákladné a proto se ve výzkumné praxi používá zejména v akademickém výzkumu, naopak výzkumy veřejného mínění se spoléhají na výběry záměrné. Nejpoužívanějším postupem při záměrném výběru je *kvótní výběr*. Opět popíšeme jeho využití na jednoduchém příkladu. Nebudeme měnit cílovou populaci (tj. dospělí v ČR). Pro vytvoření kvótního výběru potřebujeme znát strukturu populace (běžně dle vzdělání, pohlaví a věkových kategorií). Tyto informace jsou dostupné například z webu Českého statistického úřadu. Poté rozhodneme o velikosti výběrového souboru (v této otázce doporučujeme konzultovat odbornou literaturu ke statistické analýze). Dle stanovené velikosti výběru a struktury populace rozepíšeme výběr například tak, aby jeho struktura odpovídala cílové populaci. Dle tohoto rozpisu pak získáváme jednotlivé respondenty a budeme mít zajištěno, že struktura našeho výběru z hlediska vzdělání, věku a pohlaví bude odpovídat struktuře populace. I když to vypadá poměrně nevěrohodně, tento postup nese v praxi poměrně dobré výsledky. Slavná je historka o úspěchu kvótního vybírání při předvídané prezidentských voleb v USA v r. 1936 (G. H. Gallup). Neméně slavná je ovšem i historka neúspěchu předpovědi z kvótních dat z voleb v r. 1948. V každém případě platí, že zejména v Evropě jsou kvótní postupy oblíbené a hojně používané.

8.2.3. Vymezení proměnných

Ještě než se budeme věnovat detailnějšímu popisu regresní a korelační analýzy, musíme si upřesnit pojem proměnná, kterou budeme hojně využívat v této a následující kapitole.

⁴ Detailnější popis způsobu jak vybírat z populací přesahuje možnosti této kapitoly. Zájemce lze odkázat na literaturu z oblasti metodologie (např. Babbie 2010) případně složitější texty z oblasti statistiky, klasikou je Kish (1995), českou klasikou pak Čermák (1980).

Proměnná zachycuje určitou vlastnost zkoumaných případů (jednotek), přičemž může nabývat různých hodnot. Podle toho, jak proměnnou vyjadřujeme a jakých může nabývat hodnot, rozlišujeme různé typy proměnných. Pro jednoduchost odlišíme tři typy proměnných: nominální proměnné, ordinální proměnné a kardinální proměnné.

Nominální proměnnou máme na mysli takovou proměnnou, která může nabývat různých hodnot, ale tyto hodnoty nelze žádným způsobem třídit (dle velikosti) ani s nimi provádět matematické operace (sčítat, odečítat násobit, dělit). Příkladem nominální proměnné je například poloha státu podle světadílů. Každý stát (jako jednotku našeho výzkumu) můžeme zařadit do Afriky, Ameriky, Asie, Austrálie, nebo Evropy. Bez dalšího ale nelze říci, že Asie je více než Afrika atd. Z praktických důvodů většinou neužíváme označení jednotlivých hodnot (tj. Afrika, Asie), ale arbitrární číselné kódy (např. Afrika bude mít přiřazen kód „1“, Amerika „2“, atd.)⁵. Tyto kódy jsou výhodné pro počítačové zpracování dat, ale nikdy nesmíme zapomenout na jejich věcný význam a jejich umělost. Jde o pouhé kódy a nikoliv skutečné kvantitativní údaje, se kterými je možné skrze matematické operace počítat. Specifickou variantou nominální proměnné je binární (dichotomická) proměnná, která může nabývat pouze dvou hodnot. Nominální proměnné bývají též označovány jako kvalitativní či kategoriální data a metodám jejich zpracování se věnuje následující kapitola.

Ordinální proměnná se podobá nominální proměnné ovšem s tím rozdílem, že její hodnoty můžeme seřadit. Příkladem může proměnná levo-pravá politická orientace, kdy má dotazovaný ve výzkumu na výběr následující možnosti: jasná levice-mírná levice-střed- mírná pravice- jasná pravice. Opět běžně místo slovního vyjádření užíváme kódy, tj. „1“ pro jasnou levici, atd. Kódy jsou arbitrární, ale sledují pořadí hodnot. Hodnoty ordinální proměnné lze seřadit, ale nemůžeme s nimi provádět matematické operace. Nemůžeme například tvrdit, že ten, kdo zaškrtl v dotazníku hodnotu 5-jasná pravice, je o 4 pravicovější než ten kdo zaškrtl 1-jasná levice. Korektní je pouze sdělit, že jeden respondent je výrazně pravicovější než jiný.

Kardinální proměnná na rozdíl od předchozích nabývá číselných hodnot, které samy o sobě mají smysl (netřeba tedy znát jejich popis). Díky tomu s nimi můžeme provádět matematické operace, přinejmenším lze stanovovat jejich rozdíly. Příkladem může být například proměnná HDP na hlavu v příslušné zemi. Pokud má země A HDP na hlavu 4000 USD a země B 3800 USD, lze říci, že v zemi B je HDP na hlavu o 200 jednotek nižší než v zemi A. Samozřejmě lze též říci, že v zemi B je hodnota nižší případně jiná, tj. využít poznatků o ordinálních i nominálních stupnicích.

Z uvedených příkladů jasně vyplývá, že nominální proměnná je nejjednodušší a informačně nejchudší – umožňuje poměrně omezené závěry. Naopak kardinální proměnná je nejsložitější a informačně nejbohatší – umožňuje více závěrů. Ve statistice pak obecně platí pravidlo, že operace s nominálními proměnnými jsou omezené a je jich nejméně. S ordinálními proměnnými je možné provádět vše co s nominálními plus další operace navíc. Nejvíce je možné analyzovat kardinální data. Bohužel většina údajů, které v oblasti politických věd máme, dosahuje maximálně ordinálních stupnic a tak jsou naše možnosti zpracování často omezené.

Kardinální a ordinální proměnné bývají označovány jako kvantitativní data. Jde o data, která jsou vyjádřená čísla, navíc jsou většinou výsledkem kvantitativního výzkumu (viz dále, případně též v kapitole 1). Ihned ovšem upozorníme, že používání čísel automaticky neznamená měření a už vůbec ne přesná měření. Kvantitativní data mohou vykazovat chyby – při definici měřeného fenoménu, při získávání dat, při zpracování apod. Nepodléhejme proto iluzi, že vše co je kvantitativní (vyjádřené číslem) je také přesné a spolehlivé.

Zcela zde opomíjíme problematiku konstrukce různých indexů a škál z několika proměnných, které se běžně v oblasti politických věd používají, obdobně neřešíme způsob konstrukce

⁵ Nejčastější kódování začíná od jedničky a pokračuje následujícími přirozenými čísly.

otázek a dotazníku (nejčastějšího nástroje pro sběr kvantitativních dat). Čtenáře, který není seznámen s těmito otázkami kvantitativního výzkumu, odkazujeme na literaturu uvedenou v úvodní části této kapitoly.

Typologie proměnných je klíčová pro rozhodnutí o tom, kterou statistickou proceduru můžeme použít. V této kapitole si představíme regresní analýzu a korelační analýzu, které zpracovávají kardinální proměnné, ordinální proměnné či binární proměnné. V následující kapitole se soustředíme na statistické metody pro analýzu nominálních proměnných (kategoriálních dat). Dle počtu nezávislých proměnných rozlišujeme *jednoduchou regresní analýzu*, která zkoumá vztah mezi jedinou nezávislou proměnnou a jedinou závislou proměnnou, a *mnohonásobnou či vícenásobnou regresní analýzu*, která zkoumá vztah mezi více než jednou nezávislou proměnnou a jednou závislou proměnnou.

Učiňme ještě několik praktických poznámek týkajících se získávání dat. Často nemusíme sbírat data vlastním výzkumem, protože jsou již k dispozici. Mnoho kvantitativních dat, která jsou získávána národně či mezinárodně, jsou k dispozici v tzv. datových archivech. Pro potřeby politických věd je významným archivem například Inter-university Consortium for Political and Social Research (ICPSR).⁶ V ČR máme Český sociálněvědní datový archiv v rámci Sociologického ústavu AV ČR,⁷ kde lze mj. nalézt data z CVVM, volebních výzkumů a dalších zajímavých studií⁸. Pro oblast mezinárodních vztahů lze doporučit specifické databáze s kvantitativními údaji, které jsou produktem dlouhodobých výzkumných projektů jako například Manifesto Project Database⁹ nebo projekt Correlates of War (COW).¹⁰ Zejména COW má rozsáhlý obsah a díky dlouhodobé existenci je možné provádět i historická srovnání. Využít můžeme i další specializované databáze připravované neziskovými organizacemi, jako jsou Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) a jeho Military Expenditure Database,¹¹ či Freedom House a jeho Freedom in the World.¹² Obdobně lze pro statistickou analýzu využívat data získávána statistickými úřady či mezinárodními organizacemi (OSN, OECD), opět jde o veřejná data dostupná přes internet.

8.2.4. Zpracování dat a interpretace výsledků

Pro statistické zpracování kvantitativních dat lze využít nejrůznější softwarové prostředky. S ohledem na rozšířenost a jednoduchost ovládání volíme pro ukázky v této a následující kapitole MS Excel. Nicméně Excel není primárně programem pro statistické výpočty a proto se v oblasti profesionálního zpracování sociálněvědních dat (politické vědy nevyjímaje) užívá zpravidla speciální statistický software. Dva zřejmě nejrozšířenější statistické programy jsou STATA a IBM SPSS. Narozdíl od Excelu disponují tyto programy širším spektrem statistických analýz a také práce s velkými soubory dat a opakované analýzy jsou v nich výrazně jednodušší. Na rozdíl od předchozích placených software existují i produkty zdarma. Nejrozšířenější (a to i mezi statistiky v ČR) je R neboli R-project.

⁶ Databáze ICPSR jsou dostupné na stránkách <http://www.icpsr.umich.edu/icpsrweb/landing.jsp>.

⁷ Národní datový archiv je dostupný na stránce <http://archiv.soc.cas.cz/>.

⁸ Základní informace lze zpravidla získat přímo online, data jsou většinou ke stažení po jednoduché registraci, při které se uživatel zaváže data využívat pouze pro akademické účely.

⁹ Manifesto Project Database je dostupná na <https://manifestoproject.wzb.eu/>.

¹⁰ Databáze projektu Correlates of War je dostupná na <http://www.correlatesofwar.org/>.

¹¹ Databáze vojenských výdajů SIPRI je dostupná na http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database.

¹² Databáze Freedom in the World je dostupná na <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.

8.2.4.1. Jednoduchá regresní analýza

Cílem regresní analýzy je najít matematickou funkci, která co nejlépe vystihuje souvislosti mezi naměřenými hodnotami nezávislé proměnné a závislé proměnné. Regresní analýza zároveň umožňuje zhodnotit, zda tato nalezená funkce dostatečně vystihuje naměřené hodnoty proměnných dostatečně nebo zda je vztah mezi nimi náhodný. Jednoduchou regresní analýzu využíváme k testování jedné teorie. Pokud regresní analýza zjistí mezi naměřenými hodnotami proměnných dostatečně silný funkční vztah, potvrzujeme teoretickou hypotézu o kauzální vazbě mezi fenomény. Regresní analýza je primárně grafická metoda. Jejím cílem je najít křivku, která leží co nejbližše většině bodů znázorňujících hodnoty proměnných naměřené v jednotlivých případech. Jak víme ze středoškolské matematiky, každá křivka má svou *regresní rovnici*, například přímka má tento obecný tvar, kde y je naše závislá proměnná a x nezávislá proměnná:

$$y = b_1x + b_0$$

Cílem regresní analýzy je odhadnout parametry této funkce – v případě přímky (lineární regresní analýza) hledáme hodnoty konstanty b_0 regresního koeficientu b_1 . Tato křivka (funkce) je poté vyhodnocena a pokud leží dostatečně blízko naměřeným hodnotám závislé a nezávislé proměnné, můžeme prohlásit, že mezi oběma proměnnými existuje závislost.

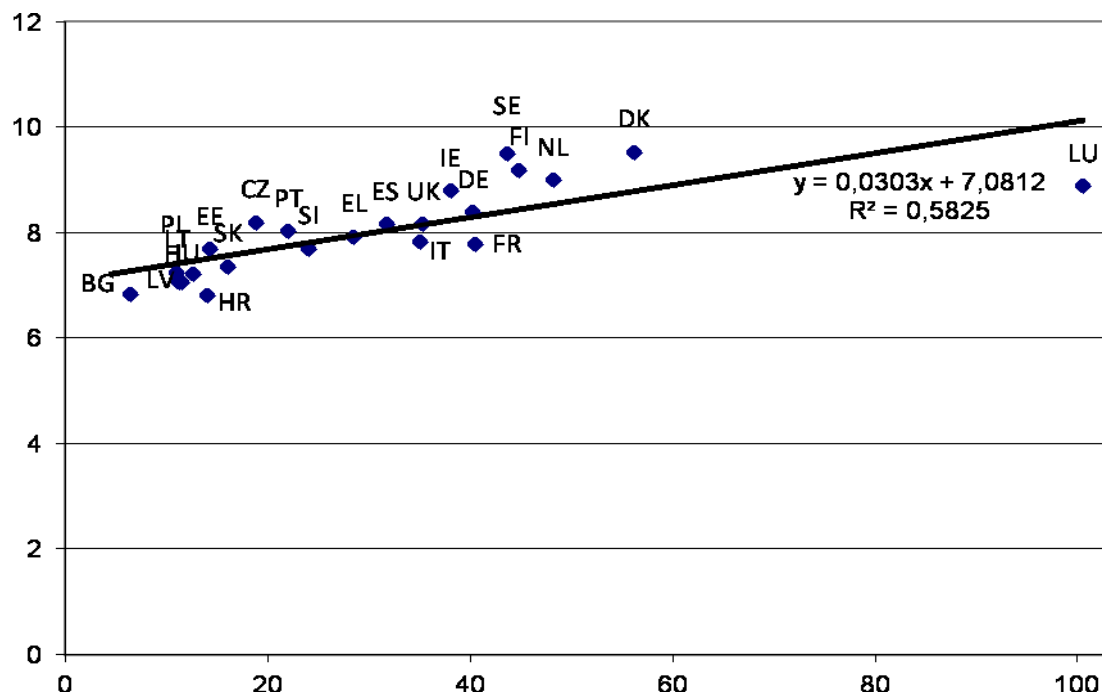
Prvním krokem při realizaci regresní a korelační analýzy zpravidla bývá grafické znázornění dat, nejčastěji ve formě bodového grafu. Graf má hned několik předností. Skrze graf dokážeme orientačně nahlédnout na souvislost mezi fenomény a posoudit její charakter. Podle umístění bodů v grafu můžeme odhadnout, jaký typ funkce budeme hledat – využít můžeme např. lineární funkci (přímka), kvadratickou funkci (parabola), obecnou polynomickou funkci, logaritmickou funkci či exponenciální. Graf nám též umožní odhalit tzv. odlehlá pozorování – jedná se o případy, které se zcela vymykají převládajícímu trendu (například některá proměnná nabývá extrémních hodnot). Graf nám může nadto ušetřit mnohá zklamání, při pohledu na graf se dá odhadnout, jestli vůbec můžeme očekávat souvislost mezi proměnnými. Je třeba upozornit, že graf ztrácí své výhody, pokud máme jednotek v našem souboru příliš mnoho. Již od stovek jednotek je graf nepřehledný. Toto lze řešit tak, že z našeho souboru děláme výběr (teď ovšem z jiných důvodů, než které byly uváděny výše) a zobrazíme jen část takto vybraných dat, která již bude graficky přehledná.

Dalším krokem je nalezení konkrétní křivky a odhad jejích parametrů (koeficientů). Abychom předešli subjektivitě, používáme pro nalezení konkrétní křivky různé odhadovací techniky, nejčastěji metodu nejmenších čtverců (ordinary least squares, OLS). Logika hledání vhodné křivky skrze OLS je snadná: ze všech možných křivek hledáme tu, pro kterou je suma čtverců svislých vzdáleností pozorování od křivky co nejmenší. Matematicky to znamená počítání derivací funkce a hledání extrému (opět viz středoškolská matematika). Naštěstí nikdo dnes nemusí derivovat, výpočet regresní analýzy za nás provede software.

Podstatu regresní analýzy ilustrujeme na následujícím grafu, kde je znázorněna souvislost mezi ekonomickou vyspělostí zemí EU a jejich úrovní demokracie. Pro účely ilustrace je ekonomická vyspělost operacionalizována pomocí HDP na hlavu v USD a úroveň demokracie pomocí tzv. indexu demokracie sestaveného organizací Economist Intelligence Unit, která je úzce spojena s časopisem Economist.¹³ Analýza se týká celé populace (všech 27 členů EU), nedělali jsme žádný výběr.

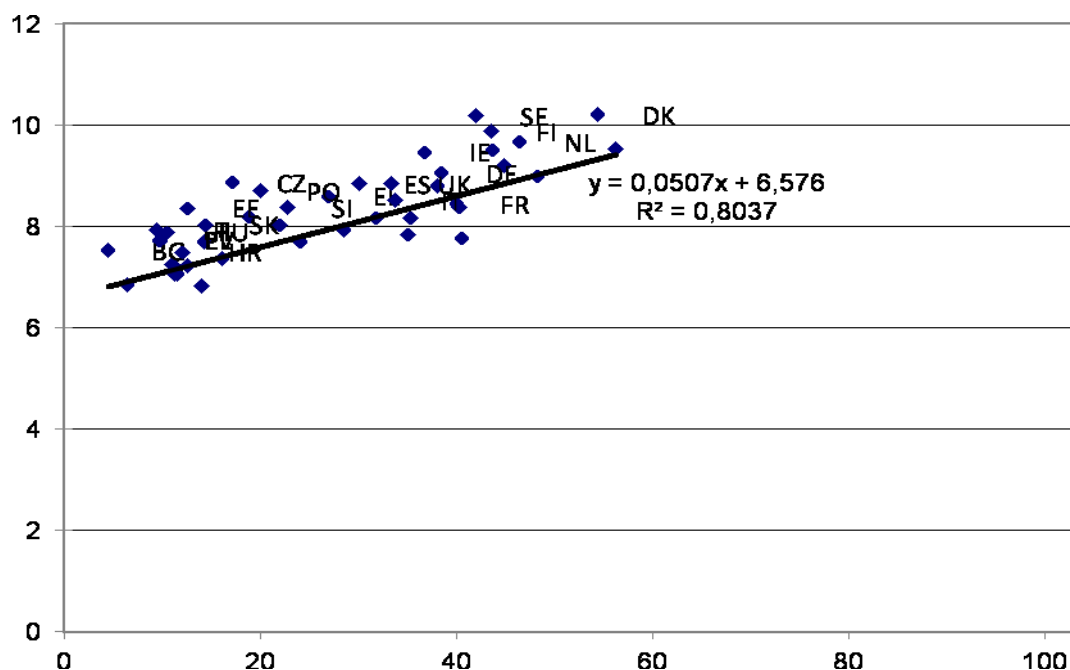
¹³ Technické návody, jak získat výstupy uvedené v této a následující kapitole vč. dat jsou ke stažení na webu autora.

Graf č. 1: Souvislost úrovně demokracie a ekonomické vyspělosti zemí EU

Z grafu č. 1 je na první pohled patrné, že základní vzorec souvislosti je tento: vyšší úroveň jedné proměnné (země je na grafu více vpravo) se odráží ve vyšší úrovni druhé proměnné (země je na grafu více nahoře). Při pohledu na uspořádání jednotek jsme se rozhodli použít lineární funkci, to znamená, že hledáme přímku, která je co nejblíže všem pozorováním. Uspořádání jednotek ale narušuje odlehlé pozorování - Lucembursko, které má nejvyšší HDP, ale index demokracie poměrně malý. Jednotky (případy), které mají charakter odlehlých pozorování, představují pro regresní i korelační analýzu problém, protože mohou někdy i značně ovlivnit výsledky. Proto můžeme (či spíše měli bychom) odlehlá pozorování vypustit z analýzy. Abychom problém demonstrovali prakticky, srovnáme grafy a výsledky regresní analýzy včetně odlehlého pozorování (viz graf č. 1) a poté bez něj (viz graf č. 2).

Graf č. 2: Souvislost úrovně demokracie a ekonomické vyspělosti zemí EU s regresní přímkou a jejími charakteristikami (bez Lucemburska)

Na první pohled je zřejmé, že nyní je regresní přímka ještě výstižnější než v předchozí analýze, všechny body leží na přímce nebo velice blízko ní. To potvrzuje i hodnota indexu determinace R^2 . V původním modelu včetně odlehlého bodu index determinace hodnotu 0,5825, nyní 0,8037 (definice indexu determinace viz níže). Regresní rovnice též změnila své parametry. Výsledná regresní rovnice má tuto podobu:

$$y = 0,0507x + 6,576$$

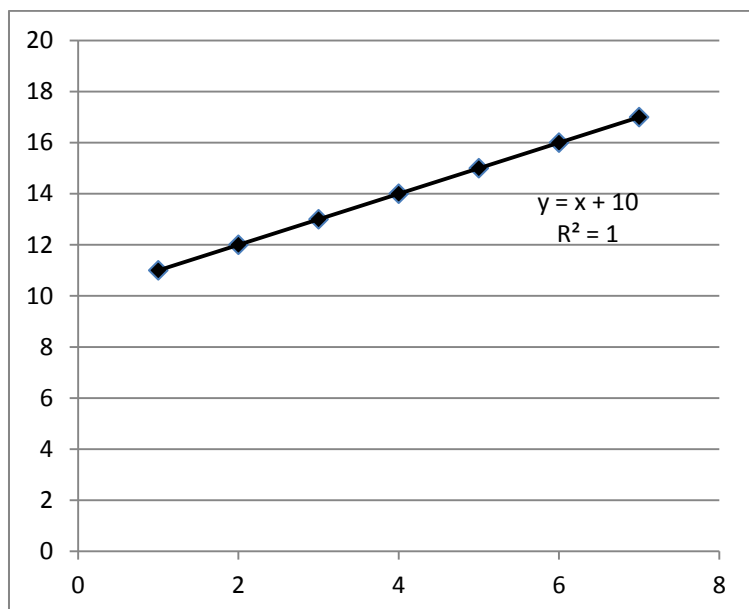
V našem případě tedy hodnota konstanty b_0 činí 6,576 a hodnota regresního koeficientu b_1 je 0,0507. Nyní se věnujme interpretaci hodnoty konstanty a regresního koeficientu. Klíčový je regresní koeficient, která udává sklon regresní přímky (někdy se mu také sklon říká). Interpretace je poměrně snadná, koeficient udává, o kolik se změní (zvýší či zmenší) hodnota proměnné na ose y, když se proměnná na ose x zvýší o jednotku. V našem případě to znamená, že když vzroste HDP na osobu o tisíc dolarů (tj. jednotka na ose x v našem grafu) index demokracie je o 0,0507 vyšší. Často tuto interpretaci upravujeme, například v našem případě by byla zajímavější formulace, že při posunu o 10 tisíc dolarů se index demokracie zvýší o 0,507 (tj. $10 \times 0,0507$). Interpretace konstanty je geometricky poměrně jednoduchá – jde o průsečík regresní přímky s osou y. Z věcného hlediska není výše konstanty důležitá – v našem případě je to úroveň indexu demokracie v zemi, kde je nulové HDP na osobu¹⁴.

Poslední charakteristika zobrazená v grafu je index determinace R^2 . Jde o charakteristiku, která měří nakolik je regresní přímka výstižná, tj. jak blízko našich bodů leží. Teoreticky nabývá hodnot mezi 0 a 1. $R^2 = 0$ znamená, že nelze nijak regresní přímkou popsat souvislost, mezi naměřenými hodnotami závislé a nezávislé proměnné neexistuje žádná souvislost a body jsou náhodně rozptýleny v grafu. $R^2 = 1$ znamená, že přímka zcela vystihuje naše data, prochází všemi body. Ukázky těchto dvou extrémů nalezneme v grafu č. 3 (perfektní souvislost) a grafu č. 4 (žádná souvislost). Technicky je R^2 korelačním koeficientem dle Pearsona (srov. část této kapitoly věnované korelační analýze) mezi skutečnou hodnotou závislé proměnné (tj. svislou vzdáleností jednotlivých bodů od osy x) a jejich odhadnutou

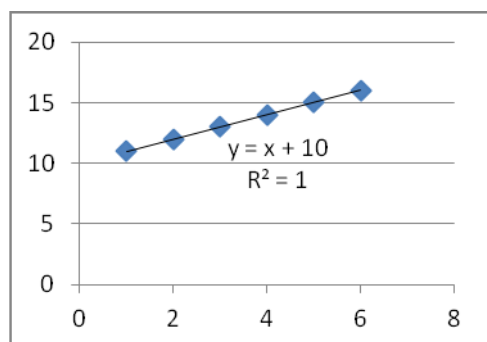
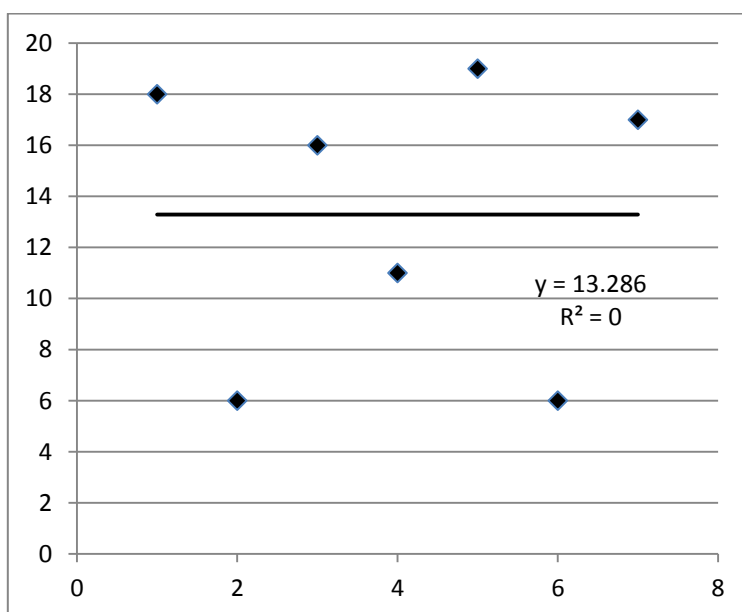
¹⁴ Zkuste si pomyslně protáhnout regresní přímku vlevo a průsečík s osou y bude mít hodnotu 8,0812, tj. hodnotu konstanty.

hodnotou (tj. svislou vzdáleností mezi regresní přímkou a osou osy x pro příslušnou úroveň nezávislé proměnné)¹⁵.

Graf č. 3: Perfektní souvislost mezi proměnnými ($R^2 = 1$)

Graf č. 4: Žádná souvislost mezi proměnnými ($R^2 = 0$)

Hodnotu R^2 zpravidla jej interpretuje po vynásobení stem v procentech. V našem případě lze hodnotu 0,8037 interpretovat tak, že hodnota indexu demokracie je z 80 % ovlivněna HDP. Pro agregovaná

fínice analogická, jen regresní přímku nahrazuje rovina či

data (tj. například data za země, regiony apod.) jsou hodnoty indexů determinace poměrně vysoké (daří se vysvětlit poměrně mnoho), naopak pro data individuální (za jedince, domácnosti apod.) bývají hodnoty poměrně nízké (opět srov. dále).

Výsledek regresní analýzy bývá často prezentován nikoliv graficky, ale v tabulce. Následující tabulka shrnuje výsledky regresní analýzy, která zkoumala souvislost mezi nezávislou proměnnou *orientace* měřící politickou orientaci jednotlivců na škále levá-pravá (hodnota 1 znamená extrémní levici, 10 extrémní pravici) a proměnnou *individualismus* měřící příklon jednotlivců k individualismu resp. etatismu (1 – stát by se měl postarat o jedince, 10 – jedinec by se měl postarat sám o sebe). Pro analýzu byla použita data ze šetření European value study z ČR z roku 1999¹⁶. Na rozdíl od předchozí ukázky, tento výzkum nebyl prováděn na celé populaci (všech občanech ČR), ale pouze na výběru z populace.

Tabulka č. 1: Výstupy z jednoduché regresní analýzy (levoprávní orientace v závislosti na orientaci na individualismus/kolektivismus)

	<i>Koeficienty</i>	<i>Chyba stř. hodnoty</i>	<i>t stat</i>	<i>Hodnota P</i>
Hranice	4,389781	0,14355	30,58019	7,5E-164
individualismus	0,251921	0,021474	11,73154	1,3E-30
R ² =0,075				

Z tabulky můžeme vyčíst několik poznatků. Existuje pozitivní souvislost mezi sledovanými fenomény, pravicovější jedinci preferují více individualismu a vice versa. Regresní přímka je pozitivně skloněná. Nicméně souvislost je poměrně slabá. R² je malé, což znamená, že regresní přímka je vzdálená od jednotlivých bodů v grafu. Podobu regresní rovnice zjistíme ze sloupce koeficienty:

$$\text{orientace} = 4,39 + 0,25 \cdot \text{individualismus}$$

Platí tedy, že s posunem o jednotku směrem k většímu individualismu (připomeňme, že je měřen na stupnici 1-10) se zvýší hodnota měřené levicovo-pravicové orientace směrem k pravici o 0,25 bodu (celá stupnice je opět pro připomenutí od 1 do 10). Tabulka č. 1 má ovšem další sloupce, které je nutno objasnit. Třetí sloupec (t-stat) a hlavně pak čtvrtý sloupec (P hodnota) nám říkají, zda výsledky regresní analýzy zpracovávající data týkající se výběru z populace (šlo o cca 1600 dospělých v ČR) jsou zobecnitelná na celou populaci (tj. cca 8 milionu osob). Nejdříve vysvětlíme tyto hodnoty obecněji a poté obecné pravidlo uplatníme na náš příklad. Ke zjišťování, zda výsledek, který objevíme v našem výběru (výběrový soubor), je zobecnitelný na celou populaci (základní soubor), používáme tzv. *statistické testy*. Tyto testy ověřují, zda souvislost mezi proměnnými, kterou jsme našli ve výběru a která je vyjádřena regresní rovnicí, existuje i v populaci nebo zda je souvislost ve výběru důsledkem náhody, která je vždy při vybírání jednotek přítomna. Testy obecně pracují s nulovou hypotézou, podle které je souvislost mezi proměnnými identifikovaná ve vzorku dílem náhody a na úrovni populace neexistuje, a s alternativní hypotézou, podle které souvislost identifikovaná ve výběru existuje i v populaci. Pomocí statistického testu (v našem

¹⁶ Jde o šetření, které je od roku 1981 realizováno v mnoha evropských zemích, ČR nevyjímaje. Veškeré informace naleznete na webu <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>.

případě se jednalo o tzv. *Studentův t-test*) spočítáme hodnotu tzv. testového kritéria (t stat, někdy též t -value), ke které nám statistický program dopočítá i výslednou *P* hodnotu.

P hodnota (*p-value*) technicky znamená pravděpodobnost, že můžeme při výběru z populace získat data, která jsou extrémnější než naše za podmínky že nulová hypotéza opravdu platí. Zjednodušeně řečeno, *P* hodnota vyjadřuje pravděpodobnost, že závislost mezi oběma proměnnými zjištěná na výběrovém souboru je způsobena jen náhodnou přítomnou v procesu vybírání našich případů. Když je tato pravděpodobnost malá (v sociálních vědách většinou pod 0,05) zamítneme nulovou hypotézu. Souvislost identifikovaná ve výběru je příliš silná na to, aby byla produktem náhody při výběru. Pokud je *P* hodnota vysoká (nad 0,05), nezamítáme nulovou hypotézu. Nelze vyloučit, že závislost mezi proměnnými v populaci neexistuje a že v našich datech je přítomna jen díky působení náhody.

V případě regresní analýzy provádíme dílčí t -testy pro každou nezávislou proměnnou zvlášť. Jejich nulová hypotéza tvrdí že přílušná(é) nezávislá proměnná(é) ovlivňuje(i) závislou proměnnou. V našem případě je *P* hodnota pro proměnnou *individualismus* $1,3 \text{ E-}30$,¹⁷ což je méně než 0,05. Vliv proměnné *individualismus* na *orientaci* je tedy prokazatelný.

Na závěr upozorníme, že *P* hodnota (poslední sloupec v tabulce č. 1) nám sděluje, zda je výsledek analýzy z našeho výběru zobecnitelný na populaci (někdy hovoříme o statistické významnosti výsledků). Naopak regresní koeficient (první sloupec tabulky č. 1) vyčísľuje míru vlivu nezávislé proměnné na závislou proměnnou (někdy hovoříme o věcné významnosti výsledků). V praxi tak mohou nastat 4 situace:

- Náš výsledek není zobecnitelný na populaci (vysoká *P* hodnota), a ani věcně není zajímavý (nízký regresní koeficient).
- Náš výsledek není zobecnitelný na populaci (vysoká *P* hodnota), ale věcně vypadá zajímavě (vysoký regresní koeficient).
- Náš výsledek je zobecnitelný na populaci (nízká *P* hodnota), ale věcně není zajímavý (nízký regresní koeficient).
- Náš výsledek je zobecnitelný na populaci (nízká *P* hodnota) a i věcně je zajímavý (vysoký regresní koeficient).

8.2.4.2. Mnohonásobná regresní analýza

Jednoduchá regresní analýza zkoumá souvislost mezi pouze dvěma proměnnými. Při testování hypotéz se častěji užívá složitějších postupů, kdy se snažíme jeden fenomén (jednu závislou proměnnou) vysvětlit za pomoci více nezávislých proměnných. Tomuto postupu říkáme mnohonásobná (či vícenásobná) regresní analýza.

Mnohonásobnou regresní analýzu nejčastěji využíváme k testování konkurenčních teorií, z nichž každá vysvětľuje zkoumaný fenomén pomocí jiných příčin. Při testování několika teorií vybíráme proměnné tak, aby byla každá z testovaných teorií reprezentována jednou nezávislou proměnnou (případně několika nezávislými proměnnými). Pomocí mnohonásobné regresní analýzy zjišťujeme, která z nezávislých proměnných silněji ovlivňuje závislou proměnnou, a tedy která z testovaných teorií dokáže lépe vysvětlit zkoumaný fenomén.

Pro případ mnohonásobné regrese nelze užít žádný jednoduchý obrázek ve formě bodového grafu. Pokud bychom chtěli znázornit naměřená data v bodovém grafu, potřebovali bychom pro každou proměnnou novou osu (rozměr v prostoru). Na grafické znázornění regresní analýzy zkoumající závislost mezi jednou závislou proměnnou a třemi nezávislými proměnnými bychom potřebovali čtyřrozměrný prostor. Nicméně princip zpracování dat u

¹⁷ Zápis čísla $1,3 \text{ E-}30$ je tzv. vědecký zápis, věcně znamená, že jde o číslo $1,3 \times 10^{-30}$, tj. číslo, které má první platnou číslici na třicátém místě za desetinnou čárkou, tj. číslo nesmírně malé.

mnohonásobné regresní analýzy je podobný jako u jednoduché regresní analýzy. Cílem mnohonásobné regresní analýzy je obecně řečeno hledání (n-1)rozměrné nadroviny v (n)rozměrném prostoru, která leží co nejbližší napozorovaných kombinací nezávislých a závislých proměnných (n značí celkový počet proměnných). Hledanou nadrovinu můžeme opět vyjádřit matematicky, přičemž můžeme využít jakoukoliv známou matematickou funkci. Obecný tvar regresní rovnice pro mnohonásobnou *lineární* regresní analýzu (tj. použili jsme lineární funkci) zkoumající vztah mezi jednou závislou a dvěma nezávislými proměnnými (tj. hledáme dvourozměrnou rovinu v třírozměrném prostoru) vypadá takto:

$$y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2$$

V této rovnici x_1 , x_2 až x_n představují jednotlivé nezávislé proměnné. Cílem mnohonásobné regresní analýzy je opět najít parametry této funkce – dílčí regresní koeficienty (b_0 , b_1 , b_2 až b_n).

Ilustrativní výsledky mnohonásobné regrese jsou znázorněny v tabulce č. 2. Opět se snažíme vysvětlit příčinu levoprávní orientace jednotlivců (proměnná *orientace*). S ohledem na omezení v našich datech a případná teoretická zdůvodnění jsme si kromě míry individualismu (proměnná *individualismus*) vybrali další tři nezávislé proměnné: věk, vzdělání (počet let strávených ve škole) a pohlaví. Pohlaví je binární (dichotomická) proměnná, která byla arbitrárně nakódována tak, že muži mají přiřazen kód 0 a ženy 1¹⁸. Podle první teoretické hypotézy závisí pravolevá orientace na míře individualismu jednotlivce, druhá hypotéza očekává, že lidé starší budou častěji levicově orientováni, podle třetí hypotézy lidé vzdělanější budou tíhnout k pravici a konečně podle čtvrté hypotézy souvisí pravolevá orientace s pohlavím. Výsledky prezentujeme pouze v tabulkové podobě:

Tabulka č. 2: Výstupy z regresní analýzy (levoprávní orientace v závislosti na orientaci na individualismus/kolektivismus, vzdělání, věku a pohlaví)

	<i>Koeficienty</i>	<i>Standardní chyba</i>	<i>t stat</i>	<i>Hodnota P</i>
Hranice	4,588385	0,324157	14,15481	4,57E-43
individualismus	0,238019	0,021423	11,11056	9,94E-28
vzdelani	0,034069	0,013184	2,584199	0,009844
vek	-0,01761	0,003152	-5,58557	2,71E-08
pohlavi	0,188444	0,108342	1,739341	0,082157

$R^2=0,0979$

Zdroj: EVS ČR 1999, n=1690

Výsledná regresní rovnice má tuto podobu:

$$\text{orientace} = 4,588 + 0,238 \cdot \text{individualismus} + 0,0340 \cdot \text{vzdelani} - 0,0176 \cdot \text{vek} + 0,188 \cdot \text{pohlavi}$$

Interpretace hodnot koeficientů v jednoduché a mnohonásobné regresní analýze je odlišná. Při jednoduché regresní analýze levoprávní orientace (viz předchozí část) nám regresní koeficient řekl, jaký je vliv individualismu na pravolevou orientaci *bez ohledu* na ostatní charakteristiky. Při mnohonásobné regresi označujeme koeficient jako *dílčí regresní koeficient*. Vyjadřuje vliv jednotlivé proměnné *při zohlednění* vlivu ostatních proměnných v analýze. V tabulce č. 2 například koeficient pro vzdělání vypovídá o vlivu vzdělání při zohlednění (očistění vlivu)

¹⁸ Kódování může být jakékoliv, ale nejvýhodnější pro interpretaci je kódování 0 a 1.

individualismu, věku a pohlaví. Tímto způsobem (odborně nazývaným *elaborace*) lze odhalit mnohé klamné souvislosti, které se mohou objevit při analýze skrze jednoduchou regresi či párovou korelaci.

Shrňme si stručně substantivní výsledky našeho ilustrativního příkladu (vynechme proměnnou individualismus-kolektivismus). U vzdělání je hodnota dílčího regresního koeficientu 0,034, což znamená, že vzdělanější lidé jsou pravicovější (s každým rokem vzdělání navíc mají hodnotu na stupnici levopráva o 0,034 vyšší). U věku je naopak koeficient záporný ($-0,01761$), což svědčí o tom, že starší lidé jsou spíše levicovější (deset let věku navíc způsobí posun směrem k levici o $0,176=10 \times 0,01761$). Zvláštní pozornost si zaslouží koeficient u proměnné pohlaví. Hodnota koeficientu je 0,188, tj. ženy jsou o 0,188 pravicověji orientovány než muži. Jak ale zjistíme, že tuto hodnotu nemůže s ohledem na velikost hodnoty P brát příliš vážně.

Po zhodnocení velikosti koeficientů se zaměříme na zobecnitelnost našich zjištění na populaci skrze dílčí t -testy. Můžeme tvrdit, že zjištěná tendence, že vzdělanější lidé jsou pravicovější, starší levicovější, ženy pravicovější platí nejenom pro výběr 1600 lidí ale i pro celou ČR? Odpověď nám poskytne opět P hodnota. Jak je vidět z výsledné tabulky, s výjimkou pohlaví, jsou vlivy všech proměnných na levoprávou orientaci prokazatelné (P je menší než 0,05).

Závěrem k praktické aplikaci mnohonásobné regresní analýzy ještě přidejme upozornění, že při použití regresní analýzy můžeme narazit na různé obtíže. Zřejmě nejčastějším problémem v sociálněvědní analýze je multikolinearita, tj. případ výrazné závislosti mezi dvěma nezávislými proměnnými. Cílem regresní analýzy je ověřování vztahu mezi závislou proměnnou na jedné straně a nezávislými proměnnými na straně druhé. Pokud má regresní analýza sloužit tomuto cíli, je nutné, aby spolu nezávislé proměnné nesouvisely vůbec, nebo jen velmi málo. Při výraznějších souvislostech (mluvíme o škodlivé multikolinearitě) nastává problém interpretace jednotlivých regresních koeficientů. Pro odhalení škodlivé multikolinearity mezi dvojicí nezávislých proměnných používáme korelační koeficient (definice je uvedena níže). Jako orientační kritérium škodlivé multikolinearity se udává hodnota korelačního koeficientu nad 0,8 (v absolutní hodnotě).

8.2.4.3. Korelační analýza

Výstupem korelační analýzy je narozdíl od regresní analýzy číslo, tzv. korelační koeficient, který vyjadřuje, zda fenomény spolu souvisí hodně či málo, případně pozitivně nebo negativně. V případě, že máme pouze dvě proměnné, hovoříme o tzv. párovém korelačním koeficientu, který spočítáme jako druhou odmocninou indexu determinace (definice viz část věnovaná regresní analýze). Pro různé úrovně měření (ordinální či kardinální) užíváme různé způsoby výpočtu korelačních koeficientů. Nejčastěji užívané jsou Pearsonův koeficient pro kardinální proměnné a Spearmanův koeficient pro ordinální proměnné.

Oba korelační koeficienty mohou nabývat hodnot mezi -1 a $+1$. Velikost v absolutní hodnotě vypovídá o těsnosti souvislosti, znaménko o tom, zda je souvislost pozitivní (+), nebo negativní (-). Platí poměrně jednoduché vazby mezi regresní a korelační analýzou:

- Když je regresní přímka blízko napozorovaných jednotek (bodů v grafu) je souvislost těsná a korelační koeficient bude velký (v absolutní hodnotě se bude blížit jedničce).
- Když je regresní přímka daleko od napozorovaných jednotek (bodů v grafu) je souvislost slabá a korelační koeficient bude malý (v absolutní hodnotě se bude blížit nule) a hovoříme o slabé souvislosti.
- Když je regresní přímka rostoucí (směřuje z levého dolního rohu do pravého horního), je korelační koeficient kladný, a hovoříme o pozitivní souvislosti.

- Když je regresní přímka klesající (směřuje z levého horního rohu do pravého dolního), je korelační koeficient záporný, a hovoříme o negativní souvislosti.

Korelační koeficient podle Pearsonova vzorce (Hendl 2012) se užívá pro kardinální proměnné. Jeho výhodou je snadná interpretace. Po umocnění na druhou a vynásobení stem udává, z kolika procent ovlivňuje jedna proměnná druhou proměnnou (srov. diskusi o koeficientu determinace R^2 v části o regresní analýze). V literatuře existují různá doporučení pro interpretaci hodnoty korelačního koeficientu, Zřejmě nejrozšířenější je doporučení Cohena (1998), podle kterého hodnota do 0,1 značí malou závislost, do 0,3 střední a od cca 0,5 velkou. Berme ovšem tato doporučení s rezervou.

Ještě se stručně seznámíme s korelačním koeficientem, který je použitelný i v případě, že naše proměnné nejsou kardinální, ale ordinální. V sociálních vědách jde o zcela běžnou situaci, proto je dobré tyto postupy znát. Korelačních koeficientů pro ordinální data je mnoho, s ohledem na omezený prostor a omezení MS Excel, se soustředíme na ukázkou nejznámějšího koeficientu, který je po jeho tvůrci označován jako Spearmanův. Technicky je výpočet koeficientu poměrně jednoduchý, stačí z původních dat (dvou proměnných) určit pořadí (to lze například v Excelu provést snadno skrze funkci RANK). Z těchto pořadí se poté spočítá klasický korelační koeficient dle Pearsona (viz výše). Obtíž vzniká při interpretaci Spearmanova koeficientu – zde nelze využít interpretace druhé mocniny ve formě indexu determinace. Jsme tedy odkázáni na empirickou zkušenost a jaká výše korelačního koeficientu znamená malou závislou či velkou závislost odvozujeme z výsledků předchozích analýz.

Pro zobecnění výsledků korelační analýzy na populaci užíváme statistický test o nulovosti korelačního koeficientu. Jeho základní (nulovou) hypotézou je tvrzení, že sledované fenomény spolu v populaci nesouvisí. Z velikosti příslušné P hodnoty (definice viz výše) můžeme udělat závěr, zda nulovou hypotézu nezamítneme (je-li P větší než 0,05), nebo zamítneme (je-li menší).¹⁹ Existuje i mnohonásobná korelační analýza. V této kapitole se jí nevěnujeme, zájemce lze odkázat na text Hebáka a kol. (2005).

8.3. Příklad aplikace regresní analýzy: členství v mezinárodních organizacích

8.3.1.1. Výzkumný cíl a výzkumné otázky

Pro ilustraci mnohonásobné regresní analýzy provedeme rozbor textu Mansfield a Pevehouse (2008). Hlavním výzkumným cílem statě bylo otestovat hypotézu, že státy v procesu demokratizace vstupují do mezinárodních organizací častěji než jejich autoritářské protějšky (Mansfield – Pevehouse 2008: 279). Pro účel analýzy rozdělili autoři organizace na ty, které se zaměřují na mezinárodní standardy (standards-based), ekonomické (economic) a politické (political). V návaznosti na toto rozdělení si autoři položili tři výzkumné otázky:

- Ovlivňuje demokratizační proces ochotu vstoupit do mezinárodních organizací nastolujících mezinárodní standardy?
- Ovlivňuje demokratizační proces ochotu vstoupit do mezinárodních ekonomických organizací?

¹⁹ Excel tento test přímo nepočítá, ale je poměrně snadný a proto je pomůcka pro výpočet testu připravena v příloženém souboru pro Excel.

- Ovlivňuje demokratizační proces ochotu vstoupit do mezinárodních politických organizací?

Autoři v teoretické části uvádějí různé teoretické modely, podle kterých může být pro demokratizující se stát v určitém okamžiku výhodné vstupovat do mezinárodních organizací, zejména pak organizací zajišťujících dodržování lidských práv a ekonomických organizací (srov. Mansfield – Pevehouse: 273-274). Podle testované hypotézy je vstup demokratizujícího se státu do mezinárodní organizace důležitý pro zajištění pokračování demokratického vývoje i pro legitimizaci vládnoucích sil.

8.3.1.2. Vymezení proměnných

Jako *závislé proměnné* zvolili autoři meziroční změny počtu mezinárodních organizací příslušného typu, jichž je stát členem. Míru demokratizace, která je podle testované hypotézy hlavním faktorem ovlivňujícím rozhodnutí o vstupu do mezinárodní organizace, autoři operacionalizovali pomocí tří binárních *nezávislých proměnných*: demokratizace (democratization), autokratizace (autocratization) a stabilní demokracie (stable democracy). Kromě těchto *nezávislých proměnných* si autoři nadefinovali ještě celkem 15 *kontrolních proměnných*. Kontrolní proměnná je zjednodušeně řečeno konkurenční nezávislá proměnná. Konkurenční v tom smyslu, že tyto kontrolní proměnné zachycují možné alternativní příčiny rozhodnutí o vstupu do mezinárodních organizací, které konkurují naší hypotéze. Začlenění kontrolních proměnných je velice důležité, protože nám umožňuje vyloučit (kontrolovat) vliv alternativních příčin zkoumaného fenoménu (závislé proměnné). Pokud bychom opominuli nějakou klíčovou charakteristiku, která ovlivňuje závislou proměnnou, závěry naší analýzy by byly klamné.

Z metodologického hlediska stojí za pozornost série šesti binárních kontrolních proměnných podle jednotlivých regionů světa. Původně chtěli autoři do své analýzy zařadit nominální proměnnou Region, která může nabývat šesti hodnot (North America, South America, Middle East, Asia, Oceania, Europe). Protože ale mnohonásobná regresní analýza neumí pracovat s nominálními proměnnými, zvolili elegantní alternativní řešení: Nominální proměnnou se šesti hodnotami (kategoriemi) nahradili šesticí binárních proměnných.

Přehled všech závislých, nezávislých a kontrolních proměnných včetně jejich operacionalizace uvádí následující tabulka č. 3. Pro úplnost dodejme, že jednotkou analýzy je stát, tudíž proměnné měří určitou vlastnost státu v daném roce:

Tabulka č. 3: Popis proměnných použitých v analýze jejich kódování

Typ proměnné	Označení proměnné	Operacionalizace a kódování proměnné	Zdroj dat
závislé proměnné	Change in economic IOs membership	Meziroční změna počtu mezinárodních organizací (příslušného typu), jichž je stát členem.	COW Project, Union of International Associations
	Change in political IOs membership		
	Change in standards IOs membership		

nezávislé proměnné	Democratization	Binární proměnná (0,1). Hodnota 1 znamená změna v demokratický režim v posledních pěti letech.	Polity IV data set
	Autocratization	Binární proměnná (0,1). Hodnota 1 znamená změna v nedemokratický režim v posledních pěti letech.	
	Stable Democracy	Binární proměnná (0,1). Hodnota 1 znamená trvání demokratického režimu v posledních pěti letech.	
kontrolní proměnné	Major Power	Binární proměnná (0, 1). Hodnota 1 znamená, že stát je velmoc.	COW Project
	Independence	Počet let, po které je stát nezávislým státem.	COW Project
	Dispute	Počet mezistátních konfliktů, do nichž je stát v příslušném roce zapojen.	MID 3.0 data
	Hegemony	Podíl HDP největšího státu v analýze (po celou dobu USA) a celkového HDP všech zemí světa	Penn World Table
	#Economic IOs	Počet mezinárodních organizací (podle jednotlivých typů organizací), jichž je stát v daném roce členem. Jde o technické proměnné, které zachycují vliv počtu organizací, jichž je stát členem, na rozhodnutí o vstupu do další organizace.	COW Project, Union of International Associations
	#Political IOs		
	#Standards IOs		
	Year	Rok jako pomocná technická proměnná, která je užita, aby byl zohledněn nárůst počtu organizací, jichž je stát členem.	
	Former Communist	Binární proměnná (0,1). Hodnota 1 znamená postkomunistickou zemi.	
	North America	Binární proměnné pro odlišení regionu, kde se země nachází.	
	South America		
	Middle East		

	Asia		
	Oceania		
	Europe		

Tabulka č. 3 zároveň zachycuje i zdroje dat pro jednotlivé proměnné. Všimněme si, že autoři nesbírají vlastní data, ale intenzivně využívají existující dlouhodobé výzkumné projekty a databáze, zejména databázi Correlates of War (Singer – Small 1994). Pro úplnost dodejme, že data byla sbírána za období 1965-2000.

8.3.1.3. Zpracování dat a interpretace výsledků

Jak jsme se již zmínili, autoři rozlišují tři typy mezinárodních organizací (mezinárodní organizace ekonomické, politické a zaměřující se na mezinárodní standardy). Ke každému typu mezinárodní organizace se váže jedna výzkumná otázka a každý typ mezinárodní organizace je operacionalizován pomocí vlastní závislé proměnné. Zde je nutno upozornit, že autoři provádějí tři samostatné analýzy pro tyto tři typy mezinárodních organizací. Technicky vzato, výzkum Mansfielda a Pevehouse představuje tři samostatné *mnohonásobné lineární regresní analýzy*. Jejich výzkum je projevem obecného doporučení analyzovat data po skupinách v případě, kdy analýza všech dat dohromady by mohla zastřít výsledky, které se budou v jednotlivých skupinách výrazně odlišovat (srov. též Simpsonův paradox v textu Hendla 2012:339-342).

Po představení výzkumných otázek a sady použitých proměnných ukažme výsledek jedné ze tří mnohonásobných regresních analýz, která se týkala závislé proměnné „Meziroční změna počtu mezinárodních *ekonomických* organizací, jichž je stát členem“. Poté ještě upozorníme na další zajímavé aspekty představené analýzy a a na její možná rozšíření.

Tabulka 4. Vlivy proměnných na změnu členství státu v ekonomických mezinárodních organizacích

proměnná:	Koeficienty	standartní chyba	t stat	Hodnota P
Democratization	0,153	0,08	1,9125	0,028
Autocratization	-0,156	0,067	- 2,32835821	0,010
Stable Democracy	0,069	0,059	1,16949153	0,121
#Economic IOs	0,018	0,007	2,57142857	0,005
#Political IOs	0,048	0,015	3,2	0,001
#Standards IOs	0,025	0,012	2,08333333	0,019
Major Power	0,18	0,106	1,69811321	0,045
Independence	0,00001	0,0006	0,01666667	0,493
Dispute	0,027	0,017	1,58823529	0,056
Hegemony	-14,393	0,466	- 30,8862661	0,000
Year	0,048	0,013	3,69230769	0,000
Former Communist	0,496	0,167	2,97005988	0,001
Constant	99,667	27,836	3,58050726	0,000

$R^2=0,05$, $N=4665$

Zdroj: Mansfield a Pevehouse (2008: 283), hodnoty t a P v posledních dvou sloupcích dopočítal autor této kapitoly z hodnot koeficientů a jejich standardních chyb

Tabulka č. 4 shrnuje výsledky pro všechny nezávislé a kontrolní proměnné, z důvodu přehlednosti tabulky není zahrnuto šest proměnných pro odlišení regionu. Z hodnot dílčích regresních koeficientů (první sloupec) vyplývá, že i při kontrole ostatních efektů (tj. hegemonie, délky nezávislosti, počtu vedených sporů, přítomnosti stabilní demokracie či naopak přechodu k nedemokratickému režimu) lze vypočítat kladný vliv demokratizačního procesu (viz kladná hodnota koeficientu u proměnné Democratization) na změnu počtu ekonomických mezinárodních organizací, jichž je stát členem. Lidštěji řečeno, na datech za posledních 35 let bylo prokázáno, že demokratizující se země mají větší tendenci vstupovat do mezinárodních ekonomických organizací, než by odpovídalo náhodě.

Výsledky analýz Mansfielda a Pevehouse pro politické mezinárodní organizace a pro ty, které jsou zaměřeny na mezinárodní standardy, zde nezobrazujeme. Pouze shrňme, že zatímco první dvě výzkumné otázky (členství v ekonomických a na standardy zaměřených mezinárodních organizacích) byly zodpovězeny kladně a analýzy potvrdily velký vliv demokratizačního procesu. Třetí výzkumná otázka nebyla zodpovězena tak jednoznačně. Analýze členství v politických mezinárodních organizacích ukázala třikrát menší regresní koeficient u nezávislé proměnné Democratization. To znamená, že demokratizující se státy jsou méně ochotné vstupovat do mezinárodních politických organizací.

Pro potvrzení výsledků analýzy, které by mohly být částečně ovlivněny subjektivním zařazením organizací výlučně do jednoho ze tří typů, provedli autoři analýzu ještě jednou a tentokrát umožnili zařazení jedné organizace do více typů (srov. Mansfield – Pevehouse 2008: 286 a následnou diskusi). I tyto výsledky potvrdily výše uvedené závěry. Autoři ještě změnili definici závislé proměnné (Mansfield – Pevehouse 2008: 287) a i po této úpravě dospěli ke stejným výsledkům.

Stručně ještě shrňme výrazné klady představené analýzy:

- Představená analýza je poměrně komplexní, obsahuje 18 nezávislých proměnných (z toho 15 kontrolních proměnných), což odpovídá reálně užívaným regresním analýzám.
- Analýza velice pěkně kombinuje data z různých databází z oblasti mezinárodních vztahů a zároveň jasně popisuje způsob operačnické analýzy jednotlivých proměnných.
- Autoři se precizně věnují rozboru výsledků a dalšími analýzami předcházejí spekulacím o možném pochybení.

Zmiňme se i o možných problémech analýzy a dalších možnostech zkoumání. Výsledné modely mají velice malé indexy determinace (do hodnoty 0,1) a podané vysvětlení je tedy pouze velmi částečné (i přes použití mnoha proměnných). Tento problém může být způsoben existencí dalších proměnných, které mají vliv na vstup do mezinárodních organizací, ale které nebyly do analýzy zahrnuty. Příčinou nízkého indexu determinace může být i špatná volba typu regresní funkce. Autoři předpokládali, lineární vliv nezávislé proměnné na proměnnou závislou. Bylo by vhodné zkusit použít i jiný než lineární regresní model, například model logistické regrese, kde by závislou proměnnou byla pravděpodobnost vstupu příslušné země do mezinárodní organizace (viz příklad aplikace regresní analýzy na konci této kapitoly). V neposlední řadě, pro potvrzení či vyvrácení výsledků by bylo vhodné analýzu rozšířit na více zemí i na delší časový úsek až do současnosti, pokud již budou k dispozici veškerá data. Z nastíněné analýzy i jejího rozboru by mělo být patrné, že vypočtením výsledků a jejich interpretací nic nekončí, ale naopak spíše začíná. Další autoři začnou výsledky zpochybňovat, přepočítávat. A jen díky těmto krokům dosáhneme zjištění, která jsou správná a spolehlivá.

8.4. Zhodnocení regresní a korelační analýzy

Závěrem dodejme několik poznámek o omezeních regresních a korelačních přístupů a také o jejich rozšířeních. Omezení zde představené korelační analýzy (koeficienty dle Pearsona a Spearmana) a lineární regresní analýzy spočívá v tom, že umožňuje modelovat jen vztahy, které lze graficky zobrazit přímkou. Proto nemusí být představené modely vhodné pro všechny situace. Souvislosti mezi proměnnými mají často jiný charakter (např. parabolický, exponenciální, logaritmický), a proto je mnohdy vhodné použít jiné křivky.

Omezení regresní a korelační analýzy (jednoduché i mnohonásobné) spočívá v charakteru zpracovatelných dat. S kardinálními proměnnými si regresní a korelační analýza poradí bez problémů. Ale pokud chceme v regresní analýze pracovat s ordinálními proměnnými, což se v politických vědách stává poměrně často, musíme používat její složitější varianty. Pokud je závislá proměnná ordinální, musíme použít tzv. ordinální regresní analýzu, pro binární závislou proměnnou binární logistickou regresi (blíže viz Řeháková 2000). Zde již s prostředím Excelu nevystačíme a musíme používat specializovaný statistický software.

Velkým tématem, které souvisí s korelačními a regresními přístupy, je problém kauzality a jejího zjišťování. Stručně připomeňme podmínky kauzality (tj. existence příčiny a následku):

- funkční vztah mezi příčinou a následkem
- neexistence dalších faktorů, které mají vliv na následek (tj. nepřítomnost klamné souvislosti)
- časová předstížnost příčiny před následkem

Funkční vztah můžeme postihnout pomocí kterékoliv ze zde představených metod: jednoduché i mnohonásobné regresní analýzy či korelační analýzy. Klamným souvislostem můžeme předejít skrze mnohonásobnou regresní analýzu (viz poslední uvedený příklad), která umožňuje zahrnout do analýzy i kontrolní proměnné. Jednoduchá regresní analýza pracuje jenom s jednou nezávislou proměnnou, tudíž neumožňuje kontrolovat vliv dalších faktorů ovlivňujících zkoumaný fenomén. Problém nastává s požadavkem předstížnosti příčiny před následkem. Data, která využíváme pro regresní či korelační analýzu, jsou většinou sbírána v jednom konkrétním okamžiku, proto časovou předstížnost nemůžeme posoudit. Proto i v případě regresní analýzy hovoříme o závislosti jedné proměnné na ostatních, ale nemůžeme tvrdit, že nezávislé proměnné jsou příčiny pro následek, který měří závislá proměnná. Příčinnost a následnost musíme vždy posoudit věcně, to za nás žádná statistická analýza neudělá. Ta pouze umí v případě, že jsme o příčinnosti přesvědčeni popsat její charakter a případně umožnit předvídat další vývoj. Samotné použití statistických nástrojů nestačí, vždy je třeba posuzovat věcnou relevanci získaných výsledků užívat i zdravý rozum.

8.5. Závěr

Cílem této kapitoly byl stručný úvod do regresních a korelačních přístupů, které se využívají v sociálněvědní datové analýze. Ukázali jsme si výzkumný rámec a konkrétní postupy jak provádět statistickou analýzu a jak interpretovat její výsledky. Při publikaci regresních či korelačních výsledků běžně zveřejňujeme hodnoty koeficientů a případně údaj o jejich zobecnitelnosti na populaci (skrze tzv. P-hodnoty). Nesmíme vždy opominout též napsat, z jakých dat vycházíme a uvést velikost použitého datového souboru. V případě, že jde o naše originální data, sluší se uvést, jaká byla cílová populace, jakým způsobem byla sbírána a v jakém období.

Kontrolní otázky

Kdy lze využít regresní a korelační přístupy?

Jaký je rozdíl mezi korelační a regresní analýzou?

Co je vhodné zveřejňovat při publikaci výsledků regresní analýzy?

Jaké jsou limity regresních a korelačních přístupů?

Zkuste si samostatně naformulovat úlohu regresní a korelační analýzy a na datech získaných z datových archivů úlohu vypočítat.

Literatura

Achen, Ch., H. 1982. Interpreting and using regression. California : Sage.

Babbie, E. 2004 The practice of social research (10th ed.) Belmont : Thomson Learning.

Berry, W.D., Feldman, S. 1985. Multiple regression in practice. California : Sage.

Budíková Marie, Králová Maria, Maroš Bohumil 2010. Průvodce základními statistickými metodami. Praha: GRADA

Čermák, V. 1980. Výběrová zjišťování. Praha: SNTL.

Fox, J. 1997. Applied regression analysis, linear models, and related methods . Thousand Oaks : Sage.

Hebák, P. a kol. 2004. Vícerozměrné statistické metody (2). Praha: Informatorium.

Hebák, P., J. Hustopecký. (1987). Vícerozměrné statistické metody. Praha: SNTL.

Hendl. 2012. Přehled statistických metod: analýza a metaanalýza dat. Portál.

Kish, L. 1995. Survey sampling. Wiley.

Lewis-Beck, M. S. 1980. Applied regression: an introduction California : Sage.

Magnello, Eileen; Van Loon, Borin. 2010. Statistika. Praha: Portál

Mansfield, E.D., J.C. Pevehouse. 2008. Democratization and the Varieties of International Organizations The Journal of Conflict Resolution, Vol. 52 (2);: 269-294

Neubauer, J., M. Sedlačík, O. Kříž. 2012. Základy statistiky. Praha: GRADA

Pennings, P. H. Keman, J. Kleinnijenhuis. 1999. Doing research in political science : an introduction to comparative methods and statistics. London : Sage.

Řeháková, B. 2000 Nebojte se logistické regrese. Sociologický časopis. 36 (4):475-492.

Singer, J. David, and Melvin Small. 1994. Correlates of War project: International and civil war data, 1816-1992. ICPSR Study 9905. Ann Arbor, MI: Inter-University Consortium for Political and Social Research.

Stigler, Stephen M. (1981): Gauss and the Invention of Least Squares. *The Annals of Statistics*, Vol. 9, No. 3, s. 465-474.

Zvára, K. 2008. Regrese. Praha: MATFYZPRESS.

9. Statistická analýza kategoriálních dat

Petr Soukup

Předchozí kapitola se věnovala regresním a korelačním metodám, tedy technikám, které se zaměřují na souvislosti proměnných kardinálního případně i ordinálního charakteru. V sociálních vědách měříme mnoho fenoménů na nominálních či ordinálních stupnicích¹. Těmto proměnným často souhrnně říkáme kategoriální proměnné. Adjektivum kategoriální znamená, že se zaměřujeme na jednotlivé kategorie, tj. hodnoty nominálních či ordinálních proměnných.

Nejčastěji používaným postupem při analýze kategoriálních proměnných jsou kontingenční tabulky. Jako doplněk si v závěru představíme korespondenční analýzu, tj. techniku, která umožňuje graficky zobrazovat výsledky analýzy nominálních proměnných. Jde o techniku, která je poměrně oblíbená jak v akademickém tak v aplikovaném výzkumu. S ohledem na různost nominálních proměnných bude popis v této kapitole strukturován následovně: Nejprve vysvětlíme postupy pro nejjednodušší typ nominální proměnné – dichotomické proměnné (proměnné, které mohou nabývat jen dvou hodnot²). Poté ukážeme obecnější postupy pro proměnné s více než dvěma kategoriemi. Při četbě této kapitoly je předpokládána znalost pojmů a koncepcí popsaných v předchozí kapitole a proto nejsou tyto znovu vykládány.

9.1. Analýza kategoriálních dat v historii a současnosti

Historie zpracování kategoriálních dat je mladší než historie zpracování kardinálních dat představená v předchozí kapitole. Základní přístupy byly odvozeny na počátku minulého století – patří mezi ně Pearsonův chi-kvadrát test či Cramerův kontingenční koeficient. Složitější postupy, které vyžadují pokročilou výpočetní techniku (korespondenční analýza a loglineární modelování) jsou mnohem mladší a jejich historie se počíná psát v sedmdesátých letech 20. století. Klíčovými jmény těchto novějších přístupů jsou zejména Leo Goodman (1978) a Jean Paul Bencerzi (1973). V Česku je literatury věnované specificky této problematice poměrně málo. Základní přístupy lze nalézt v literatuře uvedené v předchozí kapitole, zejména v Hendlovi (2012). Základní pojednání o loglineárních modelech a korespondenční analýze lze nalézt v textu kolektivu vedeného Hebákem (2005). V anglickém jazyce existují celé knihy věnované analýze kategoriálních dat. Klasikou v oboru je text Agrestiho (2002), případně Simonofa (2003). Četba těchto textů vyžaduje znalosti základních postupů vysokoškolské matematiky.

9.2. Výzkumný rámec analýzy kategoriálních dat

¹ Někdy se nesprávně možné odpovědi (hodnoty proměnné) označují jako škály. Tento výraz je však v sociálněvědní metodologii vyhrazen pro konstrukce sestávající z několika proměnných (existuje tak například škála konzervativismu). Více se o problematice škál čtenář dozví například v učebnici výzkumné metodologie od Babbieho (2004).

² Typicky proměnná charakterizující pohlaví (muž, žena), volební chování (volil, nevolil), stranickou příslušnost (straní, nestraník) a účast na občanských aktivitách (podepsal vs. nepodepsal petici).

9.2.1. Výzkumné cíle a otázky

Výzkumné cíle a výzkumné otázky pro analýzu kategoriálních dat se příliš neliší od běžného výzkumného rámce statistické analýzy popsaného v předchozí kapitole. Výzkumné otázky, které můžeme řešit skrze analýzu kategoriálních dat, mohou mít následující podobu:

- Vyskytuje se zkoumaný fenomén častěji u určité kategorie obyvatel (určité kategorie zemí)?
- Existuje souvislost mezi dvěma fenomény?

Obecně platí, že výzkumné otázky řeší asociace (vztahy) mezi dvěma či více proměnnými nominální či ordinální povahy. V případě kategorických dat nehovoříme o korelaci, jako je tomu u kardinálních dat, ale o asociaci či vztahu. S ohledem na charakter dat a za určitých podmínek (viz závěr předchozí kapitoly) můžeme zkoumat i kauzalitu mezi kategoriálními proměnnými.

Konkrétní příklad výzkumné otázky v reálném výzkumu může vypadat takto:

- Kolikrát více mužů než žen (případně obráceně) je členy politických stran?
- Jsou to častěji vysokoškoláci nebo lidé se středním vzděláním, kdo se občansky angažují?
- Které mezinárodní organizace častěji akcentují určitá témata?
- Jak se podobají či nepodobají hlasování jednotlivých států (či politických frakcí) v mezinárodních organizacích?

Uvedené výzkumné otázky budou motivovat i naše ukázkové analýzy a nejsou tedy zvoleny zcela náhodně. Obdobně jako v případě regresní analýzy platí, že analýza kategoriálních dat se zaměřuje na testování hypotéz (srov. předchozí kapitola), jde tedy konfirmační přístup. Cílem analýzy kategoriálních dat je tedy testovat hypotézy plynoucí z našich výzkumných otázek (definice hypotézy viz kapitola Výzkumný rámec a jeho prvky – část věnovaná práci s teorií). Nicméně existují i postupy explorační či popisné. Typickým představitelem exploračního přístupu je korespondenční analýza představená v závěru této kapitoly

9.2.2. Výběr případů

Případem pro analýzu kategoriálních dat může být podobně jako pro regresní analýzu jednotlivců, političtí zástupci či politické strany (typické v politologii), region, země, ale též mezinárodní organizace (typické v mezinárodních vztazích). Podobně jako u regresních a korelačních analýz platí, že buď analyzujeme celou populaci data (tj. všechny případy, které jsou k dispozici s ohledem na řešenou výzkumnou otázku), nebo provádíme výběr. Pokud má mít naše analýza robustní výsledky, je třeba zajistit dostatečný počet případů pro různé kombinace sledovaných proměnných. Doporučujeme minimálně pět případů pro každou kombinaci sledovaných proměnných, přesnější stanovení tohoto kritéria viz diskuse u chi-kvadrát testu.

Vždy samozřejmě musí platit, že pokud užijeme výběr místo dat o celém základním souboru (populaci), musí být tento výběr reprezentantem základního souboru. Jakékoli vychýlení má za následek vychýlení našich výsledků.

9.2.3. Vymezení proměnných

Kategoriální data (tj. nominální a ordinální proměnné) jsou v oblasti sociálních věd, politologii a mezinárodní vztahy nevyjímaje, poměrně běžná. Dokonce běžnější než data kardinální. V dotaznících se zcela běžně používají odpovědi na stupnici od rozhodně souhlasím, přes spíše souhlasím, spíše nesouhlasím, až po rozhodně nesouhlasím (ordinální proměnná). Obdobně k zachycení výsledků hlasování (pro, proti) nebo členství v mezinárodní organizaci (člen, nečlen) používáme kategoriální data, přesněji řečeno binární (dichotomickou) proměnnou (proměnná, která může nabývat jen dvou hodnot). Časté jsou i nominální proměnné, pomocí kterých zachycujeme stranické preference voličů či geografickou polohu států.

V analýze kategoriálních dat hledáme či ověřujeme asociaci (vztah) mezi dvěma či více kategoriálními proměnnými. Poměrně běžné je omezení pouze na několik málo proměnných (cca do 4-5) a také na počet hodnot (kategorií) jednotlivých proměnných. Reálně se používá maximálně 5 hodnot (kategorií). Proto při analýze kategoriálních dat vybíráme klíčové proměnné³ a nadto u proměnných slučujeme obdobné kategorie.

Metody představené v této kapitole (viz následující část) se týkají pouze analýzy vztahu dvou proměnných. Složitější postupy pro vztahy více proměnných nalezne čtenář v literatuře uvedené v úvodu kapitoly.

V analýze kategoriálních dat je důležité, kolika hodnot (kategorií) mohou námi sledované kategoriální proměnné nabývat. Mohou nastat dva případy. Pokud mají námi sledované proměnné málo hodnot (2-5), pak je vhodné používat analýzu kontingenčních tabulek s chi-kvadrát testy (viz první část této kapitoly). Pokud mají naše proměnné mnoho kategorií (někdy až řádově stovky), pak je vhodným postupem korespondenční analýza (viz druhá část této kapitoly).

Běžně pro analýzu používáme originální data – tedy data za jednotlivé případy. Nicméně při analýze kategoriálních dat lze s úspěchem využít i odvozená a agregovaná data v podobě tzv. kontingenční tabulky. Kontingenční tabulka neobsahuje data pro jednotlivé případy, ale údaje o počtu případů v jednotlivých kategoriích a jejich kombinacích (viz níže). Lze tedy poměrně pohodlně dělat sekundární analýzy dat, protože tyto tabulky bývají běžně otištěny v člancích či knihách.

I pro analýzu kategoriálních dat platí, že data pro analýzu můžeme získat z existujících databází (dostupných na Internetu – viz vymezení a získání dat v předchozí kapitole). Data pocházející nejčastěji z výběrových šetření ale využít lze i oficiální statistiky (národní či mezinárodní).

9.2.4. Zpracování dat a interpretace výsledků

9.2.4.1. Kontingenční tabulka

Klíčovým nástrojem analýzy kategoriálních dat je *kontingenční tabulka*. Je tedy nezbytné tento nástroj představit a ukázat si základní postupy s těmito tabulkami. Kontingenční tabulka je tabulka, která má v řádcích hodnoty jedné proměnné a ve sloupcích hodnoty druhé proměnné. Existují i tabulky pro více než dvě proměnné. Další dimenze těchto vícerozměrných kontingenčních tabulek nazýváme *vrstvy*. Práce s vícerozměrnými tabulkami je komplikovanější a přesahuje možnosti tohoto úvodního pojednání.

Jednotlivé buňky v tabulce představují *absolutní četnosti* (počet případů) či *relativní četnosti* (v procentech) výskytu jednotlivých kombinací. Příklad takové tabulky nabízí tabulka č. 1.

³ Toto provádíme též při analýze kardinálních dat, zejména s ohledem na jednodušší interpretaci.

Cílem používání kontingenčních tabulek je zmapování souvislostí proměnných, které jsou v řádku a sloupci (často je označujeme jako *řádková a sloupcová proměnná*).

Tabulka č. 1: Kontingenční tabulka popisující souvislost vysokoškolského vzdělání s účastí v prezidentských volbách⁴ (absolutní četnosti a řádková procenta)

	Absolutní četnosti			Řádková procenta		
Vzdělání	Volil	Nevolil	Celkem	Volil	Nevolil	Celkem
VŠ	120	25	145	83 %	17 %	100 %
Jiné	591	285	876	67 %	33 %	100%
Celkem	711	310	1021			

Tabulka č. 2: Kontingenční tabulka popisující souvislost vysokoškolského vzdělání s účastí v prezidentských volbách (šance a poměr šancí)

	Šance Volit		Poměr šancí volit			
VŠ (výpočet)	4,8 (=120/25)		2,3 (=4,8/2,1)			
Jiné vzdělání (výpočet)	2,1 (=591/285)					

Zdroj: CVVM, únor 2013, N= 1060

Například hodnota 120 na prvním řádku a v prvním sloupci naší tabulky znamená, že mezi oslovenými vysokoškoláky volilo 120 osob (z oslovených 1021 respondentů⁵). Pro publikaci výsledků ale častěji používáme relativní četnosti (nejčastěji v procentech). S ohledem na naši výzkumnou otázku (zda častěji volí vysokoškoláci či lidé s jiným vzděláním) bude namísto spočítat procenta řádková (viz pravá část tabulky). Základem pro výpočet řádkových procent bude vždy celkový počet vysokoškoláků nebo osob s jiným vzděláním. Součet těchto procent v příslušném řádku pak musí být vždy 100 %. Můžeme konstatovat, že vysokoškoláci volí častěji, alespoň v našem výběrovém souboru.

Kromě absolutních a relativních četností můžeme v kontingenční tabulce zaznamenávat i tzv. *šance*, případně *poměry šancí*. Šance je poměr četnosti první a druhé sloupcové kategorie pro příslušnou kategorii v řádku. Technicky se šance počítají jako podíl pravděpodobností⁶, lze je ale též počítat jako podíl četnosti výskytu určitého jevu (volil) a výskytu jevu opačného (nevolil). Šance se běžně používají pouze v případech, kdy alespoň jedna z proměnných je binární (tj. kontingenční tabulka má pouze dva sloupce). Šance může být teoreticky hodnota

⁴ Tato tabulka vznikla zjednodušením původních dat. Prvně byli z výpočtu odebráni ti, kdo neměli volební právo (35 respondentů) a dále došlo ke sloučení vzdělanostních kategorií (původní proměnná měla 9 kategorií. Poznamenejme, že slučování kategorií je v analýze kategoriálních dat poměrně obvyklé, někdy k němu vedou věcné důvody, jindy statistické (pro analýzy potřebujeme dostatečné zastoupení jednotlivých kombinací odpovědí).

⁵ Celkový počet respondentů výzkumu nalezneme v tabulce zcela vpravo dole, běžně pak v poznámce pod tabulkou.

⁶ Výklad pravděpodobností a pravidel jejich počítání přesahuje možnosti tohoto textu.

v intervalu $<0, \infty>$. Hodnoty větší než 1 značí, že převažuje výskyt sledovaného jevu nad jeho opakem (v našem případě, že je více voličů než nevoličů), význam hodnot menších než 1 je opačný (převažuje výskyt opaku sledovaného jevu). V tabulce č. 2 jsou v dolní levé části části vypočteny šance volit pro vysokoškoláky resp. pro osoby s jiným než VŠ vzděláním. Šance, že vysokoškolák volil v prvním kole prezidentských voleb je tedy 4,8:1, v případě osob s jiným vzděláním je šance 2,1:1. Prostým srovnáním tedy můžeme dojít k závěru, že vysokoškoláci byli v prezidentské volbě (jejím prvním kole) aktivnější, než osoby s jiným stupněm vzdělání.

Šance jako poměrové charakteristiky bývá zvykem ještě dávat do poměru. Vznikne tzv. *poměr šancí*, který nabývá teoreticky hodnot z intervalu $<0, \infty>$. Hodnoty okolo 1 znamenají, že šance v obou sledovaných skupinách (v našem případě vysokoškoláci a lidé s jiným vzděláním) jsou obdobné. Hodnoty nad 1 značí vyšší šance v první skupině (v našem případě mezi vysokoškoláky) a analogicky (jen opačně) je to pro hodnoty poměrů šancí menších než 1⁷. Opět platí, že čím dále je poměr šance od jednotky, tím jsou rozdíly mezi šancemi v obou sledovaných skupinách výraznější. V našem případě má hodnotu 2,3 a vypovídá o tom, že šance vysokoškoláků volit (vs. nevolit⁸) je 2,3x vyšší než u osob, které vysokoškolské vzdělání nemají.⁹

Poměr šancí lze vyjádřit i jinak. Pokud je poměr šancí okolo 1, pak proměnné v řádku a sloupci spolu nesouvisí (tj. volební chování není ovlivněno vzděláním), pokud je naopak poměr šancí od jednotky odlišný, pak proměnné spolu souvisí (tj. volební chování je ovlivněno vzděláním). Preciznější zjištění souvislosti proměnných nabídne dále popsáný chi-kvadrát test.

9.2.4.2. Chi-kvadrát test a kontingenční koeficient

Nejčastějším postupem pro prokázání souvislosti v kontingenčních tabulkách je chi-kvadrát (χ^2) test o nezávislosti. Logika výpočtu tohoto testu je následující. Nejdříve si sestavíme kontingenční tabulku z našich dat (tzv. *napozorované četnosti*). Potom zkonstruujeme druhou kontingenční tabulku, která odpovídá situaci, kdy spolu proměnné vůbec nesouvisí. Tato druhá kontingenční tabulka má stejné součty řádků sloupců (okraje kontingenční tabulky), ale četnosti uvnitř tabulky (tzv. *očekávané četnosti*) spočteme tak, že vždy pronásobíme součet příslušného řádku se součtem příslušného sloupce a podělíme celkovým počtem jednotek v kontingenční tabulce. Například očekávaná četnost vysokoškoláků, kteří volí by se v našem případě vypočetla jako $(145 \cdot 711) / 1021$. Chi-kvadrát test o nezávislosti porovnává napozorované a očekávané četnosti ve všech polích kontingenční tabulky. Jeho výsledkem je hodnota testového kritéria, které má přibližně chi-kvadrát rozdělení, a ze kterého nám náš statistický program (stačí MS Excel) vypočítá P hodnotu (srovnej se statistickými testy v regresní analýze).

Většinou díky software pouze zadáme napozorované a očekávané četnosti a software sám vypočte P-hodnoty,¹⁰ s jejichž pomocí určíme výsledek statistického testu. Opět platí pravidlo, že hodnota P menší než 0,05 značí prokázání souvislosti (tj. zamítnutí hypotézy o

⁷ Doplňme, že pro snazší interpretaci se doporučuje v případech, kdy je poměr šancí menší než 1 spočítat jeho převrácenou hodnotu a obrátit pro interpretaci buď sledované skupiny, nebo výskyt jevu s jeho opakem.

⁸ Při využívání šancí je vždy implicitně přítomno srovnání s opačnou kategorií (viz výklad výše).

⁹ Samozřejmě, že výsledek by bylo možné prezentovat i ve formě řádkových procent, pak bychom konstatovali, že v prvním kole prezidentské volby volilo 83 % vysokoškoláků a 67 % osob, které mají jiné než VŠ vzdělání.

¹⁰ P hodnota v případě chi-testu označuje pravděpodobnost, že naměřená souvislost je produktem náhody a ve skutečnosti (tj. v populaci) spolu proměnné nesouvisí, byť naše výběrová data naznačují opak.

nezávislosti proměnných). U vyšších hodnot P pak uzavřeme konstatováním, že se nám nepodařilo souvislost prokázat.

P hodnota je v naší ukázce 0,00021.¹¹ Můžeme konstatovat, že jsme opravdu prokázali, že volební účast závisí na vzdělání, konkrétně navíc víme (z poměru šancí resp. kontingenční tabulky), že vysokoškoláci volí častěji. Zjednodušeně řečeno P hodnota je pravděpodobnost, že i pokud by proměnné spolu nesouvisely, my jsme získali výběrová data, která naopak svědčí o jejich souvislosti (díky náhodě, která je při vybírání přítomna). Statistici doporučují, abychom při malé pravděpodobnosti (běžně do 0,05) hypotézu o nezávislosti zamítli. Poznamenejme, že různé vědní obory si toto doporučení statistiků upravily. Lékařské vědy jsou při vyhodnocování výsledků striktnější a jako průkazné vnímají výsledky s P-hodnotami pod 0,01 či 0,001. Naopak v sociálních vědách se občas připouští i hranice 0,1 (tj. 10 % chyby při vyhodnocení testu).

Z hodnoty chi-kvadrát testu je ještě odvozeno několik *kontingenčních koeficientů*, tj. měr souvislosti mezi proměnnými. Kontingenční koeficient využíváme pro vyhodnocení souvislosti proměnných v situaci, kdy pracujeme s rozsáhlejšími kontingenčními tabulkami, u kterých nemůžeme použít šance a jejich poměr.¹² Kontingenční koeficienty jsou obdobou korelačních koeficientů z předchozí kapitoly pro ordinální data. Kontingenční koeficienty mají hodnoty v intervalu $<0,1>$. Nemohou nabývat záporných hodnot, jednoduše proto, že u nominálních proměnných nemá smysl rozlišovat mezi pozitivní či negativní souvislostí. Platí obdobné pravidlo jako u korelací, tj. čím vyšší je koeficient (*ceteris paribus*), tím vyšší je souvislost proměnných.¹³ Nejznámějším kontingenčním koeficientem je Cramerův koeficient, nesoucí jméno po svém autorovi (většinou označován „V“, případně „C_v“). Excel bohužel přímo žádné kontingenční koeficienty nepočítá, ale lze využít poměrně jednoduché odvození hodnoty koeficientu z hodnoty P chi-kvadrát testu¹⁴. Cramerův koeficient se vypočte jako odmocnina z podílu hodnoty testového kritéria chi-kvadrát a součinu počtu pozorování a počtu řádků nebo sloupců (větším údajem) zmenšeným o jednotku (srov. např. Hendl 2012: 323). V naší ukázce je hodnota Cramerova kontingenčního koeficientu 0,12¹⁵. To není nijak vysoká hodnota (připomeňme, že maximálně může nabýt hodnoty 1), ale jistá souvislost tu je.

9.2.4.3. Adjustovaná residua a znaménkové schéma

Adjustovaná residua a znaménková schémata nám poskytují odpověď na otázku, které kombinace jsou v kontingenční tabulce častější a které naopak méně časté. Tuto otázku si klademe v okamžiku, kdy nám chi-kvadrát test a kontingenční koeficient potvrdily souvislost mezi proměnnými. Adjustovaná residua a znaménková schémata používáme pro analýzu rozměrnějších kontingenčních tabulek (větší než 2x2).

Residua jsou rozdíly mezi napozorovanými a očekávanými četnostmi (srov. výše u chi-kvadrát testu). Pokud je podělíme jejich směrodatnou odchylkou, získáme adjustovaná

¹¹ Detailní návod nalezne čtenář v samostatném souboru, kde jsou všechny výpočty z této kapitoly provedeny a náležitě okomentovány.

¹² Šance a a poměry šancí lze použít pouze u kontingenčních tabulek typu 2x2.

¹³ Poučku bychom s úspěchem použili, pokud bychom počítali souvislost například v různých regionech, různých letech a srovnávali hodnoty koeficientů. S ohledem na to, zda používáme data vhodná pro zkoumání kauzality či nikoli, vypovídá koeficient o kauzalitě nebo jen o prosté souvislosti.

¹⁴ Čtenář jej nalezne v ukázkovém souboru, který tvoří přílohu této kapitoly. Je pouze nutné zadat P-hodnotu, specifikovat kolik řádků a sloupců má kontingenční tabulka a kolik respondentů odpovídalo na naše dvě otázky, z nichž tvoříme kontingenční tabulku.

¹⁵ Používáme zpravidla zápis C_v=0,12.

rezidua. Tyto hodnoty mají tu příjemnou vlastnost, že zhruba kopírují normální rozdělení¹⁶ a lze je tedy díky znalostem tohoto rozdělení (opět klíčové hodnoty nalezneme ve statistických tabulkách nebo software, případně si je studující i vyučující statistiky pamatují) snadno vyhodnotit. Konkrétně platí, že adjustovaná rezidua s hodnotami mimo interval $<-1,96; 1,96>$ značí vychýlení od stavu nezávislosti (tj. velice časté či málo časté zastoupení příslušné kombinace v kontingenční tabulce), hodnoty ve zmíněném intervalu o žádné výchylyce nesvědčí¹⁷.

Použití adjustovaných reziduí a na ně navazujícího znaménkového schématu demonstrujeme na našem příkladu vztahu mezi vzděláním a občanskou angažovaností. Výsledek chi-kvadrát testu byl $P=2,06 \times 10^{-9}$ a $C_v=0,2$ ¹⁸. Proměnné tedy spolu souvisí a nás zajímá, zda jsou to lidé se základním či středním nebo vysokoškolským vzděláním, kdo se angažuje častěji apod. Rozdíly v míře angažovanosti mohou být patrné prostým pohledem do tabulky s řádkovými či sloupcovými procenty (viz výše). Řádková a sloupcová procenta ale mohou být zavádějící - pamatujme na to, že naše data jsou výběrem z populace a je tedy přítomná výběrová chyba, tj. naše výsledky mohou být jen díky procesu vybírání respondentů více či méně zkreslené).

Tabulka č. 3: Adjustovaná rezidua (souvislost návštěvy veřejného shromáždění se vzděláním)¹⁹

		Vzdělání			
		(neúplné) základní	střední bez maturity a vyučení	střední s maturitou	VOŠ, Bakalářské a VŠ
Návštěva veřejného shromáždění	ANO	-3,4	-3,4	2,4	5,1
	NE	3,4	3,4	-2,4	-5,1

Zdroj: CVVM, únor 2013, N= 1050²⁰

Tuto tabulku s adjustovanými rezidui můžeme snadno zjednodušit do podoby znaménkového schématu. Znaménkové schéma je de facto kontingenční tabulka, ve které hodnoty adjustovaných reziduí nahradíme znaménky resp. symboly (v nejjednodušším případě -, +, 0) dle těchto pravidel:

Pokud je hodnota adjustovaného rezidua menší než - 1,96 nahradíme ji znaménkem “-”.

Pokud je hodnota adjustovaného rezidua větší než 1,96 nahradíme ji znaménkem “+”.

V ostatních případech použijeme symbolu “0”.

Tabulka č. 4: Znaménkové schéma (souvislost návštěvy veřejného shromáždění se vzděláním)

¹⁶ Jde o nejčastěji užívané teoretické rozdělení ve statistice, značené zpravidla písmenem N, základní standardizované rozdělení má velice dobře známé vlastnosti, z nichž ta nejběžněji užívaná je skutečnost, že 95 % všech hodnot leží v intervalu $<-1,96; 1,96>$.

¹⁷ Interval plyne z vlastností standardizovaného normálního rozdělení popsaného v předchozí poznámce.

¹⁸ Data i příslušné výpočty nalezne čtenář v příloženém souboru v Excelu.

¹⁹ Technický výpočet není zcela snadný, čtenáře opět odkazujeme na vzorový výpočet v Excelu, kde je vše obsaženo ve vzorcích i doprovodném komentáři.

²⁰ Tato tabulka opět vznikla zjednodušením původních dat. Prvně byli z výpočtu odebráni ti, kdo uvedli, že neví, zda se obdobné akce účastnili, případně neodpověděli, a dále došlo ke sloučení vzdělanostních kategorií (původní proměnná měla 9 kategorií).

		Vzdělání			
		(neúplné) základní	střední bez maturity a vyučení	střední s maturitou	VOŠ, Bakalářské a VŠ
Návštěva veřejného shromáždění	ANO	-	-	+	+
	NE	+	+	-	-

Zdroj: CVVM, únor 2013, N= 1050²¹

Tabulku obsahující znaménkové schéma interpretujeme následovně. Znaménko plus znamená, že výskyt dané kombinace (například kombinace střední vzdělání s maturitou a účast na veřejném setkání) je častější než by odpovídalo stavu, kdyby spolu řádková a sloupcová proměnná nesouvisela. Výskyt dané kombinace je tedy statisticky významný na 5 % hladině, technicky jde o aplikaci testů s P-hodnotou na jednotlivá pole tabulky. Obdobně znaménko mínus znamená, že výskyt dané kombinace je méně častý. Viz například kombinace základní vzdělání a účast na veřejném setkání. Nula (v našem schématu se žádná neobjevuje) znamená, že v dané kombinaci je zhruba tolik případů, kolik by odpovídalo stavu nezávislosti proměnných.

Schéma interpretujeme relativně – tj. porovnáváme řádkové či sloupcové kategorie mezi sebou a jednotlivé kombinace též. V našem případě můžeme tedy provést poměrně jednoduchou interpretaci: Osoby vzdělanější (minimálně s maturitním vzděláním) se účastní veřejných setkání častěji než osoby s nižším vzděláním. Nyní máme tento závěr, který jsme bychom vytušili z náhledu do tabulky řádkovými procenty, opřený o statistickou analýzu a můžeme konstatovat, že tyto vztahy budou (s velkou pravděpodobností) platit v celé dospělé populaci ČR. Dodejme, že existují i další statistické testy, které by ještě porovnály proporce aktivních mezi maturanty a vysokoškoláky atd., nicméně ty již přesahují možnosti tohoto úvodního textu a jejich implementace v Excelu není zcela snadná. Běžně jsou dostupné ve specializovaném statistickém software (srov. dále).

9.2.4.4. Korespondenční analýza

Poměrně často se setkáváme s kontingenčními tabulkami, které jsou velice rozměrné, přesněji řečeno počet hodnot (kategorií) jednotlivých proměnných je velký (minimálně 6 pro obě proměnné). Pro tyto tabulky je využití dříve uvedených postupů poměrně obtížné a zpravidla nelze získat jednoduchý vhled do struktury závislostí mezi proměnnými resp. jejich kategoriemi. V těchto situacích nachází své uplatnění korespondenční analýza (correspondence analysis, často označovaná zkratkou CA). Autorem techniky je již zmíněný Benzécri (1973), první aplikaci realizoval Greenacre (1984). Pro čtenáře začínajícího s touto technikou lze doporučit text Clausena (1998) a v češtině přílušnou kapitolu z dílny autorského kolektivu vedeného Hebákem (2005).

Jde o poměrně složitou statistickou techniku, která umožňuje zobrazit kontingenční tabulku v obrázku, nejčastěji dvourozměrném, ve formě jakési mapy. Přirovnání k mapě je zřejmě nejvhodnější, protože obdobně jako v mapách zjišťujeme vzdálenosti jednotlivých míst, v grafu z korespondenční analýzy sledujeme vzdálenosti mezi kategoriemi řádkové a

²¹ Tato tabulka opět vznikla zjednodušením původních dat. Prvně byli z výpočtu odebráni ti, kdo uvedli, že neví, zda se obdobné akce účastnili, případně neodpověděli, a dále došlo ke sloučení vzdělanostních kategorií (původní proměnná měla 9 kategorií).

sloupcové proměnné (viz dále). Statisticky jde o poměrně složitou techniku založenou na poznatcích vektorové algebry, pro jejíž výpočet musíme použít specializovaný statistický software (např. SAS, Stata, Statistica, SPSS a R). Z tohoto důvodu se nebudeme detailně věnovat způsobu výpočtu a čtenáře odkážeme na literaturu, kde se může dozvědět více o možnostech této techniky (Clausen 1998; Hebák 2005).

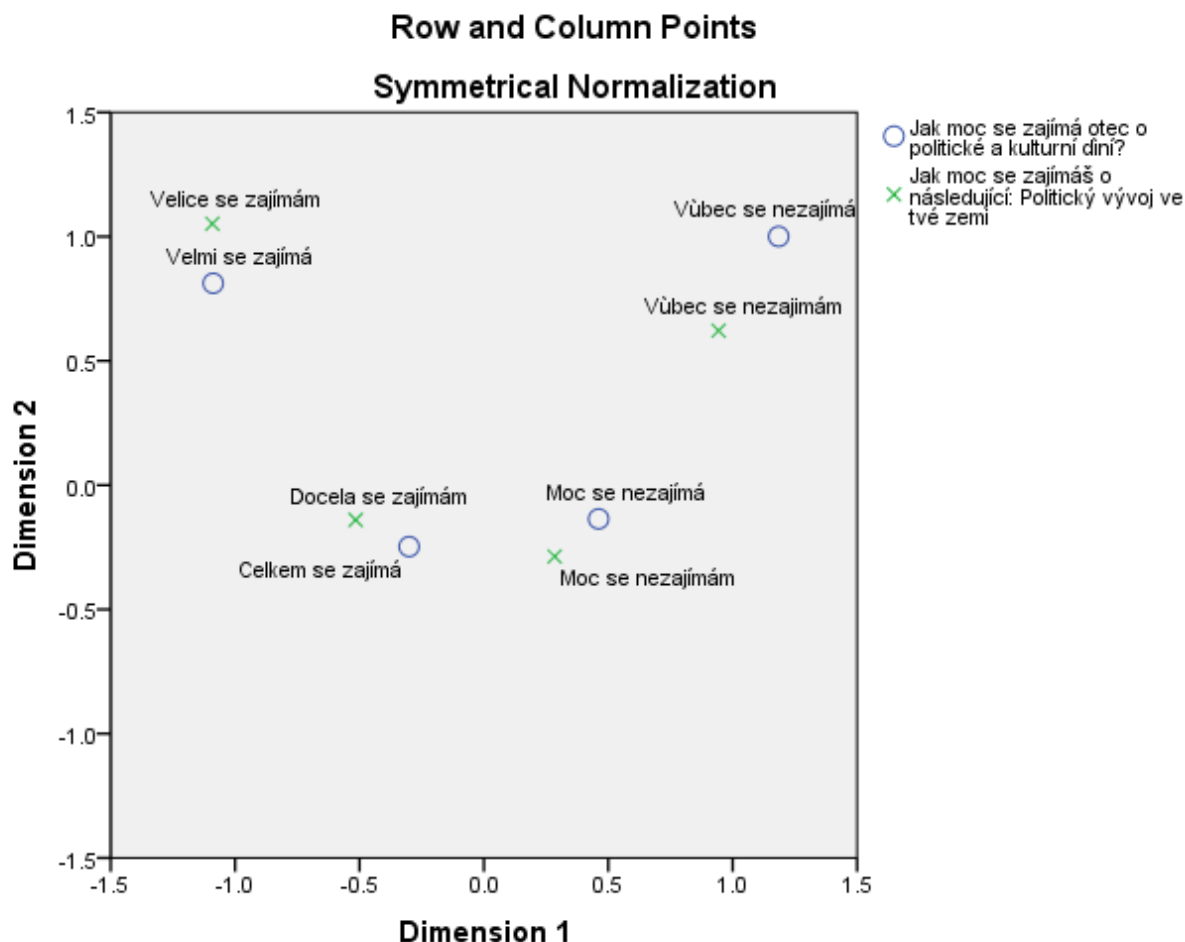
Jaká je obecná logika výpočtu korespondenční analýzy? Základem je podobně jako v předchozích analýzách kontingenční tabulka. Z ní se počítají řádkové a sloupcové profily (obdoby řádkových a sloupcových procent) a stanovuje se vzdálenost jednotlivých řádkových profilů od průměrného řádkového profilu a analogicky u sloupců. Tyto vzdálenosti lze vynášet do obrázků. Protože zobrazení v mnohorozměrných grafech není příliš přehledné a praktické, ustálila se praxe zobrazovat výsledky v dvourozměrném grafu (výše zmíněné mapy). Do této mapy vyneseme výše zmíněné řádkové a sloupcové profily. Vzdálenosti mezi řádkovými a sloupcovými profily vystihují, jak často se příslušné řádkové a sloupcové kategorie vyskytují společně, tj. jejich korespondenci (odtud název techniky).

Dlužno poznamenat, že osy výsledné dvourozměrné mapy zpravidla nemají jednoduchou interpretaci, protože jsou zjednodušením původního mnohorozměrného prostoru (jeho dimenze je o jednu menší než je minimum z počtu řádků nebo sloupců).

Výsledek korespondenční analýzy můžeme ilustrovat na velice jednoduchém příkladu vztahu mezi zájmem o politiku u 14-letých a jejich otců. Čtrnáctiletí žáci měli ve výzkumu ICCS 2009 uvést, jaký mají zájem oni a jejich otcové o o politické a kulturní dění (velice se zajímá, docela se zajímá, moc se nezajímá, resp. vůbec se nezajímá)²².

Graf č. 1: Korespondenční mapa pro zájem dítěte a otce o politické a kulturní dění

²² Kontingenční tabulku opět nalezne čtenář v příloženém souboru v Excelu.

Zdroj: ICCS 2009, N= 4529

Čtení mapy v grafu č. 1 je poměrně jednoduché. Blízký výskyt řádkové kategorie (křížek) a sloupcové kategorie (kroužek) v naší mapě znamená častý výskyt příslušné kombinace. V našem případě tedy platí, že pokud se o politické a kulturní dění velmi zajímá otec (kroužek vlevo nahoře), pak se velice o tyto věci zajímá i dítě. Analogicky bychom mohli číst závěry pro další zobrazené kategorie odpovědí. Například z velké vzdálenosti mezi odpověďmi velice se zajímám a otec se vůbec nezajímá, lze usoudit, že rodin, kde se otec o politiku vůbec nezajímá a dítě naopak velmi, bude velice málo. Z naší mapy je tedy patrné, že děti se zajímají o politická a kulturní témata v zásadě stejně jako jejich rodiče.

9.3. Příklad aplikace korespondenční analýzy: Hlasování v Evropském parlamentu

V následující části představíme jednu z aplikací korespondenční analýzy z oblasti mezinárodních vztahů od Kreppelové a Tsebelise (1999). Cílem autorů tohoto článku bylo zkoumat hlasování v Evropském parlamentu v letech 1989-1994. Výzkumné otázky byly následující:

- Formují se koalice v EP na základě národní příslušnosti nebo na základě ideologických skupin?
- Jsou koalice založeny na rozdílech mezi zeměmi nebo jsou orientovány dle levo-pravé orientace, nebo existují zcela jiné linie štěpení (např. extrémisté vs. umírnění)?

- Závise tvorba koalic na projednávaných tématech (životní prostředí, sociální otázky, ekonomické, atd.)?

Empirická analýza pokrývala hlasování v Evropském parlamentu během třetího legislativního období (1989-1994). S ohledem na množství hlasování v pěti zkoumaných letech se autoři rozhodli, že nebudou analyzovat celý základní soubor (všechna hlasování), ale pouze náhodný výběr stovky hlasování (viz část vymezení případů v předchozí kapitole). Pro zajištění reprezentativity výběru hlasování autoři navíc ověřovali, zda vlastnosti výběru odpovídají vlastnostem populace (všechna hlasování) z hlediska:

- podílu hlasování v prvním či druhém kole,
- podílu schválených návrhů
- podíl hlasování o novém předpisu (oproti pouhé novelizaci).

U každého hlasování autoři zjišťovali několik charakteristik (nominálních proměnných): výsledek hlasování (pro/proti/zdržel se), ideologická skupina (10 politických frakcí v tehdejší EP), národní příslušnost (12 členských států) a téma (6 výborů EP, které legislativu projednávaly). Vznikla tak kontingenční tabulka se 300 sloupci (100 hlasování x 3 možné výsledky hlasování) a 71 řádky (zástupci jednotlivých frakcí z 12 zemí zastoupených tehdy v EP). Ukázku vstupních dat pro analýzu nabízí tabulka č. 4 (pro tři frakce a tři hlasování).

Tabulka č. 4: Ukázka vstupních dat korespondenční analýzy (hlasování v EP)

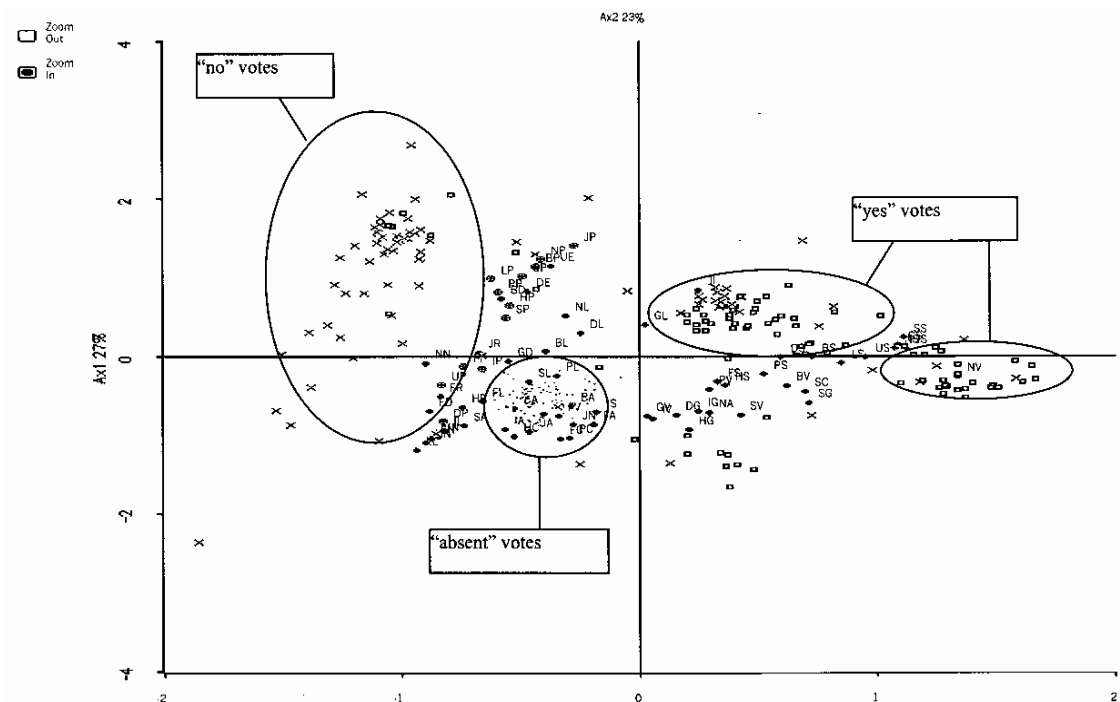
	<i>YI</i>	<i>NI</i>	<i>BI</i>	<i>Y3I</i>	<i>N3I</i>	<i>B3I</i>	<i>Y69</i>	<i>N69</i>	<i>B69</i>
GS	0	27	4	25	1	6	26	0	5
IV	1	12	8	5	0	8	4	0	3
SP	9	0	8	11	0	6	0	13	4

Vysvětlivky: GS = německá delegace (G) v rámci evropských socialistů (S); IV = italská delegace (I) v rámci frakce zelených (V); SP = španělská delegace (S) v rámci evropských lidovců (P); Y = hlasoval pro; N = hlasoval proti; B = zdržel se; čísla za písmeny znamenají pořadové číslo hlasování v EP.

Zdroj: Kreppel, Tsebelius, 1999: 945

V grafu č. 2 je výsledná mapa z korespondenční analýzy, která odpovídá na první výše uvedenou výzkumnou otázku, zda se koalice v EP formují na základě národní příslušnosti nebo na základě ideologických skupin.

Graf č. 2: Korespondenční mapa pro jednotlivá hlasování v EP podle národní příslušnosti a politické afiliace

Vysvětlivky: První písmeno = stát (B = Belgie, D = Dánsko, F = Francie, G = Německo, H = Řecko, I = Itálie, J = Irsko, L = Lucembursko, N = Nizozemsko, P = Portugalsko, S = Španělsko, U = Spojené království. Druhé písmeno = politická skupina (A = Rainbow Group/Technical Group of Independent Members, C = Communist Group/Left Unity, E = European Democrats, G = United European Left, L = Liberal and Democratic Group, N = Nonattached, P = People's Party of Europe/Christian Democrats, R = European Democratic Alliance, S = Socialist Group, V = Green Group). Křížek = hlasování "pro", čtverec = hlasování "pro", tečka = zdržel se.

Zdroj: Kreppel – Tsebelius (1999: 95)

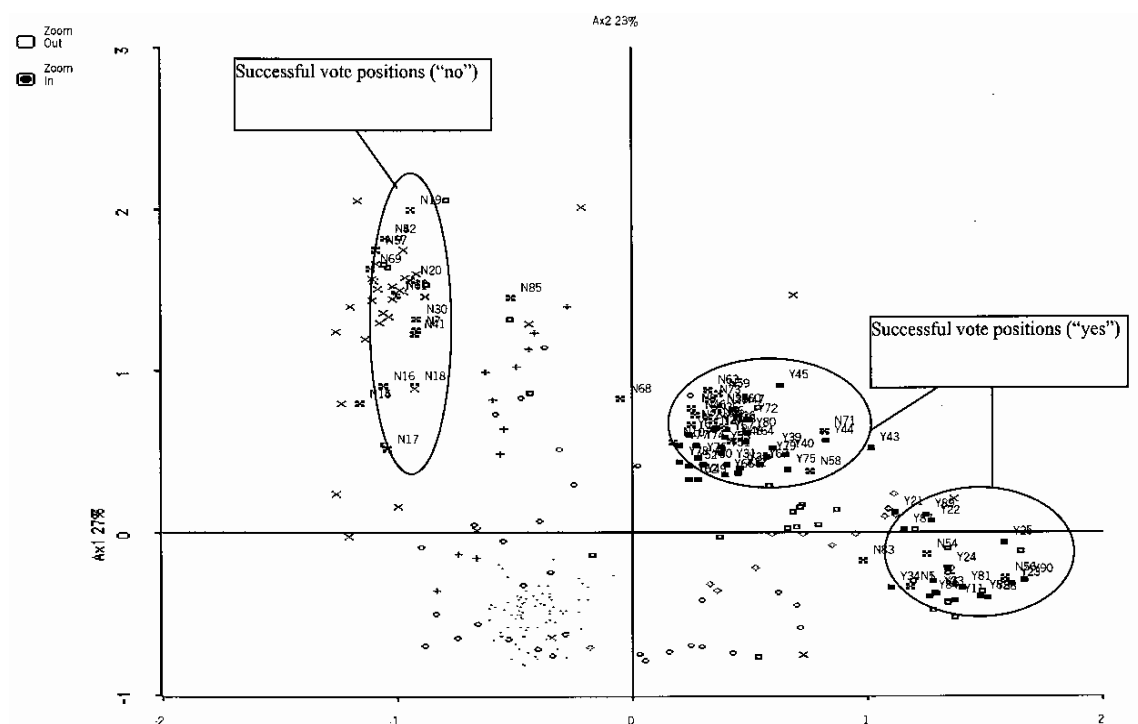
Mapa je sice poměrně nepřehledná, nicméně závěry jsou poměrně jasné. Autoři ukázali, že koalice v Evropském parlamentu se formují na ideologickém nikoli národnostním principu. Další analýzou zaměřenou jen na úspěšná hlasování²³ bylo prokázáno, že větší úspěch při formování koalic (zejména těch vítězných) má levice. Výsledná mapa (viz graf č. 3) ukazuje, že levicové frakce (znázorněné v našem grafu vpravo)²⁴ jsou velice blízko k úspěšným pozitivním hlasováním („YES“). Blíže ke středové ose je tzv. velká koalice socialistů a lidovců, více vpravo je shluk reprezentující hlasování podporovaná socialisty společně s liberály. Naopak nalevo v našem grafu jsou zejména pravicové frakce a blízko nich úspěšná zamítavá hlasování („NO“). Připomínáme, že umístění je v korespondenční mapě vždy arbitrární a dokonce se může v různých softwarech lišit. Korespondenční analýzu zajímají vzdálenosti mezi kategoriemi (tj. jejich společný výskyt) a nikoliv žádné absolutní údaje. Zároveň osy korespondenčních map nereprezentují jednotlivé proměnné, jak jsme zvyklí z korelační a regresní analýzy, které zpracovávají kardinální a ordinální proměnné. Autoři citovaného textu interpretují tuto skutečnost tak, že v EP byla ve sledované době většina předkládaných návrhů levicová a tyto byly logicky podporovány levicovými frakcemi

²³ Tj. taková, kdy byl návrh EK v EP schválen nebo nechal díky jednotnému postoji koalic.

²⁴ Umístění je vždy v korespondenční mapě arbitrární a dokonce se může v různých softwarech lišit. Připomeňme, že korespondenční analýzu zajímají vzdálenosti mezi kategoriemi (tj. jejich společný výskyt) a nikoliv žádné absolutní údaje.

napříč zeměmi a naopak negovány pravici. Autoři zároveň upozorňují, že zjištěná levicovost návrhů ze strany Evropské komise není překvapivá, protože v době, kdy byla nominována z jednotlivých zemí, převažovaly levicové vlády.

Graf č. 3: Korespondenční mapa pro „úspěšná“ hlasování

Zdroj: Kreppel – Tsebelius (1999: 955)

Pro úplnost dodejme, že se autoři věnovali i hlasování pro jednotlivé tématické oblasti (podle výborů, které ji projednávaly) a prokázali různé vzorce úspěchu levice a pravice v těchto hlasováních (čtenáře odkazujeme na detailní studium původního článku).

9.4. Zhodnocení statistické analýzy kategoriálních dat

Pro sociální vědy jsou kategoriální data poměrně typická, proto by jejich analýza měla patřit k základní výbavě sociálního vědce. Přesto možnosti analýzy kategoriálních dat nejsou bezbřehé a mají své limity. Základní analýzy je možné provádět pouze pro dvě proměnné (viz dříve představený chi-kvadrát test v kontingenčních tabulkách nebo korespondenční analýza). Při zpracování dvojice proměnných hrozí zjištěných klamavých souvislostí, případně i tzv. Simpsonův paradox. Jde o situaci, kdy při analýze souvislosti dvou proměnných, dospějeme ke zcela špatnému závěru díky tomu, že existuje další fenomén, který by bylo potřeba při analýze zohlednit. Například Hendl dobře ukazuje, jak může jednoduché srovnání kvality nemocnic vést ke špatnému závěru, pokud nezohledníme, zda běžně přijímají jednodušší či složitější lékařské případy (Hendl 2012: 339-344).

Kromě zde představených metod existují samozřejmě i složitější přístupy pro více proměnných, ty jsou ale zpravidla dostupné jen ve speciálním software a navíc i tyto mají své limity. V případě, že chceme modelovat vzájemnou souvislost více než dvou kategoriálních proměnných, používáme nejčastěji loglineární modely²⁵, které mají mnoho podtříd. Obecně je můžeme jednoduše rozdělit na modely pro nominální proměnné a modely pro ordinální proměnné. V těchto modelech je základním principem modelování šancí, o kterých jsme pojednali při ukázce zpracování tabulek 2x2. Více se může zájemce o tomto přístupu dozvědět v první kapitole knihy kolektivu vedeného Hebákem (2005), detailně pak v monografii Agrestiho (2002).

Poměrně blízkým přístupem k loglineárním modelům je logistická regrese, o které bylo stručně pojednáno na konci předchozí kapitoly. Na rozdíl od loglineárních modelů, které předpokládají, že všechny proměnné jsou nominální či ordinální, se v logistické regresi kromě těchto proměnných využívají též kardinální proměnné. Nadto logistická regrese má obdobně jako regrese lineární rozdělení na proměnnou závislou a nezávisle proměnné, u loglineárních modelů se mezi proměnnými nerozlišuje a modeluje se jejich vzájemná souvislost.

9.5. Závěr

Tato kapitola představila základní přístupy v statistické analýze kategoriálních dat. Zaměřila se zejména na klasické zpracování dat pomocí kontingenčních tabulek (prezentaci ve formě sloupcových a řádkových procent) včetně jejich statistického vyhodnocení skrze chi-kvadrát test a znaménkové schéma. Byly ukázány též základní míry charakterizující souvislosti v kontingenčních tabulkách (Cramerův koeficient a poměr šancí v tabulkách 2x2). V závěru byla představena korespondenční analýza, tj. technika která graficky znázorňuje vztahy pro velké rozměrné kontingenční tabulky.

Kontrolní otázky

Co jsou to kategoriální data?

Jaké přístupy jsou pro ně vhodné?

K čemu konkrétně slouží chi-kvadrát test a znaménkové schéma?

K jakým úlohám lze využít korespondenční analýzu?

Zkuste provést samostatně analýzu kontingenční tabulky, která je v příloženém souboru v Excelu

Zkuste samostatně korespondenční analýzu tabulky v příloženém souboru v Excelu

Literatura

Agresti, A. 2002. Categorical data analysis (2nd ed.). Wiley.

Babbie, E. 2004 The practice of social research (10th ed.) Belmont : Thomson Learning.

Claussen, E.,S. (1998). Applied correspondence analysis: an introduction. Sage.

Hendl. 2012. Přehled statistických metod: analýza a metaanalýza dat. Portál.

Hebák, P. a kol. 2005. Vícerozměrné statistické metody (3). Informatorium.

Simonoff, J.S. 2003. Analyzing categorical data. Springer.

Benzécri, J., P.. 1973. L'Analyse des Correspondances. Paris:

²⁵ Plný název zní logaritmicke-lineární modely (v angličtině nejčastěji loglinear models).

Dunod.

Greenacre, M., J. 1984. Theory and applications of correspondence analysis. London: Academic Press.

Clausen, S., E. 1998. Applied correspondence analysis: an introduction. California : Sage.

Greenacre, M., J., J. Blasius (eds.). 2006. Multiple correspondence analysis and related methods. Boca Raton: Chapman & Hall/CRC.

Goodman, L.J. 1978 Analyzing qualitative/categorical data. London: Addison-Wesley.

Kreppel, A. G. Tsebelius. 1999. Coalition Formation in the European Parliament.

Comparative Political Studies 1999 (32) : 933-966.

10. Předpovědní metody

Michal Parízek, Ondřej Ditrych

„Předpovídat není snadné – zvláště když jde o budoucnost,“ měl si kdysi postěžovat dánský fyzik Niels Bohr, a řada dnešních politologů by jeho suchému konstatování patrně přitakala. Před několika lety byla vydána rozsáhlá studie, která představuje výsledky hodnocení předpovědních schopností několika set mezinárodněpolitických expertů, kteří byli v posledních dvou dekáдах požádáni o předpovědi základních politických parametrů, jako je vznik ozbrojeného konfliktu, změny hranic států nebo setrvání politických představitelů u moci (Tetlock 2005). Závěry studie jsou neúprosné: v průměru jsou političtí experti jen o něco málo lepšími prognostiky, než by byli šimpanzi házející náhodně šipky na terče s označenými předpověďmi. Řečeno odborněji, přesnost předpovědí politických expertů přesáhla jen marginálně přesnost předpovědí generovaných strojem, který z nabízených možností vybírá zcela náhodným procesem.

Hlavním důvodem, proč je obecně politické předpovídání tak málo úspěšné, je problém komplexity politických a obecně sociálních jevů. Řečeno ve zkratce, do předpovědních modelů vstupuje příliš velké množství neznámých, které jsou navíc navzájem provázány příliš složitými vztahy, které nejsme schopni spolehlivě zachytit. Předpovědi pak buď vynechávají z analýzy některé klíčové faktory, nebo nezachycují správně vztahy mezi nimi, případně nemají dostatek spolehlivých vstupních dat. I přes tato úskalí se zdá, že chce-li být jakýkoliv společenskovědní obor prakticky relevantní, nemůže na myšlení budoucího zcela rezignovat (George 1993; Taagepera 2008). Jinými slovy, předvídat není snadné, ale to neznamená, že budoucnost nelze podrobit disciplinovanému vědeckému zkoumání (Neumann – Øverland 2004: 265).

10.1. *Historie a současnost předpovědních metod*

Věda o mezinárodních vztazích, zejména ta americká (srov. Hoffmann 1977), v sobě nesla silný prvek prediktivity od svého počátku. Pochopení minulosti, často reduktivní, mělo být nástrojem porozumění a usměrňování přítomnosti a budoucnosti mezinárodní politiky, ve které Spojené státy sehrávaly novou úlohu angažované velmoci (srov. Morgenthau 1948). Víra v možnost vědecké politické předpovědi byla následně umocněna v důsledku behaviorální revoluce (mezi stěžejní práce věnované předpovědím mezinárodněpolitického prostředí v tomto období patří Bell 1964, Freeman – Job 1979, Choucri – Robinson 1978, nebo Singer – Wallace 1979).

Nárůst zájmu o systematické přemýšlení o budoucnosti, dílem ovlivněné reflexí minulých neúspěchů, sledujeme i v posledních letech. K problematice politické předpovědi vyšla například dvě zvláštní čísla uznávaných mezinárodních časopisů (Campbell 2008; Schneider et al. 2011) a začínají se množit studie, které se pokoušejí o metodologicky sofistikované předpovědi (Goldstone et al. 2010; Brandt et al. 2011; Gleditsch – Ward 2013; Tikuisis et al. 2013). K dispozici pro zájemce v oboru je i rozsáhlé kompendium předpovědních metod sestavené v rámci *The Millenium Project* (Glenn – Gordon 2009). V české literatuře bohužel mnoho prací věnujících se politickému předpovídání nenajdeme. Za zmínku však rozhodně stojí nedávná rozsáhlá práce věnující se prognostickým metodám ve společenských vědách obecně, s jejich aplikacemi především na socio-ekonomické otázky (Štědroň – Potůček – Knápek – Mazouch 2012).

Obecně můžeme identifikovat tři významné přístupy k vytváření politických předpovědí – scénáře, teorii her, a statistiku. V této kapitole zaměříme na dva prvně jmenované. Historicky vzato mají scénáristika i teorie her coby nástroje politické předpovědi společné to, že se zrodily z ducha studené války a z potřeby vojenských a obranných analytiků porozumět krokům rivalů a předpovědět jejich budoucí chování.

Počátky scénáristiky nacházíme ve výzkumně obranném komplexu USA v 50. letech 20. století, konkrétně v institutu RAND. Jsou spojeny se jmény Olaf Helmer a Herman Kahn. Byl to právě Kahn, jemuž se zalíbil návrh spisovatele Leo Rostena (známého u nás zejména jako autora kdysi populární knihy *Pan Kaplan má stále třídu rád*) pojmenovat alternativní budoucnosti konstruované v RAND – s jasným normativním zadáním přispět „myšlením nemyslitelného“ k účinné realizaci americké zahraniční politiky – jako *scénáře* (*scenarios*, neboli v té době již zastaralé synonymum filmových či divadelních *screenplays*). Scénáře definujeme jako „hypotetické sekvence událostí konstruované za účelem soustředění pozornosti na kauzální procesy a okamžiky důležité pro rozhodnutí“ (Kahn – Wiener 1967: 6). Smyslem této definice je odlišit alternativní budoucnosti (scénáře), od prostých předpovědí budoucího vývoje (Kahn 1960; srov. Ringland 1998) či od normativních projekcí (centrálních plánů), které se rozmohly před a zejména po druhé světové válce v souvislosti s tím, jak stát získával větší kontrolu nad ekonomikou (Neumann – Øverland 2004).

Scénáře brzy zdomácněly i mimo bezpečnostní komunitu. V jiných částech veřejného sektoru (na ministerstvech zahraničí či v mezinárodních institucích) začala tato nesamozřejmě metafora narativu o budoucnosti sloužit při plánovacích procesech (*scenario planning*). Popularitu získala rovněž v *think tankové* sféře, ale rozmohla se i v soukromém sektoru, kde slouží strategickému managementu a ke kontrole korporátního rizika. Dnes proto narážíme na scénáristické projekty na každém kroku a v prostředích tak rozmanitých jako jsou státní úřady, zpravodajské služby (například známý projekt National Intelligence Council), banky, poradenské firmy, bezpečnostně konzultační společnosti (RAND, Stratfor), *think tanky* působící v oblasti zahraniční politiky (namátkou European Council on Foreign Relations, Stiftung Wissenschaft und Politik, Chatham House) nebo mezinárodní civilní i vojenské organizace (OECD, NATO). Rozsáhlé využití scénáristiky dokládá každoročně vydávaná anotovaná bibliografie volně dostupných studií, která vychází jako součást předpovědní publikace již výše zmíněného Millenium Project (srov. Glenn – Gordon – Florescu 2012). Ruku v ruce se stále rostoucí oblibou scénářů (srov. Ramirez – Selsky – van der Heijden 2008) spatřila světlo světa i řada příruček s metodickými radami, jak scénáře sestavovat (srov. Schwartz 1996; van der Heijden 1996; Ogilvy 2002; Ringland 2002; Gaßner – Steinmüller 2004; Kosow – Gaßner 2008).

Teorie her se v politickém výzkumu podobně jako scénáristika používá v podstatě již od svého založení na konci 40. a v 50. letech v USA. Mezi zakladatele teorie her patří především Oskar Morgenstern, John von Neumann (von Neumann – Morgenstern 1944) a John F. Nash (Nash 1951, 1950). I výše zmiňovaný Herman Kahn vycházel ve svých pracech o scénářích jaderného konfliktu především z teorie her. Z hlediska historického i teoretického významu představuje teorie her jeden z klíčových přístupů k politickému výzkumu vůbec. O teorii her se v podstatné míře opírá celý střední proud v mikroekonomii a teorie her ležela i v základech práce dvou politologů, kteří dosáhli na Nobelovu cenu (za ekonomii), tedy Thomase Schellinga (např. 1960) a Elinor Ostrom (např. 1990). Bohužel je třeba poznamenat, že v českém odborném prostředí, a koneckonců i v podstatné části kontinentální Evropy, je pozice teorie her v politologii a mezinárodních vztazích zejména ve srovnání se Spojenými státy výrazně upozaděna. V této kapitole představíme teorii her jako nástroj politického předpovídání. Budeme na naprostém minimu držet matematický aparát, na kterém je jinak teorie her založena, a jehož zvládnutí pokročilejší užití teorie her předpokládá.

V české politologické literatuře lze zcela základní představení některých herně-teoretických poznatků nalézt v monografii Druláka (2003). Pro práce rozebírající teorii her na pokročilejší úrovni musí čtenář sáhnout po literatuře z jiných disciplín (zejména ekonomie). Čtenáři, který se zajímá o teorii her jako nástroj politického výzkumu, však doporučujeme výše zmiňované práce zahraniční provenience.

Třetím přístupem k vytváření předpovědí, který v této kapitole nerozvádíme, je statistická analýza časových řad nebo panelových dat. Jedná se o technicky náročnou metodu, jejíž představení by si vyžadovalo podstatně delší, samostatně stojící text. Kapitola této monografie věnované regresní a korelační analýze mohou zájemcům posloužit jako dobrý úvod do statistické analýzy dat jako takové, přičemž k metodám předpovídání se čtenář může dostat v dalším kroku studia. Čtenáře se zájmem o statistickou analýzu časových řad můžeme odkázat na Montgomeryho metodologickou příručku (Montgomery et al. 2011) či na některé existující studie (Goldstone et al. 2010; Gleditsch - Ward 2013). Z podobných důvodů, pro které se zde nevěnujeme statistice obecně, pomíjíme rovněž statistické nástroje předpovídání výsledků voleb. Jedná se o úzce specializovanou oblast, jež vyžaduje poměrně náročný statistický aparát a již nelze pojmut v jedné kapitole (srov. Taagepera 2008).

10.2. Výzkumný rámec předpovědních metod

10.2.1. Výzkumné cíle a otázky

Základním cílem předpovědních metod politického výzkumu je předpovídat budoucí politické jevy. To však nutně neznamená, že tyto metody mají vždy za cíl přijít s jasnou předpovědí konkrétních událostí v tom smyslu, v jakém předpověď počasí říká, jaká bude teplota a pravděpodobnost srážek v daném okamžiku na daném místě. Jakkoliv i o takovou předpověď se můžeme pokusit, často nám jde jen o předpovězení vývoje určitého jevu (bez udání konkrétního okamžiku) nebo dokonce pouze o představení výčtu hned několika možných budoucností. Scénáristika je metoda přemýšlení o budoucích dějích, naším cílem tedy není vysvětlení (testování hypotéz vedoucích k potvrzení či vyvrácení existenci jistých kauzálních vztahů či mechanismů), ani interpretace (identifikace významotvorných praktik sehrávajících konstitutivní roli pro určitý výsek sociální reality). Pro předpovědi i scénáře obecně platí, že vycházejí z jisté teoretické a historické reflexe mechanismů působících v určitém prostředí.

Konkrétní cíl a výzkumná otázka se liší podle toho, zda je naším cílem vypracování scénáře (možná budoucnost), předpovědi (pravděpodobná budoucnost) či normativní projekce (ideální budoucnost). *Scénáře* jsou explorativní úvahy o tom, co se stát může (Borjeson et al. 2006). Definujeme je jako „interně konzistentní hypotézy o budoucím vývoji, logické řetězce, v nichž jsou propojeny hybatelé s důsledky svého působení“ (Rosell 1999: 126). Nehledáme obzvláště pravděpodobné verze budoucnosti, jako je tomu u předpovědí. Nicméně i explorační scénáře by měly být pravděpodobné alespoň přiměřeně (van den Heijden 1996: 29). Jejich smysl nespočívá v co nejpřesnějším odhadu budoucího vývoje (a dle toho by také neměla být posuzována jejich kvalita), ale v rozpracování možných kauzálních řetězců vedoucích k dynamické změně v daném prostředí nabízejí mnohaúrovňovou projekci budoucnosti.

Autory scénářů spojuje skepse vůči možnostem politické předpovědi v prostředí chápaném jako komplexní systém (v němž vzhledem k jeho nelinearitě nelze například účinně předpovídat budoucnost projekcí minulých trendů do budoucna, jak často činívala tradiční scénáristika) a zároveň víra, že scénáristická metoda může být produktivním způsobem přemýšlení o budoucnosti s praktickou i teoretickou relevancí (Patomäki 1996; Weber 1997;

Bernstein et al. 2000; Neumann – Øverland 2004; Herrmann – Jong 2007; Patomäki 2008). Scénáristika přispívá k reformulaci existujících teorií a vytváření nových teorií. Scénáře zpochybňují jednoduché a často zažité historické analogie, hluboce zakořeněné představy o příčině a následku a zvěcnění v přítomnosti sledovaných trendů. Vypracováváním scénářů vnášíme do teoretické debaty nové ideje a argumenty. Na okraj lze zmínit, že podobnou ambici k teoretické relevanci mají i scénáře alternativní minulosti (*counterfactual*), jimž se v disciplíně mezinárodních vztahů v posledních letech také daří (srov. Tetlock – Lebow – Parker 2006; Lebow 2010).

Předpovědi (predikce) obsahují probabilistická tvrzení o tom, co se stane. Předpovědi můžeme získat pomocí kvantitativních metod (simulační modelování, ekonometrické modely, analýza časových řad, extrapolací apod.) nebo pomocí kvalitativních metod. Mezi ně řadíme tzv. úsudkovou metodu (*judgmental method*) či teorii her, které se věnuje i tato kapitola. Teorie her je metodou orientovanou na aktéry a jejich zájmy. Základním výzkumným cílem teorie her jakožto předpovědní metody je proto předpovědět výsledek interakce konkrétních politických aktérů. Jinými slovy teorii her můžeme použít na vypracování předpovědi v tom nejprímějším slova smyslu. Předpověď pak odpovídá na otázku, k jakému vývoji dojde v interakci konkrétních politických aktérů.

Teorii her však můžeme použít i k předpovídání na obecnější úrovni, kdy hledáme obecnější předpověď aplikovatelnou na značné množství různých situací, podobných si v klíčovém parametru. V tomto případě hledáme odpověď na obecnější otázku, za jakých podmínek lze obecně předpokládat, že v interakci politických aktérů bude zpravidla docházet k určitému vývoji. Výsledná předpověď pak neoznačuje konkrétní chování konkrétních aktérů v konkrétním čase, ale obecnou tendenci aktérů určitého typu chovat se v určitých situacích určitým způsobem. V odborné výzkumné praxi bohužel dramaticky převládá druhý přístup, a to do té míry, že vůbec nalézt konkrétní herně-teoretické předpovědi v odborných publikacích je téměř nemožné. Dále v této kapitole však budou zastoupeny přístupy oba, přičemž důraz bude kladen na konkrétní empiricky orientovanou formu předpovědi.

V neposlední řadě může být naším cílem i vypracování *normativních projekcí* (normativních scénářů, plánů, strategií). Normativní projekce (normativní scénáře), stanovují určitou verzi budoucnosti a postulují, jak se jí dobrat, či jak se jí naopak vyhnout (Mietzner – Reger 2004). Přestože takové normativní plánování má ve výzkumu dlouhou tradici (viz historické představení výše), v této kapitole se mu nebudeme specificky věnovat.

10.2.2. Scénáristika¹

10.2.2.1. Výběr případů

Scénář (ale i předpověď) je narativem vztaheným k určitému prostředí či systému s konkrétní strukturou (a trendy působícími změnu nebo naopak zachování daného stavu) a aktéry. Podle rozsahu tohoto prostředí se můžeme rozhodnout psát scénáře a předpovědi universální či naopak úzce vymezené.

Vymezení hranic scénáře můžeme provést na základě geografickém, tematickém, nebo jej můžeme odvíjet od či na základě více či méně předpokladatelné události. Příkladem prvního typu mohou být prezidentské volby s pevně stanoveným datem, příkladem druhého vypuknutí mezinárodní krize (s různou měrou rizika). Scénář bychom měli vymežit i časově a určit, zda píšeme scénáře s krátkodobou, střednědobou nebo dlouhodobou perspektivou (Mietzner –

¹ Tato podkapitola vychází z dřívější publikace jednoho ze spoluautorů (Ditrych 2012).

Reger 2004). Vedle rozsahu prostředí a časového intervalu je třetím důležitým rozhodnutím, zda chceme vypracováním scénáře či scénářů odpovědět na celou sadu otázek *co, kdy a jak* (v tomto případě můžeme hovořit o „kompletním modelu“), nebo pouze na některé z nich. Mějme přitom na paměti, že všechna tři rozhodnutí spolu těsně souvisejí: narativ podle kompletního modelu bude věrohodnější, bude-li prostředí rozsahem menší a časový interval kratší (vzhledem k tendenci systémů k setrvačnosti). Tato úvaha je platná jak pro scénáře prediktivní, tak explorační.

10.2.2.2. Zpracování dat a interpretace výsledků

Scénáristická metoda, jejíž východiska byla naznačena výše, se vzdává úsilí o co nejpřesnější předpověď. Její praktická (ale i teoretická) relevanci však spočívá v konfrontaci zpřítomňované budoucnosti s budoucností myšlenou, která se stává nástrojem učení a kultivace praktického úsudku ve smyslu aristotelské *frónésis*. Metody, které projektují *nejpravděpodobnější* možnou budoucnost „standardního světa“ (předpověď), jsou založené na lineárním protažení (extrapolaci) minulosti přes přítomnost do budoucna. Naopak scénáře, jimiž se zabývá scénaristika, zohledňují systémovou nelinearitu a mají ambici stát se východiskem pro hledání alternativ ke kognitivním pozicím, které v mezinárodních vztazích a příbuzných disciplínách převládají.

Scénáře, formálně definované jako narativy možného vývoje v určitém prostředí, bývají zpravidla psány v budoucím čase – jsou tedy konstrukcemi z přítomnosti do budoucnosti. Můžeme se ale setkat i s užitím času minulého – v tomto případě jde o konstrukce z budoucnosti do přítomnosti. Psaní scénářů může být činností individuální i kolektivní, přičemž práci v týmech lze spíše doporučit, protože i v úzce vymezených prostředích lze obvykle určit řadu faktorů, jejichž porozumění prospěje soustředění (ideálně mezioborové) expertízy. Podle některých autorů lze dokonce kolektivní způsob psaní scénářů s cílem identifikace existujících předpokladů a prozkoumání činitelů změny považovat za definiční prvek scénáristické metody (Popper – Wagner – Lempert 2002: 5).

Samotný postup sestavování scénářů nemá ustavenou kanonickou podobu a bude se vždy lišit podle výzkumného cíle. Například Neumann a Øverland (2004) si za cíl kladou především napomoci politickému plánování „perspektivistickým“ znejistěním dominantní lineární koncepce času vedoucí k zvěcnění současných trendů – času, který lze jednoduše rozdělit na minulost, přítomnost a budoucnost. Scénáře jsou potom spíše nástrojem reprezentace problematiky nelinearity času – minulé i budoucí (proto také zahrnují běžný způsob psaní scénářů jako projekce z přítomnosti do budoucnosti).

Vedle toho Bernstein a jeho kolegové (Bernstein et al. 2000) usilují především o vytvoření alternativy k nomotetickému teoretizování obráceného do minulosti. Východisky jejich pojetí scénaristiky je evoluční teorie, kterou chápou jako příklad funkční teorie v otevřeném systému,² a implicitně bayesiánská procesní metoda. Ta spočívá v 1) stanovení původní domněnky, 2) určení pravděpodobnosti určitého vývoje za předpokladu, že tato domněnka je správná a pravděpodobnosti alternativ, pokud se ukáže jako nesprávná, a 3) následné úpravy původní domněnky v závislosti na skutečném vývoji (srov. Hermann – Jong 2007; Bayes 1970 [1764]). Samotné zpracování dat potom můžeme charakterizovat jako proces sledování (*forward tracking*) či předuvažování (*forward reasoning*), který lze nejlépe popsat jako „překlopení“ metody sledování procesu (*process tracing*) z minulosti do

² Využití evoluční teorie má v jejich případě za cíl odpoutat se od newtoniánského determinismu stávajících systémových teorií mezinárodních vztahů.

budoucnosti (k metodě sledování procesu viz kapitola Případová studie či Bennett 2008; Beach and Pedersen 2012).

Nástroji tohoto předsledování, které má být protilékem k častému narativnímu bludu *post hoc, ergo propter hoc* a tendence zpětně násilně „vměstnat“ přelomové události do existujících teoretických paradigmat jsou právě scénáře. Budeme-li postupovat společně s Bernsteinem a jeho kolegy, určíme v následujících sedmi krocích:

Hybné síly (driving forces) jsou kauzálními činiteli v určitém prostředí, které ve vzájemných kombinacích komplexních kauzálních mechanismů vedou k jistým výsledkům. Tyto síly mohou, ale nemusejí být odvozeny z kauzálních tvrzení společenskovedních teorií. V této fázi určíme co nejvíce hybných sil, přestože míra detailu musí i zde být omezena.

Předem dané skutečnosti (predetermined elements) představují relevantní skutečnosti, které lze považovat za relativně jisté. Při určování předem daných skutečností postupujeme opatrně a snažíme se vyvarovat zkreslení v důsledku našich subjektivních preferencí či intersubjektivně sdílených předsudků apod. S patřičnou opatrností můžeme pro konkrétní časové rámce považovat některé dlouhodobé trendy (například demografické) za předem dané skutečnosti.

V další fázi budeme hledat *klíčové neznámé (critical uncertainties)* – důležité činitele událostí, jejichž podobu, mocnost a důsledky nemůžeme předem s jistotou určit. Tyto neznámé, které mohou být výsledkem vzájemného působení předem daných skutečností, jsou ústředními spojovacími prvky při vytváření scénářistického narativu. Tím se scénáře liší od testování standardních teorií, které propojují již známé prvky. Právě v propojování klíčových neznámých prostřednictvím jasných (hypotetických) kauzálních vztahů spočívá přidaná hodnota scénářistické metody.

Narativ (scenario plot line). Narativ je vyprávění o tom, jak je budoucnost zpřítomňována působením hybných sil, předem daných skutečností a různých kombinací klíčových neznámých. Logika každého narativu musí spočívat na předpokladu jisté regularity, který může, ale nemusí vycházet z některé teorie mezinárodních vztahů (například teorie mocenského vyvažování). „Výhodou scénářistické metody je, že nahodilé události, ekvifinalita, multifinalita a komplexní, konjunkturální kauzalita zde již nejsou neodbytnými potížemi, které je třeba minimalizovat nebo jednoduše ignorovat.“ (Bernstein 2000: 57) S těmito jevy se můžeme vypořádat tím, že zkonstruujeme vícečetné scénáře nebo scénáře rozvětvíme. Při formulaci narativů se snažíme příliš nepodléhat regularitám tvořícím páteř jejich vyprávění.

Rané indikátory (early indicators) definujeme jako pozorovatelné a měřitelné charakteristiky, které nám umožňují posoudit, zdali se daný scénář (nebo jeho část) stává skutečností – tedy, zdali se budoucnost zpřítomňuje podle stanovené narativní linie. Proto jsou velmi důležité pro proces předsledování.

Pro každý sestavený scénář stanovíme jeho *důsledky (implications of scenarios)*. Přemýšlení o budoucích důsledcích různých scénářů nutí uživatele našeho výzkumu (tvůrce zahraniční politiky) předem uvažovat o tom, jak by se v daných situacích zachovali. Umožňuje jim rovněž porovnat náklady a výnosy vývoje podle různých scénářů či jejich částí. Nakonec, díky rozpracovaným kauzálním řetězcům mohou zvážit, jak vývoj v různých stadiích scénáře ovlivnit a například zabránit tomu, aby byl daný scénář „dohrán“ do konce.

Nakonec promyslíme *divoké karty (wild cards)* – krajně nepravděpodobné, a přesto ne zcela nemyslitelné jevy či události, které by významně narušily výše stanovené kauzální řetězce. Příprava na krajní situace vzniklé v důsledku divokých karet může být ku prospěchu tvůrcům politiky. Zároveň mohou být divoké karty prospěšné při budoucích úpravách teorie, protože jejich *a priori* formulace je obranou proti *post hoc* determinismu, omezujícím možnosti tvořivého promýšlení minulosti. Divoké karty by neměly být na okraj odsunutým a pro výsledek scénářistického projektu nerelevantním dodatkem.

Výše nastíněný postup je samozřejmě pouze jednou z možných soudobých scénářistických metod. V jistých krocích se podobá jiným, tradičnějším návodům, například Schwartzově (1996), v němž je proces tvorby scénářů rozdělen do kroků osmi: identifikace klíčových témat, určení důležitých interních faktorů, stanovení externích hybných sil (*drivers*), seřazení těchto hybných sil podle důležitosti a pravděpodobnosti, sestavení základních logických řetězců scénářů na základě interakce vybraných hybných sil, dotvoření scénářů ve vyprávěcí celky a popis jejich důsledků. Postup Bernsteina a jeho kolegů však považujeme za pro soudobou scénářistiku návodný, protože účinně zohledňuje systémovou komplexitu, z metodologického hlediska je dostatečně podrobný a transparentní a teoretické i praktické relevance usiluje dosáhnout pomocí původního a jasně vymezeného konceptu předsdlování.

10.2.3. Teorie her

10.2.3.1. Výběr případů

Teorie her je metodou orientovanou na aktéry a jejich zájmy. Z tohoto důvodu je třeba vybírat takové případy (aktéry), které se svou povahou alespoň blíží předpokladům, na kterých teorie her staví. Základním předpokladem teorie her je racionalita aktérů. Ve zcela minimalistické verzi je aktér považován za racionálního, pokud má tzv. úplné a tranzitivní preference. Pokud je aktér schopen u každého páru možných výsledků hry určit, který preferuje (případně jestli preferuje oba stejně), má úplné preference. Tranzitivita preferencí znamená, že pokud aktér preferuje výsledek A před výsledkem B a B před C, musí také preferovat výsledek A před výsledkem C (např. Shepsle 2010, kap. 2). Zejména složitější herně-teoretické modely však kladou na aktéry vyšší nároky, především co do jejich schopnosti předvídat, kam jejich rozhodnutí povedou. Z hlediska politické předpovědi jsou herně-teoretické modely užitečné vždy jen do té míry, do jaké zkoumaní aktéři alespoň zhruba odpovídají jejich předpokladům o racionalitě aktérů alespoň zhruba odpovídají.

To úzce souvisí s otázkou, jakého typu jsou aktéři, kteří do interakce vstupují (Frieden, 1999). Pokud studujeme interakci kolektivních entit, které se fyzicky skládají z více jedinců, narážíme na problém, komu vlastně aktérství a zájmy přisoudit. Jsou to studované entity (státy) nebo jednotlivci, kteří dané entity tvoří (občané států)? A pokud aktérství a zájmy přisoudíme státu, můžeme skutečně předpokládat, že se chovají alespoň přibližně jako racionální aktéři, tj. že tyto zájmy strategickým způsobem prosazují (Scharpf 1997 kap. 3)? Pokud považujeme takové zjednodušení za empiricky opodstatněné, můžeme herně-teoretickou analýzu k předpovědi využít. Pokud ne, musíme se v analýze posunout o úroveň níže ke konkrétním jedincům, u nichž zájmy jsme schopni identifikovat. Pokud ani toto není možné, musíme se užití teorie her zcela vzdát prostě proto, že předpoklady její platnosti nejsou v našem případě naplněny.

Na zcela praktické úrovni je pro vytvoření herně-teoretické předpovědi klíčové nalézt odpovědi na čtyři otázky, které dohromady vlastně určují, jakou hru aktéři ve skutečnosti hrají. Těmito podotázkami jsou (viz např. Tsebelis 1991: 93):

- Kdo jsou pro danou situaci, o níž se zajímáme, klíčoví aktéři?
- Jaké mají zájmy, tj. (techničtěji vzato) jaké budou jejich výplaty (jejich užitek) ze všech možných výsledků, ke kterým by jejich interakce mohla vést?
- Jaké mají aktéři k dispozici možnosti (jak mohou táhnout) a jaká je posloupnost jejich tahů? Táhnou všichni najednou, nebo postupně? Pokud postupně, v jakém pořadí?

- Jaký mají aktéři přístup k informacím? Jsou plně informováni o podmínkách hry a především zájmech ostatních aktérů? Pokud nejsou, mají někteří oproti ostatním informační výhodu?

Pokud jsme jako analytici schopni na tyto ve své podstatě empirické otázky odpovědět, budeme následně s pomocí konkrétních herně-teoretických postupů, z nichž dva stručně představíme nížeji, schopni předpovědět, jak interakce aktérů dopadne.

10.2.3.2. Vymezení dat

Lze celkem s jistotou konstatovat, že sběr dat je jednou ze slabin herně-teoretických přístupů v politickém výzkumu. Důvod je jednoduchý: „člověk člověku do hlavy nevidí“, a zájmy aktérů se tak špatně odhadují nebo měří.³ První a z našeho pohledu preferovanou možností je pokusit se zájmy empiricky odhadnout, přičemž můžeme vycházet buď z existujících dokumentů, ve kterých aktéři své zájmy (alespoň částečně) vyjevují, nebo z rozhovorů s experty, kteří se ve zkoumané situaci orientují a dané aktéry znají (Zürn 1997). Druhou často užívanou možností je zájmy deduktivně odvodit z předchozí zkušenosti s podobnými typy aktérů, resp. odvodit je z určité obecné (teoretické) znalosti. S odkazem na klasickou Niskanenovu analýzu se například běžně předpokládá, že cílem úředníků veřejné správy není naplňovat veřejný zájem, ale maximalizovat objem finančních prostředků, jež jejich úřad spravuje (Niskanen 1971).

Data týkající se zájmů klíčových aktérů jsou pro herně-teoretickou předpověď klíčová, ovšem stejně důležitá je znalost institucionálních pravidel, podle kterých aktéři jednají. Pokud například ústava státu určuje, že v jisté fázi politické krize činí následující krok předseda parlamentu a ne premiér nebo prezident, musíme s tím při predikci dalšího vývoje počítat. Vliv formálních pravidel, jako je ústava, na jednání aktérů je zjevný. V analýze je však třeba počítat i s pravidly neformálními. V Radě ministrů EU se například dlouhodobě uplatňuje neformální norma konsensuálního rozhodování, přičemž právně vzato je pro přijetí rozhodnutí ve většině otázek potřeba pouze kvalifikovaná většina. Naše predikce hlasování v Radě by měla tato neformální pravidla zohledňovat (Parížek 2012).

Abychom výčet dat nutných k vytvoření politické předpovědi uzavřeli, musíme zmínit problém přístupu aktérů k informacím. Znají všichni aktéři veškeré podstatné prvky své interakce, tj. především zda znají zájmy svých protihráčů a pravidla, podle nichž se hraje? Pokud ano, jedná se tzv. o *hru s plnou informací*. Hry s plnou informací jsou obecně k pochopení i řešení snazší než *hry s informací neúplnou*. Pokud aktéři úplnou informaci nemají, zajímá nás dále, jestli mají někteří oproti jiným informační výhodu, tj. znají některé prvky hry, jež ostatním známe nejsou. V takovém případě by se jednalo o *hru s neúplnou a asymetrickou informací*.

Na základě dat týkajících se vymezení aktérů a jejich zájmů, institucionálních pravidel a přístupu k informacím můžeme zformulovat samotnou hru, tj. převést substantivní empirická pozorování do matematické formy, kterou lze následně analyzovat. V politické teorii her se hry nejčastěji zachycují pomocí *herních matic* nebo *herních stromů*. Zatímco matic se užívá k zachycení her, ve kterých táhnou všichni hráči naráz (tzv. hry v normální nebo strategické formě), stromů se užívá u her, kdy táhnou aktéři jeden po druhém (sekvenční hry v extenzivní formě). Následující tabulka č.1 představuje obecnou matici pro hru dvou hráčů jménem Řehoř (Ř jako řádek) a Sylvie (S jako sloupec), kde každý volí mezi strategií 1 a 2 (tzv. hra 2x2). V každém ze čtyř polí uvádí matice v hranatých závorkách pro Řehoře i Sylvii jejich *výplaty*

³ Nutno však dodat, že tato slabina není specifická pro teorii her. Málokterá politická analýza nepracuje s konceptem zájmů aktérů alespoň v nějaké podobě.

pro danou kombinaci *strategií*, například pro kombinaci $\check{R}_2S_1$ (tedy kombinaci kde Řehoř zvolil strategii 2 a Sylvie strategii 1). Hodnoty těchto výplat jsou určeny empiricky, přičemž někdy používáme reálná čísla (viz níže), někdy jednoduchou řadu od 1 do 4, kde 4 bude značit situaci, která je pro daného hráče nejvíce preferovaným výsledkem interakce, a 1 situaci preferovanou nejméně (v obou případech bude výsledek předpovědi stejný).

Tabulka č. 1: Hra dvou hráčů

	Sylvie hraje strategii S_1	Sylvie hraje strategii S_2
Řehoř hraje strategii $\check{R}_1$	[Výplata $\check{R}$ pro $\check{R}_1S_1$; Výplata S pro $\check{R}_1S_1$]	[Výplata $\check{R}$ pro $\check{R}_1S_2$; Výplata S pro $\check{R}_1S_2$]
Řehoř hraje strategii $\check{R}_2$	[Výplata $\check{R}$ pro $\check{R}_2S_1$; Výplata S pro $\check{R}_2S_1$]	[Výplata $\check{R}$ pro $\check{R}_2S_2$; Výplata S pro $\check{R}_2S_2$]

Celkově platí, že kvalita herně-teoretické předpovědi závisí na kvalitě vstupních dat: kdo jsou hráči, jaké mají zájmy, jaké mají k dispozici tahy a v jaké posloupnosti táhnou, a jaké mají v každém kroku k dispozici informace. Tyto čtyři faktory dohromady definují jakoukoliv hru a změna ve kterémkoliv z nich může vést k dramaticky odlišné předpovědi jejího výsledku.

10.2.3.3. Zpracování dat a interpretace výsledků

Teorie her nám umožňuje s pomocí matematického aparátu předpovídat chování racionálních aktérů. Pokud jsme schopni sebrat výše zmíněná data nebo je alespoň deduktivně vyvodit z teorie, může přistoupit jejich zpracování a k formulaci samotné předpovědi. Způsobů, jakými vstupní data herně-teoreticky zpracovat, je celá řada, a volba konkrétního postupu závisí na povaze situace, jíž se zabýváme.⁴ V této kapitole zmíníme asi nejznámější herně-teoretický postup spočívající v hledání tzv. Nashovy rovnováhy a o něco méně známý postup pro řešení her tzv. zpětnou indukci.⁵

Koncept Nashovy rovnováhy (Nash equilibrium, NE) je používán k řešení her ve strategické formě, tedy her, u nichž aktéři táhnou současně a musejí se rozhodovat bez znalosti kroků svých protihráčů. Jak v takové situaci předpovědět výsledek hry? Klíč k řešení hry spočívá ve ve své podstatě jednoduché myšlence vynikajícího amerického matematika Johna Nasha, podle kterého je možným řešením pouze taková kombinace strategií aktérů, ze které nebude mít žádný z aktérů motivaci se sám od sebe odklonit. Jinými slovy, rovnovážná a tudíž stabilní je pouze taková kombinace strategií, kde žádný z aktérů nebude chtít své chování změnit, pokud ho zároveň nezmění jeho protihráč. Pokud ve hře nějakou takovou rovnovážnou kombinaci strategií nalezneme, můžeme předpovědět, že právě ona bude výsledkem hry (resp. že aktéři se budou ve hře chovat právě podle odpovídajících strategií). Mnoho her má Nashových rovnováh více. V takovém případě je možným výsledkem hry kterákoliv z nich a predikční schopnost teorie her se tak snižuje.

⁴ Zároveň nemá smysl zastírat, že volba našeho postupu bude dramaticky ovlivněna naší znalostí konkrétních herně-teoretických technik. Jak bylo zmíněno, užívání zejména pokročilejší teorie her předpokládá zvládnutí poměrně náročného a rozsáhlého matematického aparátu, a v praxi je tak často prostá obeznámenost či neobeznámenost s existujícími postupy rozhodujícím faktorem. Podobně je tomu koneckonců u všech výzkumných metod, ovšem u teorie her (stejně jako třeba u statistických metod) je toto omezení na první pohled patrné.

⁵ V teorii her se různé způsoby předvídání výsledků her nazývají koncepty řešení (solution concepts).

Pro ilustraci postupu hledání Nashovy rovnováhy (a tedy vytvoření předpovědi) si vezmeme známou hru zvanou věžňovo dilema, ve které se každý ze dvou spolupachatelů trestného činu po dopadení rozhoduje, zda zapírat a chránit sebe i svého kumpána, nebo zda druhého zradit a spolupracovat s policií. Pokud se některý z hráčů rozhodne spolupracovat, má od šerifa slíbený snížený trest (1 rok ve vězení). Zároveň si pachatel, který bude zapírat, ale bude udán spolupachatelem, odsedí trest za oba (20 let). Pokud by oba věžňové zapírali, budou usvědčeni jen z menšího trestného činu a oba dostanou 5 let. Pokud se oba zradí, odsedí si každý 10 let. Hra je zachycena v tabulce č. 2, která udává výplaty věžňů pro všechny čtyři možné kombinace jejich chování. Například kombinace, kde se Řehoř rozhodne zapírat, zatímco Sylvie bude spolupracovat s policií, je zachycena v prostředním řádku vpravo. Tato kombinace dává Řehořovi výplatu -20 a Sylvii výplatu -1. Povšimněme si, že výplaty jsou v záporných hodnotách, udávají počet let, které vězni stráví ve vězení.⁶ Pro úplnost připomeňme, že oba hráči táhnou zároveň, bez znalosti tahu druhého, nemohou se tedy ani domluvit.

Tabulka č. 2: Věžňovo dilema

	Sylvie zapírá	Sylvie spolupracuje s policií
Řehoř zapírá	[-5 ; -5]	[-20 ; -1]
Řehoř spolupracuje s policií	[-1 ; -20]	[-10 ; -10]

Postup hledání bodu Nashovy rovnováhy je poměrně jednoduchý. Stačí projít jednu po druhé všechny možné kombinace strategií (a tedy i výsledky hry) a zjistit, zda by se některému z hráčů vyplatilo jednostranně změnit svou strategii. Vezmeme si hned první kombinaci strategií Řehoř_{zapírá}Sylvie_{zapírá}, která dává oběma hráčům výplatu -5 (tedy 5 let). Vyplatilo by se některému z hráčů změnit svou strategii? Pokud se podíváme na volbu Řehoře, vidíme, že změnou strategie ze Řehoř_{zapírá} na Řehoř_{spolupracuje} by si polepšil, protože by si odseděl jen 1 rok místo 5 (v tabulce bychom se posunuli do dolního prostředního pole [-1 ; -20]). Totéž platí i pro Sylvii – změna strategie na spolupracuje by snížila její trest. Je tedy jasné, že kombinace Řehoř_{zapírá}Sylvie_{zapírá} není Nashovou rovnováhou. Může jí být kombinace Řehoř_{spolupracuje}Sylvie_{zapírá}? Ukazuje se, že nikoliv, protože zatímco tento výsledek dává Sylvii její nejpreferovanější výplatu (1 rok), pro Řehoře by bylo výhodnější svou strategii změnit a rovněž spolupracovat, protože by si snížil trest z 20 let na 10 (posunuli bychom se z původního středního pravého pole do dolního pravého pole). Ani tato kombinace tedy nemůže být Nashovou rovnováhou. Protože je hra symetrická, nemůže být Nashovou rovnováhou ani kombinace opačná, tedy Řehoř_{zapírá}Sylvie_{spolupracuje}. Pokud stejnou analýzu provedeme pro poslední možnou kombinaci, tedy Řehoř_{spolupracuje}Sylvie_{spolupracuje}, vidíme, že ani jeden z hráčů by si nemohl polepšit změnou své strategie. Pokud by se kterýkoliv z hráčů rozhodl místo spolupráce s policií zapírat, zvýšil by se mu trest z 10 let na 20. Kombinace Řehoř_{spolupracuje}Sylvie_{spolupracuje} je tedy Nashovou rovnováhou a zároveň naší předpovědí výsledku interakce obou věžňů.

Vtip hry spočívá v tom, že pro oba hráče je kolektivně výhodné zapírat (oba dostanou 5 let), ale ukazuje se, že individuální racionalita je povede ke vzájemné zradě – jedinou Nashovou rovnováhou hry bude výsledek [-10 ; -10]. Nashovou rovnováhou věžňova dilematu je výsledek, kdy se oba aktéři vzájemně zradí, což je vrhne do situace, ve které jsou na tom oba

⁶ V češtině popisuje v odborné politologické literatuře věžňovo dilema v kontextu mezinárodní politiky například již zmiňovaný Drulák (2003). V angličtině doporučíme jakoukoliv učebnici teorie her z výše uvedeného seznamu.

výrazně hůře, než kdyby spolupracovali. Nashovou rovnováhou hry, a tedy i naší předpovědi jejího výsledku, je suboptimální situace.

Ke stejnému výsledku je možno dojít i s použitím jiného konceptu řešení her, tzv. *dominantních strategií*. Dominantní strategie je taková, která se aktérovi vyplatí za jakékoliv situace, tedy ať už se protihráč rozhodne pro jakoukoliv strategii. Zatímco velké množství her má alespoň jednu Nashovu rovnováhu, jen minimum her má rovnováhu dominantních strategií.

10.3. Příklad aplikace teorie her: Íránský jaderný program

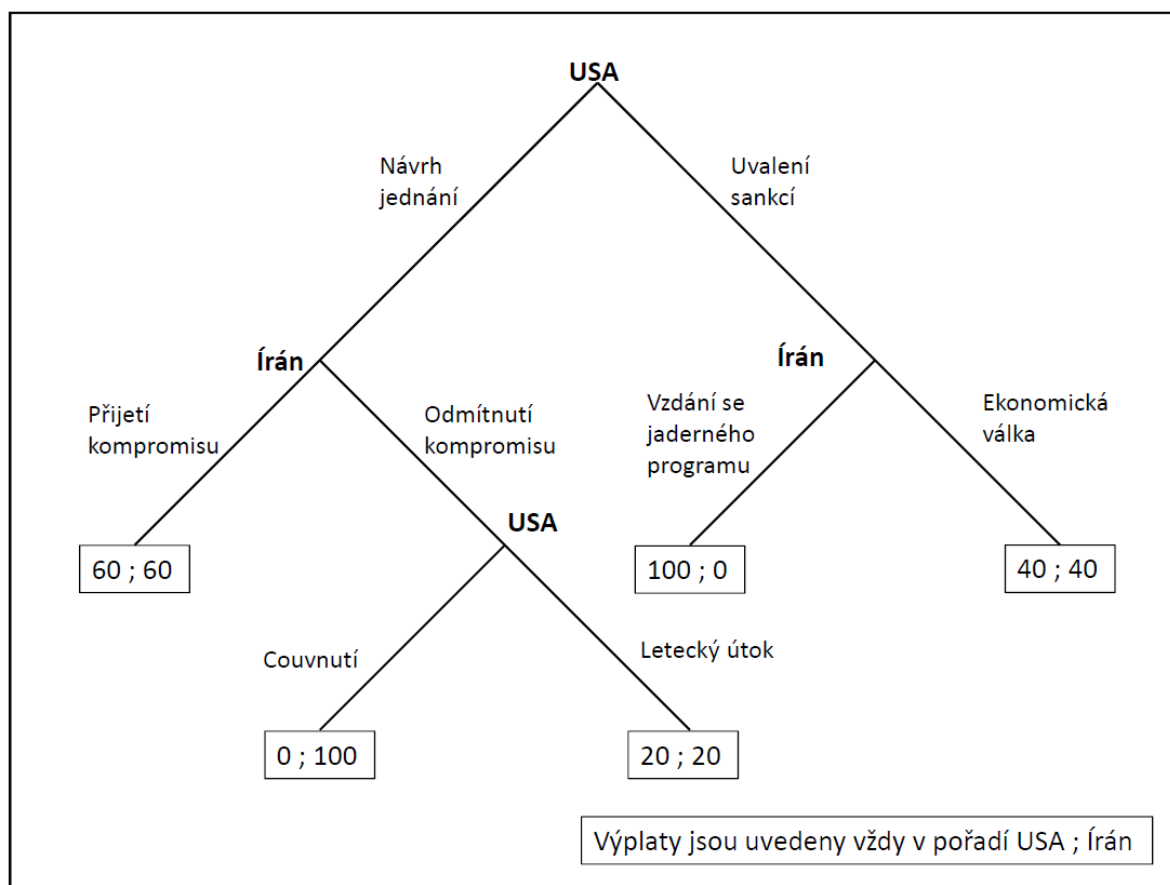
Konkrétní aplikace, pomocí které budeme ilustrovat užití teorie her pro politické předpovídání, vychází z práce Bruce Bueno de Mesquity *Principles of International Politics* (Bueno de Mesquita 2009, kap. 3) a pojednává o otázce využití ekonomických sankcí a vojenských prostředků Spojenými státy vůči Íránu v otázce jeho jaderného programu. Jedná se o částečně učebnicový text, ovšem autorova analýza vychází ze skutečných empirických dat a autor sám je v současnosti zřejmě nejvýznamnějším politickým prognostikem. Výhodou tohoto textu je také to, že umožní ilustrovat herně-teoretickou techniku zpětné indukce, pomocí které můžeme předpovídat výsledek her, ve kterých aktéři táhnou postupně (tím doplníme předchozí diskusi o hledání Nashovy rovnováhy). Naše expozé bude velice zjednodušené, pro získání detailnějšího vhledu doporučujeme samotný text Bueno de Mesquity.

Jak bylo naznačeno výše, první krok, který musí analytik při vytváření předpovědi učinit, je identifikace klíčových aktérů, zjištění jejich zájmů, a zjištění posloupnosti možných kroků aktérů. V našem příkladu íránského jaderného programu jsou aktéry exekutivy USA a Íránu. Na základě rozhovorů s experty věnujícími se současné íránské a středovýchodní politice identifikuje Bueno de Mesquita zájmy obou aktérů a možné výsledky jejich interakce. Podle autora stojí USA ve své zahraniční politice před volbou, zda na Írán tlačit skrze ekonomické sankce, či zda mu nabídnout kompromisní jednání. Pokud budou USA prosazovat sankce, Írán se rozhodne, zda se jim podvolit a vzdát se svého jaderného programu, nebo zda jim i za cenu ekonomických problémů vzdorovat. Pokud USA nabídnou jednání, rozhodne se Írán, zda přistoupit na nabízený kompromis a vzdát se části jaderného programu, nebo zda kompromis odmítnout. V posledně jmenované situaci by se USA musely rozhodnout, zda na Írán vojensky zaútočit, nebo zda od útoku couvnout i za cenu toho, že bude Írán svůj jaderný program nadále rozvíjet. Graf č. 1 shrnuje celou situaci v tzv. herním stromu, který udává všechny body, kde některý z hráčů volí mezi více možnostmi, a také výplaty hráčů pro každý možný výsledek hry. Zcela nahoře v grafu (a časově nejdříve) volí USA, zda nabídnout jednání, či zda uvalit na Írán nové ekonomické sankce. V druhém kroku se rozhoduje Írán, přičemž pokud by se (po americké nabídce jednání) rozhodl kompromis odmítnout, budou se ještě ve třetím kroku rozhodovat USA, zda zaútočit. Každý z možných průběhů hry povede k určitému výsledku, který dá hráčům určité výplaty (v každém páru je vždy výplata USA uvedena jako první a výplata Íránu jako druhá), přičemž hodnoty výplat jsou opět určovány empiricky na základě názorů expertů.⁷ Z povahy situace vyplývá, že hra je sekvenční (aktéři táhnou po sobě, nikoliv současně). Zároveň mají aktéři v této verzi hry úplnou informaci, tj. aktér vždy ví, jak v předchozím kroku táhl jeho protihráč.⁸

⁷ Zde uvedené výplaty jsou čistě ilustrativní, ve svém textu Bueno de Mesquita konkrétní hodnoty neudává a výsledky hry pojednává obecně. Zde představovaná tabulka numericky odpovídá tabulce 3.1 (a) na str. 89., a samozřejmě přináší také stejnou předpověď.

⁸ Pokud bychom chtěli učinit analýzu o něco realističtější, předpoklad úplné informace bychom mohli vypustit a sledovat, jak to výsledky hry změní. Bueno de Mesquita tak činí i ve své kapitole.

Graf č. 1: Herní strom interakcí USA a Íránu v otázce jaderného programu

Tuto takzvanou sekvenční hru řeší de Mesquita pomocí již zmiňované zpětné indukce (backwards induction, BI). Jádrem zpětné indukce je úvaha, že aktér vždy volí takovou strategii, která maximalizuje jeho výplatu s ohledem na to, jak na ni budou v dalších krocích reagovat protihráči. Jinými slovy, aktér nevolí nutně kroky vedoucí přímo k nejvyšší výplatě, ale kroky vedoucí k nejvyšší výplatě, jaké lze dosáhnout, vzhledem k tomu, jak budou následně táhnout ostatní. Pokud chceme takovou strategii nalézt, musíme hru řešit od konce, pozpátku (proto zpětná indukce). Představme si například, že jsme v situaci, kdy USA nabídly jednání, ale Írán odmítl, a USA se nyní rozmýšlejí, zda zaútočit. Z výplat v grafu č. 1 je jasné, že USA raději zaútočí, než aby couvly, protože $20 > 0$. Nyní budeme grafem postupovat nahoru a odhadovat, jaké kroky aktéři učiní, pokud vědí, že v kroku posledním by se USA rozhodly pro útok. V další fázi řešení hry (ovšem z hlediska jejího reálného průběhu časově samozřejmě ve fázi předchozí) jsme v situaci, kdy Írán volí, zda přijmout či odmítnou nabízený kompromis. Protože odmítnutí kompromisu by znamenalo útok USA, Írán fakticky volí mezi možnostmi kompromisu s výplatou 60 a možností útoku s výplatou 20. Protože $60 > 20$, Írán by v takové situaci volil přijetí kompromisu. Podobně, pokud by USA přišly se sankcemi, Írán bude volit mezi 0 a 40 a zvolí 40, tedy postavení se sankcím a ekonomickou válkou. Konečně v posledním (ovšem z hlediska reálného průběhu hry prvním) kroku USA volí, zda nabídnout jednání, či zda uvalit sankce. Vzhledem k volbám Íránu, které jsme právě identifikovali, se fakticky jedná o volbu mezi ekonomickou válkou s Íránem a kompromisem, kde se Írán vzdá části svého programu. Protože $60 > 40$, dospěl de Mesquita k závěru, že USA nabídnou kompromisní jednání a to bude Íránem přijato.

Zajímavým elementem sekvenčních her řešených pomocí zpětné indukce, je role alternativních historií (*counterfactuals*). Při volbě svých strategií totiž aktéři samozřejmě nehodnotí pouze tu možnost, kterou nakonec zvolí, ale i veškeré možné postupy („historie“) alternativní. Pro výsledek hry je tak stejně důležité, k jakým výsledkům vedou strategie nakonec skutečně zvolené, jako strategie, kterým se aktéři vyhnuli. Pokud se vrátíme ke grafu č. 1, pro výsledek interakce Íránu a USA nebylo důležité pouze to, zda Írán přistoupí na kompromis navržený USA. Stejně klíčové bylo, že pokud by se USA rozhodly uvalit na Írán ekonomické sankce, ten by jim vzdoroval a zavedl USA do horší situace, než do jaké je ve výsledku vedl návrh jednání. Pokud by však USA očekávaly, že se Írán případným hospodářským sankcím podvolí, vůbec by kompromisní jednání nebyly navrhly. Na jednu stranu je tak cílem teorie her přicházet s konkrétními předpověďmi výsledků politických her, a tedy určovat, které „historie“ nebo které z možných scénářů se budou realizovat. Jak jsme si ale právě ukázali, teorie her nás zároveň učí, jak zásadními jsou pro tyto volby i historie alternativní.

Jak bylo zmíněno, zejména pokročilejší herně-teoretické modely se opírají o relativně složitý matematický aparát, kterému jsme se samozřejmě v této krátké podkapitole vyhnuli. Jako první referenci můžeme čtenáři, který by měl o herně-teoretický politický výzkum zájem, doporučit právě zde pojednávaný text Bueno de Mesquity, který problematiku pojednává detailněji, ovšem stále jen s naprostým minimem matematického aparátu.

10.4. Zhodnocení předpovědních metod

V úvodu jsme naznačili, že soudobá politologie jako vědní disciplína má tendenci se ambice předvídat budoucí jevy vzdávat. Nicméně předpovídání je v politologii vrcholně problematickým podnikem. Přední experti se často ve svých očekáváních dramaticky rozcházejí. V takto nepříjemné situaci může být jednoduchou reakcí na potřebu předpovědi extrapolace z minulosti do budoucnosti. Takový „naivní“ postup může fungovat překvapivě dobře, ovšem pouze u jevů, které jsou stálé, nebo které se vyvíjejí stálým způsobem, ať už monotónním trendem nebo cyklicky. Co ale dělat v situaci, kdy do hry vstupuje změna, ať už exogenního nebo endogenního charakteru? Co dělat tam, kde se klíčové politické podmínky neustále mění, ať už se jedná o zájmy aktérů, jejich moc, či jednoduše o celkový kontext jejich interakce? V takové situaci naivní přístup „co bylo, bude“ nutně selhává a jeho místo musí zaujmout postupy, které se k myšlení budoucího postaví sofistikovanějším způsobem. Jak jsme již zmínili, zásadní překážkou těchto sofistikovanějších postupů je komplexita politických systémů, tedy mnohost politicky relevantních jevů, jež je třeba do přípravy předpovědi zahrnout, a komplikovanost vztahů mezi nimi.

Svébytným způsobem se s problémem komplexity sledovaného prostředí pokouší vyrovnat soudobá scénaristika. Prvek předpovědi je zde potlačen anebo zcela mizí, a smyslem scénářů se naopak stává rozšiřování prostoru myšlení o (mezinárodní) politice skrze tvořivé a přesto disciplinované způsoby zacházení s budoucností. Scénaristika znejist'uje naše zažité předpoklady, ukazuje podmíněnost našeho pohledu z přítomnosti. Rovněž nám umožňuje – například procesem předsledování – učení z budoucnosti s tím, jak se nám odkrývá a může být porovnávána s verzemi budoucnostmi, které jsme na základě našich (jasně stanovených a přiznaných) východisek určili.

Teorie her má z pohledu předpovídání oproti jiným metodám, zaměřeným primárně na empirické zkoumání současného nebo minulého stavu konkrétních politických jevů, jednu zásadní výhodu: snaha předpovídat politické události leží v jejím samotném jádru. Ve své podstatě je totiž výsledkem herně-teoretické analýzy vždy předpověď, ať už obecná nebo

týkající se konkrétních aktérů (jak bylo zmíněno výše). Teorie her je nástroj předpokládající strategické uvažování aktérů. Snaha aktérů předvídat chování ostatních a tomu strategicky uzpůsobit své vlastní chování leží v samotném jádru politiky, a teorie her nám dává pro studium takových situací nástroje. V tomto smyslu je teorie her nesmírně užitečným a sofistikovaným nástrojem.

Této výjimečné schopnosti zahrnout do predikce strategické chování aktérů však teorie her dosahuje jen díky svým předpokladům. Jak bylo zmíněno, pokud tyto předpoklady jsou empiricky (racionalita aktérů) alespoň zhruba naplněny, je teorie her potenciálně vynikajícím prognostickým nástrojem. Četné studie však dokládají, že rozhodování politických aktérů často vykazuje systematické odchylky od druhu racionality předpokládaného teorií her (Jervis 1976; Tversky & Kahneman 1981). Pro politickou předpověď je pak zásadní empiricky odhadnout, jak významné tyto odchylky v konkrétní situaci jsou, a jestli se tedy aktéři svou povahou jejím předpokladům alespoň přibližují.

Teorie her má samozřejmě také své podstatné nevýhody. První nevýhoda je zjevná: využití teorie her předpokládá nutnost zvládnutí náročnějšího technického aparátu, často s podstatným matematickým elementem. Asi nejlepším úvodem do teorie her, u nějž jsou tyto technické nároky na čtenáře drženy na minimu, je Morrow (1994). Mezi pokročilé texty pak patří především McCarty a Meiowitz (2007), Osborne (2003), nebo již klasické texty Osborna a Rubinsteina (1994) a Myersona (1991). Asi nejuznávanějším autorem věnujícím se teorii her specificky jako nástroji předpovídání politických událostí je Bruce Bueno de Mesquita. Ten také nabízí elementární úvod do teorie her orientovaný na problematiku predikce v mezinárodní politice (Bueno de Mesquita 2009), který případným zájemcům nelze než doporučit, a který zároveň úzce sledujeme v dalším výkladu o teorii her v této kapitole.⁹

10.5. Závěr

V samotném závěru kapitoly o předpovídání a myšlení budoucnosti stojí za to vrátit se k již v úvodu citované práci Philipa Tetlocka o předpovědních schopnostech politických expertů. Vedle zmíněných poznatků o obecně nízké kvalitě politických prognóz totiž jeho práce přináší jedno zásadní pozitivní zjištění, a sice že kvalita předpovědí je silně závislá na obecném postupu, který daný expert při vytváření předpovědi uplatňuje. Zjednodušeně řečeno, podle Tetlocka lze identifikovat dva základní typy přístupů k předpovídání. Jeden přístup staví na hlubokém porozumění nějakému specifickému významnému aspektu studovaného problému, tedy na předpovědi opírající se o očekávaný vývoj malého množství klíčových indikátorů. Druhý obecný přístup se naopak snaží neuzavírat se mnohosti potenciálně relevantních jevů a čerpá prediktivní schopnost z mnoha nejrozumnějších zdrojů.

Příkladem prvního přístupu k předpovídání je teorie her. Ta staví na předpokladu, že komplexní politickou realitu je možno účinně zjednodušit na podstatné prvky. Těmi jsou zájmy aktérů a strategická povaha situace, v níž se aktéři snaží své zájmy realizovat. Pokud jsme schopni tyto základní faktory odhalit, měli bychom být schopni předvídat výsledky.

Druhým přístupem k předpovídání, který staví na mnohosti potenciálně relevantních jevů, je scénaristika. Na první pohled se takový eklektický přístup může zdát povrchní, bez zřetelného logicky obhajitelného základu. Tetlock však ukazuje, že právě taková široká perspektiva dosahuje v přesnosti předpovědí systematicky výrazně lepších výsledků. Jinými slovy,

⁹ V české politologické literatuře lze zcela základní představení některých herně-teoretických poznatků nalézt, v kontextu mezinárodní politiky, v monografii Druláka (2003). Pro práce rozebírající teorii her na pokročilejší úrovni musí čtenář sáhnout do literatury z jiných disciplín (zejména ekonomie). Z hlediska čtenáře zájmového se o teorii her jako nástroj politického výzkumu je však jednoznačně nejlepší zaměřit se na výše zmiňované práce zahraniční provenience.

základem dobré předpovědi je zpravidla zahrnutí do analýzy velkého množství jevů a pokud možno široce rozkročené chápání situace citlivé i vůči jevům, které se na první pohled mohou v dané chvíli jevit jako druhořadé. „Předpovídat není snadné – zvlášť když jde o budoucnost,“ a alespoň při současném stavu našeho poznání se tak vyplatí nechávat při vytváření politických předpovědí oči široce dokořán.

Kontrolní otázky

-

Literatura

- Bayes, Thomas (1970): An Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances. In: Pearson, E.S. – Kendall, M.G. (eds.): *Studies in the History of Statistics and Probability*. London: Charles Griffin.
- Beach, David – Pedersen Rasmus (2012): *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Beer, Stafford (1979): *The Heart of Enterprise*. London: Wiley.
- Bell, Daniel. 1964. Twelve Models of Prediction: A Preliminary Sorting of Approaches in the Social Sciences. *Daedalus*, Vol. 93, No. 3, s. 845-880.
- Bennett, Andrew (2008): Process Tracing: A Bayesian Perspective. In: Steffensmeier, Janet Box – Brady, Henry – Collier, David (eds.): *The Oxford Handbook of Political Methodology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bernstein, Steven – Lebow, Richard Ned – Gross Stein, Janice – Weber, Steven (2000): God Gave Physics the Easy Problems: Adapting Social Science to an Unpredictable World. *European Journal of International Relations*, Vol. 6, No. 1, s. 43-76.
- Beyerchen, Alan (1992): Clausewitz, Nonlinearity and the Unpredictability of War. *International Security*, Vol. 17, No. 3, s. 59-90.
- Borjeson, Lena – Hojer, Mattias – Dreborg, Karl-Henrik – Ekvall, Tomas – Finnveden, Göran. (2006): Scenario types and techniques: Towards a user's guide. *Futures*, Vol. 38, No. 7, s. 723-739.
- Bousquet, Antoine – Curtis, Simon (2011): Beyond Models and Metaphors: Complexity Theory, Systems Thinking and International Relations. *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 24, No. 1, s. 43-62.
- Brandt, P.T., Freeman, J.R. & Schrod, P.A., 2011. Real Time, Time Series Forecasting of Inter- and Intra-State Political Conflict. *Conflict Management and Peace Science*, 28(1), pp.41–64.
- Bueno de Mesquita, B., 2009. *Principles of International Politics* 4th ed., Washington D.C.: CQ Press.
- Campbell, J.E., 2008. Editor's Introduction: Forecasting the 2008 National Elections. *PS: Political Science & Politics*, 41(04), pp.679–682.
- Carr, E.H. (1946): *The Twenty Years' Crisis*. London: Macmillan.
- Choucri, Nazli – Robinson, Thomas (1978): *Forecasting in International Relations: Theory, Methods, Problems, Prospects*. San Francisco: Freeman.
- Ditrych, Ondřej (2012): Scénaristika jako metoda v mezinárodních vztazích. *Mezinárodní vztahy*, Roč. 47, č. 4, s. 93-107.

- Drulák, Petr (2003): *Teorie mezinárodních vztahů*. Praha: Portál.
- Freeman, John – Job, Brian (1979): Scientific Forecasts and Predictions: Problems of Definition and Epistemology. *International Studies Quarterly*, Vol. 23, No. 1, s. 113-143.
- Frieden, J.A., 1999. Actors and Preferences in International Relations. In D. A. Lake & R. Powell, eds. *Strategic Choice and International Relations*. Princeton: Princeton Univ Press, pp. 39–76.
- Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gaßner, Robert – Steinmüller, Karlheinz (2004): Scenarios that Tell a Story – Normative Narrative Scenarios. Příspěvek na semináři *New Technology Foresight, Forecasting & Assessment Methods*, Seville, 3.-14. května.
- Gaddis, J.L., 1992. International Relations Theory and the End of the Cold War. *International Security*, 17(3), pp.5–58.
- George, Alexander (1993): *Bridging the Gap: Theory and Practice in Foreign Policy*. Washington: U.S. Institute of Peace.
- Gleditsch, K.S. & Ward, M.D., 2013. Forecasting is difficult, especially about the future Using contentious issues to forecast interstate disputes. *Journal of Peace Research*, 50(1), pp.17–31.
- Gleick, James (1988): *Chaos : making a new science*. Penguin.
- Glenn, Jerome – Gordon, Theodore (2009): *Future Research Methodology 3.0*. Washington: Millenium Project.
- Glenn, Jerome – Gordon, Theodore – Florescu, Elizabeth (2012): *State of the Future 2012*. Washington: Millenium Project.
- Goldstone, J.A. et al., 2010. A Global Model for Forecasting Political Instability. *American Journal of Political Science*, 54(1), pp.190–208.
- Heijden, Kees van den (1996): *Scenarios: The Art of Strategic Conversation*. Chichester: Wiley and Sons.
- Herrmann, Richard – Jong, Kun Choi (2007): From Prediction to Learning: Opening Experts' Mind to Unfolding History. *International Security*, Vol. 31, No. 4, s. 132-161.
- Hoffmann, Stanley (1959): International Relations: The Long Road to Theory. *World Politics*, Vol. 11, No. 3, s. 346-377.
- Hoffmann, Stanley (1977): An American Social Science: International Relations. *Daedalus*, Vol. 106, No. 3, s. 41-60.
- Huntington, Samuel (1993): The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, s. 22-49.
- Jervis, R., 1976. *Perception and misperception in international politics*, Princeton: Princeton University Press.
- Jervis, R., 1998. *System Effects*, Princeton: Princeton University Press.
- Kahn, Herman (1960): *On Thermonuclear War: Thinking the Unthinkable*. Princeton: Princeton University Press.
- Kahn, Herman – Wiener, Anthony (1967): *The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty-Three Years*. New York: Macmillan.
- Kosow, Hannah - Gaßner, Robert (2008): *Methods of Future and Scenario Analysis*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.
- Larner, Wendy - Walters, William (eds. 2004): *Global Governmentality: Governing International Spaces*. London, Routledge.
- Lebow, Richard Ned (2010): *Forbidden Fruit - Counterfactuals and International Relations*. Princeton: Princeton University Press.
- Lewis-Beck, M.S. & Rice, T.W., 1992. *Forecasting Elections*, Cq Pr.
- Lorenz, Edward (1963): Deterministic Nonperiodic Flow. *Journal of the Atmospheric Sciences*, Vol. 20, No. 2, s. 130-141.

- McCarty, N. & Meirowitz, A., 2007. *Political Game Theory: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mietzner, Dana – Reger, Guido (2004): Scenario Approaches – History, Differences, Advantages and Disadvantages. Příspěvek na semináři *New Technology Foresight, Forecasting & Assessment Methods*, Seville, 13.-14. května.
- Montgomery, D.C., Jennings, C.L. & Kulahci, M., 2011. *Introduction to Time Series Analysis and Forecasting*, John Wiley & Sons.
- Morgenthau, Hans (1948): *Politics among Nations*. New York: Knopf.
- Morrow, J.D., 1994. *Game Theory for Political Scientists*, Princeton University Press.
- Myerson, R.B., 1991. *Game Theory: Analysis of Conflict*, Harvard: Harvard University Press.
- Nash, John (1951): Non-Cooperative Games. *The Annals of Mathematics*, Vol. 54, No. 2, s. 286–295.
- Nash, John F. (1950): The Bargaining Problem. *Econometrica*, Vol. 18, No. 2, s. 155–162.
- Neumann, Iver – Øverland, Erik (2004): International Relations and Policy Planning: The Method of Perspectivist Scenario Building. *International Studies Perspectives*, Vol. 5, No. 3, s. 258-277.
- Niskanen, William A. (1971): *Bureaucracy and representative government*. Aldine, Atherton.
- Ogilvy, James (2002): *Creating Better Futures: Scenario Planning as a Tool for a Better Tomorrow*. New York: Oxford University Press.
- Osborne, M.J., 2003. *An Introduction to Game Theory*, Oxford University Press, USA.
- Osborne, M.J. & Rubinstein, A., 1994. *A Course in Game Theory*, Cambridge: MIT Press.
- Ostrom, Elinor (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parizek, Michal (2012): After the Enlargement: Trends and Threats in the European Union Decision-Making. *Perspectives. Review of International Affairs*, Vol. 20, No. 1, s. 33–58.
- Patomäki, Heikki (1996): How to Tell Better Stories about World Politics. *European Journal of International Relations*, Vol. 2, No. 1, s. 105-133.
- Patomäki, Heikki (2008): *The Political Economy of Global Security: War, Future Crises and Changes in Global Governance*. London: Routledge.
- Popper, Steven – Lempert, Robert – Wagner, Caroline (2002): Moving beyond Foresight. Příspěvek na konferenci *Foresight, Scenarios, Lanscaping*, Brusel, 5. července.
- Ramirez, Rafael – Selsky, John – van der Heijden, Kees (eds., 2008): *Business Planning in Turbulent Times: New Methods for Applying Scenarios*. London: Earthscan.
- Ringland, Gill (1998): *Scenario Planning: Managing for the Future*. Chichester: Wiley and Sons.
- Ringland, Gill (2002): *Scenarios in Public Policy*. Chichester: Wiley and Sons.
- Rosell, Steven (1999): *Renewing Governance: Governing by Learning in the Information Age*. New York: Oxford University Press.
- Shepsle, K.A., 2010. *Analyzing Politics: Rationality, Behavior and Institutions* Second Edition., W. W. Norton & Company.
- Scharpf, F.W., 1997. *Games Real Actors Play: Actor-centered Institutionalism In Policy Research*, Westview Press.
- Schelling, Thomas C. (1960): *The strategy of conflict*. Harvard: Harvard University Press.
- Schneider, G., Gleditsch, N.P. & Carey, S., 2011. Forecasting in International Relations One Quest, Three Approaches. *Conflict Management and Peace Science*, 28(1), pp.5–14.
- Schwartz, Peter (1996): *The Art of the Long View*. New York: Doubleday.
- Singer, David – Wallace, Michael (1979). *To Augur Well: Early Warning Indicators in World Politics*. London: Sage.

- Stevens, J., 2012. Political Scientists Are Lousy Forecasters. *The New York Times*. Available at: <http://www.nytimes.com/2012/06/24/opinion/sunday/political-scientists-are-lousy-forecasters.html> [Accessed May 9, 2013].
- Štědroň, Bohumír – Potůček, Martin – Knápek, Jaroslav – Mazouch, Petr (2012): *Prognostické metody a jejich aplikace*. Praha: Nakladatelství C H Beck.
- Taagepera, R., 2008. Making Social Sciences More Scientific: The Need for Predictive Models, Oxford University Press, USA.
- Tetlock, P.E., 2005. Expert Political Judgment: How Good Is It, How Can We Know?, Princeton University Press.
- Tetlock, P.E., 1999. Theory-Driven Reasoning About Plausible Pasts and Probable Futures in World Politics: Are We Prisoners of Our Preconceptions? *American Journal of Political Science*, 43(2), pp.335–366.
- Tetlock, Philip - Lebow, Richard Ned - Parker, Noel Geoffrey (eds., 2006): *Unmaking the West - 'What If?' Scenarios that Rewrite World History*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Tikuisis, P., Carment, D. & Samy, Y., 2013. Prediction of Intrastate Conflict Using State Structural Factors and Events Data. *Journal of Conflict Resolution*, 57(3), pp.410–444.
- Tsebelis, George (1991): *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*. University of California Press.
- Tversky, A. & Kahneman, D., 1981. The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. *Science*, 211(4481), pp.453–458.
- Von Neumann, John – Morgenstern, Oskar (1944): *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton: Princeton University Press.
- Walt, Stephen (1998): The Hidden Nature of Systems (A Review of 'System Effects' by Robert Jervis). *The Atlantic Monthly*, Vol. 282, No. 3, s. 130-134.
- Waltz, K.N., 1997. Evaluating Theories. *The American Political Science Review*, 91(4), p.913.
- Weber, Steven (1997): Prediction and the Middle East Peace Process. *Security Studies*, Vol. 6, No. 4, s. 167-179.
- Zürn, Michael (1997): Assessing State Preferences and Explaining Institutional Choice: The Case of Intra-German Trade. *International Studies Quarterly*, Vol. 41, No. 2, s. 295–320.

11. Obsahová analýza

Martina Varkočková

Obsahová analýza (*content analysis*) je metoda, která nám umožňuje vyvozovat vědecké závěry pomocí systematického a objektivního zkoumání určitých, jasně definovaných charakteristik komunikačních sdělení (Holsti 1969: 601). Je to jedna z metod, které zkoumají komunikační sdělení různého typu, ať již textové, mluvené, obrazové, filmové či jiné. Mezi další metody, které se zabývají analýzou sociální komunikace, patří např. diskurzivní analýza, konverzační analýza, kritická analýza, normativní analýza, sémiotická analýza či narativní analýza (Neuendorf 2002: 5-8). Na rozdíl od výše zmiňovaných metod, které se snaží proniknout za samotný (psaný, mluvený, obrazový) projev, rekonstruovat intersubjektivní význam a proces jeho formování (konstituce), obsahová analýza se soustředí na text samotný. V případě obsahové analýzy tedy hovoříme o objektivním, systematickém a kvantitativním popisu komunikačního sdělení (Berelson 1952, cit. v Holsti 1969: 597). Při aplikaci obsahové analýzy se zaměříme na počítání a následné vysvětlení předem definovaných charakteristik (kategorií), které nám pomohou popsat text z hlediska tématu, zdroje, způsobu vyjadřování, účelu, časového či geografického vývoje. Obsahová analýza nám umožní vyvodit trendy v sociální komunikaci, porovnat zkoumaný text s určitým standardem či odvodit vlastnosti a životní hodnoty jednotlivců a sociálních skupin.

Obsahová analýza ve své čisté podobě je nejčastěji zařazována do skupiny kvantitativních výzkumných metod a vzhledem ke svému výzkumnému rámci, epistemologickým a ontologickým předpokladům patří mezi vysvětlující metody. Přesto je třeba zdůraznit, že se nejedná o pouhé mechanické počítání četností výrazů v dané sadě textů. Jednak obecně platí, že kvantitativnost a kvalitativnost nejsou dichotomními veličinami, nýbrž *"lze pozorovat přímou logickou spojitost od kvalitativního třídění až po nejpřesnější měření, která vede přes mezičlánky jakými jsou systematické hodnocení, pořadí, vícedimenzionální klasifikace, různé typologie nebo jednoduché kvantitativní indexace."* (Lazarsfeld - Barton 1952: 155). Zároveň je třeba si také uvědomit, že i při použití obsahové analýzy musíme učinit mnoho výsostně kvalitativních rozhodnutí, kdy například tvorba kódovacího schématu je velmi kreativní proces. Obsahová analýza ve své kvantitativní podobě může být použita sama o sobě, nejčastější a nejvhodnější aplikace však bude v různé kombinaci s jinými kvalitativními metodami. Například pomocí obsahové analýzy můžeme testovat hypotézy, které vzešly z předchozího (kvalitativního) výzkumu. Nebo naopak vhodnými kvalitativními metodami (diskurzivní analýza, etnografie) můžeme rozvést a prohloubit poznatky, které jsme získali provedením obsahové analýzy dokumentů.

11.1. Historie a současnost obsahové analýzy

Jednoduché formy obsahové analýzy byly používány již od počátku novověku (biblická studia, počátky grafologie, analýza snů Sigmunda Freuda). Avšak za podobu, v jaké je i v dnešní době využívána, vděčíme především Haroldu Lasswellovi, ač on sám se zdráhal používat přímo pojem obsahová analýza a raději hovořil o analýze symbolů (*symbol analysis*) či kvantitativní sémantice (*quantitative semantics*) (Franzosi 2008: xxiv). V období 2. světové války byl Lasswell pověřen v Kongresové knihovně USA vedením oddělení zabývajícím se analýzou propagandy válečných stran. Právě zde ve spolupráci s kolegy naplno rozvinuli metodologii obsahové analýzy. Za první "učebnici" obsahové analýzy je standardně považována kniha Bernarda Berelsona z roku 1952 *Content Analysis in Communication*

Research. V této průkopnické fázi se výzkumníci soustředili na důkladné rozpracování základních témat a konceptů metody, především na pravidla vytváření kódovacího schématu, na posuzování spolehlivosti měření, statistické zpracování výsledků apod. Protože se snažili o co největší míru objektivnosti a co největší přiblížení se standardům přírodních věd, pokusili se vypracovat vyčerpávající seznam kategorií, které by se staly univerzálně používanými při aplikaci obsahové analýzy v politických vědách. Jednalo se tedy o kategorie vytvořené dedukcí na základě politické teorie (Franzosi 2008: xxv). Rovněž striktně omezili předmět zkoumání obsahové analýzy na zjevný obsah (*manifest content*) sdělení.

Obsahová analýza, již plně rozvinuta, brzy překračuje hranici politických věd a její aplikace se rychle rozšiřuje i do jiných oborů, jakými jsou mediální studia, žurnalistika, sociologie, antropologie, psychologie, teorie umění aj. To s sebou přináší určitou pluralitu, která napomáhá rozvoji a zpřesnění některých konceptů (zejména velký důraz je kladen na dosahování co nejvyšší míry spolehlivosti kódování), zároveň však představuje postupný ústup od některých požadavků postulovaných průkopníky metody. Například již není udržitelná představa jednotného seznamu kategorií a univerzálního kódovacího schématu, neboť kategorie vyvinuté pro výzkum politiky nejsou vhodné pro analýzy psychologické, uměnovědné či jiné. Nástup a rozvoj výpočetní techniky od 60. let zefektivnit získávání a zpracovávání velkého množství dat. Poslední fáze vývoje obsahové analýzy je kladena do 80. let 20. století. Souvisí především s debatou o vhodnosti a možnosti použití obsahové analýzy na zkoumání nejen zjevného obsahu, ale i skrytého významu (*latent content*) komunikačních sdělení (Mayring 2000). V této souvislosti se hovoří o kvalitativní obsahové analýze (*qualitative content analysis*) a jejích různých formách, například etnografické obsahové analýze (Altheide 1987).

Mezi základní učebnice zabývající se obsahovou analýzou patří kromě Berelsonovy knihy z roku 1952 ještě práce Holstiho (1969), Krippendorffa (1980 a pozdější vydání), Webera (1990) a Neuendorfové (2002).

11.2. Výzkumný rámec obsahové analýzy

Po obecném úvodu a historickém kontextu se nyní soustředíme na popis samotného výzkumného rámce obsahové analýzy. Výzkumný rámec, či plán výzkumu (Hendl 2005) představuje určitý návod, jakým způsobem by měl výzkumník strukturovat svoji badatelskou činnost, aby dostál nárokům kladeným na vědecké výstupy konkrétní zvolené metody. Za standardní je považován postup od stanovení účelu výzkumu, k identifikaci vhodného teoretického a konceptuálního rámce, přes položení precizní výzkumné otázky k volbě metodologie a konkrétních metod výzkumu. Rozhodnutí, ke kterým v těchto prvních fázích plánování výzkumu dospějeme, zásadním způsobem ovlivní i další fáze vědeckého bádání, tedy především volbu a sběr vhodných dat, způsob jejich analýzy, aplikaci hodnotících kritérií a formulaci konečných výstupů. Pokud badatel zvolí jako vhodnou metodu obsahovou analýzu, měl by postupovat v následujících krocích (Schulz a kol. 2011, Neuendorf 2002): stanovení výzkumné otázky; volba ukazatelů a kritérií, jejichž analýza umožní odpovědět na výzkumnou otázku (operacionalizace); volba zdrojů dat (určení skupiny komunikačních sdělení obsahujících dostatečné množství vhodných ukazatelů); tvorba kódovacího schématu (zvolení vhodných kategorií, které "*popisují vlastnosti mediovaného obsahu, které jsou relevantní pro [zvolené] téma*" (Schulz a kol. 2011: 38); kódování (aplikace kategorií na zvolenou množinu komunikačních sdělení); vyhodnocení a interpretace získaných výsledků kódování.

11.2.1. Výzkumné cíle a otázky

Obsahová analýza je kvantitativní metoda. Jedním z cílů obsahové analýzy bude popis souboru sdělení s ohledem na jejich rozsah, frekvenci vybraných textových entit, časových trendů či intenzity určitých vyjádření. Jako analytický nástroj ji používáme v rámci tzv. nomotetického výzkumu, kdy se snažíme o generalizaci na základě zkoumání relativně velkého množství dat, spíše než o hluboký vhled do jednoho jediného případu. Obsahová analýza jako metoda, která usiluje o vysvětlení, výborně zapadá do obecného hypoteticko-deduktivního rámce pozitivistického přístupu ke zkoumání reality. Tento přístup spočívá ve formulování určitých hypotéz či tvrzení, zpravidla vyvozených ze studia teoretické literatury. Tyto hypotézy jsou následně testovány tak, že badatel ověří jejich platnost na datech získaných pozorováním reálných jevů. Na základě měření a analýzy reálných dat pak potvrzujeme či zamítáme původní hypotézy, případně je korigujeme tak, aby odpovídaly zjištěným skutečnostem. Obsahová analýza ve své čisté kvantitativní podobě slouží právě k formulaci a testování hypotéz.

Zajímavý příklad dobře naformulovaného výzkumného cíle přináší práce Kevina Coea (2011). Autor zde zkoumá, zda je možno potvrdit obecně přijímaný názor, že prezident Bush velmi umně ovlivnil obsah masového zpravodajství ohledně války v Iráku v průběhu roku 2004, před prezidentskými volbami. Autor použil obsahovou analýzu pro věcné a časové porovnání obsahu prohlášení prezidenta Bushe se způsobem, jakým o válce informovala vytipovaná americká média. Obsahová analýza napomohla vyvrátit či alespoň zpochybnit hypotézu, že vhodně pronesená prohlášení prezidenta Bushe výrazně ovlivnila způsob, jakým o válce informovala hlavní americká média. Ve výsledku se nepotvrdila věcná ani časová korelace mezi prezidentskými výstupy a mediálním krytím události.

Jak již bylo zmíněno, obsahová analýza se používá pro analýzu komunikačních sdělení. Každý typ komunikace může být popsán z několika úhlů pohledu, např. z pohledu původce sdělení, samotného obsahu sdělení, způsobu vytvoření a předávání tohoto sdělení, z pohledu příjemce sdělení či důsledku působení tohoto sdělení. Tuto mnohvrstevnatost lze shrnout do často citované věty "*KDO říká CO, PROČ, KOMU, JAKÝM ZPŮSOBEM a s JAKÝM VÝSLEDKEM*" (Lasswell - Lerner - Pool 1952: 12). Přehled jednotlivých možností použití obsahové analýzy nabízí následující tabulka:

Tabulka č. 1: Možnosti použití obsahové analýzy podle Holstiho

Účel výzkumu	Otázka	Výzkumný problém
Popsat samotná sdělení	Co?	Popis trendů v obsahu komunikace
		Přiřazení známé charakteristiky zdrojů k jejich sdělení
		Srovnání obsahu sdělení s určitými standardy
	Jak?	Analýza techniky přesvědčování
		Analýza stylu komunikace
	Komu?	Přiřazení známé charakteristiky příjemců ke sdělení, které pro ně bylo vytvořeno
		Popis komunikačních vzorců
Vyvodit závěry o zdroji sdělení (proces vytváření sdělení)	Proč?	Zajištění politické a vojenské informace
		Analýza psychologické charakteristiky jednotlivce

		Potvrzení vlivu kultury či kulturní změny
		Získání důkazů
	Kdo?	Určení rozporovaného autorství
Vyvodit závěry o výsledku komunikace	S jakým výsledkem?	Měření čtivosti
		Analýza toku informací
		Zhodnocení odezvy na sdělení

Zdroj: Holsti (1969: 604)

Obsahovou analýzu tedy používáme v případě, kdy počítání a následná analýza předem jasné definovaných charakteristik relativně veliké sady sdělení pomůže potvrdit či vyvrátit hypotézu vztahující se k některému aspektu dané komunikace (k původci sdělení, k obsahu sdělení, ke způsobu, jakým bylo sdělení předáváno příjemcům sdělení atd.).

11.2.2. Výběr předmětu výzkumu

Obsahovou analýzu můžeme použít pro analýzu v rámci různých sociálně-vědních oborů pro analýzu různých druhů sdělení. Po stanovení výzkumné otázky a její operacionalizace je nutné učinit rozhodnutí o tom, jaký *typu sdělení* nás zajímá. Nejčastěji analyzovaným typem sdělení je bezesporu text, což rozhodně platí i pro vědy politické. Mezi texty můžeme zařadit novinové články, knihy, dokumenty oficiální i soukromé povahy, případně přepisy rozhovorů, skupinových diskuzí či poznámek o provedených pozorováních. Obsahovou analýzu však můžeme aplikovat i na celou řadu dalších typů sdělení, např. na fotografie, karikatury a komiksy, internetové stránky, mluvené projevy, předvolební billboardy, filmy či reklamní spoty (Schulz a kol. 2011). Následující text se soustředí na práci s textem, ale uvedené postupy lze pouze s malými obměnami aplikovat i na obrazové, zvukové či multimediální typy sdělení.

Po zvolení typu komunikačních sdělení je třeba vytvořit *výběrový soubor* či *korpus* (*archive, population, universe*) dostatečného počtu vhodných textů. V některých případech bude rozhodnutí o zahrnutí či nezahrnutí textů do korpusu jednoduché, např. pokud se rozhodneme analyzovat všechny přepisy projevů poslanců Evropského parlamentu při schvalování složení Evropské komise v roce 2010. V takovém případě máme k dispozici časově, tematicky i početně přesně ohraničenou skupinu textů (*census*) (Neuendorf 2002: 74), jejichž kvantita nebude při analýze vyžadovat neúměrně mnoho vědecké kapacity. Většinou se však badatelé nabízejí příliš velké množství textů, díky čemuž bude třeba učinit několik rozhodnutí, jaké texty do korpusu zařadit. Holsti uvádí tři úrovně výběru (*sampling*): výběr podle zdroje sdělení, výběr konkrétních sdělení od vybraných zdrojů a někdy se může uplatnit i výběr v rámci jednotlivých sdělení (Holsti 1969: 654). Co se týče zdroje sdělení, pokud zkoumáme názor politických elit na určitou problematiku, musíme učinit rozhodnutí, které politické zástupce zařadíme do výběru zdrojů komunikačních sdělení. V souvislosti s konkrétní výzkumnou otázkou pak ve výběru zdrojů může být například prezident, premiér, ministr zahraničních věcí, předsedové politických stran zastoupených v parlamentu apod. V případě, že jsme výběr zdroje zúžili na konkrétního aktéra (například prezidenta), je třeba dále specifikovat výběr konkrétních textů. Zde se nabízí opět několik kritérií výběru: časové (např. porovnání názorů prezidenta v prvním a posledním roce mandátu), geografické (texty určené pro domácí či zahraniční publikum) či typologie textů (projevy, rozhovory, eseje, knižní publikace).

Z hlediska typologie se musíme rozhodnout, zda budeme zkoumat tištěná či jiná média (rozhlas, televize, internet aj.). Po zvolení tištěných médií je opět třeba rozhodnout, zda se

badatel omezí např. pouze na celostátně vydávané deníky, a omezí jejich počet (např. první tři v pořadí dle prodaného nákladu v daném roce).

V některých případech pak bude třeba v rámci snahy o maximální efektivitu práce ještě dále zmenšit korpus komunikačních sdělení tak, že v rámci vybraných textů od vybraného zdroje budeme zkoumat pouze ty části textů, které hovoří o Evropské unii. A konečně je možné učinit rozhodnutí, že pro obsahovou analýzu budou použity vždy pouze titulní stránky vybraných deníků (výběr v rámci textu).

Výše uvedený postup při vytváření výběrového souboru odpovídá technice *záměrného (nenáhodného) výběru (non-random sampling)* (viz též kapitola k regresní a korelační analýze). Při tomto postupu vybíráme texty podle kritérií, která vycházejí především ze samotné výzkumné otázky. Nenáhodný výběr bude často použit v případech relativně malého množství vhodných textů, tedy např. pro vytváření korpusu textů prezidenta ČR, ve kterých vyjadřuje svůj postoj k EU. Druhou technikou, kterou můžeme použít při vytváření výběrového souboru textů, je *náhodný výběr (random sampling)* (viz též kapitola k regresní a korelační analýze). Náhodný (pravděpodobnostní) výběr znamená, že "*každá jednotka v populaci musí mít stejnou šanci být vybrána*" (Neuendorf 2002: 83). Různé varianty náhodného výběru (např. Neuendorf 2002: 83-87, Holsti 1969: 655-656) by teoreticky měly být použity v maximálním počtu výzkumných prací používajících obsahovou analýzu, neboť do velké míry zajišťují objektivitu výběru textů. Použitím náhodného výběru se omezí vědomá či nevědomá zaujatost badatele, který by při nenáhodném výběru mohl mít tendenci brát úvahu například pouze texty, které potvrzují jeho domněnky.

S výběrem techniky náhodného či nenáhodného výběru textů souvisí i otázka, jak velký by měl být výběrový soubor. Jelikož obsahová analýza je kvantitativní metoda, která se snaží generalizovat na základě analýzy velkého množství dat, měli bychom seskupit velký počet textů vhodných pro následnou analýzu. Při použití obsahové analýzy v politických vědách však budeme narážet především na dva limity - limit dosažitelnosti textů a limit proveditelnosti analýzy. Pokud je pro nás dosažitelná jenom malá část daného aktéra, nemusí být dostupný výběr reprezentativní. Naopak pokud by náš výběr zahrnoval příliš velký počet textových jednotek, nebudeme mít časové a lidské kapacity tyto texty zpracovat. V tom případě je nutné použít vhodný způsob náhodného výběru, pomocí něhož se sníží počet textů na takovou úroveň, kterou je výzkumník schopen adekvátně zpracovat a analyzovat. Obecně tedy nelze stanovit optimální velikost korpusu, nicméně je třeba, aby badatel uvážlivě zvolil a ve své studii obhájil zvolenou velikost výběrového souboru.

Je potřeba zdůraznit, že veškerá rozhodnutí o výběru textů musí podléhat logice výzkumného účelu a výzkumné otázky. Špatná rozhodnutí o zahrnutí či nezahrnutí určité skupiny sdělení může významným způsobem ovlivnit konečný výsledek analýzy. Zároveň však můžeme v průběhu sestavování korpusu zjistit, že některá sdělení nejsou přístupná. Typicky se bude jednat o materiály pod různým stupněm utajení, historické dokumenty či texty v jazyce menšinového etnika, jejichž překlad by představoval neúměrné časové zatížení. V tom případě je vhodné přeformulovat výzkumný cíl tak, aby byl proveditelný s přihlédnutím k dostupnému korpusu textů.

11.2.3. Vymezení proměnných

Po vytvoření korpusu textů přichází na řadu příprava *kódovacího schématu*, což je proces, který je možné rozdělit do tří kroků: 1) stanovení kódovací jednotky (jak text bude rozdělen pro účely kódování), 2) určení kategorií (jak budou kódovací jednotky rozřazovány do skupin dle společných znaků, proměnné) a 3) způsobu hodnocení v rámci jednotlivých kategorií (v rámci jednotlivých skupin mohou jednotlivé kódovací jednotky nabývat různých hodnot).

Nejdříve si blíže představíme samotný proces *kódování* (*coding*). Jak bylo řečeno v úvodu kapitoly, obsahová analýza se pokouší o generalizaci na základě zkoumání relativně velkého množství dat. Předpokládáme tedy, že vybraným znakům textu můžeme přisoudit určité společné charakteristiky a dle těchto charakteristik můžeme dané části textu rozčlenit do několika skupin - kategorií. Zároveň v rámci těchto kategorií dále posuzujeme určité kvality jejích členů. A právě toto rozřazování a hodnocení částí textů se nazývá kódování. Pro lepší názornost si představme pověstný koš ovoce - výběrový soubor. V rámci tohoto koše ovoce můžeme vysledovat několik kategorií (hodnot) proměnné druh ovoce: hrušky, jablka, švestky. Jednotky v kategorii hrušky je možno dále rozřadit podle hodnot dalších proměnných: odrůda, stupeň zralosti, pěstitelský region, váha apod. Jednotlivé (nominální) proměnné a především pak hodnoty (kategorie), kterých mohou nabývat, musíme pečlivě vymezit. Vybrané proměnné a kategorie v závislosti na účelu výzkumu rozhodneme o způsobu jejich operacionalizace, například zda pro posouzení stupně zralosti hrušky postačí dvě úrovně (nezralá - zralá) či více úrovní (nezralá - zralá - přezralá). Toto rozčlenění ovocného koše do jednotlivých kategorií - kódování - následně umožní ověřovat si hypotézy o úrodě ovoce, o kvalitě jednotlivých pěstitelských regionů, o vhodnosti načasování sklizně apod.

Nejprve si stanovíme tzv. *kódovací jednotku* (*coding unit, unit of analysis*). Kódovací jednotku si můžeme představit jako úsek textu, který vypovídá o zvolené výzkumné otázce, a který následně bude podroben analýze, tedy kódování. Literatura (Holsti 1969, Weber 1990, Neuendorf 2002, Schulz a kol. 2011) nabízí několik úrovní kódovacích jednotek: jednotlivá slova či symboly, věty či odstavce, témata, ucelené jednotky (*items*) a postavy (*characters*). Analýza na každé z těchto úrovní s sebou přináší určité klady i zápory. Slovo jako jednotku analýzy lze relativně snadno definovat, díky rozvoji výpočetní techniky a existenci nejrůznějších slovníků je možno velmi rychle a snadno podrobit velké množství textů výzkumu a počítání konkrétních slov. Narážíme však na problém, že jedno slovo může mít více (často i protichůdných) významů. S tím souvisí i druhý problém, že konkrétní slovo může mít odlišný význam v nejrůznějších kontextech. Omezením výzkumu na jedno slovo ztrácíme informaci o bezprostředním (textuálním) i širším kontextu. Je tedy otázkou, zda by pro politické vědy měl výzkum na úrovni jednotlivých slov dostatečnou vypovídající hodnotu. S podobnými problémy se můžeme setkat i při volbě věty či odstavce za kódovací jednotku. V rámci politických věd proto nejčastěji volíme za kódovací jednotku určité *téma* (*theme*), což je jednotka "*téměř nepostradatelná pro výzkum propagandy, hodnot, postojů a jím podobných*" (Holsti 1969: 647). Tématem máme na mysli úsek textu, který vyjadřuje určitou ucelenou myšlenku, námět nebo motiv.¹ Téma může být vyjádřeno několika slovy, větou i větším úsekem textu (Smith 2000: 321). Podotýkáme, že je třeba rozlišovat téma jako kódovací jednotku (úsek textu) od tématu ve smyslu proměnné vyjadřující tematické zaměření zkoumané kódovací jednotky. Obecně platí, že členění textu podle formálních kritérií (slova, věty, odstavce, články) je jednodušší než členění podle sémantických jednotek (témata, argumenty) (Schulz a kol. 2011: 40). Stanovení tématu jako kódovací jednotky však zároveň přiblíží badatelovu práci částečně ke kvalitativnímu pólu typu výzkumu, neboť mu umožní hlouběji proniknout do textu a do jisté míry zvýší nárok na jeho tvořivost při práci s textem.

Druhým krokem ve vytváření kódovacího schématu je vymezení proměnných (*variables*) a kategorií (*categories*). *Proměnná* je charakteristika (vlastnost) kódovací jednotky (úseku textu), která může nabývat různých hodnot (kategorií). Podle toho, jakých hodnot může proměnná nabývat, rozlišujeme nominální, ordinální a kardinální proměnné (Neuendorf 2002, Schulz a kol. 2011: 41-44; blíže viz kapitola věnovaná statistické analýze kategoriálních dat). Ve výše uvedeném příkladu ovocného koše by tak proměnná "druh ovoce" nabývala nominálních hodnot „jablko“, „hruška“ atd, pro proměnnou „stupeň zralosti“ bychom zvolili

¹ Je třeba rozlišovat téma jako kódovací jednotku (úsek textu) od tématu ve smyslu proměnné vyjadřující tematické zaměření zkoumané kódovací jednotky.

ordinální stupnici nabývající hodnot např. "nezralá - zralá - přezralá". Pokud by byly hodnoceny postoje politiků k určité zahraničně-politické události, mohli bychom zvolit hodnoty "odmítavý - neutrální - vstřícný". Při volbě ordinální stupnice je však třeba velmi dobře promyslet a popsat, dle jakých kritérií budou dané hodnoty přisuzovány, tedy v jakém případě můžeme postoj politika považovat za neutrální a kdy jej již můžeme popsat jako vstřícný. Konečně kardinální stupnice měření by u ovocného koše takovouto kategorií představovala "váha", jednotlivé kódovací jednotky by nabývaly hodnot "135 gramů", "258 gramů" apod. V obsahové analýze pracujeme nejčastěji s nominálními, případně s ordinálními proměnnými.

Třetím krokem je operacionalizace samotných kategorií. *Kategorie* jsou hodnoty, kterých může (kategorická) proměnná nabývat. Jedná se o skupiny, do kterých rozřazujeme analyzované kódovací jednotky a jejichž následný popis a hodnocení představuje konečný cíl obsahové analýzy. Zjednodušeně řečeno, musíme specifikovat, jakým způsobem budeme jednotlivé kategorie měřit a podle jakých kritérií budeme kódovací jednotky do kategorií zařazovat. Důležitost, která je přikládána tvorbě kategorií, ilustruje často citovaná pasáž: "*Obsahová analýza stojí a padá s kategoriemi. Jednotlivé studie se ukázaly jako přínosné v situaci, kdy kategorie byly dobře formulovány a odpovídaly jak výzkumné otázce, tak obsahu [zkoumaných sdělení].*" (Berelson 1952: 147, cit. dle Holsti 1969: 644). Přestože nebo možná právě proto, že se jedná o tak důležitý krok v obsahové analýze, nelze přinést přesný návod na tvorbu těchto kategorií, a naplno se zde uplatní výzkumníková zkušenost a tvořivost. Obecně jsou zmiňovány dva přístupy k tvorbě kategorií (např. Neuendorf 2002: 95-106). Tím prvním je dedukce, tedy definování kategorií *a priori* na základě studia literatury, teoretických poznatků a naší výzkumné otázky. Do tohoto přístupu spadá i situace, kdy využijeme kódovací schéma vytvořené pro jiné studie. V některých oborech existují i všeobecně uznávané kategorie. Naopak při induktivním postupu tvoříme kategorie přímo ze samotných dat, na základě prvotního čtení a srovnávání textů (srovnej se zakotvenou teorií viz Braun 2008). V praxi nejčastěji kombinujeme dedukci s indukcí, kdy nejdříve deduktivně stanovíme kategorie na základě studia literatury a v souladu s naší výzkumnou otázkou, avšak po kódování testovacího vzorku textů tyto kategorie upravíme tak, aby lépe vystihovaly informaci v příslušných textech. V každém případě je třeba, aby zvolené kategorie a jejich operacionalizace opravdu odpovídaly výzkumnému cíli, tedy "*musíme si být naprosto jisti, že měříme to, co skutečně chceme měřit*" (Schulz a kol. 2011: 44). Kategorie by měly být vyčerpávající, je tedy nutno vytvořit dostatek kategorií, aby každá kódovací jednotka mohla být označena alespoň jednou kategorií či její hodnotou. Jako příklad je možno uvést pokus, při němž se několikrát hází standardní kostkou. Správně vytvořená kategorie by měla obsahovat hodnoty "1", "2", "3", "4", "5" a "6". Pokud by chyběla jedna z těchto hodnot, určitou část kódovacích jednotek (hodů) by nebylo možno správně popsat. Kategorie většinou definujeme tak, aby byly vzájemně neslučitelné (disjunktní), což znamená, že jedné kódovací jednotce není možné přiřadit více kategorií (hodnot) dané proměnné. V některých případech lze uvažovat i o slučitelných kategoriích. Pokud nás například zajímá téma (téma jako proměnná, tedy tematické zaměření kódovací jednotky), můžeme jedné kódovací jednotce (věta, odstavec) přisoudit přisoudit několik kategorií současně. Usilujeme o to, aby byla kategorie jednoznačně určena, tedy aby splňovala kritéria spolehlivosti, reprodukovatelnosti, přesnosti či stability. V mnohých případech může být užitečné rozdělit proměnné na identifikační a analytické. Identifikační kategorie pomohou přesně popsat každou kódovací jednotku (zdroj, čas vzniku, její umístění ve větším celku apod.). Analytické proměnné pak představují jádro výzkumu a popisují jednotlivé texty v souvislostech daných výzkumnou otázkou (Schulz a kol. 2011: 43-44). Při tvorbě kódovacího schématu musíme respektovat požadavky na kvalitu výzkumu, zároveň je potřeba dosáhnout únosného stupně komplexity, koneckonců stejně jako v průběhu vytváření celého výzkumného rámce. Měli bychom dobře

zvážit množství potřebných kategorií vzhledem k časové a jiné náročnosti sběru dat a jejich následného zpracovávání a především velmi pečlivě stanovit a popsat jednotlivé kategorie a jejich měření. Právě poctivá operacionalizace představuje často ten nejvýznamnější přínos dané vědecké práce.

Výsledkem tvorby kódovacího schématu je *kódovací kniha*. Kódovací knihu můžeme vnímat jako návod pro vlastní kódování. Měl by se zde nacházet přesný popis kódovacích jednotek a proměnných, dále pak hodnot (kategorií), kterých mohou proměnné nabývat. Především by měla kódovací kniha obsahovat vyčerpávající operacionalizaci kategorií - návod, podle kterého budeme jednotlivé kódovací jednotky zařazovat do kategorií. Kódovací kniha slouží i jako záznam naší práce, podle kterého můžeme zopakovat, zkontrolovat a ověřit správnost postupu a výsledků. V ideálním případě by tato kódovací kniha měla být vždy součástí vědeckého výstupu a připojena k vědecké publikaci. Praxe je však taková, že autoři vesměs kódovací knihy ke svým článkům nepřipojují (především z důvodu rozsáhlosti kódovacích knih) a odkazují případné zájemce na osobní kontakt.

11.2.4. Zpracování dat a interpretace výsledků

Po vytvoření kódovacího schématu můžeme přikročit k samotnému procesu kódování zvoleného výběrového souboru textů. Každou kódovací jednotku analyzujeme podle předem stanovených proměnných a přiřadíme jí hodnotu (kategorii) podle postupu uvedeného v kódovací knize. Většina autorů (např. Holsti 1969, Krippendorff 1980, Weber 1990, Neuendorf 2002, Schulz a kol. 2011) dává jednoznačně přednost tomu, aby kódování bylo rozděleno mezi více osob, tzv. kódovačů. Jedním z důvodů je úspora času v případě velkého množství textů, které je potřeba kódovat. Druhým, neméně závažným důvodem, je snaha o maximální objektivitu výzkumu. Vycházíme z předpokladu, že pokud kódování provádí samotný výzkumník, těžko se vyhne určité předpojatosti, jelikož je příliš ponořen do výzkumu a může tak nevědomky upřednostňovat určitý způsob kódování. V českém výzkumném prostředí, zejména v oboru politických věd, však lze předpokládat, že k zapojení celých týmů kódovačů bude docházet pouze zřídka. O to více bychom se měli snažit o co nejvyšší míru spolehlivosti (*reliability*). Kritérium spolehlivosti nám určuje, do jaké míry by aplikace konkrétního kódovacího schématu poskytla shodné výsledky při opakovaném kódování (Neuendorf 2002: 112). Proto je nanejvýš vhodné, aby výsledky získané kódováním jediného výzkumníka byly podrobeny alespoň namátkové kontrole jinou poučenou osobou.

V případě, že se na kódování podílí více pracovníků, je potřeba kódovače velmi dobře připravit. Musí projít podrobným školením, musí mít k dispozici výborně zpracovanou kódovací knihu. Zejména důležité je ověřit, především na počátku kódování, zda kódovači vše správně pochopili a zda definice kategorií neposkytuje prostor pro odlišnou interpretaci. Můžeme provést i test spolehlivosti mezi posuzovateli (*intercoder reliability* / *inter-judge reliability* – viz závěrečná kapitola a standardy vědeckého výzkumu). Spolehlivost kódovačů lze ověřit použitím statistických testů shody či kovariace, jako jsou Kendallův test, Krippendorffova alfa, Spearmanův korelační koeficient apod. (Neuendorf 2002: 141-166), kdy kódovači analyzují shodné kódovací jednotky a následně zjišťujeme, zda těmito kódovacím jednotkám přiřadili shodné kategorie. Při zjištění nedostatečné spolehlivosti následuje další školení kódovačů, případně upravení kategorií a pokynů tak, aby byla jednoznačnější a snadněji použitelná, čímž se docílí větší spolehlivosti výsledků.

Celý proces kódování pečlivě zaznamenáváme, a to jak pro účely vlastního výzkumu, tak pro možnou následnou kontrolu. Pro samotný proces kódování je vhodné promyslet takový způsob záznamu, který umožní zachytit naprosto přesně jednotlivé kódovací jednotky, kategorie a hodnoty, které jim byly přisouzeny, kontext a často i osobní komentář či

poznámky, které napomohou při analýze a interpretaci výsledků. V dnešní době většinou využíváme možností počítačové techniky. Kromě základních textových a tabulkových editorů existuje na trhu množství specializovaného softwaru, který kódování a následnou analýzu dat výrazně urychlí a usnadní. V této souvislosti se často hovoří se o počítačové textové analýze (*computer assisted text analysis CATA*) (Hájek 2010). Tradičně bývala obsahová analýza členěna z pohledu formy kódování poměrně jednoznačně na ruční (*manual*) a počítačovou. S rozvojem a masovým rozšířením počítačové techniky oba tyto způsoby kódování splynuly (Alexa 1996: 9). Software nám výrazně pomáhá i při kvalitativně orientované obsahové analýze, která dříve vyžadovala pečlivé ruční zpracování.

Při výběru počítačového programu bychom si měli uvědomit, k jakému typu výzkumu jej budeme používat a které funkce jsou pro nás klíčové. Velmi užitečné srovnání počítačových programů a jejich funkcí pro obsahovou analýzu nabízí Will Lowe (Lowe 2003) a dvojice autorů Alexa a Zuell (Alexa - Zuell 1999). Lowe popisuje tři klíčové funkce, které jednotlivé programy v různé kvalitě a hloubce nabízí (Lowe 2003: 1). První důležitou funkcí je automatická obsahová analýza využívající předdefinované slovníky (*dictionary-based content analysis*). Jedná se o základní funkci, která nám umožňuje ryze kvantitativní obsahovou analýzu, která bude založena na zjišťování frekvence slov či slovních spojení a na automatickém přiřazování kategorií. Počítačové programy umožňují import již existujícího slovníku (většina sociálně-vědních oborů má vytvořeno množství takovýchto slovníků) nebo vytvoření slovníku vlastního, účelově sestaveného pro konkrétní výzkum. Jedním z příkladů je frekvenční slovník, jehož sestavení popisuje Hájek: "*Pro každý korpus postupujeme stejně. Nejprve spočítáme frekvence jednotlivých slov, která seřadíme od nejčtenějších po nejméně čtené. Protože nás ve vyprávění zajímají významové oblasti, vybereme do slovníku jen nejčtenější významová slova, zpravidla podstatná jména. Jde nám totiž o to, abychom v následujících krocích mohli pracovat jen se samotnými slovy, bez ohledu na bezprostřední kontext, ve kterém se v textu vyskytla.*" (Hájek 2010: 24). Další typ slovníku je možné si představit jako velkou sadu množin slov a slovních spojení, které jsou vždy společné určitému fenoménu/ kategorii (Lowe 2003: 2). Například slova a slovní spojení "parlament", "dělba moci", "volby", "volební právo", "ústavní soud", "politické strany" atd. mohou být v takovém slovníku přiřazeny ke kategorii "demokracie". Počítačový program pak použije takový slovník na výběrový soubor textů, automaticky přiřadí kategorii "demokracie" všude tam, kde nalezne některé z předem definovaných slov či frází. Samozřejmostí je pak výpočet frekvence výskytu jednotlivých slov a kategorií, případně jiných komplexnějších vztahů mezi kategoriemi, či různé typy vizualizace těchto vztahů. Většina programů vyvinutých pro obsahovou analýzu tuto základní funkci obsahuje: ATLAS.ti, DICTION, WordStat, CATPAC, General Inquirer, TEXTPACK, SPSS TextSmart aj.

Druhou funkcí, kterou některé programy nabízejí, je možnost vytvářet vlastní slovníky. Software nabízí uživatelské prostředí, které usnadní vytvoření vlastního slovníku použitelného na náš výběrový soubor textů. Mezi tento typ programů patří KEDS/TABARI, Profiler Plus, DIMAP (Lowe 2003).

Třetí funkcí programů pro obsahovou analýzu je asistence při samotném kódování, správa dokumentů, poznámek či záznamů kódování (*annotation aid*). Programy s touto funkcí můžeme použít pro kvalitativní obsahovou analýzu (*computer-assisted qualitative data analysis software, CAQDAS*). Tyto programy umožňují tzv. otevřené kódování (*open coding*), tedy kódování, při němž jednotlivé kategorie teprve vznikají s tím, jak se výzkumník seznamuje s jednotlivými kódovacími jednotkami a s jejich kontextem. Práce s těmito programy nejvíce připomíná dřívější ruční obsahovou analýzu, zároveň tyto programy umožňují realizaci otevřeného kódování, které známe ze zakotvené teorie (viz Braun 2008). Mezi nejpoužívanější programy s důrazem na tyto funkce patří ATLAS.ti, MAXqda, NVivo (Koenig 2004).

Při výběru vhodného počítačového programu je třeba vzít do úvahy ještě typ sdělení, které chceme analyzovat. Ne všechny programy umožňují obsahovou analýzu například obrázků či videí. Dále je třeba zjistit, ve kterých operačních systémech lze program spustit, jaké jsou možnosti výstupů a exportu dat, zda lze v daném programu provést analýzu textu v jiném jazyce či dokonce v jiném písmu, zda existuje dostatečná podpora pro řešení případných problémů a v neposlední řadě bude při výběru programu hrát úlohu i cena daného produktu. Je velmi obtížné dávat konkrétní návody, jak vyhodnocovat a interpretovat výsledky vzešlé z kódování. Na to, jaké bude třeba použít statistické postupy, bude mít vliv především znění výzkumné otázky (Neuendorf 2002: 168). Výsledky, jejich interpretace a prezentace musí odpovídat na položenou výzkumnou otázku. Další faktor, který výrazně ovlivní způsob, jak se získanými daty nakládat, bude zvolený typ zdrojů, zvolená kódovací jednotka a především charakter proměnných a hodnot (kategorií), které tyto proměnné mohou nabývat. Jiným způsobem se budou vyhodnocovat proměnné s nominálními hodnotami (kategoriemi), u kterých se většinou omezíme na počítání frekvencí či časových řad, a jiným způsobem se vyhodnotí proměnné s kardinálními hodnotami. Obecně lze říci, že výsledkem zpracování dat (kódování) budou popisné počty dat a událostí (*frequencies*), různé typy časových řad (*time-lines*), různé typy vztahů mezi jednotlivými kategoriemi (Neuendorf 2002: 167), případně prezentace společných výskytů textových entit (*co-occurences*) (Hájek 2010: 20). Při interpretaci výsledků obsahové analýzy bychom se v každém případě neměli omezit na pouhý popis výsledků. Získané údaje je potřeba funkčním způsobem propojit, čísla dokreslit odkazy na konkrétní místa v textu, pokusit se o identifikaci a vysvětlení či dokonce porozumění extrémním či překvapivým výsledkům.

11.3. *Příklad aplikace obsahové analýzy: Diskuze o mořském dně na půdě OSN*

11.3.1. Výzkumné cíle a otázky

Práce autorů Friedheima a Kadaneho analyzuje debaty o mezinárodním statusu a využití mořského dna, jež se vedly na půdě Organizace spojených národů (OSN) koncem šedesátých let 20. století (Friedheim - Kadane 1969). Tato práce je sice staršího data, nicméně velmi dobře ilustruje proces obsahové analýzy, včetně výběru textů, způsobu zpracování a interpretace výsledků. Velmi dobře znázorňuje problémy, se kterými se budeme setkávat, ať už je to otázka rozsahu korpusu textů, počet kódovačů nebo specifické vyjadřování a jazyk textů. Zároveň lze předpokládat, že v oboru politických věd v českém prostředí budeme při aplikaci obsahové analýzy využívat podobný výzkumný rámec jako Friedheim a Kadane.

Počátek debat o využití mořského dna je obvykle kladen do roku 1967, kdy velvyslanec Malty při OSN Arvid Pardo upozornil na nedostatečnou úpravu pravidel využívání oceánů. Tyto nedostatky se týkaly např. otázky vytýčení vnějšího okraje kontinentálního šelfu, možností kontroly námořního zbrojení, možností vytvoření principů, které by regulovaly průzkum a těžbu přírodních zdrojů z mořského dna aj. Debaty nad těmito otázkami probíhaly především během 22., 23. a 24. zasedání Valného shromáždění, aby později veškerá agenda spojená s problematikou mořského dna přešla pod agendu III. Konference o mořském právu (Friedheim - Kadane 1969: 1). Friedheim a Kadane hledají odpověď na otázku, jaké různé přístupy k řešení problémů týkající se mořského dna zaujímají jednotlivé státy nebo skupiny států. Autoři věří, že nalezení trendů a vzorců v názorech jednotlivých aktérů nám zároveň napoví, jakým způsobem nakonec bude tato otázka vyřešena.

11.3.2. Výběr předmětu výzkumu

Friedheim a Kadane zvolili pro obsahovou analýzu doslovné záznamy projevů a shrnující zprávy o dění ve Valném shromáždění OSN, v hlavních výborech, v dočasných výborech a v pracovních skupinách. Autoři se rozhodli pro použití záznamů z debat na půdě OSN z několika důvodů. Za prvé předpokládali, že projevy a názory zástupců jednotlivých států byly výsledkem již proběhnuvších předchozích vnitrostátních debat, a představovaly tak konečnou pozici daných států. Za druhé, využití debat z jediné instituce (OSN) má tu výhodu, že mohou být relativně snadno porovnávány. Mluvčí jsou většinou v dané organizaci dobře socializováni, znají normy a pravidla, jimiž se diskuze a vyjednávání řídí, užívají podobný jazyk, vyjadřování a sdílí určité symboly. Třetím důvodem pro použití záznamů OSN je dobrá dostupnost těchto textů. Záznamy z debat a další dokumenty jsou systematicky pořizovány a archivovány samotnou institucí. Nehrozí tedy nebezpečí, že by některý z dokumentů chyběl a díky číslování dokumentů má výzkumník jistotu, že neopomenul důležitá data. S tím částečně souvisí i čtvrtý důvod pro výběr tohoto korpusu: rozumná velikost. Základní soubor není příliš velký, takže nemusíme provádět výběr, což zjednodušuje metodologii celého výzkumu. A posledním důvodem je potřebná komplexnost souboru, která spočívá v relativně velkém množství zúčastněných řečníků, šíři a hloubce obsahu jejich výpovědí. Při použití takto komplexního souboru textů lze předpokládat, že v korpusu bude zachycena většina možných přístupů k řešení otázek spojených s mořským dnem.

Přes všechny výhody využití záznamů debat autoři přiznávají i některé potíže. Jedním z problémů může být nesoulad mezi prohlášením zástupce konkrétního státu na půdě OSN a chováním daného státu. S touto kritikou se autoři vypořádávají vysvětlením, že k nesouladům sice dochází, ale většinou se jedná o detaily, a nikoliv o podstatu celého problému. Friedheim a Kadane dále poukazují na specifika prostředí OSN, jako například na častá zákulisní jednání, která nejsou zaznamenávána, či na používání jazyka, který může být pro nezasvěcené nesrozumitelný. Těmto úskalím se do autorského týmu autoři vyhnuli tím, že svoji kvantitativní analýzu projevů v OSN doplnili o znalosti kontextu, prostředí, normem a zvyků OSN, stejně tak se specifického vyjadřování řečníků. Poslední problematická otázka se týká spolehlivosti korelace mezi prohlášením jednotlivých států v debatách a mezi konečným hlasováním pro konkrétní návrhy. Na tuto kritiku autoři bohužel v době vzniku jejich práce neměli adekvátní odpověď, neboť nebyly ještě k dispozici výsledky hlasování, se kterými by šlo výpovědi zástupců států porovnat. Nicméně diskuze těchto potenciálních problematických bodů ukázala velkou míru sebereflexe, se kterou autoři k datům přistupovali (Friedheim - Kadane 1969: 3-6).

11.3.3. Vymezení proměnných

Autoři zvolili jako kódovací jednotku svého výzkumu krátký úsek textu (frázi), který vystihoval postoj mluvčího k řešení problematiky mořského dna. Ve prospěch krátkých úseků textu (např. ve srovnání se slovem jako kódovací jednotkou) hovořil účel celého výzkumu, ale především povaha zdrojů. Jednotlivé texty byly často překlady projevů, záznamy projevů v řeči, která nebyla pro daného mluvčího mateřštinou, některé texty byly pouhými shrnutími nějakého jednání. Z těchto důvodů by použití jiného typu kódovací jednotky představovalo velkou míru nespolehlivosti díky potenciálně špatným překladům, překlepům či nedostatečné zběhlosti řečníka v určitém jazyce.

Následovalo vymezení proměnných a kategorií, které probíhalo induktivním způsobem. V první fázi autoři pročetli celý korpus textů a identifikovali 189 různých frází, které vystihovaly postoj mluvčího k řešení problematiky mořského dna. Po prvotní analýze těchto

189 úseků textu vykryštovaly tři hlavní kategorie (proměnné): proměnná 1, která ilustrovala názor jednotlivých států na to, zda je vůbec problematiku mořského dna nutné revidovat; proměnná 2, znázorňující různá kritéria, která státy navrhovaly aplikovat na revizi definice kontinentálního šelfu a konečně proměnná 3, která odrážela postoj, jak v otázce kontinentálního šelfu postupovat vzhledem k procedurálním standardům OSN. Škála všech tří proměnných pak obsahovala několik (7 - 11) obecných kategorií, které byly ordinálně seřazeny dle míry internacionalismu. Na jednom pólu stupnice se nacházela maximální snaha řešit problémy s ohledem na obecné blaho a určitá ochota omezit vlastní suverenitu ve prospěch celku (internationalismus) a na druhém pólu vládlo přesvědčení, že jedině státy mohou rozhodovat o rozsahu svého teritoria a o způsobu jeho využívání (nacionalismus) (Friedheim - Kadane 1969: 11-12). Následovalo kódování všech textů korpusu dle takto vytvořeného kódovacího schématu.

11.3.4. Zpracování dat a interpretace výsledků

Kódování provedl jediný kódovač, nicméně autoři se snažili zajistit objektivitu přiřazování jednotlivých kategorií pomocí namátkové kontroly třetí osobou. Výsledkem kódování byly počty kategorií přiřazených v rámci každé proměnné všem zúčastněným zemím. Autoři dále vypočetli průměrné skóre pro každou zemi v rámci všech tří proměnných, tedy určili míru internacionalismu zkoumaných zemí v rámci všech tří proměnných. Jelikož každá ze tří proměnných byla posuzována na odlišné stupnici, bylo nutno ještě průměrná skóre vhodně upravit tak, aby bylo možno porovnat výsledky získané pro každou proměnnou. Takto upravené údaje pak autoři znázornili ve formě tabulky a grafů. Po kódování, výpočtech a prezentaci výsledků, následovala interpretace získaných výstupů. Tato interpretace vhodně kombinuje číselné údaje získané kvantitativní obsahovou analýzou s následným kvalitativním zhodnocením. Grafické znázornění výsledků dobře ilustrovalo existenci několika skupin států, které zastávaly podobný přístup. Kvantifikované výsledky byly doprovázeny příklady konkrétních výroků a hlubším zamyšlením nad důvody, které svedly často různorodé státy do skupin s podobnými názory, a nad některými extrémními či překvapivými výsledky. Pomocí obsahové analýzy autoři identifikovali několik různých skupin zemí. Členy těchto skupin spojoval podobný přístup k řešení otázky delimitace mořského dna: extrémně nacionalistický (silný odpor k jakékoliv diskuzi či dokonce změně stávajícího uspořádání), umírněně konzervativní (souhlas s názorem, že je třeba změnit současnou situaci, ale nejistota ohledně příštího uspořádání) a umírněně reformní (souhlas s názorem, že je třeba definovat okraj kontinentálního šelfu a nově upravit možnosti využívání těchto oblastí). Jako výrazně dominantní se projevila skupina latinsko-amerických zemí, které zaujaly extrémně nacionalistický postoj a odmítly změnu definice kontinentálního šelfu i případnou proměnu práv týkajících se těchto oblastí. Svůj odpor podepřely odkazem na obranu národní jurisdikce či nutností bránit svoji svrchovanost. Užití obsahové analýzy nejen ukázalo existenci takovéto vyhraněné skupiny států, ale kvantifikace postojů zástupců těchto států poukázala, jak silný je odpor těchto zemí a jak náročná bude následná diskuze a snaha o nalezení kompromisu akceptovatelného pro tyto státy. Další zajímavý poznatek, který vzešel z tohoto výzkumu a který by zřejmě nebyl dostatečně podchycen jinými metodami, byla absence výrazného zájmu obou velmocí o dané téma. Ani USA, ani SSSR se nestali zastánci či dokonce vůdci některé z výše zmíněných skupin států. Autoři nenabízejí žádný zpracovaný argument, proč tomu tak bylo, pouze domýšlejí a naznačují možné příčiny (např. interně nevyjasněné priority). Nevyjasněnost preferencí velmocí i poměrně velké skupiny afrických států umožnila autorům upozornit na poměrně silnou nejistotu ohledně budoucích debat či hlasování o otázce mořského dna a jeho využití.

Vybraná práce velmi dobře ilustruje jak průběh samotné kvantitativní obsahové analýzy, tak její možné další využití. V tomto případě byla obsahová analýza použita k prvotnímu zkoumání určitého souboru dokumentů a k zachycení názorového spektra pomocí počítání četností výskytu předem definovaných proměnných a jejich kategorií. Proměnné měly ordinální povahu, což autorům umožnilo umístit postoje států na stupnici podle míry internacionalismu / nacionalismu. Výsledky kvantitativní obsahové analýzy byly doprovázeny snahou o podrobnější (kvalitativní) porozumění jak názorům jednotlivých skupin států, tak celkové atmosféře vyjednávání o mořském dně.

11.4. Zhodnocení obsahové analýzy

Obsahová analýza ve své kvantitativní podobě patří mezi vysvětlující metody, které vycházejí z empiricistického předpokladu objektivně měřitelné reality, kdy má smysl z našich pozorování a měření vyvozovat zobecňující závěry. Při posuzování výhod a nevýhod obsahové analýzy tedy musíme brát v úvahu tyto ontologické a epistemologické předpoklady. Některé výhody pak mohou být z jiného úhlu pohledu vnímány jako nevýhody a naopak.

Hlavní výhodou obsahové analýzy je možnost analyzovat velké množství textů a dat, především při použití některého specializovaného počítačového programu. Obsahovou analýzu můžeme využít na zkoumání procesů a trendů i přes velmi dlouhá časová období. Tuto metodu lze aplikovat na dokumenty vzdálené od sebe dobou vzniku i stovky let a sledovat výskyt některých pojmů a vyvozovat závěry týkající se vývoje významu daného pojmu (lidská práva, demokracie apod.).

Obsahová analýza je nereaktivní metoda (*unobtrusive method*), což ocení především výzkumníci ze sociologických, psycho-sociálních, pedagogických a jiných oborů. To znamená, že většinou pracujeme s již existujícími dokumenty, odpadá tak nutnost texty sestavovat dotazníky a provádět rozhovory, což bývají časově i finančně náročné aktivity. Obsahová analýza nabízí objektivní, systematický přístup k datům. Pokud postupujeme dle explicitně formulovaných pravidel, výsledkem je analýza s vysokou mírou strukturovanosti a vysokým stupněm ověřitelnosti (Schulz a kol. 2011: 29).

Na druhou stranu obsahová analýza přináší poznatky pouze o textu samotném. Pokud obsahovou analýzu použijeme samu o sobě, bez kombinace s dalšími kvalitativními metodami, ztrácíme důležité informace o kontextu, ve kterém text vznikl, o jeho účelu, o mluvčím, případně o povaze a reakci publika, jemuž byl text určen. Obsahová analýza klade velký důraz na splnění všech požadavků spolehlivosti a platnosti postupů a získaných výsledků. Musíme pečlivě zvažovat a zdůvodňovat každý krok své analýzy: velikost výběrového souboru, výběr zdrojů, způsob výběru vzorku, konstrukci kategorií, záznam kódování apod. Nevýhodou obsahové analýzy je i omezená použitelnost pro testování kauzálních hypotéz. Podobně jako statistická analýza kategoriálních dat (viz příslušná kapitola), obsahová analýza odhaluje společný výskyt textových entit a asociací, vztah (korelaci) mezi proměnnými, spíše než příčinnou souvislost.

Kontrolní otázky

Čím se liší obsahová a diskurzivní analýza?

Na jaké typy komunikačních sdělení lze obsahovou analýzu aplikovat?

K jakým účelům lze obsahovou analýzu použít?

Popište tvorbu kódovacího schématu.

Vysvětlete rozdíl mezi kódovací jednotkou a kategorií.

Literatura

- Alexa, M. (1997): Computer-assisted text analysis methodology in the social sciences. ZUMA-Arbeitsbericht 97/07, Mannheim (Centre for Survey Research and Methodology). http://www.gesis.org/fileadmin/upload/forschung/publikationen/gesis_reihen/zuma_arbeitsberichte/97_07.pdf, shlédnuto 22.4.2013
- Alexa, M. - Zuell, C. (1999): *Commonalities, differences and limitations of text analysis Software: The results of a review*. ZUMA - Arbeitsbericht 99/06, Mannheim (Centre for Survey Research and Methodology). ISSN 1437-4110.
- Altheide, D.L. (1987): Ethnographic Content Analysis. *Qualitative Sociology*, 10(1), Spring, s. 65-77.
- Berelson, B. (1952): *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: Free Press.
- Braun, Mats (2008): Zakotvená teorie. In: Drulák, Petr (ed.): *Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, s. 203-226.
- Coe, K. (2011): George W. Bush, Television News, and Rationales for the Iraq War. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 55(3), s. 307-324.
- Drulák, P. (ed.) (2008): *Jak zkoumat politiku. Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál.
- Franzosi, R. (2008): Content Analysis: Objective, Systematic and Quantitative Description of Content. In Franzosi, R. (ed.): *Content Analysis (SAGE Benchmarks in Social Research Methods series)*. SAGE Publications. s. xxi-xxl
- Friedheim, R. L. - Kadane, J. B. (1969): *Quantitative Content Analysis of the United Nations Seabed Debates: Methodology and a Continental Shelf Case Study*. Carnegie Mellon University, Department of Statistics. Paper 12. <http://repository.cmu.edu/statistics/12>, shlédnuto 15-04-2013.
- Hájek, M. (2010): Počítačová textová analýza metodou sledování spoluvýskytů slov. *Data a výzkum - SDA Info*, Vol. 4, No. 1, s. 19-37.
- Hardy, C. - Harley, B. - Phillips, N. (2004): Discourse Analysis and Content Analysis: Two Solitudes? *Qualitative Methods. Newsletter of the American Political Science Association Organized Section on Qualitative Methods*. Spring 2004, Vol. 2, No. 1, p. 19-22)
- Hendl, J. (2005): *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Holsti, O.R. (1969): Content Analysis, in Lindzey, G. - Aronson, E. (eds.) *The Handbook of Social Psychology*. Reading: Addison-Wesley, s. 598-692.
- iDnes.cz (2013): Šéfdiplomat Palestiny je v Česku, v zemi hlasující proti její státnosti, Zdroj: http://zpravy.idnes.cz/palestinsky-ministr-zahranici-rijad-malki-v-praze-fss-/zahranicni.aspx?c=A130402_115829_domaci_paw, Shlédnuto 04-04-2013
- Koenig, T. (2004): *Routinizing Frame Analysis through the Use of CAQDAS*. Paper presented at the Biannual RC-33 Meeting, Amsterdam, August 17-20, 2004
- Krippendorff, K. (1980): *Content Analysis; An Introduction to its Methodology*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lazarsfeld, P.F. - Barton, A.H. (1951): Qualitative Measurement in the Social Sciences. Classification, Typologies, and Indices. In Lerner, D. - Lasswell, H.D. (eds.), *The Policy Sciences: Recent Developments in Scope and Method*. Stanford University Press. s. 155-192.

- Lowe, W. (2003): *Content Analysis Software: A Review*. Technical Report for the Identity Project, Weatherhead Center for International Affairs, Harvard University.
<http://dl.conjugateprior.org/preprints/content-review.pdf>, shlédnuto 15-04-2013.
- Mayring, P. (2000): Qualitative Content Analysis. *Forum Qualitative Sozialforschung: Theories, Methods, Applications*, Vol. 1, No. 2., Art. 20. Dostupné (1.3.2013):
<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2386>
- Neuendorf, K.A. (2002): *The Content Analysis Guidebook*. SAGE Publications, Inc.
- Smith, Charles P. (2000): Content analysis and Narrative Analysis. In: Reis, H.T. - Judd, Ch.M. (eds.): *Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology*. Cambridge University Press.
- Schulz, W. - Scherer, H. - Hagen, L. - Reifová, I. - Končelík, J. (2011): *Analýza obsahu mediálních sdělení*. Praha: Karolinum.
- Weber, R.P. (1990): *Basic Content Analysis*. SAGE Publications, Inc.

12. Diskurzivní analýza

Vít Beneš

Diskurzivní analýza spadá do kategorie interpretativního výzkumu, který se soustřeďuje na studium významotvorných praktik (Laffey – Weldes 2004: 28). Diskurzivní analýza se snaží rekonstruovat subjektivní či sdílené významy, které lidé přisuzují realitě, skrze analýzu textů a projevů, které tito lidé produkují. Opíráme se o předpoklad, že významy, které lidé dávají realitě, nejsou vlastní věci samotné, ale jsou jí přisuzovány lidmi. Toto přisuzování významů se řídí relativně fixními, ale zároveň nestabilními pravidly, která mají „nadosobní“ povahu – proto hovoříme o diskurzu jako o abstraktní struktuře pravidel a idejí (struktura významů, rétorická struktura, struktura jazyka – viz níže). Tato struktura ovlivňuje a umožňuje politickou praxi a realizaci politické moci a zároveň politická praxe a politická moc udržuje nadosobní strukturu významů při životě. Výzkumné otázky, které si diskurzivní analýza klade, se potom soustřeďují na podobu diskurzu jako struktury a na vzájemnou interakci mezi touto strukturou na jedné straně a politickou praxí a politickou mocí na straně druhé.

Diskurzivní analýza bývá též definována jako sada metod a teorií pro zkoumání běžně používaného jazyka v sociálním kontextu. Jakkoli jazyk v jeho psané či mluvené podobě představuje klíčový objekt zájmu diskurzivní analýzy, záběr diskurzivní analýzy je širší. Vhodnější je tedy chápat diskurzivní analýzu jako studium lidských významotvorných praktik (Wetherell 2001: 3), mezi které lze kromě verbální komunikace zařadit vizuální obrazy (film, plakáty, reklamní billboardy) či jakoukoli jinou lidskou aktivitu spadající do široké kategorie neverbální komunikace. Diskurzivní analýza jako poměrně inovativní přístup k textu jakožto užitému jazyku se opírá o předpoklad, že jazyk není pouhé médium zprostředkující informace o realitě, ale nedílná součást politicko-společenské reality, respektive její klíčová a konstitutivní součást (Fairclough 2003: 2). V tomto aspektu se diskurzivní analýza odlišuje vysvětlujících metodologií, které považují mluvený a psaný projev za médium, tedy za (často nespolehlivého) zprostředkovatele informací o „reálném“ světě „za“ textem.

12.1. *Diskurzivní analýza v historii a současnosti*

Diskurzivní analýza jako metodologie postrádá jasný a jednoznačný kánon, z tohoto důvodu je nemožné jednoznačně identifikovat její historii a počátky jejího využití (k historii DA viz například van Dijk 1985). V rámci antropologie, literární vědy a folkloristiky se první vědecké strukturalistické analýzy diskurzu začínají objevovat už ve 20. a 30. letech 20. století. Van Dijk (1997) v této souvislosti zmiňuje tzv. ruský formalismus, jehož protagonisté se začínají soustavněji věnovat textu, jeho uspořádání a strukturním zákonitostem literárních děl (lidových pohádek) (Propp 1928/1999). Kořeny diskurzivní analýzy leží i ve strukturalistické lingvistice. Za jejího zakladatele je považován Ferdinand de Saussure, který začal studovat jazyk jako formální systém různých pravidel, která se realizují v jednotlivých promluvách. K rozvoji strukturalismu přispěl i tzv. pražský strukturalismus. Pro pozdější rozvoj diskurzivní analýzy je klíčový rozmach strukturalismu v 50. a 60. letech, zejména ve Francii, kdy se z něj stává širší intelektuální hnutí zasahující celou řadu souvisejících disciplín: antropologii (Claude Lévi-Strauss), psychologii (Jacques Lacan) a literární teorii (Roland Barthes). Na francouzský strukturalismus kriticky navazují filozofové, kteří bývají řazeni mezi post-strukturalisty (Michel Foucault, Jacques Derrida). Poststrukturalismus představuje jedno z klíčových teoretických a metateoretických východisek historicky orientované diskurzivní analýzy, která vnímá diskurz jako systém omezení a pravidel pro formování

výpovědi. Naopak pro další rozvoj lingvisticky orientovaných variant diskurzivní analýzy a pro kritickou diskurzivní analýzu hrála důležitou roli systémová funkční lingvistika rozpracovaná v 60. letech Michaellem Hallidayem (1961).

První snahy o moderní diskurzivní analýzu, tak jak ji popisujeme v této kapitole, se začínají objevovat od 60. let. V té době se můžeme v jednotlivých disciplínách (antropologie, literární vědy, sémiotika a sociolingvistika) poprvé setkat s aplikacemi výše zmíněných teoretických poznatků (post)strukturalismu / strukturalistické lingvistiky / sémantiky v empirických analýzách. Za všechny analytické texty můžeme zmínit první snahy o analýzu diskurzu v rámci lingvistické antropologie a sociolingvistiky (Hymes 1964), Foucaultovu analýzu dějin šílenství, která leží na pomezí psychologie a filozofie vědění (Foucault 1961/1994), Barthesovu strukturalistickou analýzu Balzacovy novely Sarrasin (Barthes 1970/1974) nebo Todorovu strukturalistickou analýzu fantastické literatury (Todorov 1970/1973). Podle van Dijka (1985) se v 70. letech začíná objevovat diskurzivní analýza jako svébytný pojem.

Kromě (post)strukturalismu postupně diskurzivní analýza vstřebává další teoretické a filozofické inspirace. Za prvé, na konci 60. let se výrazněji prosazuje fenomenologická sociologie / etnometodologie (Garfinkel 1967), která se soustřeďuje na praktické nástroje a postupy, které lidé používají v každodenních situacích k porozumění („osmyslnění“) světu a kontextu, ve kterém se nachází. Sdílené významy potom umožňují smysluplné koordinované jednání a interakci mezi lidmi, respektive sociální organizaci jako takovou. Z fenomenologické sociologie / etnometodologie čerpá především konverzační analýza a členská kategorizační analýza (Sacks 1992). Za druhé, v 70. letech lingvistika postupně objevuje teorii řečových aktů (speech act) rozpracovanou analytickými filozofy J. L. Austinem (1962), H. P. Gricem a Johnem Searlem (1969) a formuje se tak tzv. pragmatická lingvistika. Zatímco (post)strukturalisté chápou diskurz jako nadosobní strategii bez sebe sama si vědomého stratéga (Foucault 1976/1990: 94-96), teorie řečových aktů je více individualistická a přistupuje k diskurzu jako k promluvám strategicky uvažujícího aktéra. Přestože se teorie řečových aktů a (post)strukturalismus shodnou v tom, že jazyk sám o sobě ovlivňuje a utváří sociální realitu, rozpory v epistemologických a teoretických východiscích a ve výzkumných strategiích přetrvávají (ilustrativní je ostrá výměna názorů mezi Derridou a Searlem – viz Derrida 1977a, 1977b; Searle 1977). V 80. letech se teorie řečových aktů stává vedle (post)strukturalismu alternativní filozofickou a teoretickou inspirací pro diskurzivní analýzu, zejména v rámci sociální psychologie (Potter – Wetherell 1987). Devadesátá léta jsou obdobím postupné institucionalizace diskurzivní analýzy jakožto multidisciplinární metodologie. V současnosti nachází diskurzivní analýza svoje využití především v lingvistice, sociologii, politických vědách, sociální psychologii, filozofii, komunikačních studiích, literární teorii a kulturních studiích (Potter 2004: 607).

Komplexní pohled na celou škálu variant diskurzivní analýzy a témat, jimž se může diskurzivní analýza v sociálních vědách věnovat, nabízí Wetherellová, Taylor a Yates (2001). Dobrý vhled do metodologie (kritické) diskurzivní analýzy nabízí texty od Fairclougha (2003) či Wodakové (Wodak – Meyer 2001). Kvalitním a všeobecně přístupným úvodem do analýzy metafor je práce Lakoffa a Johnsona (1980). Základní rysy výzkumného rámce foucaultovské historické diskurzivní analýzy (poststrukturalistické diskurzivní analýzy) v mezinárodních vztazích jsou nastíněny v práci Hansenové (2006).

12.2. Výzkumný rámec diskurzivní analýzy

12.2.1. Výzkumné cíle výzkumné otázky

Diskurzivní analýza studuje významotvorné praktiky. Zkoumáme, jaký smysl a význam dávají lidé sobě samým a světu kolem sebe. Tomuto obecnému cíli odpovídá i způsob kladení výzkumných otázek. Zajímá nás podoba významů, které námi zkoumaný mluvčí (respektive řečové společenství) přisuzuje objektům sociálního světa: sobě samému, ostatním aktérům, věcem či událostem. Zajímá nás i vnitřní logika diskurzu, tedy pravidla a pravidelnosti v procesu vytváření významů a vzájemné vztahy mezi významy, které aktér přisuzuje sobě, jiným aktérům, věcem, aktivitám či činností. Proces přisuzování významů nazýváme interpretací (van Dijk 1997: 8).

Výzkumné otázky mohou mít následující podobu: Jaký význam přisuzuje mluvčí jinému aktérovi, nějaké věci či nějaké aktivitě? Jakým způsobem mluvčí (respektive řečové společenství) interpretuje a konstruuje sebe sama? Časté jsou výzkumné otázky týkající se identity aktérů. Například De Cillia, Reisigl a Wodaková zjišťují jakým způsobem je v diskurzu konstruována rakouská národní identita (De Cillia – Reisigl – Wodak 1999).

Pro (zahraničně-)politický diskurz je typické, že legitimizuje a ospravedlňuje politická rozhodnutí a tím umožňuje a omezuje jednání aktérů (viz níže). Můžeme si tedy klást otázku, jakým způsobem diskurz reguluje a umožňuje konkrétní politickou praxi (Hansen 2006: 20). Vazba mezi diskurzem a politickou praxí tedy není kauzální, ale spíše konstitutivní, regulativní a umožňující. Proto se neptáme, zda existuje příčinný mechanismus mezi nějakou objektivní nezávislou proměnnou a politickou praxí (zahraniční politikou). Naopak zkoumáme (inter)subjektivní kognitivní, diskurzivní (chcete-li ideová) východiska, která vůbec umožnila, že určité zahraničně-politické jednání je vnímáno jako přirozeně žádoucí, racionální. V diskurzivní analýze se soustředíme na otázky „jak je možné“, spíše než na otázky „proč“. Jak je možné, že došlo k určitému politickému nebo zahraničně-politickému rozhodnutí? Jaké jsou politické implikace přijetí jednoho způsobu vypodobnění před jiným (Campbell 1998: 4)? Jak je možné, že političtí představitelé vnímají (vnímali) určité politické rozhodnutí jako jediné racionální a myslitelné a naopak alternativní politika je často předem vyloučena jako nemyslitelná? Příkladem je výzkum Dotyové týkající se zahraniční politiky USA vůči jejich bývalé kolonii Filipínám po jejich osamostatnění v roce 1946 (Doty 1993). Otázka, kterou si Dotyová klade, zní: Jak je možné, že Spojené státy považovaly za nutné intervenovat na Filipínách a jak je možné, že neintervence pro ně byla nemyslitelná (Doty 1993: 297)?

Některé varianty diskurzivní analýzy inspirované etnometodologií a teorií řečových aktů věnují velkou pozornost jednajícím aktérům a procesu produkce a reprodukce diskurzu. V tomto případě nezkoumáme text jako manifestaci nadosobního diskurzu (významové struktury), ale řečové akty konkrétních aktérů, které mají potenciál proměnit diskurz a zprostředkovaně měnit způsob, jakým ostatní lidé interpretují sebe sama, ostatní aktéry, věci a události. Ptáme se, jaké diskurzivní a rétorické strategie aktéři používají ve své (vědomé) snaze vytvářet a měnit politický diskurz za účelem legitimizovat určitou politiku.

12.2.2. Předmět výzkumu a vymezení dat

12.2.2.1. Diskurz

Předmětem výzkumu diskurzivní analýzy je diskurz. Pro potřeby empirického výzkumu vymezujeme diskurz tematicky. Zvolíme si aktéra, věc či aktivitu, jejichž subjektivní význam či sdílený význam v rámci daného řečového společenství chceme rekonstruovat. Můžeme

například zkoumat diskurz Evropské unie (aktér) nebo diskurz oficiální rozvojové pomoci a spolupráce (aktivita) nebo způsob zobrazování nějaké vojenské intervence (událost). Aktéra, věc, událost či aktivitu, jehož subjektivní či sdílený význam se budeme pokoušet rekonstruovat, si můžeme stanovit úzce (jedna událost, například vojenská intervence USA na Filipínách - (Doty 1993) nebo široce (zahraniční politika jako celek - (Campbell 1998).

Diskurz můžeme definovat jako zažitou, kolektivně sdílenou sadu pravidel lidského myšlení a mluvení (Jørgensen – Phillips 2002: 1). Tato sada pravidel má podobu nadosobní, více či méně abstraktní struktury, která vtiskává lidskému myšlení a mluvení relativní řád a která určuje, jakým způsobem mohou (mají) být jednotlivé prvky diskurzu kombinovány (van Dijk 1997: 5). Co jsou prvky diskurzu? Definice diskurzu většinou zahrnují prvky nacházející se na různých úrovních abstrakce: význam, rétorika (konverzace) a jazyk. Můžeme tedy rozlišovat pravidla významové struktury, pravidla struktury rétoriky (konverzace) a pravidla jazykové struktury (van Dijk 1997: 6-13).

Významová struktura je soubor pravidel (pravidla diskurzu ve Foucaultově pojetí), která na nejobecnější úrovni určují hranice vědění a obsah promluv. Významovou strukturu chápeme jako systém diferencí, ve kterém je význam věcí (aktérů, událostí či aktivit) utvářen nikoli skrze esenci věci samé, ale skrze řadu srovnávání, kladení věcí vedle sebe, během kterého bývá jeden prvek hodnotově nadřazen druhému. Objekty světa a jednotliví aktéři tedy mohou být identifikováni pouze skrze vykreslení jiného objektu, od čeho se odlišují (Hansen 2006: 19).

Struktura rétoriky / konverzace je soubor pravidel (pravidelností), která regulují organizaci a řazení částí textu (vět) do větších celků (konverzace). Tato pravidla vymezují, jakým způsobem jsou části textu provázány a seřazeny tak, aby text dosáhl určitého účelu, kterým může být podkopání či legitimizace a ospravedlnění určité politiky, aktivity či jednání. Pravidla na této úrovni abstrakce zajišťují přechod od tvrzení a argumentu k závěrečnému úsudku (Wodak 2001: 74-77; Potter 2004: 617). Struktura rétoriky / konverzace se vztahuje jednak ke způsobu řazení argumentů (navazování vět), ale i ke způsobu, jakým mluvčí prezentuje sebe sama. Na analýzu struktury rétoriky / konverzace se soustřeďuje sociálněpsychologická diskurzivní analýza (Potter 2004; viz též Silverman 2001: 179-188), členská kategorizační analýza a některé varianty kritické diskurzivní analýzy (Reisigl – Wodak 2001).

Struktura jazyka je soubor pravidel na nejnižší úrovni analýzy a abstrakce. Zajímají nás pravidla a způsob uspořádání přirozeně se vyskytujícího textu na nejnižší úrovni analýzy: využívání jednotlivých větných členů, řazení větných členů (slovosled), řazení vět (většosled), zvuková stránka přirozeného jazyka (Cumming – Ono 1997). Je třeba připomenout, že i pravidla gramatiky formují způsob, jakým interpretujeme a vnímáme svět kolem sebe (ostatní aktéry, věci, události a aktivity).

12.2.2.2. Řečové společenství

Druhým úkolem je stanovení řečového společenství (*speech community*, *linguistic community*), tedy skupiny osob, kteří sdílí pravidla diskurzu, jazyk, zkušenosti a základní představy. Členové řečového společenství vstupují pravidelně a často do vzájemných kontaktů uskutečňovaných prostřednictvím „sdíleného systému slovních znaků“ a zároveň se odlišují od jiných podobných skupin významnými rozdíly v použití jazyka (Gumperz 1968/2009: 66). Řečové společenství drží pohromadě sdílenými normami, jednotliví členové se však mohou lišit ve svých specifických názorech a přesvědčeních (Gumperz 1982: 24). Výběr řečového společenství závisí na tom, čím diskurz nás zajímá, čím sdílené významy a představy chceme sledovat.

Příkladem řečového společenství může být i mezinárodní síť diplomatů, kteří tvořili a tvoří společenství, které je postavené na nepsaných, leč všeobecně uznávaných normách, sdílených zkušenostech, způsobu uvažování a pravidlech komunikace (Bátora 2005: 45; Nicolson 1939/1969). Podobně i politiky, diplomaty a úředníky členských států EU a evropských institucí můžeme označit za členy jednoho řečového společenství. Zatímco se tito aktéři „přou o konkrétních otázkách, nárůst jedinečné slovní zásoby, která zachycuje stále více sdílených poznatků, přispívá k jejich provázanosti a napomáhá vytváření evropské politické třídy“ (Christiansen – Jørgensen – Wiener 1999: 541). Řečové společenství si ale můžeme definovat i širěji a zahrnout do něj i novináře, akademiky či běžné občany. Řečovým společenstvím tak může být samotný národ.

12.2.2.3. Korpus

Korpus je soubor psaných textů, mluvených projevů či vizuálních obrazů, který podrobujeme empirické analýze. Nejdříve si zvolíme, jaký typ projevu chceme empiricky zkoumat. Diskurz (významová struktura) se v praxi manifestuje skrze nejenom skrze verbální, ale i neverbální projevy. Námi analyzovaným empirickým materiálem může být jakákoliv lidská aktivita, která se podílí na sdělování a utváření významu věcí kolem nás: psaný text, mluvený projev, ale i vizuální obraz či neverbální komunikace. Příkladem **psaného textu** jsou nejrozličnější oficiální dokumenty vyprodukované národními institucemi, mezinárodními institucemi, ale i nevládním sektorem a soukromými společnostmi. Analyzovat můžeme programové dokumenty, články v tištěných médiích a na internetu, blogy a internetové diskuze, literární díla, učebnice, cestopisy a další. Příkladem **mluveného projevu** jsou projevy politiků, jednání na půdě oficiálních institucí (například parlamentní rozpravy), rozhlasové a televizní pořady (diskuze, zpravodajské pořady), rozhovory, běžná konverzace (například záznamy z terénního výzkumu). Státní a mezinárodní instituce v současnosti veřejně poskytují přepisy jednání a zasedání svých orgánů, což výrazně usnadňuje sběr dat pro diskurzivní analýzu. Existují i komerční služby poskytující přepisy rozhlasových a televizních pořadů.

Jednotlivé varianty diskurzivní analýzy se liší v tom, jakým způsobem provádí přepis mluveného slova. V našich disciplínách se většinou setkáme s těmi variantami diskurzivní analýzy (foucaultovská historická diskurzivní analýza, kritická diskurzivní analýza), které zkoumají diskurz jako významové struktury, kdy si vystačíme s prostým doslovným přepisem mluveného slova. Naopak ty varianty diskurzivní analýzy (sociálně-psychologická DA, zčásti i kritická diskurzivní analýza), které operují na nižší úrovni analýzy a zkoumají strukturu jazyka, používají k přepisu mluveného projevu speciální zápis. Tento speciální zápis zaznamenává i intonaci, důraz, pauzy a zaváhání, průběh konverzace a neverbální stránku konverzace (Edwards 2001).

Předmětem empirického výzkumu v diskurzivní analýze mohou být i **vizuální obrazy** (Jewitt – Oyama 2001). Analyzovat můžeme obrazy, filmy, karikatury a komiksy v médiích ale i mapy, plakáty, billboardy, reklamní spoty, fotografie či jakékoliv vizuální sdělení, se kterým se setkáváme v běžném životě. Přestože samotná technika diskurzivní analýzy neverbálního projevu má svá specifika, v epistemologické, teoretické a metodologické rovině přistupujeme k vizuálním obrazům a další neverbální komunikaci stejným způsobem jako k psaným textům a mluveným projevům (Manghani 2012; Rose 2012). Obrazy nejsou pouhými neutrálními transparentními zprostředkovateli informací o reálném světě, ale vždy interpretují a utváří význam tohoto světa tím, že jej zobrazují určitým způsobem (Rose 2012: 6). Interpretativní a diskurzivní analýza vizuálního materiálu se dostává do popředí v souvislosti s tzv. „obratem k obrazu“ (iconic turn) (Boehm 1994), který explicitně navazuje na „jazykový obrat“ (Rorty 1967). Protagonisté obratu k obrazu zdůrazňují klíčovou roli neverbálních obrazů v procesu formování významu (Boehm – Mitchell 2009: 105-106).

Do korpusu ale můžeme zahrnout i **rozhovory, skupinové diskuze** (focus group) či záznamy ze zúčastněného pozorování. Je třeba podotknout, že diskurzivní analýza přistupuje k rozhovoru jako ke svébytné sociální interakci. Snažíme se, aby měl rozhovor podobu přirozené komunikace mezi dotazovaným a tazatelem (Potter – Mulkay 1985: 84-86; Potter – Wetherell 1995). Naše konverzace s dotazovaným má proto podobu polostrukturovaného či nestrukturovaného rozhovoru, případně i narativního rozhovoru. Rozhovor či skupinová diskuze se vede přímo v terénu, tedy v přirozeném prostředí dotazovaného. Takový rozhovor se v mnohém podobá rozhovoru, který etnografové vedou v rámci svého zúčastněného pozorování.

Posledním krokem při sestavování korpusu je vymezení časového období. Na jednom konci spektra máme foucaultovskou (historickou) diskurzivní analýzu opírající se o produkci vybraného řečového společenství napříč desetiletími či staletími (Campbell 1998). Diskurzivní analýza může mít i podobu diachronického srovnání dvou či více jasně vymezených bodů v čase. V případě diachronického srovnání korpus rozdělujeme na dvě či více částí, každá z nich pokrývající zvolený bod či úsek na časové ose, přičemž jednotlivé body v čase by ale od sebe neměly být příliš vzdálené. Poslední možností je diskurzivní analýza zpracovávající projevy týkající se jediné historické události. Vybíráme událost, která vyvolává silnou politickou reakci, je předmětem soustředěné pozornosti politiků a nebo má „formativní“ charakter. To znamená, že událost (a způsob její interpretace) má potenciál změnit způsob, jakým mluvčí interpretuje sebe sama, ostatní aktéry, věci a svět kolem sebe.

12.2.2.4. Kontext

Předmětem empirického výzkumu v diskurzivní analýze není jenom samotný korpus, ale implicitně i kontext. Kontext tvoří jakýkoliv text mimo náš korpus, na který mluvčí navazuje nebo se vůči němu vymezuje, jiný diskurz, ze kterého mluvčí přejímá pojmy a způsoby myšlení, a širší sociální, kulturní a ekonomické struktury, ve kterých je mluvčí (respektive řečové společenství jako celek) ukotven. To, jaký kontext je relevantní, závisí na typu diskurzivní analýzy a na charakteru analyzovaných dat (textu, mluveného projevu či obrazu) (Müller 2010). Lingvisticky orientovaná sociálně-psychologická diskurzivní analýza se soustřeďuje na bezprostřední kontext. Naopak poststrukturalistická diskurzivní analýza se soustřeďuje na mnohem širší kontext – sociální struktura společnosti (řečového společenství), mocenský a institucionální kontext, kulturní zdroje a mezidiskurzivní vazby napříč různými disciplinami a oblastmi lidského života. I z tohoto důvodu foucaultovská historická DA nepracuje s jasně vymezeným korpusem.

12.2.3. Zpracování dat a interpretace výsledků

Diskurz jsme si definovali jako sadu pravidel (operujících na úrovni významové struktury, rétoriky či jazyka). Abychom vůbec mohli v empirické analýze pracovat s abstraktní strukturou, musíme si ji nějak vymezit a definovat pomocí teoretických konceptů a operacionalizovat výše zmíněné vazby mezi abstraktní strukturou a politickou praxí. Jednotlivé postupy diskurzivní analýzy se liší nejenom v epistemologických východiscích, ale často i v teoretických konceptech, kterými uchopují vztah mezi diskurzem a politickou praxí (empirií). Na následujících řádcích si představíme alespoň některé z těchto analytických postupů.

12.2.3.1. Analýza metafor

V rámci analýzy metafor usilujeme o rekonstrukci významových struktur (diskurz) i jazykových struktur (lingvistický přístup). Pro zachycení abstraktní významové struktury používáme koncept *metaforický pojem*. Metaforický pojem je definován jako zobrazení spojující dvě odlišné oblasti naší zkušenosti (Lakoff 1993: 208): zdrojovou oblast a cílovou oblast. Metaforický pojem přenáší význam (z cílové oblasti do zdrojové) a utváří (konstruuje) význam cílové oblasti. Naše znalosti a představy o zdrojové oblasti jsou skrze metaforu použity pro porozumění cílové oblasti. Příkladem metaforického pojmu je spojení STÁT JE OSOBA (metaforické pojmy píšeme VELKÝMI PÍSMENY). V tomto metaforickém pojmu je STÁT cílovou oblastí a OSOBA zdrojovou oblastí. Tím, že si státy připodobníme k lidem, si usnadníme chápání států (Drulák 2008: 128). Toto vymezení *metaforického pojmu* odpovídá všeobecně přijímané definici metafory jako rétorického nástroje, který nám umožňuje „vidět něco jako něco úplně jiného“ (Burke 1945: 503).

V rámci jednoho diskurzu existuje vícero metaforických pojmů, každý z nich spojuje cílovou oblast s jinou zdrojovou oblastí. Cílovou oblastí může být jakýkoliv předmět výzkumu (fenomén, aktivita či aktér), který nás zajímá. Každý metaforický pojem zachycuje a zdůrazňuje jinou tvář předmětu našeho výzkumu. Naším prvním úkolem je předběžná identifikace těchto metaforických pojmů. K prvotní identifikaci metaforických pojmů můžeme využít teoretickou literaturou, která shrnuje nejdůležitější modely a ideální typy, které řečové společenství používá k uchopení a popsání cílové oblasti. Metaforické pojmy můžeme předběžně identifikovat i na základě prvního čtení korpusu. Na základě rozboru teoretické literatury či prvního čtení korpusu sestavíme sadu metaforických pojmů, přesněji řečeno sadu zdrojových oblastí, ke kterým se mluvčí snaží vědomě či nevědomě přirovnat cílovou oblast, která nás zajímá. Metaforické pojmy by se neměly překrývat a měly by zachycovat dominantní i alternativní představy o cílové oblasti.

Metaforické pojmy („stát je osoba“) v běžné řeči většinou nenajdeme. Naopak v samotném korpusu nalezneme *metaforické výrazy*. Jde o konkrétní výrazy, které zpřítomňují určitý abstraktní metaforický pojem. Při spojování metaforických výrazů s metaforickými pojmy postupujeme podobně jako u obsahové analýzy. Metaforické pojmy, které jsme předběžně identifikovali, si operacionalizujeme. Všechny metaforické výrazy, tedy věty a části vět zkoumaného textu vztahující se k cílové oblasti, přiřazujeme pod některý z metaforických pojmů. V poslední fázi takto rozpracované metaforické pojmy kvantitativně zpracujeme.

12.2.3.2. Kategorizační analýza a predikátová analýza

Podobně jako analýza metafor, i členská kategorizační analýza (analýza kategorií) a predikátová analýza propojují abstraktní významovou strukturu (abstraktní kategorie které lidé používají k vytváření smyslu věcí a k organizaci jejich znalostí) s jazykovou / větnou strukturou zkoumaného textu (predikáty přiřazované ke konkrétním osobám, věcem a událostem). Cílem kategorizační analýzy a predikátové analýzy je identifikace kategorií, respektive predikátů, které se v diskurzu váží k námi zkoumanému předmětu výzkumu – většinou je předmětem výzkumu nějaký aktér.

V rámci kategorizační analýzy zkoumáme, jakým způsobem mluvčí umísťuje aktéra (jednotlivce, kolektivního aktéra nebo jiného objektu) do širších kategorií. Každý aktér může být hypoteticky popsán celou řadou charakteristik a kvalit. Hypoteticky tedy může být začleněn do nejrůznějších kategorií (muslim, Američan, otec, atd.). V každodenním životě však lidé začleňují jiného aktéra (věci a události) do jedné tzv. *členské kategorie* čímž si vědomě i podvědomě zjednodušují komplexní realitu. Tyto tzv. *členské kategorie* slouží k

označení a popisu osob (a jejich aktivit), věcí a událostí usnadňují lidem orientaci ve světě. Aplikace jednotlivých kategorií na aktéry (individuální či kolektivní) není nahodilá, ale řídí se určitými pravidly. Cílem nás jako analytiků je odhalit tato pravidla a zjistit, jak členové řečového společenství postupují při výběru ze sady možných kategorií pro uchopení námi zkoumaného předmětu (Silverman 2001: 147).

Kategorizaci mluvčí jinému aktérovi připisuje sociální identitu a začleňuje jej do skupiny aktérů (sdílející tuto kvalitu) nebo jej z nějaké skupiny vyčleňuje. Každá kategorie je spojena s určitou aktivitou, která je pro ni typická a vhodná (Nekvapil – Leudar 2006: 355). To znamená, že začleněním nějakého aktéra do kategorie mluvčí říká, jaké chování od něj očekává a v jakých aktivitách se může legitimně angažovat. Jedním z úkolů diskurzivní analýzy je i zachycení těchto důsledků kategorizace a predikátů na politickou praxi.

Predikátová analýza se podobá kategorizační analýze v tom smyslu, že nám umožňuje zkoumat, jakým způsobem diskurz utváří předmět našeho výzkumu (aktéra nebo jakýkoliv jiný objekt). Zkoumáme, jakým způsobem mluvčí utváří kvalitu podmětu pomocí slovesných vazeb, příslovci a přídavných jmen (Milliken 1999: 232).

K identifikaci kategorií a predikátů, které se k nim váží, používáme opakované čtení textů (viz předchozí část o metaforách). Na základě prvního čtení textu si stanovíme sadu předběžných členských kategorií, většinou organizovaných do relačních párů, které jednotliví mluvčí používají ke kategorizaci jiné osoby (osob) a/nebo sebe sama. Následně sledujeme konkrétní užití těchto kategorií v korpusu. Jako příklad můžeme uvést členskou kategorizační analýzu Nekvapila a Leudara (Nekvapil – Leudar 2006). Ve své analýze diskurzu Bushe, Havla a bin Ládina po 11. září 2001 zjišťovali, jak je v textech všech tří mluvčích vykreslováno explicitní i implicitní dělení mezi nejobecnějšími členskými kategoriemi „my“ a „oni“. V Bushových a Havlových textech nalézají pár kategorií „obránci civilizace/teroristé“ a v bin Ládinově textech identifikovali pár kategorií „obránci islámu/nevěřící křesťané“. Zajímá nás, s jakými aktivitami, stavy a charakteristikami jsou tyto kategorie v promluvách jednotlivých mluvčích (Bush, Havel, bin Ládin) asociovány.

V rámci kategorizační či predikátové analýzy provádíme i opačný (induktivní) postup. Podle Sackse (1992) je možné rozpoznat kategorii prostřednictvím identifikace aktivit, které se k ní váží. Hledáme predikáty, tedy činnosti (slovesa), stavy nebo vlastnosti (přídavná jména), která mluvčí přisuzuje jinému aktérovi. Z podoby těchto predikátů vyvozujeme, do jaké kategorie mluvčí daného aktéra začleňuje. Tento postup zvolila například Millikenová ve své predikátové analýze amerických zahraničně-politických dokumentů z doby korejské války. Ukazuje, jak predikáty typu „Japonsko touží po neutralitě“, „ztrácí morálku“ konstruuji Japonsko jako nezávislý, ale podřízený stát. Jako objekt jednání jiných (přesvědčování ze strany USA) spíše než aktéra, který sám racionálně jedná. Millikenová ukazuje, jak státníci dávali význam jednání států tím, že je zařazovali do sociálních kategorií (imperialistická velmoc, satelity, klientské státy) (Milliken 2001: 237).

12.2.3.3. Foucaultovská historická diskurzivní analýza

Dalším postupem, který můžeme využít, je foucaultovská historická diskurzivní analýza, která se soustřeďuje na analýzu významových struktur (nikoliv lingvistických struktur). Foucaultovská diskurzivní analýza vychází z poststrukturalismu a soustřeďuje se na zkoumání diskurzu jako významové struktury. Význam věcí nevyplývá z jejich podstaty, ale tvoří se v procesu opakovaného porovnávání a kladení věcí vedle sebe (Derrida 1976; Hansen 2006). Každá věc (aktér, událost a aktivita) je definována tím, čím není. Abstraktní významová

struktura tvoří dynamický systém, který zajišťuje relativní řád světa tím, že stabilizuje významy reálných věcí, aktérů, událostí a aktivit.

Podle poststrukturalismu jsou odlišnost a binární protiklady nezbytné pro vynoření a udržení významu věcí (Laclau – Mouffe 2001: 106). Binární protiklady (například civilizovaný/barbarský, vyspělý/rozvojový) jsou odděleny fluidní a nestabilní hranicí, zároveň tento vzájemně vylučující vztah v sobě nese hierarchické pořadí upřednostňující jednu z polarit (Derrida 1976). Proto tento proces není hodnotově a tedy politicky neutrální – kladení věcí do protikladu je spojeno s pozitivním hodnocením jedné věci nad druhou (Derrida 1976). Analogicky přistupují post-strukturalisté k formování identity aktéra. Mluvčí vytváří význam sebe sama skrze vymezování se vůči jinakosti reprezentované tím druhým a skrze artikulaci hranic vymezujících jeho (self) od toho druhého (other) (Campbell 1998: 8). Aktér a jeho identita se vynořují a jsou udržovány skrze neustálé zobrazování (reprodukcí) odlišného druhého, skrze neustále se reprodukcující diskurz ohrožení.

Významy věcí (aktérů, událostí a aktivit) jsou tedy navzájem provázány v rámci širší významové struktury (diskurzu). To ovlivňuje způsob, jakým přistupujeme k empirickému materiálu (textu). Jak upozorňuje Millikenová, každý text vždy konstruuje význam více věcí (aktérů, událostí a aktivit) najednou (Milliken 1999: 232). Například význam a smysl pojmu demokracie se ozřejmuje teprve v kontrastu s tím, čím není – diktaturou. Pokud bychom neměli definici diktatury, nedokázali bychom si představit a definovat ani demokracii. A naopak. Pomocí foucaultovské historické diskurzivní analýzy se snažíme tuto strukturu „rozplést“ a zjistit, jak námi zkoumané texty vytváří význam a identitu vícero věcí a aktérů současně.

Častým tématem foucaultovské historické diskurzivní analýzy v mezinárodních vztazích je vztah mezi identitou a zahraniční politikou – její cíl lze potom reformulovat jako zkoumání relativní stability diskurzu zajišťujícího vazbu mezi identitou a zahraniční politikou (Hansen 2006: 29). Vzhledem k tomu, že významy a identity tvoří systém diferencí (binárních opozic), můžeme identitu aktéra (self) rekonstruovat nepřímo tím, že zkoumáme jakým způsobem je v jím produkovaných textech zobrazována jinakost (ten druhý – other). Například Neumann si ve své analýze klade otázku, jakým způsobem ruské představy o Evropě přispívají k formování ruské identity (Neumann 1996).

12.3. *Příklad aplikace diskurzivní analýzy: Rakouská národní identita*

12.3.1. Výzkumné cíle a výzkumné otázky

Následující část představí aplikaci kritické diskurzivní analýzy z pera Ruth Wodakové a jejích kolegů *The Discursive Construction of National Identity* (Wodak et al. 1999). Hlavním cílem textu je konceptualizace a identifikace různých makrostrategií využívaných ke konstrukci rakouské národní identity. Cílem studie je i analýza mezidiskurzivních vztahů, autory zajímá, jakým způsobem jsou stereotypní formulace nebo argumenty z politického a mediálního diskurzu přejímány v poloveřejném nebo kvazisoukromém diskurzu (Wodak et al. 1999: 10). Individuální rozhovory a skupinové diskuse sloužily i k zachycení vlivu vnějšího netextového prostředí (jako např. místa a doby rozhovoru/diskuse, sociologických faktorů, příslušnosti k sociální, rasové či jiné skupině, politických názorů) na daný projev.

Práce Wodakové a jejích kolegů je příkladem kritické diskurzivní analýzy (viz též Beneš 2008). Autoři netvrdí, že by zaujíмали objektivní a neutrální postoj. Naopak se přiznávají k normativní motivaci k sepsání této práce, a k ideálům, k jejichž naplnění má přispět. Kromě

vědeckého přínosu je cílem práce i změna současné společenské a politické praxe a emancipace těch, kdo trpí politickou a sociální nespravedlností. Cestou k emancipaci je vědění samo: odhalení nahodilosti a imaginárnosti konstrukce národa, odkrytí manipulativních diskurzivních strategií politiků a médií. Tyto strategie vedou na jedné straně k homogenizaci a vnucení určitých politických cílů, idejí a zájmů a na druhé straně k diskriminaci a vyloučení některých lidských bytostí (Wodak et al. 1999: 9). V pozadí kritické diskurzivní analýzy tak vidíme klasickou osvíceneckou víru v emancipaci člověka skrze poznání.

12.3.2. Předmět výzkumu a vymezení dat

Předmětem analýzy je rakouská národní identita. Snaha autorů analyzovat mezidiskurzivní vztahy a kontext se jednoznačně projevila v širší empirického materiálu, který zahrnuje širokou škálu žánrů od politických projevů přes novinové články, plakáty a brožury až po rozhovory a skupinové diskuse s „běžnými“ Rakušany. V celém textu zaujímá důležitou pozici analýza mezidiskurzivních vztahů (vztah mezi politickým, veřejným a soukromým diskurzem).

Za účelem zachycení mezidiskurzivních vztahů byly do analýzy zahrnuty nejenom důležité oficiální projevy a deklarace politiků („veřejný a mediální diskurz“), ale také skupinové diskuse („poloveřejný diskurz“) a cílené individuální rozhovory („kvazisoukromý diskurz“) s běžnými občany – příslušníky rakouského národa i menšin žijících v Rakousku. Analyzované řečové společenství tedy tvoří nejenom rakouská politická elita, ale rakouská společnost jako celek. Autoři se otevřeně vymezují vůči analýzám, které se omezují pouze na diskurz politických elit (Wodak et al. 1999: 3).

Korpus pro analýzu veřejného a mediálního diskurzu tvoří především 22 nejdůležitějších projevů od vládních činitelů, ale i z prostředí parlamentu a politických stran. Analýza těchto projevů byla doplněna o analýzu blíže nespecifikovaného souboru plakátů, sloganů a politické reklamy využitě v kampani před referendem o vstupu Rakouska do EU a novinových článků diskutující rakouskou neutralitu a evropskou bezpečnostní politiku krátce před tímto referendem (De Cillia – Reisigl – Wodak 1999: 152). Korpus pro analýzu poloveřejného diskurzu tvořily výstupy sedmi moderovaných skupinových diskusí s Rakušany i příslušníky nerakouských menšin. Jak už jsme se zmínili, skupinové diskuse s běžnými Rakušany autorům umožňují sledovat, jakým způsobem běžná populace přejímá koncepty typické pro diskurz politických elit a jakým je v rámci zkoumaného řečového společenství (rakouská společnost) utvářen význam pojmu „rakouský národ“. Korpus pro analýzu kvazisoukromého diskurzu tvořilo 24 otevřených rozhovorů. Rozhovory byly tematicky strukturovány do deseti oblastí (skupin otázek), v rámci kterých byl respondentovi ponechán poměrně široký prostor pro rozvinutí myšlenek do celistvých vyprávění a svoji argumentaci doprovázeli vlastními „příběhy ze života“. Rozhovory měly podobu přirozené komunikace mezi dotazovaným a tazatelem a byly prováděny přímo v terénu v přirozeném prostředí (naprostá většina probíhala doma u respondentů).

Skupinové diskuse i otevřené rozhovory byly doslovně přepsány pomocí speciálního zápisu, který zaznamenal i všechny pauzy, citoslovce či opakování slov. Účastníci skupinových diskusí a otevřených rozhovorů na téma rakouská národní identita nebyli vybíráni tak, aby tvořili reprezentativní vzorek rakouské populace. Autoři nicméně nechali účastníky vyplnit krátký dotazník zachycující věk, profesní a sociální status, politickou orientaci ve snaze zachytit kontext, ve kterém jsou mluvčí ukotveni.

Časové vymezení korpusu bylo hodně úzké. Analýza se soustředila na jedinou událost – referendum o vstupu Rakouska do EU, kdy se projevilo pnutí ve snaze Rakouska o zachování a zároveň transformaci jeho národní identity. Korpus tvořila politická kampaň (projevy,

slogany, plakáty a politická reklama) před referendem o vstupu Rakouska do EU v roce 1995 a přepisy diskuzních skupin a rozhovorů realizovaných v druhé polovině roku 1995. Rok 1995 byl pro Rakousko výjimečný i proto, že si země připomínala 50 let od vyhlášení tzv. druhé republiky, 40 let od podpisu rakouské státní smlouvy a znovuoobnovení suverenity a kdy se země připravovala na oslavy tzv. rakouského milénia. Zmínka o Rakousku (Ostarrichi) v římských dokumentech z roku 996 je základem rakouského *zakládajícího mýtu*.

12.3.3. Zpracování dat a interpretace výsledků

Na všechny tři výše zmíněné oblasti zdrojových dat (politický, poloveřejný a polosoukromý diskurz) byl s menšími obměnami aplikován jednotný analytický rámec. Autoři studie se explicitně hlásí k použití hermeneuticko-abduktivnímu přístupu k analýze empirických dat (Wodak et al. 1999: 3). Abduktivní přístup kombinuje deduktivní a induktivní postupy, to znamená, že se výzkumník opakovaně pohybuje od teorie k empirickým datům a zpátky (viz kapitola Interpretativní případová studie). Wodaková a její kolegové aktivně vyhledávali využitelné teorie, kterými se nejrůznější sociálněvědní disciplíny snaží zachytit zkoumaný fenomén – konstrukci národní identity. Důležitou roli při formulaci konceptuálního rámce ale hrála i pilotní studie (pilotní rozhovory a jedna pilotní skupinová diskuse), která autorům pomohly specifikovat výzkumné otázky a vymezit pět tematických oblastí, které jsou úzce svázány s konstrukcí rakouské národní identity (Wodak et al. 1999: 93):

- jazyková konstrukce homo austriacus;
- příběhy a vyprávění o společné politické minulosti;
- jazyková konstrukce společné kultury;
- jazyková konstrukce společné politické přítomnosti a budoucnosti;
- jazyková konstrukce „národního kolektivu“.

Samotná analýza se soustřeďuje na diskurz ve smyslu všechny tří úrovní abstrakce, které jsme si představili v obecné části kapitoly: *významová struktura* (obsah – jaké kvality mluvčí rakouskému národu přisuzuje), *rétorika / konverzace* (jaké strategie mluvčí používá pro ospravedlnění začlenění či vyčlenění určitých osob z rakouského národa) *jazyk* (jazykové prostředky realizující diskurz) (viz též Wodak 2001: 72-73).

Co se významové struktury týče, autoři zjišťovali jaký obsah je vkládán do výše zmíněných pěti tematických oblastí konstrukce rakouské národní identity. Například v rámci tematické oblasti „konstrukce společné minulosti“ zkoumali, v jaké podobě se v diskurzu objevují zakládající mýty, mytické postavy, obrazy politického úspěchu, časů prosperity a stability, či naopak porážky a krize. Zvláštní pozornost byla věnována interpretaci nacistické minulosti („Rakušané jako pachatelé“, nebo „oběti národního socialismu“). Důležitou roli hrála analýza rétorických strategií. Kniha *The Discursive Construction of National Identity* je příkladem kritické diskurzivní analýzy, která se na rozdíl od poststrukturalistické diskurzivní analýzy nesoustřeďuje ani tak na abstraktní nadosobní významové struktury, ale na rétorické strategie, kterými se konkrétní političtí aktéři snaží ospravedlnit svoji politiku začleňování nebo naopak vyčleňování určitých osob do / z rakouského národa. Poslední úrovní diskurzivní analýzy Wodakové a jejích spolupracovníků jsou jazykové prostředky využívané k realizaci výše zmíněných strategií. Autoři hledali lexikální jednotky a syntaktické prostředky, které mluvčí používali ke konstrukci sloučení, jednoty, stejnosti, rozdílu, specifčnosti, původu, kontinuity či změny apod. Tato dimenze má nejbližší k tradičnímu lingvistickému pojetí diskurzivní analýzy, jak je známe ze sociální psychologie.

Studie Wodakové a jejích kolegů ukázala, že rozsah významů asociovaných s konceptem národa je poměrně široký, mnohé z nich jsou odvozeny od definice občanství a jiných

právních a demokratických institucí (*Staatsnation*), jiné čerpají z tradičního etnického a kulturního pojetí (*Kulturnation*). Modely operující s oběma pojetími jako navzájem se vylučujícími ideálními typy jsou tedy chybné. Centrálním tématem konstrukce rakouského národa byl oslavný diskurz „vyznávající se z víry v Rakousko“, jehož přítomnost na všech úrovních (veřejný, poloveřejný i kvazisoukromý diskurz) potvrzuje úspěšné vštěpování národního cítění skrze stát, školství, média a socializaci v rodině.

12.4. Zhodnocení diskurzivní analýzy

Hlavní přínos diskurzivní analýzy spočívá v tom, že se soustřeďuje na prvky sociální reality opomíjené jinými metodologiemi – na významotvorné aktivity. Metody diskurzivní analýzy byly rozvíjeny s cílem pochopit, jakým způsobem lidé utvářejí význam světa kolem sebe. Vysvětlující metodologie pracují s pevně danými kategoriemi a mají tedy tendenci opomíjet dynamiku významové struktury. Naopak diskurzivní analýza se nesnaží vměstnat empirickou realitu do předem definovaných teoretických kategorií, aniž by však zcela rezignovala na teoretické poznání, byť ukotvené v partikulárním historickém a společenském kontextu. Diskurzivní analýza jako interpretativně orientované metodologie se snaží rekonstruovat pojmy a kategorie, které sami jednotlivci a kolektivy přisuzují realitě, a proces utváření tohoto významu. Diskurzivní analýza nabízí teoretické a metodologické nástroje využitelné k analýze témat, která stojí v popředí zájmu odborné obce i politické sféry: utváření identity subjektů, regulace společnosti, formování kolektivních identit a kultury, společenské vztahy a moc v těchto vztazích. Přestože se jedná o relativně novou metodologii, stojí na pevných základech. Mnohé z nástrojů diskurzivní analýzy byly detailně rozpracovány v jiných společenskovědních oborech, v pozadí diskurzivní analýzy stojí solidní a propracované teoretické a metateoretické (epistemologické a ontologické) argumenty.

Diskurzivní analýza v současné podobě vykazuje i určité slabé stránky, první z nich je neukotvenost klíčového pojmu „diskurz“. Jednotlivé varianty diskurzivní analýzy více či méně precizně vymezují základní pojmy (včetně pojmu diskurz) v rámci dané metody, ale neexistuje jednotné chápání pojmu diskurz napříč různými variantami diskurzivní analýzy. V této kapitole jsme představili tři různá pojetí diskurzu podle toho, na jaké úrovni abstrakce se jednotlivé varianty diskurzivní analýzy pohybují: významová struktura, rétorika/konverzace a jazykové prostředky. S rozdílným chápáním pojmu diskurz souvisí i metodologická pluralita diskurzivní analýzy. Chybí jednotící metodologický kánon.

Některé další charakteristiky diskurzivní analýzy lze označit buď za výhody, nebo nevýhody v závislosti na úhlu pohledu. Nástroje diskurzivní analýzy nejsou příliš vhodné pro hledání kauzálních vazeb mezi jevy a kritiku lze očekávat i ze strany těch, kteří posuzují kvalitu, přínos a užitečnost metodologických přístupů z pozice kauzální epistemologie. Například kritická diskurzivní analýza odmítá myšlenku neutrální a objektivní vědy a naopak explicitně deklaruje své politické a normativní cíle, k jejichž realizaci přispívá (např. odstranění nerovnosti a vyloučení, emancipace utlačovaných). Není divu, že ze strany tradičních vysvětlujících metodologií je kritizována za zaujatost a neobjektivnost.

12.5. Závěr

Diskurzivní analýza je v našich oborech relativně novou metodologií. Získává poměrně rychle na popularitě, bohužel si ale často neuvědomujeme náročnost této metodologie. Diskurzivní analýza zpracovává (nejenom) textová data ve snaze rekonstruovat sdílené významy, které

lidé a lidská politická společenství přisuzují realitě kolem sebe. Jako typický představitel interpretativního přístupu je tedy diskurzivní analýza obzvláště vhodná pro analýzu světa politiky.

Určitým problémem pro praktickou realizaci diskurzivní analýzy ale může náročnost na zdroje i na samotné zpracování a interpretaci dat. Diskurzivní analýza, zvláště pak její historická varianta, pracuje s velkým množstvím textových materiálů a dalších forem lidské komunikace. Přitom na rozdíl od jiných metod využívajících počítačové zpracování dat máme jen omezené možnosti, jak si zpracování a interpretaci dat zjednodušit a urychlit. Základní metodou diskurzivní analýzy tedy zůstává opakované čtení zkoumaných textů.

Při samotné diskurzivní analýze se zpracováváme nejenom texty zahrnuté do korpusu, ale při rekonstrukci sdílených významů musíme brát v potaz i širší mezitextové a mezidiskurzivní vztahy a sociální a historický kontext. To vše vyžaduje nemalou dávku kulturní kompetence (Neumann 2008: 63-65). Měli bychom znát místní jazyk řečového společenství, orientovat se v textech nejrůznějšího žánru, které řečové společenství produkuje, a být obeznámeni se širším sociálním, kulturním a politickým prostředím dané společnosti. Rozšiřuje se tak množství a spektrum požadovaného empirického materiálu a stoupají i nároky na zpracovanost metody a na výzkumníka samotného.

Kontrolní otázky

Ke studiu jakých témat lze využít diskurzivní analýzu?

Jaká empirická data může diskurzivní analýza zkoumat?

Co je to korpus ?

Jaké typy diskurzivní analýzy znáte a v čem se liší?

Literatura

- Austin, John Langshaw (1962): *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Barthes, Roland (1970/1974): *S/Z*. New York: Hill and Wang.
- Batora, Jozef (2005): Does the European Union transform the institution of diplomacy? *Journal of European Public Policy*, Vol. 12, No. 1, s. 44-66.
- Boehm, Gottfried (1994): Die Wiederkehr der Bilder. In: Boehm, Gottfried (ed.): *Was ist ein Bild?* München: Wilhelm Fink Verlag.
- Boehm, Gottfried – Mitchell, W. J. T. (2009): Pictorial versus Iconic Turn: Two Letters. *Culture, Theory and Critique*, Vol. 50, No. 2-3, s. 103-121, <<http://dx.doi.org/10.1080/14735780903240075>>.
- Burke, Kenneth (1945): *A Grammar of Motives*. New York: Prentice Hall.
- Campbell, David (1998): *Writing Security*. Manchester: Manchester University Press.
- Cumming, Susanna – Ono, Tsuyoshi (1997): Discourse and Grammar. In: van Dijk, Teun A. (ed.): *Discourse as Structure and Process*. London: Sage, s. 112-137.
- De Cillia, Rudolf – Reisigl, Martin – Wodak, Ruth (1999): The discursive construction of national identities. *Discourse and Society*, Vol. 10, No. 2, s. 149-173.
- Derrida, Jacques (1976): *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Derrida, Jacques (1977a): Signature event context. *Glyph*, Vol. 1, s. 172-197.
- Derrida, Jacques (1977b): Limited Inc. abc. *Glyph*, Vol. 2, s. 62-254.

- Doty, Roxanne Lynn (1993): Foreign Policy as Social Construction: A Post-Positivist Analysis of U.S. Counterinsurgency Policy in the Philippines. *International Studies Quarterly*, Vol. 37, No. 3, s. 297-320.
- Drulák, Petr (2008): Analýza metafor. In: Drulák, Petr (ed.): *Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, s. 125-148.
- Edwards, Jane A. (2001): The Transcription of Discourse. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell, s. 321-348.
- Fairclough, Norman (2003): *Analysing Discourse: Textual analysis for social research*. New York: Routledge.
- Foucault, Michel (1961/1994): *Dějiny šílenství v době osvícenství*. Praha: NLN.
- Foucault, Michel (1976/1990): *The Will to Knowledge (The History of Sexuality 1)*. London: Penguin.
- Garfinkel, Harold (1967): *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Gumperz, John J. (1968/2009): The Speech Community. In: Duranti, Alessandro (ed.): *Linguistic Anthropology: A Reader*. Malden: Wiley-Blackwell, s. 66-73.
- Gumperz, John J. (1982): *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday, Michael A. K. (1961): Categories of the theory of grammar. *Word*, Vol. 17, No. 3, s. 241-292.
- Hansen, Lene (2006): *Security as Practice. Discourse analysis and the Bosnian war*. London: Routledge.
- Hymes, Dell (ed., 1964): *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York, Evanston, and London: Harper & Row.
- Christiansen, Thomas – Jørgensen, Knud Erik – Wiener, Antje (1999): The Social Construction of Europe. *Journal of European Public Policy*, Vol. 6, No. 4, s. 528-544.
- Jewitt, Carey – Oyama, Rumiko (2001): Visual Meaning: A Social Semiotic Approach. In: Van Leeuwen, Theo – Jewitt, Carey (eds.): *Handbook of Visual Analysis*. London: Sage, s. 134-156.
- Jørgensen, Marianne – Phillips, Louise (2002): *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (2001): *Hegemony and Socialist Strategy*. Londýn: Verso.
- Laffey, Mark – Weldes, Jutta (2004): Methodological Reflections on Discourse Analysis. *Newsletter of the American Political Science Association Organized Section on Qualitative Methods*, Vol. 2, No. 1, s. 28-30.
- Lakoff, George (1993): The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 202-251.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press.
- Manghani, Sunil (2012): *Image Studies: Theory and Practice*. Routledge.
- Milliken, Jennifer L. (1999): The Study of Discourse in International Relations: A Critique of Research and Methods. *European Journal of International Relations*, Vol. 5, No. 2, s. 225-254.
- Milliken, Jennifer L. (2001): *The social construction of the Korean War: Conflict and its possibilities*. Manchester: Manchester University Press.
- Müller, Martin (2010): Doing discourse analysis in Critical Geopolitics. *L'Espace Politique*, Vol. 2010, No. 3, <<http://espacepolitique.revues.org/index1743.html>>.

- Nekvapil, Jiří – Leudar, Ivan (2006): Prezentace událostí 11. 9. 2001: Bush, bin Ládín a jiní v interakci. *Sociologický časopis*, Vol. 42, No. 2, s. 353-377.
- Neumann, Iver B. (1996): *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. London: Routledge.
- Nicolson, Harold (1939/1969): *Diplomacy*. London, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Potter, Jonathan (2004): Discourse Analysis. In: Hardy, Melissa – Bryman, Alan (eds.): *Handbook of Data Analysis*. London: Sage, s. 607-624.
- Potter, Jonathan – Mulkay, Michael (1985): Scientists' interview talk: Interviews as a technique for revealing participants' interpretative practices. In: Brenner, Michael – Brown, Jennifer – Canter, David (eds.): *The Research Interview: Uses and Approaches*. London: Academic Press, s. 247-271.
- Potter, Jonathan – Wetherell, Margaret (1987): *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Potter, Jonathan – Wetherell, Margaret (1995): Discourse Analysis. In: Smith, Jonathan A. – Harre, Rom – Van Langenhove, Luk (eds.): *Rethinking Methods in Psychology*. London: SAGE Publications, s. 80-92.
- Propp, Vladimir Jakovljevič (1928/1999): *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: Nakladatelství H&H.
- Reisigl, Martin – Wodak, Ruth (2001): *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London: Routledge.
- Rorty, Richard M. (ed., 1967): *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rose, Gillian (2012): *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage.
- Sacks, Harvey (1992): *Lectures on Conversation: Volumes I and II*. Oxford: Blackwell.
- Searle, John R. (1969): *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. (1977): Reiterating the differences. *Glyph*, Vol. 1, s. 198-208.
- Silverman, David (2001): *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage.
- Todorov, Tzvetan (1970/1973): *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre*. Ithaca: Cornell University Press.
- van Dijk, Teun A. (1985): Introduction: Discourse analysis as a new cross-discipline. In: van Dijk, Teun A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis*. Orlando: Academic Press, s. 1-10.
- van Dijk, Teun A. (1997): The Study of Discourse. In: van Dijk, Teun A. (ed.): *Discourse as Structure and Process*. London: Sage, s. 1-34.
- Wetherell, Margaret (2001): Introduction. In: Wetherell, Margaret – Taylor, Stephanie – Yates, Simeon J. (eds.): *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London: Sage, s. 1-13.
- Wetherell, Margaret – Taylor, Stephanie – Yates, Simeon J. (eds., 2001): *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London: Sage.
- Wodak, Ruth (2001): The discourse-historical approach. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael J. (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, s. 63-97.
- Wodak, Ruth – Rudolf, De Cilla – Reisigl, Martin – Liebhart, Karin (1999): *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael J. (eds., 2001): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage.

13. Etnografie

Věra Veselá

Cílem této kapitoly bude ukázat, jak používáme etnografii v rámci politické vědy. V úvodu se zaměříme na krátký historický přehled a představení klíčových metodologických knih a učebnic. V jednotlivých částech kapitoly pak popíšeme, jak vypadá modelový research design pro etnografii, včetně konkrétních ukázek jak formulovat výzkumnou otázku, jak stanovit objekt výzkumu a vymezit data, jaké techniky a metody používáme při etnografickém výzkumu a jak postupujeme při analýze a interpretaci dat. Jako příklad aplikace etnografie ve výzkumné praxi použijeme studii Marie Gillespie (2006), která zkoumala proces demokratické deliberace ve Velké Británii ve vztahu k národní bezpečnosti a jejímž cílem bylo porozumět hlubokému skepticismu britské veřejnosti v souvislosti s invazí do Iráku v roce 2003. V závěru kapitoly zhodnotíme hlavní přínosy etnografie pro výzkum politiky a zmíníme i praktická úskalí použití této metodologie v politické vědě.

13.1. *Historie a současnost etnografie*

Původním cílem etnografů bylo popisovat skupiny vyznačující se odlišnou kulturou a způsobem života, než bylo běžné v industriální společnosti. Výzkumníci informace a data získávali tak, že doprovázeli misionáře a cestovatele na jejich objevitelských cestách a popisovali cizí a z jejich pohledu neobvyklé kultury. Vznik moderní disciplíny politické antropologie je ovšem spojován až s uveřejněním knihy *African Political Systems* v roce 1940, editované M. Fortesem a E.E. Evans-Pritchardem. Studie v této knize byly založeny na rozsáhlém etnografickém výzkumu, jehož cílem bylo oddělit sociální procesy od jejich „kulturního idiomu“, redukovat je do funkčních pojmů, a umožnit tak komparaci a generalizaci (Vincent 1990, 258). Nicméně v souvislosti se vzrůstajícím vlivem industrializace v západních zemích přišli již ve 20. let 20. století sociologové z americké chicagské školy s nápadem využít výzkumných nástrojů etnografie při studiu společenských nerovností a života také v městských zónách. Použití etnografického výzkumu jim umožnilo zkoumat problémy i možnosti společenských změn, které by vedly ke zlepšení situace odcizených či diskriminovaných skupin obyvatelstva, jako byli staří lidé, děti či nejchudší dělnické třídy (McNabb, 2004, s. 399). Američtí výzkumníci začali používat etnografii i k průkopnickým studiím zaměřeným na komunity indiánů a černošského obyvatelstva žijící v některých velkých amerických městech (např. Benedict, 1934; Borneman, 1998). Podobně v Evropě autoři použili etnografii například ke studiu identity nejrozličnějších komunit a etnických menšin v rámci národních států (např. MacDonald, 1993).

Koncem osmdesátých let a počátkem devadesátých let 20. století došlo k dalšímu rozšíření etnografie ve studiu evropských elit a organizací. K průkopnickým dílům patří texty francouzských autorů Abélese a Belliera, a jejich britských kolegů Wilsona, Hooghese či Rosse (Bellier a Wilson, 2000; Hooghe, 2002; Ross, 1995). Například Rossova studie vycházela ze šestiměsíčního pozorování každodenního fungování Delorsovy Komise v kritickém období evropské integrace na počátku devadesátých let 20. století. Abéles a Jeudy (1997) použili etnografii k výzkumu vládních institucí, Bellier (1993) k výzkumu veřejné vzdělávací instituce se specifickou organizační strukturou (Ecole nationale d'administration), která vychovává francouzskou politickou a ekonomickou elitu. V souvislosti se změnou globálního politického kontextu a koncem studené války začali výzkumníci na některých katedrách mezinárodních vztahů ve Spojených státech, Velké Británii a ve Francii vnímat

etnografické nástroje jako zvláště vhodné ke studiu role transnacionálních aktérů, nevládních organizací, nadnárodních společností, emigrantských skupin či teroristických organizací a sítí. Zájem o etnografii roste i ve výzkumu mezinárodních institucí jako jsou OSN, Mezinárodní měnový fond či Světová banka (Goldman, 2005). Příkladem aplikovaného výzkumu může snaha vlády národních států (například Spojených států) využít etnografii k zefektivnění boje proti terorismu prostřednictvím programů jako je „Human Terrain System“, který má americkým vojákům poskytovat jakýsi kulturní návod jak postupovat na okupovaných územích (Kelly, Jauregui, Mitchell, Walton 2010, 5). Na druhou stranu badatelé využívají etnografii k výzkumu vytváření politik „zdola“, zvláště v nadnárodních, nevládních organizacích a rozvojovém sektoru (Ferguson 1994, Crewe, Harrison 1998).

Nejucelenější přehled současných možností použití etnografie a participativního výzkumu ke studiu politiky najdeme v knize *Political Ethnography. What immersion contributes to the study of power* (Schatz 2009). Základní vhled do historie a trendů v disciplíně politické antropologie nabízí Vincent (1990, Nugent a Vincent 2004). O politické antropologii a studiu politické kultury se můžeme dočíst také v práci Abélese a Jeudyho (1997) nebo Bornemana (1998). Z metodologických učebnice zmiňme příslušnou kapitolu v knize McNabba (2004), či texty od Coulona (1995) a Schwartzmanové (1993). Praktické postupy a úskalí při aplikaci etnografického výzkumu politiky a mezinárodních vztahů popisuje řada dalších textů (Vrasti 2008; Gusterson (2008). Z aplikací etnografie na mezinárodní instituce je možné zmínit Goldmanovu studii Světové banky (Goldman, 2005), knihu o roli OSN ve rwandské genocidě (Barnett 2003), či studii mezinárodní rozvojové pomoci na příkladě státu Lesotho (Ferguson, 1994). Existuje celá řada etnografických analýz zaměřených na problematiku evropské integrace (Abélesovy 1992; Abéles, Bellier a MacDonald, 1993; Goddard et al 1994; Smith 2004; Wilson – Smith 1993) nebo na válku proti terorismu (Kelly, Jauregui, Mitchell, Walton 2010).

13.2. Výzkumný rámec etnografie

13.2.1. Výzkumné cíle a otázky

Výzkumné cíle a otázky, které si při etnografickém výzkumu politiky a mezinárodních vztahů klademe, mají většinou interpretativní charakter. Jak ale ukazuje Kubik na příkladu vývoje v mateřské disciplíně sociální a politické antropologie (2009, 30-47), etnografie může být ku prospěchu pozitivistickým (vysvětlujícím) výzkumným agendám stejně tak dobře jako těm interpretativním. Podle Schatze se tak v současnosti etnografický výzkum politiky pohybuje mezi dvěma póly. Na jedné straně stojí etnografie, jejíž smysl je „vnější“: používáme ji, aby předložila důkazy k dekontextualizovanému vědění a považujeme ji za hodnotnou do té míry, do které sebraný materiál přispívá k vysvětlujícím výzkumným strategiím založeným na empirických generalizacích. Na opačném pólu výzkumu politiky stojí etnografie, jejíž účel je „vnitřní“: konceptuální inovace v rámci interpretativních výzkumných strategií.

V rámci vysvětlující výzkumné strategie můžeme pomocí etnografie mapovat různorodé vrstvy *moci* v byrokratických strukturách, vysvětlit způsob fungování sociální struktury v každodenním životě lidí (Willis 1981), popsat vztah mezi formálními a neformálními institucemi (North 1990: 4) a dokonce i testovat teoretické modely. Častá je kombinace etnografie s případovými studiemi a dalšími vysvětlujícími metodologiemi (Abeles 1992; Aronoff 1989; Weeden 1999; Petersen 2001; Blee and Currier 2006). V tomto případě není našim účelem objevit něco nového, ale poskytnout korektivu, poopravení. Schatz například zmiňuje studii Allina-Pisano (2004), která na základě etnografického výzkumu odhalila, že

místní autority na Ukrajině v 90. letech bránily neoliberálním ekonomickým reformám z důvodů, které teoretická literatura přehlíží (Schatz 2009, 312-13). Narozdíl od kvantitativně orientovaných metod (výzkumy veřejného mínění, statistická analýza) etnografie umožňuje vysvětlit a upřesnit mechanismus změn zkoumaného fenoménu (Gillespie 2007, Walsh 2004). V interpretativním výzkumu používáme etnografii ke studiu *významů* a porozumění tomu, jak vytváření významů (včetně kultury) funguje v praxi lidské společnosti. Z tohoto pohledu můžeme člověka připodobnit ke zvířeti zavěšenému do pavučiny významů, kterou si samo upředlo (Geertz 2000). Její analýzu pak podle Geertze nelze považovat „za experimentální vědu pátrající po zákonu, nýbrž za vědu interpretativní pátrající po významu“ (2000, s. 15). Smyslem interpretativně orientované etnografie není testování hypotéz či vytváření širokých empirických generalizací, ale konceptuální inovace, která je v současnosti klíčová pro rozvoj výzkumu politiky (srovnej kapitolu věnující se interpretativní případové studii). Výzkumné cíle a předmět výzkumu tedy nejsou motivovány zájmem budovat teorii, přispět k metodologické debatě či vysvětlit konkrétní existující politiku. Podle Shapiro (2005) je výzkum motivovaný problémem vhodnější než výzkum řízený metodou (nebo teorií). V praxi totiž žádný problém nebývá abstraktní a každá otázka je již zasazena do existujících debat a toků vědění v konkrétních disciplínách a obdobích. Například v roce 2004 mohl badatel opodstatněně zkoumat vztah bank a státu v rozvinutých industriálních ekonomikách za použití kvantitativních měření finančních toků. Na konci roku 2008, když došlo k odhalení spleť sítě finančních networků a pochybných praktik půjčování financí, by použití etnografie k odhalení vzájemných vztahů mezi klíčovými aktéry bylo nedocenitelné (například Ho 2005; Schatz 2009, 304-5, Schatz 2007). Přesto bychom i interpretativní etnografický výzkum měli koncipovat tak, aby byl srozumitelný pro neetnografy (či neantropology) a aby se vyjadřoval k otázkám, které jsou relevantní pro výzkum politiky a sociální reality (Schatz 2009, 316). Interpretativní výzkum zažil vrchol v 70. a na začátku 80. let a od té doby se pod vlivem postmoderních výzev změnil. Nicméně si zachoval svoji životaschopnost nejen v antropologii, ale i politické sociologii (Ashforth 2005) a komparativní politice (Wagner-Pacifi 1986, Fernandes 1997, Edles 1998 Smith 2004). Dnes je tak etnografie používána při interpretativním výzkumu budování národa (Herzfeld 1997), národních a etnických identit (Gagnon 2004) demokratizace (Weeden 2004; Paley 2002) nebo sociálního násilí (Fujii 2008).

Obecně řečeno, cílem etnografie, která pracuje s jiným zdrojem informací, není vyvrátit výsledky dosavadních kvantitativních studií, ale přinést další, doplňující, či jiný pohled na studovanou otázku a přispět tak k lepší znalosti politiky (Schatz 2009, 305). To má pak dopad na způsob, jakým způsobem formulujeme předmět výzkumu a výzkumné otázky v etnografii. Jako příklad můžeme uvést etnografický výzkum rwandské genocidy od Fujii (2008). Za svůj výzkumný cíl si dala vysvětlit masové účasti na genocidě ve Rwandě z hlediska procesu (narozdíl od hledání příčinného vztahu v obvyklém smyslu identifikace nezávislých proměnných). Výzkumné otázky si stanovila následovně: Jak se obyčejným lidem stalo, že se zapojili do masového násilí? Jak se různé způsoby chování (násilné i nenásilné) v různých kontextech mohly stát? Pro pochopení těchto mikro-procesů bylo potřeba zaměřit se na význam a zjistit, jak lidé chápali násilí a jak lidé byli navzájem pro sebe pochopitelní skrze násilí (Fujii 2008: 572).

13.2.2. Výběr předmětu výzkumu a vymezení dat

Stanovení objektu výzkumu je dalším krokem, kdy si ujasňujeme, v jakém konkrétním existujícím prostředí chceme etnografický výzkum provádět. V etnografii jsou objektem

výzkumu lidé nebo události, ke kterým se váže naše výzkumná otázka. Vzhledem k povaze etnografického výzkumu (sběr dat pomocí terénního výzkumu) je třeba ponechat si ve výzkumném plánu prostor pro změnu předmětu výzkumu v závislosti na možnostech přístupu k studované lokalitě či společenství, či v důsledku nečekaných událostí a nových podmínkami na místě.

Měli bychom již od počátku usilovat o určitou reprezentativnost volby objektu výzkumu tak, aby byla relevantní pro výzkumný záměr. Zatímco v minulosti převládal komparativní přístup opírající se o větší počet případů (vysoké „n“) s cílem dosáhnout lepší vědeckosti výzkumu, dnes volíme spíše kontrolovanou komparaci menšího počtu případů. Pokud se zaměříme na detailní zkoumání politických procesů a mechanismů v několika málo případech, můžeme zachytit komplexitu politiky a přitom neztratit možnost generalizace (Bowen a Petersen 1999, 11, Kubik 42).

V této fázi tvorby výzkumného plánu bychom si měli stanovit charakteristiky a velikost souboru zkoumaných lidí a situací tak, aby bylo zřejmé, jak jejich zkoumání přispívá k naplnění našeho výzkumného cíle.

Kvalitu etnografického výzkumu přitom neurčuje počet plánovaných rozhovorů či délka zúčastněného pozorování či terénního výzkumu, jako spíše schopnost obhájit metodologii výběru objektu a reprezentativnosti ve vztahu k výzkumné otázce a k celé skupině, organizaci či studovanému kontextu, respektive popsat jeho změny v průběhu etnografického výzkumu. Výběr objektu výzkumu (případů) můžeme opět ilustrovat na výzkumu od Fujii o masové účasti na genocidě ve Rwandě. Jejím cílem bylo sestavit reprezentativní škálu lidských reakcí: od nejméně násilné reakce k té nejnásilnější. Při rozhodování o výběru předmětu výzkumu hledala lokality a společenství lidí reprezentující pokud možno celou škálu reakcí, aby neprivilegovala určité pohledy na násilí vůči druhým (jako například perspektivu přeživších). Z místního hlediska autorka vybrala za objekt výzkumu dvě venkovské komunity v centru a na severu Rwandy, aby zachytila zásadní rozkol mezi severem a jihem, který dlouhodobě ovlivňuje historii a politiku této země. Každá z těchto venkovských komunit se skládala přibližně z jednoho tisíce domů nebo pěti tisíc lidí. Dále prováděla rozhovory i s bývalými obyvateli těchto dvou vesnic, kteří byli obviněni z účasti na genocidě a uvězněni ve dvou ústředních vězeních. Při lokalizaci konkrétních informátorů se pak spolehla na informace od obyvatel i místních autorit.

Ne vždy ovšem můžeme stanovit objekt výzkumu a lokalizovat informátory podle našich potřeb. Nejpalčivěji se tento problém dotýká výzkumu mezinárodních vztahů. Od 90. let se stále více autorů v disciplíně mezinárodních vztahů snaží používat etnografii k pochopení „vnitřní logiky“, která řídí chování států, institucí, aktérů mezinárodních vztahů. Nicméně při výzkumu zaměřeném na "vysokou" politiku nebo naopak na aktéry, jako jsou teroristické organizace, většinou nemůžeme použít přímo etnografii včetně zúčastněného pozorování. V praxi hledáme nejbližší možné místo ke studiu daného problému a pokud to není možné, měli bychom vysvětlit proč (Schatz 2009, Comaroff a Comaroff 2003, 156-157). Při plánování etnografického výzkumu (sestavování výzkumného rámce) bychom měli zvažovat, jestli vůbec můžeme k výzkumu daného předmětu (aktéra či společenství) etnografii použít, zda lze provést zúčastněné pozorování. Neměli bychom si stanovovat nereálné výzkumné cíle. Měli bychom si také uvědomit, že naše osobní charakteristiky (národnost, sociální status, pohlaví, vzdělání), ale i politický kontext, ze kterého přicházíme, ovlivní postoje a výpovědi zkoumaných lidí. Tomuto zkrácení bychom měli předcházet správnou volbou výzkumného cíle, výběrem zkoumané skupiny a strategie vstupu do ní a v neposlední řadě i strukturací rozhovorů, které budeme provádět.

V okamžiku, kdy máme vymezený předmět našeho výzkumu (společenství, komunitu, organizaci atp.), si musíme předem promyslet možnosti vstupu do zkoumaného společenství. První možností je získat nejdříve podporu tzv. *vrátných* (gatekeepers). Vrátní disponují

formální či neformální autoritou mezi členy zkoumaného společenství, střeží vstup do něj a jejich podpora nám může výrazně usnadnit vstup do společenství (Nedbálková 2007). Například M. Harellové (2003), která studovala americké vojenské rodiny, hodně pomohl dopis od řídícího důstojníka, který instruoval vojenský personál, aby s badatelkou spolupracovali. Druhou možností, jak získat přístup do společenství, je usilovat o respekt, uznání a důvěru ze strany jeho členů. Například P. Bourgois (1995), který dělal terénní výzkum s dealery cracku ve španělském Harlemu v New Yorku, se vyhýbal spolupráci s autoritami. Dokonce s ním v jednom případě policie špatně zacházela, což výrazně pomohlo jeho snaze o terénní výzkum v dané lokalitě (Gusterson, 2008, 96). Třetí možností je částečně či úplně skrytý výzkum. Ve snaze začlenit se do zkoumaného společenství zastíráme, respektive neodkrýváme jeho členům účel našeho pobytu. V některých situacích je účelné skrýt naši identitu výzkumníka a vystupovat jako běžný člen zkoumaného společenství či jako řadový zaměstnanec zkoumané organizace. Skrytý výzkum může být vnímán jako eticky problematický, jak ale poznamenávají Hejnal s Luptákem, „plně otevřené zúčastněné pozorování je výzkumnou sebevraždou“ (Hejnal – Lupták 2013). V případě skrytého zúčastněného pozorování je nezbytné zachovávat anonymitu členů zkoumaného společenství. Před samotným vstupem do zkoumaného společenství (komunity či organizace) bychom měli shromáždit dostupné informace o předmětu našeho výzkumu. Dostatek informací a dobrá příprava a plánování jsou nezbytné zvláště v případech, pokud nemůžeme provést dlouhodobé zúčastněné pozorování a naše časové možnosti jsou omezené. Měli bychom předběžně prozkoumat osobní životopisy klíčových členů analyzovaného společenství a/nebo historii navštívené organizace.. Představu o kontextu, ve kterém se zkoumaní lidé pohybují, můžeme získat i skrze analýzu zpráv v místních médiích, které se většinou liší od pojetí zpravodajství v jiných zemích. Informace o zkoumaném předmětu můžeme získat z dalších etnografických studií a zdrojů používajících terénní výzkum. Cenné jsou i zkušenosti badatelů, kteří prováděli etnografický výzkum v podobných prostředích. Neměli bychom ale zapomínat, že sekundární literatura může posloužit jako doplňkový zdroj empirických dat, ale neměli bychom z ní přebírat interpretaci dat a analytické závěry.

Poté, co si určíme předmět výzkumu, bychom si měli ujasnit, co považujeme v daném výzkumu za data a co tedy budeme či můžeme pozorovat. Jak jsme již zmínili výše, cílem etnografie většinou není testování hypotéz o příčinných vztazích mezi proměnnými, ale odhalování subjektivních a intersubjektivních významů, kterými lidé vysvětlují, interpretují to, co prožili, čeho se účastnili či byli svědky. V rámci takového interpretativního výzkumu předem nevíme, jaké významy objevíme (a tedy jaká data hledáme). Očekáváme, že budou vytvářeny zúčastněným pozorováním, konverzací při rozhovorech a/nebo podrobným studiem dokumentů (Yanow, 2006, 71, Fujii 578).

Kromě počátečního vymezení, co považujeme za data, je při etnografickém výzkumu zásadní také přípravná fáze, kdy shromažďujeme informace o studované otázce a objektu a zvažujeme svoji pozici vůči zkoumanému objektu. Správné ošetření těchto otázek totiž může otevřít nebo naopak zavírat cestu k získání dat o zkoumaném objektu.

13.2.3. Sběr a zpracování dat a interpretace výsledků

Základním způsobem, jak získáváme data při etnografickém výzkumu politiky, je *terénní výzkum*. Jeho cílem je získat empirické poznatky nebo zprostředkovat systémy významů. Nejčastějšími technikami terénního výzkumu, které můžeme využít i při etnografickém výzkumu politiky, jsou zúčastněné pozorování a rozhovory.

Při *zúčastněném pozorování* následujeme lidi při jejich každodenních aktivitách, děláme je s nimi a zapisujeme si poznatky relevantní pro výzkumnou otázku. Po určité období žijeme a

provádíme terénní výzkum ve vybraném společenství (komunitě, lokalitě či organizaci – viz předchozí část) a účastníme se formálních i neformálních částí jejího života. Pokud nemáme prostor pro delší pobyt na jednom místě, můžeme využít nejrůznějších stáží či krátkodobých pracovních poměrů ve vybrané organizaci, či participovat na společenských událostech, profesních setkáních a konferencích vybraného společenství.

Narozdíl od studia dokumentů a provádění rozhovorů, při zúčastněném pozorování vidíme, co lidé dělají, a vybíráme si, co z toho zaznamenáme. Při provádění terénního výzkumu (zúčastněného pozorování) jsme také nuceni konfrontovat naše vlastní představy a předpoklady o zkoumaném společenství s praktickou a bezprostřední zkušeností reálného života v tomto společenství. Terénní výzkum nám tak umožňuje v průběhu výzkumu upravit či nově konceptualizovat výzkumnou otázku. Zúčastněné pozorování nám také umožňuje zkoumat rozdíly mezi tím, co se děje v popředí a v zákulisí - tedy popsat rozdíl mezi idealizovanými či oficiálními popisy politiky, organizace či kultury a komplexní realitou opravdové praxe (Gusterson, 99-100).

Zároveň ale při zúčastněném pozorování musíme vzít v úvahu naši pozici vůči sledovanému společenství a jeho členům, a to nejen v případech, kdy je cílem studovat „zvláštní“ a neznámé stránky různých společenství. Pouhá příslušnost výzkumníka k určité společnosti ještě neznamená, že plně rozumíme všem jejím pravidlům a zvykům. Politické a veřejné instituce mohou mít specifické kódy oblékání či vyjadřování, mají často nastaveno vlastní chápání pracovní hierarchie či kolegiality, ale může v nich existovat i větší citlivost vůči vnějším pozorovatelům a pořizováním zápisků. I badatel ze stejného kulturního prostoru, který přichází na stáž třeba z univerzitního či výzkumného prostředí, musí podobné problémy předvídat. Stejně tak si musíme uvědomovat metodologický a epistemologický problém, který spočívá v tom, že působíme jako pozorovatel a současně spoluvytváříme fenomény, které pozorujeme.

Při provádění *rozhovorů* získáváme informace prostřednictvím kladení předem připravených otázek či na základě připravené osnovy rozhovoru. Cílem *strukturovaných rozhovorů* je získat odpovědi podle předem stanovené pevné struktury uzavřených nebo otevřených otázek. V terénním výzkumu se ovšem mnohem častěji používá technika *polostrukturovaného rozhovoru*. Ten také vedeme s pomocí připravených otázek, ale v průběhu rozhovoru klademe dodatečné otázky podle momentálních okolností a odpovědi dotazovaného. Při vedení rozhovorů můžeme sledovat techniku "stavění", kdy každý rozhovor stavíme na předešlých, jak se naše chápání zkoumaného společenství, organizace či tématu prohlubuje a rozšiřuje v čase. V případě, že se výpovědi dotazovaných výrazně liší, lze použít techniku "větvení", kdy přizpůsobíme strukturu rozhovoru konkrétním zájmům a identitě (například podle profese, či víry). Konverzaci můžeme vést různými směry a přizpůsobovat její téma podle toho, co chtějí jednotliví dotazovaní diskutovat. V některých případech naplnění našeho výzkumného cíle lépe poslouží *nestrukturovaný* nebo dokonce *narativní rozhovor*, který je vlastně vyprávěním životního příběhu dotazovaného, ze kterého lze lépe pochopit jeho názory a motivace. Pokud se nám nedaří získávat odpovědi na otázky, které nás zajímají, například pokud se dotazovaný nechce podělit o detaily svého příběhu, pak je potřeba hledat jiné otázky nebo uvést příklady z podobného kontextu a inspirovat tak dotazovaného k výpovědi o jeho vlastní zkušenosti. Při rozhovoru s členem politické strany či výše postaveným člověkem v hierarchii veřejných institucí je potřeba vzít v úvahu, že tito lidé jsou z podstaty svých funkcí zvyklí hovořit s novináři. Často tedy poskytují jen ty informace, které chtějí. Mají sklony formulovat své myšlenky mnohoznačně, vynechávat některé informace, či naopak věnovat nadměrnou pozornost jiným, z hlediska výzkumu méně relevantním událostem. Abychom posílili důvěru dotazovaného a jeho ochotu podělit se o informace a osobní zkušenosti, měli bychom zdůraznit, že nejsme novináři (Cohen, 1999) a / nebo dát najevo detailní znalost dané problematiky.

Způsob provádění rozhovorů se liší podle našich možností ve vztahu k dané lokalitě či společenství, a cíli výzkumu. Jednou z častých technik, kterou používáme při hledání kontaktů a informátorů v těžce přístupných společenstvích, je metoda *sněhové koule*. První informátor nám zprostředkuje kontakt s dalšími členy zkoumaného společenství či organizace, a ti pak doporučí další kontakty podle stejného principu. Dobrým příkladem využití techniky sněhové koule a stavění rozhovorů (viz výše) je Gustersonův výzkum amerických jaderných laboratoří (Gusterson, 103-106). Pokud zkoumáme citlivou otázku, jako byla genocida ve Rwandě, je důležité vybudovat si u dotazovaných důvěru, abychom mohli postupně přecházet k choulostivým a složitějším otázkám. V tomto případě lze použít techniku „trychtýře“, kdy redukuje počet lidí, se kterými vedeme rozhovory. Například Fujii na začátku hovořila s 82 lidmi, na konci výzkumu s 9-10 lidmi v každém výzkumném místě několikrát. V těchto případech je dobré organizovat rozhovory u dotazovaného doma nebo v jiných prostorech, kde si dotazovaní mohou být jisti soukromím. Každý rozhovor by měl začínat představením výzkumníka, detailním vysvětlením projektu a ujištěním, že výzkumník nebude sdílet odpovědi s nikým dalším včetně vlády (Fujii, 573-74). Při prezentaci poznatků z rozhovorů, zvláště pokud jsou vedeny na citlivá témata, musíme respektovat důvěrnost a anonymitu těchto rozhovorů.

Po ukončení terénního výzkumu následuje analýza dat, respektive utřídění sebraných dat do podoby, která je bezprostředně užitečná pro ověření hypotéz, interpretaci dat či popis diskursu a praxe předmětu našeho výzkumu. Nejčastěji postupujeme cestou hermeneutického kruhu, kdy opakovaně přecházíme od teorie a interpretace na jedné straně k pozorování samotného jednání (Drulák 2008). Teorie nám nabízí určité předporozumění (interpretaci), se kterým přistupujeme k terénnímu výzkumu. Na základě terénního výzkumu přehodnocujeme a vytváříme interpretaci zkoumaného jevu, která může sloužit jako východisko pro další terénní výzkum (pozorování).

K utřídění dat používáme různé výzkumné techniky. Můžeme využít technik obsahové analýzy, zvláště pokud se pohybujeme v rámci vysvětlujícího přístupu. Data kódujeme a kategorizujeme, například pomocí softwarového programu na analýzu kvalitativních dat, aby se tak umožnilo zkoumat a analyzovat data systematicky a umožnit tak analýzu (viz kapitola k obsahové analýze nebo též Gillespie 2006, 468). V případě interpretativně laděné etnografie si třídíme a ukládáme data primárně podle biografií. Podle potřeby také vyhledáme a vyznačujeme si informace podle témat.

Při zpracovávání dat si čteme zápisky z rozhovorů s jednotlivými mluvčími a přepisy z nich, označujeme opakující se vzorce, typy v tématech a citovatelné pasáže. Cílem třídění dat je najít kontury diskursu a praxe konkrétní komunity skrze analýzu rozhovorů nejen s konkrétními jedinci, ale také s jedinou entitou - diskursivní komunitou (Gusterson, 103-107). Pro interpretaci dat také můžeme použít již existující teorie a konceptuální rámce. Například v případě terénního výzkumu ve Rwandě autorka pro analýzu dat použila sociologický rámec založený na práci Marka Granovettera a jeho konceptu "sociální zakořeněnosti" (social embeddedness). Při analýze dat tak jejím cílem bylo ukázat, jak tyto spleti vedly k tomu, že někteří lidé byli více otevření k náboru než druzí; a jak tyto vazby také utvářely formu účasti tím, že vedly lidi k určitým činům (násilí) a odrazovali je od jiných (odporu) (Fujii, 578-9).

Následně data kategorizujeme do zvolených typologií s cílem umožnit čtenáři porozumět daným jevům. Data získaná v průběhu etnografického shrneme tak, aby poskytovaly odpovědi na výzkumnou otázku. Samotné psaní odborné studie při etnografickém výzkumu politiky podléhá specifickým pravidlům a přináší i značné výzvy pro badatele. Na jednu stranu se od výzkumníka očekává, že textem přivedeme popisované místo a společenství lidí k životu tak, aby si je představil člověk, který tam nikdy nebyl (Nordstrom 2004, 14, Gusterson, 108). Na druhou stranu se předpokládá, že studie osvětlí "obecné pravdy" - fungování kapitalismu,

sektoru jaderných zbraní, OSN, sociálního násilí atd., tak aby byla přínosem i pro výzkumníky a čtenáře, kteří nejsou odborníky na popisované téma. Výsledný text by měl budit dojem, že je „v pořádku“ z hlediska ostatních znalců dané problematiky, a poskytovat tzv. hustý popis, aby si čtenář mohl dělat vlastní závěry či úsudky ohledně tématu, které je popisováno (Gusterson, 108).

Někteří badatelé proto psaní etnografické studie považují za hermeneutický moment sám o sobě. Tento přístup vychází z úvahy, že nejen terénní výzkum, ale i výzkum u psacího stolu a psaní textu, tedy vymýšlení myšlenek ve, při a skrze psaní, konstruuje sociální realitu formulovanou ve výzkumné zprávě (viz například v antropologii Clifford a Marcus 1986, Geertz 1988, v organizační teorii Golden-Biddle a Locke 1993, 1997). Viděno skrze tuto optiku se hermeneutika při etnografickém výzkumu politiky odehrává ve třech interpretativních momentech. První hermeneutika patří těm, které studujeme, jejich interpretacím jejich vlastních zkušeností. Druhá hermeneutika je ta výzkumníková a vzniká tím, jak interpretujeme aktéry my, jak s nimi hovoříme, účastníme se, čteme jejich dokumenty atd. Třetí interpretativní moment také patří do hermeneutiky výzkumníka a probíhá během fáze u psacího stolu, kdy si opakovaně pročitáme naše poznámky z terénu a analyzujeme je, a během psaní textu, kdy vytváříme narativ prezentující jak terénní práci tak analýzu. Podle Yanow ovšem tento výzkumný proces zahrnuje ještě čtvrtou hermeneutiku. Ta se odehrává během dodatečného interpretativního momentu, kdy čtenář interpretuje badatelova slova. Pokud předvídáme tento moment, reflektujeme možná čtení svých textů, představujeme si odpovědi a píšeme pro ně, pak dává smysl považovat čtení spolu s psaním za metodu objevování (Yanow 2009, 278-279).

V každém případě bychom si měli uvědomit, že při sběru dat během terénního výzkumu, ale i při jejich zpracování a interpretaci jsme součástí zkoumaného fenoménu. Měli bychom reflektovat, jaké jsou naše možnosti a do jaké míry je naše interpretace dat určována naším pohledem „zevnitř“. Při psaní závěrečné zprávy či studie je proto vhodné objasnit zvolené způsoby a postupy terénního výzkumu (práce v terénu, zúčastněné pozorování, způsob vedení rozhovorů), jejichž pomocí jsme získali empirické poznatky, nebo prostřednictvím kterých zprostředkováváme popisované události. Při prezentaci primárních dat (například rozhovorů) je také potřeba vzít v úvahu etické otázky spojené s etnografickým výzkumem a chránit bezpečnost těch, které jsme dotazovali. Ve výsledné studii proto většinou neuvádíme skutečná jména dotazovaných osob.

13.3. *Příklad aplikace etnografie: Válka v Iráku*

Jako příklad aplikace etnografie v politických vědách můžeme uvést článek Marie Gillespie, která zkoumala názory a postoje Britů k válce v Iráku (Gillespie 2006). Autorkou této etnografické studie je politická vědkyně, nejedná se tedy o případ, kdy je studie vypracována antropologem, který se postupně dopracoval až do tradiční sféry politické vědy.

Za předmět výzkumu autorka zvolila analýzu procesu demokratické deliberace. Výzkumná otázka zněla jak vznikají názory, způsoby argumentace a citová angažmá, která lidé vnášejí do posuzování bezpečnostní politiky, většinou na základě čerpání informací z médií? Z hlediska politické vědy bylo cílem výzkumu osvětlit souvislosti mezi mikroprocesy demokratické deliberace a širšími otázkami národní a mezinárodní bezpečnosti. Jaké jsou logiky, vzorce a formy diskursu veřejnosti v reakci na politický diskurs? Podle autorky byly tyto procesy ve studiu mezinárodních vztahů často přehlíženy. Záměrem studie tak bylo přispět ke studiu mezinárodních vztahů skrze použití etnografických dat a osvětlení postojů veřejnosti k deklarovaným důvodům pro invazi do Iráku, která byla obhajována v kontextu bezpečnostní politiky odkazem na „válku proti teroru“.

Z metodologického hlediska výzkum stavěl na „etnografii publika“. Jedná se o etnografickou metodu, která analyzuje souvislost mezi tím, jak lidé interpretují informace čerpané z médií, a širšími sociálními a politickými kontexty života lidí. Autorka neprováděla zúčastněné pozorování nějakého konkrétního společenství, ale hloubkové rozhovory s britskými občany z různého socio-ekonomického, etnického a náboženského pozadí.

Jako objekt výzkumu si autorka zvolila politické názory britských občanů včetně politických názorů britských muslimů. Cílem Gillespie bylo zdokumentovat škálu politických perspektiv a názorů. Snažila se ovšem vyhnout výlučnému zaměření na muslimy. Zajímalo ji porovnání a kontrastování postojů menšinových etnických skupin a té většiny, přičemž vycházela z předpokladu, že etnicita je vztahová, a ne fixní kategorie či atribut. Při výběru objektu výzkumu Gillespie brala v úvahu, že termín muslim, i když odkazuje k náboženské kategorii, je často používán ve smyslu „rasy“. Britští Jihoasiati a Arabové jsou často kategorizováni jako muslimové kvůli sdíleným rasovým znakům. Autorka mezi dotazované zahrнула lidi z rozdílného socio-ekonomického prostředí, protože předpokládala, že vzdělání a úroveň kulturního kapitálu lidí může být důležitým indikátorem mediální a politické gramotnosti a tedy i sledovaných názorů. Dotazování ovšem netvoří nějaký „representativní vzorek“, protože cílem výzkumu nebyla generalizace pomocí kvantitativního výzkumu, jako je tomu u statistické analýzy a obsahové analýzy (viz příslušné kapitoly). Naopak cílem kvalitativního vedení rozhovorů bylo naopak vyzvědět indikativní, typické, ale také výrazně neobvyklé odpovědi, a tímto způsobem identifikovat vzorce ve způsobech uvažování a pocitech. Tazatelé zároveň dostali od autorky jakousi, i když flexibilní, strukturu rozhovorů, aby bylo možné provést komparativní analýzu.

Sběru dat probíhal mezi zářím 2004 a dubnem 2006. Celkem 10 spolupracujících výzkumníků z různých etnik provádělo hloubkové rozhovory se 173 lidmi napříč Velkou Británií: v Edinburghu, Belfastu, Dublinu, Swansea, Bradfordu, Keighley, Oldhamu, v East End Londýna a v Surrey. Věk dotazovaných se pohyboval mezi 11 a 82 lety, přičemž většina informátorů byla ve věku mezi 20 a 35 lety. Mezi nimi bylo 81 žen a 92 mužů. Patřili k různým vírám: 90 se jich popsalo jako Muslimové, 20 jako Hinduisté, 13 jako katolíci a 6 jako protestanti. Ostatní se označili jako ateisté, agnostici, sekulární nebo bez konkrétní víry. Většina dotazovaných měla angličtinu jako svůj druhý jazyk a k tomu hovořila ještě jedním nebo více z následujících jazyků: arabštinou, bengálštinou, hindí, kurdsy, pandžábsky, sylheti, svahilštinou a urdu.

Autorka instruovala výzkumníky, kteří jí pomáhali se sběrem dat, aby přistupovali k informátorům jako k publiku médií i představitelům veřejnosti. Tazatelé prováděli každých šest týdnů hloubkové rozhovory se stejnými dotazovanými. Opakující se rozhovory umožnily sledovat posouvající se názory a vnímání bezpečnosti a otázku legitimacy invaze do Iráku napříč časem. Rozhovory trvaly až dvě hodiny a jejich tématem byly otázky a události spojené s aktuálními bezpečnostními problémy, které informátoři nebo výzkumníci zrovna považovali za důležité, podle toho jak přicházely – například události v Beslanu, tsunami v Asii, útok v Londýně, hurikán Katrína, spor kolem karikatur proroka Muhammeda atd.

Ve fázi analýzy a interpretace dat autorka ve spolupráci s asistenty nejdříve přepsala a uložila provedených 173 rozhovorů do softwarového programu na analýzu kvalitativních dat (Nvivo 2). Data zakódovali a kategorizovali tak, aby je bylo možné systematicky zkoumat a analyzovat. Při psaní závěrečné zprávy Gillespie rozdělila data podle témat, které sledovala ve svých výzkumných otázkách. Nejdříve popsala otázku významu zpráv o bezpečnosti pro názory respondentů. Zvláště identifikovala dva silné vzorce reakcí, které byly zřejmé napříč rozhovory – reakce, které charakterizovaly, i když všeobecně, mediální kulturu britských Muslimů a jiných informátorů z rasizovaných menšin. V druhé části vyhodnotila téma, jak dotazovaní lidé rozmýšlejí o legitimitě bezpečnostní politiky Velké Británie. K tomu Gillespie použila Weberovu trojstrannou typologii základů legitimacy - tradiční, racionálně-legální a

charismatickou. Tento způsob koncipování etnografického materiálu sice autorka dopředu neplánovala, ale při analýze dat zjistila, že pro seřazení úsudků informátorů je tato typologie velmi užitečná. V závěrečné studii autorka zhodnotila výsledky výzkumu pro legitimitu britské vlády.

13.4. Zhodnocení etnografie

Etnografie patří k metodologiím, které mají potenciál pozvednout, zlepšit a v některých aspektech transformovat existující studium politiky a mezinárodních vztahů. Při realizaci etnografie usilujeme o to stát se součástí studované lokality či společenství. Z terénního výzkumu (zúčastněné pozorování, rozhovory) se o tématu dozvíme více než ze studia dokumentů. Při sběru a zpracování dat přitom můžeme explicitně a přímo uplatňovat naši vlastní subjektivní interpretaci toho, co vidíme a slyšíme. Jak se postupně zlepšuje naše obeznámenost s detaily života zkoumaného společenství či organizace dostáváme se k širším interpretacím a abstraktnějším analýzám. Kontext na „mikro“ úrovni se v důsledku setkává s „velkými“ otázkami a tématy, jako třeba moc, útlak či násilí (Geertz, 2000, s. 32).

Vzhledem k tomu, že je založena na neustálém opakování procesů pozorování a interpretace detailních a velmi rozličných informací, není etnografie příliš vhodná pro zobecňování na abstraktnější rovinu teorií a v podstatě vylučuje vytvoření „velké“ teorie. Politická etnografická proto zpravidla nevstupují do velkých teoretických debat v politických vědách a mezinárodních vztazích.

Pokud používáme zúčastněné pozorování a rozhovory, musíme se vyrovnat s tradiční kritikou ohledně subjektivity jejich výzkumu. Je otázkou, zda můžeme dělat výzkum v klasickém slova smyslu, pokud jsme vlastně zcela součástí fenoménu, který zkoumáme. Pro výzkum politiky je však tento epistemologický rozpor spíše umělý. V etnografii se snažíme najít střední cestu mezi oběma stranami sporu, která by nám umožnila zaujmout pozici vnějšího pozorovatele, ale zároveň by reflektovala fakt, že jsme nevyhnutelnou součástí pozorovaného objektu (viz například Bourdieu 1990; 2004). Vedle výše popsaného epistemologického dilematu, se kterým se však potýká většina kvalitativních metod, můžeme narazit na úskalí spojená s praktickým využíváním etnografie.

Většina badatelů v politických vědách, kteří provádějí etnografický výzkum, nejsou formálně vyškoleni a učí se tyto metody za běhu. Musí se přitom spoléhat na studium klasických i současných antropologických textů, navíc ani v rámci mateřské disciplíny antropologie neexistují metodické texty, které by metodu specifikovaly. Každý je tak odkázán především na metodu pokusu a omylu při vnošení se do terénu, což všechno vede k rozvoji množství nevysloveného vědění o tom, jak je etnografický výzkum praktikován a psán (Yanow 2009, 277).

Etnografický výzkum je oproti jiným metodám časově a technicky mnohem náročnější, a to jak při přípravě, tak ve fázi sběru dat a její analýzy a interpretace. Přístup k předmětu výzkumu (společenství, lokalita či organizace) bývá nezdědka velmi komplikovaný, protože techniky zúčastněného pozorování a vedení rozhovorů vyžadují nejen souhlas subjektu s pobytem v jeho blízkosti, ale také ochotu spolupracovat s výzkumníkem na jeho práci. Etnografická analýza vyžaduje sběr značného množství dat z nejrůznějších zdrojů a výzkumník proto musí najít způsob, jak uchovávat relevantní data tak, aby byla později snadno dosažitelná.

Přes tato úskalí můžeme prohlásit, že bez dostatečného prostoru pro etnografii by bylo studium politiky značně ochuzené. Přínos etnografického „vnošení se“ do studovaného společenství či kontextu vidíme především ve čtyřech oblastech (Schatz 2009, 10-11). Zaprvé etnografie může poskytnout dodatečná data a důkazy, které mohou zpochybnit nebo naopak

podpořit generalizace (a významy), se kterými přichází vysvětlující přístupy. Studium témat jako jsou demokracie, svoboda, či mezinárodní řád může mít význam pouze tehdy, pokud vezmeme v úvahu živé zkušenosti jednotlivců a způsoby, jak tyto abstrakce vnímají. Zadruhé etnografie často rozšiřuje či přímo přehodnocuje způsob, jakým rozumíme hranicím „politického“. Bezprostřední zkušenost z terénního výzkumu nás vede k teoreticky živému zkoumání a ke kladení nových otázek. Zatřetí načasování terénního výzkumu, nepředvídané události či osobní charakteristiky badatele usnadňují či naopak uzavírají přístup k určitým druhům informací. Tyto výzvy a úskalí terénního výzkumu nutí výzkumníka k sebereflexi a zvyšují povědomí o tom, že samotný výzkum (a osoba výzkumníka) ovlivňuje zkoumaný předmět a že úplné a objektivní vědění není možné. Výzkum prováděný v terénu nás obohacuje nejenom empiricky, ale slibuje i epistemologickou inovaci. Nakonec čtvrtou a nejdůležitější výhodou a ctností etnografie je bezprostřední spojení výzkumníka s lidmi, kteří jsou ovlivňováni mocenskými vztahy. Badatelé, kteří usilují pouze o abstraktní vědění, se často utápí v konceptuálních a teoretických sporech a metodologických technikáličích a ztrácí ze zřetele normativní důvody, které je původně motivovaly veškeré vědecké poznání. Naopak etnografický výzkum nutí badatele neztrácet kontakt s praxí.

13.5. Závěr

Etnografie nabízí originální přístup ke zkoumání tradičních témat i nových otázek v rámci politologie a mezinárodních vztahů. Svým potenciálem zkoumat souběžně otázky moci, významů i transnacionálních sítí a toků zároveň představují metodologii relevantní pro výzkum politiky v dnešním globalizovaném a postmoderním světě. Tato kapitola si kladla za cíl nabídnout návod a popsat, jaké kroky je třeba následovat při tvorbě výzkumného rámce v etnografii a při realizaci takového výzkumu.

Vzhledem k neustálému rozvoji na poli sociálních věd a reálné potřebě přezkoumávat sociální fenomény z nových perspektiv, jsou etnografické nástroje a snaha o jejich úspěšné a kvalitní použití důležitější než kdy dříve. Tato kapitola a další metodologické učebnice zmíněné v jejím úvodu sice mohou základní návod, jak používat etnografii při výzkumu politiky, nicméně etnografii se můžeme naučit a pochopit především skrze etnografickou praxi samou, skrze vlastní terénní výzkum.

Kontrolní otázky

K jakým výzkumným agendám může použití etnografie přispět?

Co ovlivňuje volbu objektu výzkumu a metod(y) při terénním výzkumu?

Jaké jsou hlavní metody a techniky etnografie?

Jaké způsoby používáme k utřídění a analýze dat při etnografii?

Jaké informace ohledně výzkumu by měl badatel uvést při psaní závěrečné studie?

Jaké omezení se týkají použití etnografie při studiu politiky?

Jaká je hodnota a přínos použití etnografie pro studium politiky z hlediska studia politické vědy a mezinárodních vztahů v současném světě?

Literatura

Abeles, M.: *La vie quotidienne au Parlement europeen*. Paris, Hachette 1992.

- Abeles, M., Bellier, I., MacDonald, M.: *Approche anthropologique de la Commission européenne / An Anthropological Approach to the European Commission*. Brussels, European Commission 1993.
- Allina-Pisano, J. Sub Rosa Resistance and the Politics of Economic Reform: Land Redistribution in Ukraine. *World Politics* 56 (4), 2004, s. 554-581.
- Aronoff, M.J.: *Israeli Visions and Divisions: Cultural Change and Political Conflict*. New Brunswick, N.J., Transaction, 1989.
- Barnett, M.: *Eyewitness to a Genocide: The United Nations and Rwanda*, Cornell University Press, 2003.
- Bellier, I.: *L'ENA comme si vous y étiez*. Paris, Seuil 1993.
- Bellier, I., Wilson, T. M. et al.: *An Anthropology of the European Union. Building, Imagining and Experiencing the New Europe*. Oxford/New York, Berg 2000.
- Bennedict, R. *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin Harcourt, 1934.
- Bessette, G.: *Involving the Community: A Guide to Participatory Development Communication*, Penang/Ontario, International Development Research Centre, 2004.
- Blee, K.M., Currier, A. How Local Social Movement Groups Handle a Presidential Election. *Qualitative Sociology* 29, 2006, s. 261-280.
- Bongartz, P., Musyoki, S.M., Milligan, A., Ashley, H. *Tales of shit: Community-led total sanitation in Africa*. Participatory Learning and Action (PLA) 61, London, International Institute for Environment and Development, 2011.
- Borneman, J.: *Subversions of International Order. Studies in the Political Anthropology of Culture*. State University of New York Press 1998.
- Bourdieu, P.: *In other words. Essays towards a reflexive sociology*. Stanford, Stanford University Press 1990.
- Bourdieu, P.: Comprendre. In: Bourdieu, P. et al. : *La misère du Monde*, Paris, Seuil 1993, s. 903–939.
- Bourdieu, P.: L'illusion. In: *Raisons Pratiques. Sur la théorie de l'action*. Paris, Seuil 1994, s. 81–89.
- Bourdieu, P.: *Science of Science and Reflexivity*. London, Polity 2004.
- Bourdieu, P., Chamboredon, J.-C., Passeron, J.-C.: *Le métier de sociologue. Préables épistémologiques*. Čtvrte vydání. Paris, Mouton 1983.
- Bourdieu, P., Chamboredon, J.-C., Passeron, J.-C.: *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*. Berlin, New York, Walter de Gruyter 1991.
- Bourgois, P. *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. New York, Cambridge University Press, 1995.
- Bowen, J.R., Petersen, R. Introduction: Critical Comparisons. In: *Critical Comparisons in Politics and Culture*. Bowen, J.R., Petersen, R. et al., Cambridge, Cambridge University Press, s. 1-20.
- Clifford, J., Marcus, G.E. et al.: *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, University of California Press, 1986.
- Cohen, S. et al.: *L'Art d'interviewer les dirigeants*. Paris, PUF 1999.
- Comaroff, J., Comaroff, J. Ethnography on an Awkard Scale: Postcolonial Anthropology and the Violence of Abstraction. *Ethnography* 4 (2), 2003, s. 147-179.
- Cooke, B., Kothari, U. et al.: *Participation: The New Tyranny?* New York, Zed Books, 2001.
- Coulon, A.: *Ethnomethodology*, Qualitative Research Methods, vol. 36, London, Sage 1995.
- Crewe E., Harrison, E.: *Who's Development? An Ethnography of Aid*, London a New York, Zed Books, 2002.
- Edles, L.D.: *Symbol and Ritual in the New Spain: The Transition to Democracy after Franco*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

- Ferguson, J.: *The Anti-Politics Machine. Development, Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*, University of Minnesota Press, 1994.
- Fernandes, L. *Producing Workers: The Politics of Gender, Class, and Culture in the Calcutta Jute Mills*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1997.
- Fortes, M., Evans-Pritchard, E. E. et al.: *African Political Systems*, Oxford, Oxford University Press 1940.
- Fujii, L.A. The Power of Local Ties: Popular Participation in the Rwandan Genocide. *Security Studies* 17 (3), 2008, s. 568-597.
- Geertz, C.: *Interpretace kultur. Vybrane eseje*. Praha, SLON, Sociologické nakladatelství 2000.
- Geertz, C.: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York, Basic Books 1973.
- Geertz, C. *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford, California, Stanford University Press, 1988.
- Gillespie, M. Security, Media, Legitimacy: Multi-Ethnic Media Publics and the Iraq War. *International Relations* 20 (4), 2006, s. 467-486.
- Goddard, V. A., Llobera, J. R., Shore, C. et al.: *The Anthropology of Europe. Identities and Boundaries in Conflict*. Oxford, Berg 1994.
- Golden-Biddle, K., Locke, K., Appealing Work: An Investigation in How Ethnographic Texts Convince. *Organization Science* 4, 1993, s. 595-616.
- Golden-Biddle, K., Locke, K. *Composing Qualitative Research*. Thousand Oaks, California, Sage, 1997.
- Goldman, M.: *Imperial Nature: The World Bank and Struggles for Social Justice in the Age of Globalization*. New Haven, Yale University Press 2005.
- Gusterson, H.: Ethnographic Research. In: *Qualitative Methods in International Relations. A Pluralist Guide*. Klotz, A., Prakash, D. et al., Hampshire a New York, Palgrave Macmillan, 2008, s. 93-113.
- Hall, B.L., From Margins to Center? The Development and Purpose of Participatory Research. *The American Sociologist* 23 (4), 1992, s. 15-28.
- Harrell, M. Gender and Class-Based Role Expectations for Army Spouses. In: *Anthropology and the United States Military: Coming of Age in the Twenty-First Century*, Frese, P.R., Harrell, M.C. et al., New York, Palgrave Macmillan, 2003.
- Hejnal, Ondřej – Lupták, Lubomír (2013): Když výzkum, tak skrytý: serpentinami formalizované etiky. In: Pavlásek, Michal – Nosková, Jana (eds.): Když výzkum, tak kvalitativní : serpentinami bádání v terénu. Brno: Masarykova univerzita, 2013, s. 133-147.
- Herzfeld, M. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. New York, Routledge, 1997.
- Gagnon, P.V.: *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2004.
- Ho, K. Situating Global Capitalisms: A View from Wall Street Investment Banks. *American Ethnologist* 28 (3), 2005, s. 68-96.
- Hooghe, L.: *The European Commission and the Integration of Europe: Images of Governance*. Cambridge, Cambridge University Press 2002.
- Keck, M. E., Sikkink, K.: *Activists Beyond Borders – Advocacy Networks in International Politics*. London, Cornell University Press 1998.
- Kelly, J.D., Jauregui, B., Mitchell, S.T., Walton, J. et al.: *Anthropology and Global Counterinsurgency*. Chicago, Chicago University Press 2010.

- Kubik, J.: Ethnography of Politics: Foundations, Applications, Prospects. In: *Political Ethnography. What Immersion Contributes to the Study of Power*. Schatz, E. et al., Chicago, The University of Chicago Press, 2009, s. 25-52.
- MacDonald, S. et al.: *Inside European Identities. Ethnography in Western Europe*. Providence/Oxford, Berg 1993
- Marcus, G.E. *Ethnography through Thick and Thin*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1998.
- McNabb, D. E.: *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Methods*. London, Sharpe 2004.
- McNabb, D. E.: The Interpretive Approach II: Ethnographic Methods. In: *Research Methods for Political Science. Quantitative and Qualitative Methods*. New York, Sharpe 2004, s. 398–415.
- Naples, N. *Feminism and Method: Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research*. New York, Routledge, 2003.
- Nedbálková, Kateřina. Jedna ruka kreslí druhou aneb Jak se dělá etnografický výzkum. In *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách. Pravidla hry*. Praha: Portál, 2007. s. 112-125,
- Nordstrom, C. *Shadows of War: Violence, Power, and International Profiterring in the Twenty-First Century*. Berkeley, University of California Press, 2004.
- North, D.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Nugent, D., Vincent, J. et al.: *A Companion to the Antropology of Politics*. London, Blackwell Compnions to Anthropology, Blackwell, 2004.
- Pain, R., Francis, P. Reflections on participatory research. *Area* 35 (1), 2003, s. 46-54.
- Paley, J., Toward an Anthropology of Democracy. *Annual Review of Anthropology* 31, 2002, s. 469-96.
- Participatory Research and Development for Sustainable Agriculture and Natural Resource Management: A Sourcebook*. Ottawa, International Development Research Centre, 2005.
- Petersen, R.: *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Rosenau, J.N., Czempiel, E.O. *Governance without Government: Order and Change in World Politics*, Cambridge Studies in International Relations, Cambridge University Press, 1992.
- Ross, G.: *Jacques Delors and European Integration*. New York, Oxford University Press 1995.
- Abeles, M., Jeudy, H.-P. et al.: *Anthropologie du politique*. Paris, Armand Colin 1997.
- Schatz, E. Methods Are Not Tools: Ethnography and the Limits of Multiple-Methods Research. *Working Paper 12, Committee on Concepts and Methods*, International Political Science Association, January 2007.
- Schatz, E. et al.: *Political Ethnography. What Immersion Contributes to the Study of Power*, Chicago, The University of Chicago Press, 2009.
- Schram, S.F. *Words of Welfare: The Poverty of Social Science and the Social Science of Poverty*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1995.
- Schwartzman, H. B.: Ethnography in Organizations. *Qualitative Research Methods*, vol. 27, London, Sage 1993.
- Shapiro, I. *The Flight from Reality in the Human Sciences*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 2005.
- Sharp, J., Briggs, J., Yacoub, H., Hamed, N. et al.: Doing gender and development: understanding empowerment and local gender relations. *Transactions of the Institute of British Geographers New Series* 28 (3), 2003, s. 281-295.

- Shdaimah, C., Stahl, R., Schram, S.F.: When You See the Sky through Your Roof: Policy Analysis from Bottom Up. In: *Political Ethnography. What Immersion Contributes to the Study of Power*. Schatz, E. et al., Chicago, The University of Chicago Press, 2009, s. 255-274.
- Smith, A. et al.: *Politics and the European Commission. Actors, interdependence, legitimacy*, London/New York, Routledge 2004.
- Smith, R. The Politics of Identities and the Tasks of Political Science. In: *Problems and Methods in the Study of Politics*, Shapiro, I., Smith, R., Masoud, T.E. et al., Cambridge, Cambridge University Press, 2004, s. 42-66.
- Tarrow, S. *The New Transnational Activism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Tynes, R. Nation-building and the diaspora on Leone.net: a case of Sierra Leone in cyberspace. *New Media & Society* 9 (3), June 2007, s. 497-518.
- Vincent, J.: *Anthropology and Politics: Visions, Traditions, and Trends*, Tucson, University of Arizona Press 1990.
- Vincent, J. et al.: *The Anthropology of Politics. A Reader in Ethnography, Theory, and* Ashforth, A. *Witchcraft, Violence, and Democracy in South Africa*. Chicago, University of Chicago Press, 2005.
- Vrasti, W.: The Strange Case of Ethnography and International Relations. *Millennium - Journal of International Studies* 37 (2), December 2008, s. 279-301.
- Wagner-Pacifici, R.E.: *The Moro Morality Play: Terrorism as Social Drama*. Chicago, University of Chicago Press 1986.
- Walsh, K.C.: *Talking about Politics: Informal Groups and Social Identity in American Life*. Chicago, University of Chicago Press, 2004.
- Walsh, K.C. Scholars and Citizens: Studying Public Opinion through Ethnography. In: *Political Ethnography. What Immersion Contributes to the Study of Power*. Schatz, E. et al., Chicago, The University of Chicago Press, 2009, s. 165-182.
- Weeden, L.: *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*. Chicago, University of Chicago Press, 1999.
- Weeden, L. Concepts and Commitments in the Study of Democracy. In: *Problems and Methods in the Study of Politics*, Shapiro, I., Smith, R., Masoud, T.E. et al., Cambridge, Cambridge University Press, 2004, s. 274-306.
- Willis, P.: *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. New York, Columbia University Press, 1981.
- Wilson T. M., Smith M. E. et al.: *Cultural Change and the New Europe: Perspectives on the European Community*. Boulder/Oxford, Westview Press 1993.
- Yanow, D. Dear Author, Dear Reader: The Third Hermeneutic in Writing and Reviewing Ethnography. In: *Political Ethnography. What Immersion Contributes to the Study of Power*, Schatz, E. et al., Chicago, The University of Chicago Press, 2009, s. 275-302

14. Závěrem: Logika, rétorika a standardy výzkumu

Petr Drulák, Vít Beneš

14.1. Logika výzkumu

Řada omylů a nedorozumění, které se někdy objevují i v metodologických učebnicích, pochází ze zaměňování logiky výzkumu s jeho rétorikou. *Logikou výzkumu* máme na mysli realizaci výzkumu a následnost výzkumných kroků, zatímco *rétorikou výzkumu* rozumíme prezentaci výsledků výzkumu v podobě studie (knihy, odborného článku), strukturované v souladu s pravidly akademického psaní. Mnohdy vzniká mylný dojem, že následnost výzkumných kroků (logika výzkumu) určuje strukturu studie (rétorika výzkumu). Ještě nebezpečnějšího omylu se dopustíme, pokud rétorickou stavbu studie, tak jak je diskutována níže, vezme jako návod výzkumného postupu. V případě prvního omylu vznikne nepřehledná a nesrozumitelná studie (což lze napravit), v druhém případě nevznikne patrně vůbec nic, neboť podle takového návodu se výzkum těžko může uskutečnit.

Při vymezení základních výzkumných aktivit, o něž se opírá logika výzkumu, můžeme vyjít z rétoriky výzkumu a definovat je jako formulace výzkumné otázky, rozbor literatury, vymezení způsobu práce s teorií a definice teoretických nástrojů, operacionalizace a volba metod, výběr případů, sběr dat, zpracování a interpretace dat a vyvození teoretických závěrů. Plánování výzkumu a sestavování výzkumného rámce, kterému se věnovala tato kniha, odpovídá první část výzkumných aktivit: výzkumná otázka, způsob práce s teorií, definice a operacionalizace konceptů, výběr případů a metod zpracování dat. Druhá část výzkumných aktivit je realizace výzkumu v užším slova smyslu: sběr dat, zpracování a interpretace dat a vyvození teoretických závěrů. Ovšem zatímco struktura výsledné studie má jednosměrnou lineární podobu (rétorika výzkumu), samotný postup výzkumných aktivit (logika výzkumu) lineární není (viz obrázek č. 1).

Nejjednodušším zobrazením logiky výzkumu je kruh, který odkazuje k filozofickému principu hermeneutického kruhu. Ten se původně uplatňuje při interpretaci náboženských a právních textů (Gadamer 1972; Hendl 2004; Drulák 2008b), ale jeho principy jsou zobecnitelné na společenskovědní výzkum, zejména pokud jej realizujeme v rámci interpretativního výzkumu. Podle hermeneutického kruhu nemůžeme jednotlivostem (např. částem textu) porozumět bez porozumění celku a naopak celek nemůžeme pochopit, pokud nechápeme jednotlivosti. K empirické jednotlivosti přicházíme s určitým předporozuměním, které se opírá o naše abstraktní představy o celku. Toto předporozumění nám umožňuje prvotně pochopit onu jednotlivost, což se následně promítá do našeho lepšího porozumění celku. Na základě tohoto lepšího porozumění celku se můžeme vrátit k oné jednotlivosti a pochopit ji tentokrát o něco lépe, což opět přispívá k lepšímu porozumění celku a tak dále. Z hlediska metodologického můžeme chápat hermeneutický pohyb mezi jednotlivostí a celkem jako pohyb mezi daty a našimi teoretickými koncepty, které tato data interpretují. Přestože je filozofický princip hermeneutického kruhu spojován s interpretativním výzkumem, vzájemné provázanosti mezi daty a teorií se nevyhne ani výzkum vysvětlující.

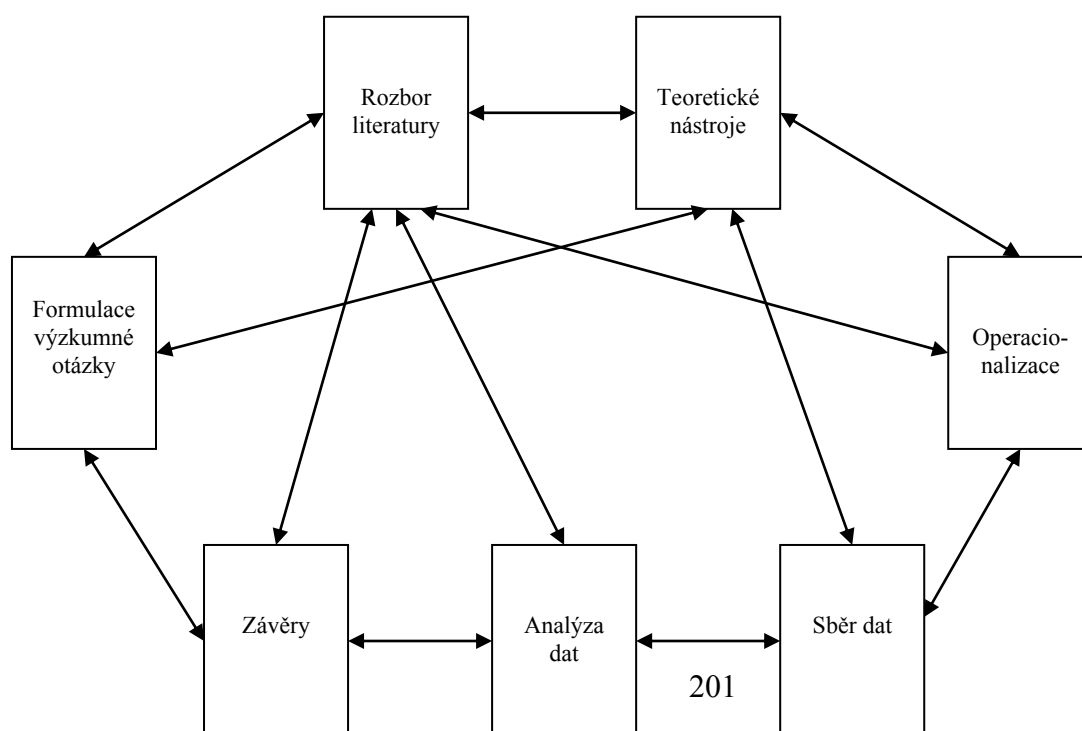
Teorie a teoretické koncepty nás předběžně připravují na data (empirickou realitu), kterou chceme zkoumat. Jak jsme se již zmínili v úvodní kapitole věnované výzkumnému rámci, náš výběr empirického případu i způsob, jakým vymezujeme data (proměnné) závisí na použitých teoretických konceptech a zvolené metodologii. Určitý případ (událost, aktéra či objekt) si pro analýzu vybíráme z toho důvodu, že reprezentuje určitý obecný fenomén, který nás zajímá (případ „druhá světová válka“ reprezentuje obecný fenomén „mezinárodní konflikt“). Při samotné empirické analýze potom nezpracováváme veškerá dostupná data týkající se námi zvoleného případu (případů), ale pouze proměnné reprezentující vybrané teoretické koncepty (například proměnná „HDP na osobu“ reprezentuje teoretický koncept „ekonomická vyspělost“). Určité teoretické předporozumění se tedy nevyhnutelně promítá už do fáze plánování empirického výzkumu (volba výzkumné otázky, výběr případů, vymezení dat a proměnných). Při samotné realizaci výzkumu nezřídka přehodnocujeme, rozšiřujeme či zužujeme datovou základnu našeho výzkumu oproti původnímu výzkumnému rámci z teoretických či praktických důvodů. Můžeme upřesňovat operacionalizaci našich

teoretických konceptů a sbírat další data, která nám umožní tyto obecné koncepty lépe zachytit. Někdy je dobré dodatečně rozšířit počet empirických případů, tak aby lépe reprezentovaly zkoumaný obecný fenomén a abychom dostali požadavkům některých metodologií ohledně počtu zkoumaných případů (statistická analýza, kvalitativní srovnávací analýza). V rámci komparativní případové studie někdy v průběhu samotného výzkumu doplňujeme či odebíráme případy tak, aby jejich výběr odpovídal obecné logice vybrané komparativní metody (viz výběr případů v obecné kapitole věnované výzkumnému rámci a v kapitole ke komparativní případové studii).

Pohyb mezi teorií a daty ovšem probíhá i opačným směrem. Ve světle empirických dat často musíme naše koncepty a postupy revidovat, čímž získáváme opět kvalitnější vhled do dat, která sama nejsou statická, nýbrž jsou v důsledku našeho teoretického chápání rozšiřována či zužována. To nám opět umožňuje přehodnotit naši konceptuální výbavu. Přehodnocování teoretických konceptů, formulace nových hypotéz a tvorba nových teorií je typickým úkolem pro metodologie interpretativního výzkumu (zakotvená teorie, interpretativní případová studie, diskurzivní analýza). Jedná o poměrně náročný postup s otevřeným koncem, který ukazuje provizorní charakter našeho porozumění světu. Naopak vysvětlující výzkum kladě velký důraz na stabilitu konceptuální a teoretické základny v průběhu realizace našeho výzkumu. Zejména pokud testujeme teorie, bychom se měli držet počátečního vymezení teorií, hypotéz a teoretických konceptů. Ale ani v rámci vysvětlujícího výzkumu se v praxi nevyhneme situacím, kdy musíme v pokročilé fázi výzkumného postupu (sběr, analýza a interpretace dat) upravit či upřesnit naši konceptuální a teoretickou výbavu.

Jak jsme zdůraznili v úvodních kapitolách této knihy, plánování výzkumu a sestavování výzkumného rámce je nezbytným předpokladem pro kvalitní výzkum, který by měl být systematický, transparentní a zacílený. Výzkumný rámec ale není svěřací kazajka. Každý individuální výzkum sleduje vlastní logiku výzkumu a samotný výzkumný postup vlastním způsobem kombinuje a střídá jednotlivé výzkumné aktivity. Logika výzkumu (výzkumný postup) je v porovnání s rétorikou výzkumu (prezentace výsledků výzkumu) nespojitá, přeskakuje z jedné výzkumné aktivity na druhou a příležitostně se uzavírá do smyček. Obrázek č. 1 pouze ilustruje, jak tento proces může vypadat, spojení mezi jednotlivými aktivitami a jejich směry se budou lišit případ od případu.

Obrázek č. 1: Logika výzkumu

Zdroj: Drulák (2008c)

Co tuto změť způsobuje? Výzkumné aktivity obvykle probíhají paralelně, například studium literatury a sběr dat, a často se od jedné se vracíme ke druhé, například od operacionalizace k teorii. Dodržování mechanismu hermeneutického kruhu a průběžné revize a ověřování dřívějších výzkumných kroků zajišťují, že na konci výzkumu zkoumáme naši otázku na základě odpovídajících teorií, odpovídajícími metodami na odpovídajících datech. Ale tento vzájemný soulad mezi jednotlivými výzkumnými aktivitami je až konečným důsledkem řady revizí, které se týkají každé z definovaných činností včetně vymezení výzkumné otázky. I ta se může v průběhu výzkumu měnit v závislosti na tom, co zjistíme z literatury, z teorií, z metod či z dat.

Proč se ve výzkumné praxi linearita příliš nevyskytuje? Logika výzkumu v sobě zahrnuje dva naprosto odlišné postupy v literatuře nazývané jako *ars inveniendi* a *ars probandi*, neboli umění vymýšlet a umění přezkoumávat (Bourdieu, Chamboredon, Passeron 1991; Drulák 2008c). Řada metodologických návodů se zabývá pouze přezkoumáváním, poněvadž vymýšlení považují za něco intuitivního a racionálně nezachytitelného. Vycházejí z existence hypotéz a ukazují, jak hypotézy systematicky přezkoumávat (testovat). Nezabývají se tím, jak hypotézy vznikají.

Domníváme se, že úvodem zmíněný omyl, který vede k záměně rétoriky výzkumu za jeho logiku, je způsoben redukcí logiky výzkumu na *ars probandi* v jeho nejjednodušší podobě. *Ars probandi*, porovnávání hypotézy s daty, může skutečně mít lineární povahu. Pokud se přezkum opírá pouze o známé postupy a neklade nároky na kreativitu výzkumníka, lze ho vskutku shrnout do jakéhosi manuálu výzkumného postupu, který bude stejně lineární jako rétorika výzkumu. Takový jednoduchý lineární návod mohou někdy (rozhodně ne vždy) nabídnout kvantitativní metody využívané při testování teorií (statistická analýza), i když i ony od nás vyžadují určitou míru kreativity, například co se týče operacionalizace konceptů, vymezení proměnných a sběru dat.

V případě metodologií zaměřených na vytváření nových konceptů, hypotéz a teorií (interpretativní metodologie a některé z vysvětlujících metodologií) se takto jednoznačnými návody nesetkáme. *Ars inveniendi*, které vede k formulaci hypotéz, zde není něčím, co bychom mohli odsunout do černé skříňky intuice a iracionality, naopak stává se hlavní oporou logiky výzkumu. Důraz na umění vymýšlet nám připomíná, že základním motorem výzkumu je lidská tvořivost, schopnost přicházet s novými nápady a tyto nápady rozvíjet do různých směrů.

Umění vymýšlet nemůžeme nikdy úplně zprůhlednit, racionálně rozebrat a zprostředkovat další generaci výzkumníků. To však neznamená, že bychom o něm nemohli nic dozvědět. Bourdieu, Chamboredon a Passeron (1991: 49-55) mluví nejméně o dvou doplňujících se postupech, které vedou k novým myšlenkám ve výzkumu – ideální typy a analogie (Drulák 2008c).

O ideálních typech jsme mluvili již v kapitole věnované interpretativní případové studii. Připomeňme, že se jedná o myšlenkový obraz, který vzniká z našich pozorování tím, že stupňujeme a slučujeme určité pozorované rysy jevu do jakési ideální konfigurace. Například na základě pozorování určitých ekonomických vztahů může vzniknout ideální typ liberální tržní ekonomiky, který stupňuje svobodu účastníků a jejich racionalitu v ekonomických

vztazích. Ovšem na základě týchž pozorování může být definován také ideální typ marxistické kapitalistické ekonomiky, který stupňuje nerovnost účastníků ekonomických vztahů a jejich vykořisťující charakter. Samotná volba hledisek, které budeme stupňovat a propojovat, je věcí zájmu výzkumníka.

I o analogiích již vlastně byla řeč byť jen nepřímo. Analogie nám umožňují přenést teoretické modely, struktury či mechanismy z jednoho oboru do druhého. Definice analogie proto odpovídá definici metaforického pojmu z kapitoly Analýza metafor, poněvadž kognitivně propojuje dvě odlišné oblasti naší zkušenosti. Příkladů plodných analogií či metafor, které posunuly výzkum v daném oboru je celá řada, jen namátkou zmiňujeme, že Darwinovy zákony z biologie se uplatnily v ekonomii či politologii, kybernetické modely si našly cestu do biologie, ve fyzice se výzkumu elektrických jevů opíral o znalosti o tepelných jevech a že v historii umění se architektura gotické katedrály chápala pomocí analogie s teologickým dílem Sv. Tomáše Akvinského Summa (Bourdieu, Chamboredon, Passeron 1991: 54). Tyto „vědecké metafory“ fungují podle autorů jako „miniaturní teorie“, které umožňují odhalovat strukturální podobnosti a zásobují nás nesčetnými otázkami a hypotézami hodnými vědeckého přezkoumání (ibid. 55).

Zde představená logika výzkumu nám pomáhá ujasnit si, jak probíhá samotný výzkum. Průběh výzkumu neprobíhá lineárně. Realizace výzkumu by měla respektovat výzkumný plán (výzkumný rámec), který jsme si načetli v přípravné fázi. Ovšem nejenomže postup výzkumných prací (sběr, analýza a interpretace dat) závisí na výzkumném rámci (výzkumné otázky, teorii či typu dat), nýbrž současně průběhu výzkumu zpětně ovlivňuje, jakou otázku si klademe, jakou teorii volíme a na jaká data se zaměříme.

14.2. Rétorika výzkumu

Rétorikou výzkumu rozumíme pravidla výkladu, jež je třeba respektovat při psaní výzkumných prací (Drulák 2008c). Volba vhodné rétorické strategie nastává po ukončení vlastního výzkumu, kdy hledáme co nejpřesvědčivější způsob prezentace vybraných výsledků. Tato volba má podstatný vliv na přijetí či nepřijetí výzkumu posuzovateli, ať už jsou jimi členové hodnotící komise u diplomových a disertačních prací či anonymní recenzenti časopisů a nakladatelství. Způsob prezentace výsledků výzkumu je samozřejmě klíčový i z hlediska uživatelů výzkumu a čtenářů z řad politiků, diplomatů, úředníků a širší veřejnosti. Jinými slovy i vynikající výzkum bude posuzovateli a čtenáři odmítnut, pokud autoři nezvládnou svoji studii po stránce rétorické.

Zvládnutí rétoriky je nezbytnou součástí výzkumné praxe. Výuka pravidel vědecké argumentace proto probíhá na zahraničních univerzitách v samostatných předmětech akademického psaní a není pouze součástí metodologických kurzů. Vzhledem k tomu, že předmět akademické psaní na českých univerzitách zatím chybí, považujeme za nutné dotknout se rétoriky výzkumu na závěr našeho metodologického výkladu.

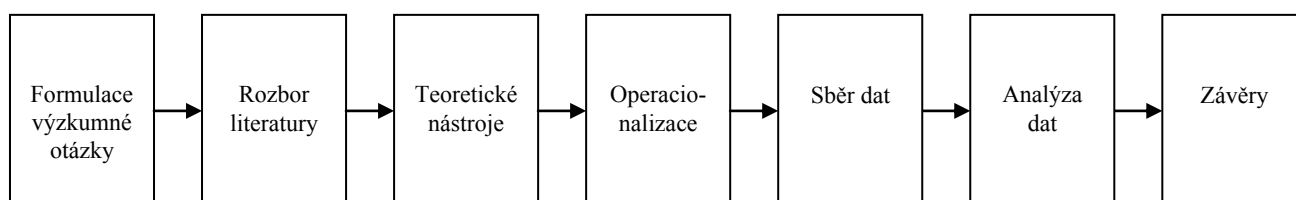
Nutno předeslat, že existuje celá řada rétorických postupů, které se liší podle jazyka výkladu, oboru výzkumu, publika, institucionálních zvyklostí či metodologie. Následující výklad definuje pravidla, která se v našich oborech obvykle vztahují na studie určené akademickému publiku. Týkají bakalářských, magisterských a disertačních prací jakož i odborných monografií a článků ve vědeckých časopisech.

Rétorický styl, který při prezentaci výsledků našeho výzkumu používáme, musí být maximálně vstřícný ke čtenáři. Vstřícnost rétoriky výzkumu souvisí s jejím lineárním charakterem. Lze ji geometricky zobrazit přímoú linií, která vede čtenáře bez jakýchkoliv zákrut a odboček od formulace výzkumné otázky k odpovědi na tuto otázku. Lineární způsob

argumentace lze potom snadno sledovat. Autorská náročnost spočívá v tom, že lineární charakter rétoriky výzkumu (viz obrázek č. 2) neodpovídá průběhu výzkumu, který má naopak nespojitý, komplexní charakter (viz obrázek č. 1). Způsob, jakým výsledky výzkumu prezentujeme, je v rozporu se způsobem, jakým promýšlíme a zapisujeme poznatky v průběhu našeho výzkumu. Ve snaze přeložit výsledky našeho výzkumu do lineární podoby, nám často nezbyvá nic jiného než neustále přepisovat to, co jsme už jednou napsali či dokonce několikrát přepsali. Je to však nakonec čtenář, kdo rozhoduje o osudu výzkumné studie a jejího autora.

Podobně jako metodologie a metody i rétorika výzkumu patří do oblasti dovedností (techné), jež lze ovládnout pouze trpělivou praxí. Jedná se přitom jak o pasivní praxi, kdy se při četbě odborných textů nezaměřujeme jenom na obsah nýbrž i na rétoriku, tak i o praxi aktivní, během níž se sami pokoušíme využít rétorická pravidla ve vlastním psaní. Rétoriku výzkumu zvládáme tehdy, když dokážeme dokonale aplikovat její pravidla a když také víme, kdy a jak můžeme tato pravidla vědomě a ku prospěchu věci porušit.

Obrázek č. 2: Rétorika výzkumu

Zdroj: Drulák (2008c)

Z hlediska struktury můžeme odborný text rozčlenit do následujících navazujících částí: název, úvod, teorie, metody, výsledky, interpretace a závěr (Drulák 2008c). Z hlediska rétorické strategie jsou nejdůležitějšími částmi název a úvod. Z názvu a úvodu se čtenář dozví, co může od textu očekávat. Pokud tato očekávání budou příliš nízká, text nezaujme a nebude čten. Pokud budou příliš vysoká, riskujeme, že je nedokážeme naplnit. Chybná rétorika úvodu a názvu v obou případech text zásadně poškodí bez ohledu na výsledky výzkumu.

14.2.1. Název a úvod

Název by měl v maximální stručnosti vyjadřovat hlavní myšlenku, výzkumnou otázku nebo výsledek výzkumu. Zejména u článků a diplomových prací bychom se měli vyhnout obecným názvům (např. „Válka a demokracie“ či „Britský volební systém“), o nichž nelze adekvátně pojednat na tak omezeném prostoru, ale které mohou mít svůj smysl u monografií. Název naší práce by měl vystihovat vlastní obsah stati (např. „Proč demokracie neválčí? Příklad Brazílie“ či „Rostoucí role třetí strany v britském volebním systému“). Název by měl odpovídat výzkumnému cíli, výzkumné otázce, případně výsledné odpovědi na tuto otázku, to znamená, že na název textu můžeme vztáhnout stejné požadavky, které klademe na výzkumnou otázku (viz kapitola výzkumný rámec a jeho prvky). Název práce by měl demonstrovat praktickou a akademickou relevanci, abychom zaujali čtenáře z řad širší veřejnosti i akademické komunity, zároveň by měl být jasně zacílený, abychom nevytvářeli nesplnitelná očekávání. Rozdělením

názvu na dvě části, obecnou a konkrétní (například „Příčiny genocidy: Rwanda a Burundi“) můžeme specifikovat zkoumaný případ a současně identifikovat obecný přesah naší práce. Rovněž doporučujeme použít v názvu sloveso, jehož přítomnost název vždy obohacuje a posiluje jeho vypovídací hodnotu.

Samotný **úvod** plní několik funkcí. Měli bychom obhájit praktickou a akademickou relevanci našeho výzkumu před laickou i odbornou veřejností. V úvodu představujeme čtenáři náš výzkum – proč by si měl výslednou výzkumnou práci přečíst, co je naším cílem a jak ho chceme dosáhnout, v čem spočívá přínos naší práce a jaká je struktura výsledného textu. Představujeme výzkum v jeho finální podobě, v jaké se nakonec realizoval. Původní výzkumný záměr (výzkumný rámec) může v průběhu výzkumu doznat určitých změn (viz předchozí část), proto z hlediska rétoriky výzkumu doporučujeme sepsovat úvod až ve chvíli, kdy máme hotovou analytickou část.

Nejdříve čtenáři objasníme *praktickou relevanci* našeho výzkumu (srov. s kapitolou Výzkumný rámec a jeho prvky – část věnovaná výzkumné otázce). Musíme přesvědčivě ukázat, proč má smysl klást si naši výzkumnou otázku a hlavně proč by měl čtenář chtít o oné otázce vůbec něco vědět a proč by si měl naši práci přečíst. V této části úvodu poukážeme na praktický (politický, společenský) problém, k jehož vysvětlení, porozumění a tedy i řešení naše práce explicitně či implicitně přispívá (viz například výše zmíněný fenomén genocidy). Demonstrace praktického, politického a společenského významu výzkumu v mezinárodních vztazích a politických vědách většinou není nijak obtížné vzhledem k tomu, že naše disciplíny se z definice zaměřují na (mezinárodně)politické a společenské fenomény (viz výše zmíněné příklady demokracie a války, genocidy). Přesto bychom ale neměli praktickou relevanci opomíjet. Zpracování této části se může na první pohled jevit jako snadné a samozřejmé, ovšem opak může být pravdou. Potom co jsme byli řadu měsíců a někdy i let pohlce výzkumem, jeho praktický význam se nám může zdát natolik samozřejmým, že ztrácíme schopnost odstupu od našeho výzkumu do té míry, že nepovažujeme za nutné, či v krajním případě nedokážeme, projekt přesvědčivě obhájit před širším publikem.

Smyslem úvodní části není prezentovat naše osobní motivace a důvody, které nás vedly k sepsání práce, ale důvody, proč by si ji měl čtenář přečíst. Většinou nemá smysl rozepisovat se o tom, že nás téma zajímá, že jsme se jako autoři „chtěli o problému dozvědět více“. Z hlediska rétoriky výzkumu je mnohem důležitější demonstrovat význam našeho výzkumu pro širší (laické) publikum. Osobní motivace je zcela nezbytná pro úspěšnou realizaci výzkumu (viz část věnovaná logice výzkumu). Z hlediska rétoriky výzkumu čtenáře naše subjektivní důvody pro volbu tématu a výzkumné otázky nezajímají. Určitou výjimkou je kritický výzkum, ve kterém musíme nejenom ozřejmit politickou a společenskou relevanci, ale můžeme (a do značné míry se to i očekává) demonstrovat i naši subjektivní zaujetí pro řešení zmíněného společenského a politického problému.

Akademická relevance shrnuje, jakým způsobem může náš výzkum přispět k existující odborné literatuře. Nejdříve shrneme všechny důležité příspěvky k výzkumu daného problému. Na tomto základě pak identifikujeme v odborné literatuře debaty, do kterých náš výzkum přispívá, bílá místa, která budeme chtít zmapovat a zaplnit, či nedostatky, které bychom chtěli naším výzkumem napravit. Ambicióznost našeho výzkumu by měla odpovídat našim zkušenostem, rozsahu a typu práce. Při psaní bakalářských a magisterských prací musíme ukotvit náš výzkum v existující literatuře domácí i světové produkce, ale od tohoto typu prací se neočekává zásadní příspěvek ke světové literatuře. Na druhou stranu ani bakalářská a magisterská práce nemůže být pouhým shrnutím existující literatury. U kratších statí někdy bývá rozbor literatury součástí úvodu, výzkum prezentujeme především jako snahu doplnit stávající literaturu, ať už jako příspěvek do probíhající odborné debaty, zaplnění bílého místa či náprava převládajících omylů. U monografií rozbor literatury věnujeme samostatnou kapitolu, která na úvod navazuje.

Nejdůležitější částí úvodu je *výzkumná otázka*. Výzkumná otázka respektive výzkumný cíl reaguje na určitý společenský problém (viz praktická relevance našeho výzkumu) a na debaty, bílá místa či nedostatky existující odborné literatury (viz akademická relevance). Jak jsme již zmínili, výzkumnou otázkou čtenáři říkáme, co může od celé naší práce očekávat. Realizace výzkumu směřuje k zodpovězení výzkumné otázky (viz logika výzkumu). Výzkumná otázka, respektive hledání odpovědi na výzkumnou otázku, je pojátkem a smyslem výsledného odborného textu. Všechny části výsledné práce (rétorika výzkumu) musí přispívat k naplnění deklarovaného výzkumného cíle způsobem. Přesněji řečeno, čtenáři musí být z úvodu a z metodologické části zřejmé, jak jednotlivé části (kapitoly) textu přispívají k hledání odpovědi na výzkumnou otázku. Z hlediska rétoriky výzkumu by si měla celá práce sledovat argumentační linii, která vyústí v zodpovězení výzkumné otázky a naplnění deklarovaného výzkumného cíle.

Kromě výzkumné otázky by se měl čtenář z úvodu dozvědět základní informace o ostatních prvcích našeho *výzkumného rámce*. Jakou metodologii používáme na zodpovězení naší výzkumné otázky, případně i jaká jsou epistemologická východiska našeho výzkumu (viz rozlišení mezi vysvětlujícím, interpretativním či kritickým výzkumem). Stručně informujeme čtenáře o tom, zda a jakým způsobem budeme pracovat s teorií. Pokud aplikujeme teorii, řekneme jakou, a zmíníme i klíčové koncepty, se kterými pracujeme. V případě, že teorii (teorie) testujeme, měla by v úvodu zaznít i testovaná hypotéza (hypotézy). V úvodu bychom také měli nastínit analyzované případy – v tuto chvíli je stačí vyjmenovat a stručně časově vymezit. Konečně v úvodu bychom měli říci, kde jsme hledali potřebná data. V úvodu bychom tedy měli stručně nastínit finální podobu výzkumného rámce, reflektující skutečný průběh výzkumu, přičemž detailněji se budeme jednotlivým prvkům výzkumného rámce věnovat v příslušných metodologických a teoretických kapitolách.

V úvodu můžeme shrnout hlavní poznatky statí. Je běžnou praxí zvláště v anglosaské vědecké komunitě, že v úvodu se kromě výzkumné otázky dozvíme i výslednou odpověď, ke které výzkum dospěl (viz předchozí poznámka, že úvod sepisujeme až na konci). S odkazem na předchozí prozbor literatury objasníme, jak konkrétní výsledky našeho výzkumu rozšiřují stávající poznání. Co se díky statí dozvídáme z toho, co jsme předtím nevěděli.

Úvod obvykle končí představením *struktury statí*, kdy stručně přibližujeme obsahy jednotlivých částí statí a souvislosti mezi nimi. Jestliže představení základních parametrů výzkumného rámce podává základní informace o logice výzkumu, představení struktury statí se týká rétoriky výzkumu. Představíme funkce a role jednotlivých kapitol ve světle výzkumného cíle, ke kterému práce směřuje. Čtenáři by mělo být zřejmé, jaká je „dělba práce“ mezi kapitolami a jak na sebe kapitoly navazují. Musí být zřejmá argumentační linie celého textu, abychom se při čtení jednotlivých kapitol neztratili.

14.2.2. Teorie

Pokud nemáme samostatnou kapitolu na rozbor literatury, následuje po úvodu obvykle teoretická část. Podoba teoretické části závisí na způsobu, jakým jsme se rozhodli pracovat s teorií (viz kapitola Výzkumný rámec a jeho prvky – část věnovaná způsobům práce s teorií). Pokud jsme se rozhodli pro ateoretický popis, teoretická kapitola bude absentovat a pro představení obecných konceptů si vystačíme s metodologickou kapitolou. Stejně tak pokud je naším cílem tvorba nových teorií a hypotéz, nebudeme mít na začátku práce teoretickou kapitolu. Dosavadní teoretické poznání shrneme v úvodu v rámci rozboru literatury, samotnou empirickou analýzu však začínáme s čistým stolem a nové hypotézy a teorie se objevují až na závěr práce coby výsledek našeho induktivního výzkumu. Naopak pokud teorie používáme

nebo testujeme, je samostatná teoretická kapitola (kapitoly) nezbytná. Při aplikaci teorie představujeme teoretický model, který použijeme k vysvětlení námi vybraného případu. Specifikujeme použité koncepty (pojmová definice) a specifikovat příčinné vazby mezi nimi (teoretický model). Nicméně operační definice (vymezení datové podoby konceptů) většinou nejde do takových detailů jako v případě testování teorie. Při aplikaci teorie je důležitější seznámit čtenáře s vnitřní logikou (příčinnými mechanismy) zvoleného teoretického modelu. U interpretativního výzkumu, ve kterém můžeme najít prvky aplikace teorie i tvorby nové teorie, teoretická část ústí do očekávání teoretických souvislostí, s nimiž autoři přistupujeme k empirické analýze. Pokud se rozhodneme teorie testovat, musíme představit vybranou teorii (teorie), z nich odvozené hypotézy týkající se příčin zkoumaného fenoménu, koncepty, se kterými hypotézy pracují (pojmové definice), a v neposlední řadě i způsob, jak budeme tyto koncepty měřit (operační definice). Tomuto pohybu od teorií k měřitelným indikátorům říkáme operacionalizace. Posledně jmenovaná položka, tedy operační definice konceptů, může být buď součástí teoretické kapitoly, nebo navazující kapitoly metodologické.

Koncepty, hypotézy a teorie představujeme proto, že je budeme používat v samotné analytické části. Bohužel u studentských prací se občas setkáváme se situací, kdy spolu teoretická a analytická část vůbec nekomunikují. To je chyba. Představování teorií nikdy nemůže být samoúčelné a s teoriemi (hypotézami, koncepty) musíme pracovat způsobem, který jsme nastínili ve výzkumném rámci. Zavádíme teorie, modely a pojmy, o něž se bude opírat v dalších další výzkum. Zavedení těchto teoretických nástrojů probíhá v dialogu s existující teoretickou literaturou. Hypotézy jsou z teorií odvozené teze týkající se námi zkoumaného fenoménu a jeho příčin. Pojmy musíme obhájit ve vztahu ke stávajícím teoriím. Buď je přebíráme z existujících teorií s vysvětlením, proč je převzat právě tento a nikoliv jiný, nebo, můžeme definovat vlastní teoretické koncepty s poukazem na to, že teorie žádný vhodný koncept nenabízí.

14.2.3. Metodologie

Metodologická část detailně představuje způsob (tj. metodu), jakým jsme hledali odpověď na výzkumnou otázku a jakým jsme dospěli k výzkumnému cíli. Při sepisování metodologické kapitoly využijeme náš původní výzkumný rámec (výzkumný plán), představíme jej ovšem v podobě, v jaké byl výzkum skutečně realizován.

Jestliže výzkumný rámec jsme na začátku našeho výzkumu sestavovali hlavně kvůli sobě, abychom věděli jak posupovat při realizaci výzkumu. Metodologickou kapitolu, která shrnuje, jak byl výzkum skutečně realizován, píšeme pro čtenáře. Metodologická kapitola objasňuje čtenáři náš postup při realizaci výzkumu (logika výzkumu). Čtenář by měl nejenom vědět, jaké metodologické postupy jsme použili, ale hlavně proč jsme je volili. Měli bychom ozřejmit, jak nám vybraná metodologie pomohla zodpovědět naši výzkumnou otázku, respektive naplnit náš výzkumný cíl, případně i jaká jsou její omezení.

Aby mohli čtenáři posoudit adekvátnost zvoleného řešení a rozhodnutí, které musely být během práce přijaty, musí být jeho postup srozumitelně popsán ve metodologické části práce. Zatímco teoretická část dává naší práci věcnou relevanci, metodologická sekce dokládá její systematickosti a umožňuje replikovat zvolené řešení (viz následující podkapitola věnovaná standardům výzkumu), což patří mezi základní definiční atributy vědeckého výzkumu.

Metodologická kapitola je důležitá i z hlediska rétoriky výzkumu. Slouží totiž čtenáři jako vodítko pro pochopení a porozumění výsledného textu. Jestliže z úvodu získal čtenář základní představu o tom, co ho čeká, metodologická kapitola do detailů specifikuje výzkumné postupy a tedy i strukturu a obsah analytické části naší práce. Jestliže má metodologická kapitola sloužit jako vodítko pro navazující analytickou část, musí tomu odpovídat i rétorika a

styl psaní. Nepíšeme o tom, jaké metody existují, jaké metody můžeme používat, ale jakou metodologii a jaké postupy skutečně používáme v naší práci. Zatímco v analytických kapitolách, které tvoří největší část výsledného textu, píšeme o předmětu našeho výzkumu, v metodologické kapitole píšeme o průběhu našeho výzkumu a o naší práci samotné. Nebojme se psát v první osobě.

Rozsah a obsah metodologické kapitoly tedy logicky závisí na tom, jak vypadá náš výzkumný rámec a jakou metodologii používáme. Jakou si klademe výzkumnou otázku, zda píšeme analytickou práci pracující s teoriemi nebo prostý popis, jakým způsobem vybíráme případy a samozřejmě i na způsobu (metodě) zpracování dat. Jednotlivé kapitoly v této knize nabídnou specifické metodologie použitelné v teoreticky informovaném empirickém výzkumu, tj. takovém, který zpracovává reálná data. Jednotlivé metodologie se ale liší z hlediska epistemologických východisek (viz kapitola Výzkum politiky a jeho epistemologické, metodologické a normativní souvislosti), a tato východiska bychom měli při sestavování výzkumného rámce a při sepisování metodologické kapitoly respektovat. Jednotlivé metodologie představené v této knize se liší i co do využitelnosti při tvorbě nových teorií, aplikaci teorií nebo testování teorií.

Metodologická kapitola je obzvláště důležitá v okamžiku, kdy testujeme teorie. Na testování potřebujeme výstižnou, systematickou a smysluplnou operacionalizaci hypotéz a konceptů, abychom mohli dostat požadavku na spolehlivé a replikovatelné výsledky (viz následující část věnovaná standardům výzkumu). Ale ani v popisném textu nemůže metodologická část chybět. V popisné práci bude sice metodologická kapitola stručnější než u testování teorie, ale i zde musíme přinejmenším vymežit popisovaný případ (případy) z hlediska časového a tematického (viz kapitola Výzkumný rámec a jeho prvky – část věnovaná výběru případů), definovat použité koncepty a představit použité primární zdroje (popisný text se musí opírat o primární, nikoliv sekundární zdroje).

Sestavování výzkumného rámce a sepisování metodologické kapitoly pro interpretativní výzkum, který můžeme využít pro rekonstrukci sdílených významů a na tvorbu nových typologií a teorií, bývá poměrně náročné z několika důvodů. Za prvé, vytváření nových konceptů a teorií od nás vyžaduje umění vymýšlet (*ars inveniendi*). Tento tvořivý krok vycházející často z autorské intuice se obtížně zprostředkovává čtenářům v podobě nějakého systematického postupu. Za druhé, epistemologická východiska interpretativního výzkumu jsou skeptická ohledně spolehlivosti a reprodukovatelnosti výzkumu společenské reality. I proto v interpretativním výzkumu najdeme méně metodologických učebnic, kterými bychom se mohli inspirovat.

To však neznamená, že bychom měli v interpretativním výzkumu rezignovat na metodologii, možná právě naopak. Jestliže interpretativní výzkum neklade důraz na spolehlivost a reprodukovatelnost, o to více zdůrazňuje jiné kritérium: smysluplnost. Interpretativním výzkumem zprostředkováváme čtenářovi smysl (význam), který zkoumaní aktéři a lidská společenství dávají světu kolem sebe. Aby mohla výsledná práce plnit tento základní cíl interpretativního výzkumu, musí „dávat smysl“. Jakkoliv v interpretativním výzkumu může být obtížné rekonstruovat výzkumnou logiku (postup výzkumu), o to důležitější roli hraje metodologická kapitola při zajištění smysluplnosti výzkumné rétoriky (prezentace výsledků výzkumu).

Přestože někdy není možné do všech detailů vyložit a zprostředkovat naše výzkumné postupy, jsme přesvědčeni, že každý výzkum – vysvětlující, interpretativní či kritický – by měl specifikovat alespoň hlavní obrysy a prvky výzkumného rámce (viz kapitola Výzkumný rámec a jeho prvky). V každém výzkumu si klademe nějakou výzkumnou otázku a usilujeme o naplnění námi zvoleného výzkumného cíle. Výzkum by se měl nějakým způsobem vztáhnout k teoriím, konceptům či typologiím používaným ke zkoumání námi zvoleného fenoménu. Teorie, koncepty či typologie nalezneme i v interpretativním a kritickém výzkumu,

prestože tyto přístupy nesdílí představu vysvětlujícího výzkumu, podle kterého jsou teorie modely zachycující objektivně existující zákonitosti fungování reálného světa.

Metodologická kapitola by měla tyto teoretické nástroje operacionalizovat. Každý výzkum empiricky zkoumá vybraný případ (případy) – relativně ohraničené události, objekty, aktéry, instituce, společenství, systémy. I když zkoumáme otevřené systémy (viz například diskurzivní analýza), z praktických důvodů naše empirická analýza sbírá a zpracovává konečné množství empirických dat. Čtenář by tedy měl vědět, jaký fenomén byl předmětem našeho výzkumu, co či koho jsme zkoumali a jaká data potřebujeme, a jakými postupy jsme sbírali data a propojovali nalezenou evidenci se zavedenými teoretickými nástroji. V metodologické části také charakterizujeme použitá data a jejich zdroj, případně způsob jejich sběru, pokud jsme je sebrali sami.

Podobně jako teoretické nástroje i metodologické a operacionalizační postupy je třeba obhájit v dialogu s existující metodologickou literaturou. Jedním z důležitých standardů výzkumu je i reflexivita (viz následující podkapitola), proto na závěr metodologické části obvykle zmiňujeme omezení a nedostatky zvolené metody, které upozorňují čtenáře na vnitřní omezení našeho výzkumného projektu, stejně tak na praktické problémy či překážky, na které jsme při realizaci výzkumu narazili. Specifikujeme, jaký druh poznatků nelze od výzkumu očekávat a v čem mohou být předložené výsledky z metodologických důvodů napadnutelné. Zároveň vysvětlujeme, proč tyto slabiny neohrožují základní cíle našeho projektu. Utváříme tím očekávání čtenáře a preventivně se bráníme té kritice, která není z hlediska našich cílů podstatná. Kvalitní metodologická kapitola dává čtenářům návod na to, jak rozumět výsledkům v kontextu našeho výzkumného cíle, předcházíme tak desinterpretaci výsledků našeho výzkumu.

14.2.4. Analýza

Obsah analytické části je určován zvolenou metodologií a výzkumným rámcem, který jsme si načrtli na začátku našeho výzkumu. Analytická část by měla odpovídat našemu výzkumnému plánu (výzkumnému rámci), jakkoliv se tento plán může v průběhu realizace výzkumu měnit. V analytické části by nemělo nic chybět, ale ani nic přebývat. Pokud zvolená metodologie vyžaduje určitý analytický krok, měl by být v analytické části reflektován. A naopak. V analytické části by se mělo objevit pouze to, co potřebujeme k naplnění výzkumného cíle. Pokud děláme statistickou analýzu hlasování v českém parlamentu, nemá smysl rozepisovat se o historii českého parlamentarismu od dob Rakouska-Uherska, přes Československou republiku až po současnost. Naopak pokud jsme se rozhodli pro etnografickou analýzu českého parlamentu, pak má smysl věnovat se i tradicím českého parlamentarismu.

Metodologie představené v této knize jsou ukotveny v příslušné výzkumné tradici a opírají se o určitá epistemologická východiska (viz kapitola Výzkum politiky a jeho epistemologické, metodologické a normativní souvislosti, k epistemologickým východiskům jednotlivých metodologií viz též Drulák et. al. 2008). Použité koncepty a styl akademického psaní by měly tato východiska respektovat. Jestliže například diskurzivní analýza vychází z epistemologických východisek interpretativního výzkumu, těžko můžeme například tvrdit, že námi zkoumaný diskurz je „příčinou“ určitého zahraničně-politického jednání.

Není potřeba zdůrazňovat, že v analytické části bychom měli respektovat logiku zvolené teorie a používat koncepty představené v teoretické, respektive metodologické části. Vnitřní konsistence a respekt k logice zvoleného teoretického modelu je obzvláště důležitá při

aplikaci teorie. Co se týče teoretických konceptů, v analytické části bychom měli koncepty používat v souladu s jejich pojmovou definicí. Ve chvíli, kdy v analytické části měříme a identifikujeme teoretické koncepty, využíváme k tomou definici operační. Jinými slovy, k měření a zachycení teoretických konceptů používáme ty proměnné, které jsme nadefinovali v metodologické části. Pokud jsme se v metodologické části rozhodli, že nejlepším způsobem, jak změřit a zachytit teoretický fenomén „ekonomická vyspělost“ je proměnná „HDP na hlavu v paritě kupní síly“, musíme v analytické části pracovat s proměnnou HDP na hlavu v paritě kupní síly. V neposlední řadě, při práci s koncepty musíme používat jeden a tentýž výraz napříč celým textem. Pokud píšeme článek na téma rozvojová spolupráce a pracujeme s konceptem „donor“, měli bychom tento výraz používat konzistentně napříč celým textem a ne že v jednom odstavci použijeme „donor“, v druhém „dárce“ a ve třetím pak „poskytovatel“. Přestože se jedná o synonyma, z hlediska srozumitelnosti a vnitřní konzistence bychom v textu měli používat pouze jeden výraz.

Analytická část je nejdůležitější a nejdelší částí naší práce. Většinou ji proto musíme strukturovat do dílčích kapitol a podkapitol. Členění analytické části do kapitol, podkapitol a částí by mělo být logické a v souladu se zvolenou metodologií. Pokud zpracováváme několik málo případů pomocí komparativní studie, můžeme kapitoly členit podle jednotlivých případů. Jindy může být smysluplnější strukturovat text podle testovaných teorií či podle použitých proměnných. Pokud v rámci statistické analýzy provádíme několik dílčích testů, můžeme podle nich strukturovat analytickou část práce. Pokud realizujeme popisnou práci, může dávat smysl členění chronologické. Rozčlenění analytické části do kapitol a podkapitol je vždy individuální podle toho jakou otázku si klademe, jaké případy a kolik jich analyzujeme, jakou metodologii používáme. Členění naší práce by ale vždy mělo být logické a srozumitelné. Text strukturujeme do kapitol a podkapitol proto, aby se v něm mohl čtenář lépe orientovat. Názvy kapitol musí být výstižné, musí odpovídat obsahu kapitol.

V úvodním odstavci každé kapitoly bychom měli čtenáři připomenout, co ho v následující kapitole čeká a jakým způsobem kapitola zapadá do širšího plánu. Zvláště pokud je naše práce delší, musíme do ní čas od času vkládat tyto „orientační cedule“, aby se čtenář na cestě naším textem neztratil. Čtenář by měl v každém okamžiku vědět, kde se nachází, proč by si měl přečíst další kapitolu a co ho čeká. Každá kapitola plní nějaký dílčí úkol v rámci širšího výzkumného plánu, jehož cílem je odpovědět na výzkumnou otázku. Jaké úkoly jednotlivé kapitoly plní, by se čtenář měl dozvědět z úvodu a z metodologické kapitoly, zvláště u delších textů bychom mu to měli připomenout i na začátku jednotlivých kapitol. V úvodních odstavcích kapitoly můžeme formulovat hlavní poznatky a argumenty dané kapitoly, přičemž tyto poznatky by se měly objevit i v jejím názvu.

Mezi jednotlivými kapitolami textu tedy existuje jasná dělba práce a my jako autoři bychom ji měli respektovat. V textu máme „speciální“ kapitoly (úvod, metodologická a teoretická kapitola, závěr), jejichž úkol vyplývá především z obecných pravidel akademického psaní. Například je zavedeným pravidlem, že vymezení teorií, hypotéz a definice konceptů je úkolem pro teoretickou část, nikoliv pro empiricko-analytické části textu – tuto dělbu práce musíme při psaní respektovat. Úkol jednotlivých kapitol v rámci analytické části našeho textu vyplývá z našeho vlastního výzkumného rámce. Rozhodnutí o tom, co která analytická kapitola bude dělat a co bude jejím úkolem, je na nás. Opět ale platí, že pokud má být práce srozumitelná a přehledná, nějaká dělba práce musí existovat.

Jak už jsme se zmínili výše, rétorika výzkumu má na rozdíl od logiky výzkumu lineární charakter. Text musí být plynulý. Věty by na sebe měly navazovat, píšeme jednoduše a srozumitelně, vyvarováváme se složitých souvětí. Ucelené myšlenky uzavíráme do odstavců, které by na sebe měly navazovat. Stejně tak podkapitoly a kapitoly výsledného textu by na sebe měly navazovat. Kapitoly tvoří ucelenou argumentační linii, která by čtenáři měla být zřejmá po přečtení nadpisů jednotlivých kapitol. Měli bychom se vyvarovat zbytečných

odboček a slepých uliček, které sice mohou být samy o sobě zajímavé, ale nijak nepřispívají k dosažení výzkumného cíle, zdržují čtenáře a odvádí jeho pozornost od hlavní argumentační linie celého textu. Pokud je některá odbočka zajímavá a je nám líto ji jenom tak smazat, můžeme ji využít jako základ pro nový text.

Na konci jestlivých kapitol bychom měli, v závislosti na délce a složitosti celého textu, shrnout dílčí výsledky zmíněné kapitoly. Dílčí výsledky i ty závěrečné představujeme s maximální přehledností, pokud možno prostřednictvím tabulek. Během empirického výkumu obvykle narazíme na řadu skutečností, které se nám z toho či onoho důvodu jeví jako nové či zajímavé. Zdaleka ne všechny tyto skutečnosti můžeme zařadit do výsledků studie. Patří tam pouze ty skutečnosti a data, které nám pomáhají odpovědět na výzkumnou otázku. V případě, že objevíme něco skutečně zajímavého, co ovšem přímo nesouvisí se zaměřením našeho projektu, a nechceme tento poznatek nechat zapadnout, máme dvě možnosti. Buď revidujeme zaměření našeho výkumu (výzkumnou otázku, teoretické nástroje, metody) nebo si zmíněný poznatek odložíme pro další studii s jiným zaměřením a jinou výzkumnou otázkou.

Pokud pracujeme s teoriemi (tvorba, aplikace či testování teorií – viz kapitola Výzkumný rámec a jeho prvky), pak bychom měli výsledky interpretovat v kontextu našich teoretických cílů a vyvodit z nich za pomoci teoretických nástrojů obecnější závěry. Jestliže bylo naším cílem testování teorií, potom vyhodnocujeme hypotézy a očekávání, které jsme formulovali v teoretické části. V případě tvorby teorie formulujeme nové teorie, hypotézy či typologie.

14.2.5. Závěr

V závěru se vracíme k ambicím a cílům celého výkumu. Stručně zopakujeme, jaký byl výzkumný cíl / výzkumná otázka a shrneme hlavní poznatky v podobě odpovědi na tuto výzkumnou otázku. Smyslem závěru je *shrnout* a zopakovat poznatky z analytické části, což znamená, že samotná analýza a interpretace musí proběhnout již v analytické části. Zároveň by se v závěru měly objevit pouze ty argumenty a teze, které jsme obhájili v analytické části. Obecně platí, že závěr není místem pro spekulativní úvahy nad rámec toho, co bylo řečeno (a obhájeno) v analytické části.

Závěr uzavírá celou práci a měl by být reakcí a odpovědí na to, co jsme napsali do úvodu. Jestliže jsme úvod zahájili zamyšlením nad praktickou relevancí našeho výkumu, potom závěr by měl obsahovat konkrétní praktická doporučení, která vyplývají z výsledků našeho výkumu. V úvodu jsme ukotvili náš výzkum v dosavadní akademické debatě, na závěr potom porovnáme konkrétní výsledky naší studie s výsledky jiných studií. Vysvětlujeme, jak naše výsledky rozšiřují empirické a / nebo teoretické poznání. V úvodu, respektive ve výzkumném rámci jako takovém, jsme vyjádřili určité ambice ve vztahu k teoretickému poznání, které bychom měli v závěru reflektovat. Pokud jsme chtěli čtenáři nabídnout „pouze“ kvalitní popis, jehož cílem bylo sebrat, shromáždit a případně i agregovat nová data týkající se určité události, bude i náš závěr zdůrazňovat empirické poznatky. Popisnou práci, jejímž cílem nebyla analýza příčinných souvislostí, nemůžeme zakončit spekulativními úvahami ohledně příčin popisované události či příčin zkoumaného fenoménu. Jestliže jsme chtěli najít a vytvořit novou teorii (hypotézu či typologii) vysvětlující příčiny určitého obecného fenoménu, potom bychom v závěru měli tuto naši novou teorii (respektive hypotézu či typologii) jednoduše a srozumitelně vyložit. Zdůrazníme, v čem je naše teorie či hypotéza nová oproti stávajícímu teoretickému poznání. Pokud jsme měli skromnější cíl v podobě aplikace některé z existujících teorií, potom v závěru vyložíme, jak zvolená teorie vysvětluje zkoumaný empirický případ. Konečně při testování teorie (teorií) bychom měli dát pokud

možno jasnou odpověď na otázku, zda testovanou hypotézu potvrzujeme či zamítáme. Pokud jsme testovali několik konkurenčních hypotéz, z nichž každá vysvětlovala zkoumaný fenomén pomocí jiné příčiny, měli bychom čtenáři říci, které z nich dokázala zkoumaný fenomén vysvětlit lépe.

Obecně řečeno, závěrečné teze by měly odpovídat očekávání, které jsme vytvořili v úvodu naší práce. Na jedné straně bychom se měli vyvarovat vyhýbavým a nejasným závěrům. Jestliže jsme v úvodu slíbili odpověď na výzkumnou otázku, potom bychom tento slib měli splnit a dát čtenáři jasnou, srozumitelnou a konkrétní odpověď. Na druhé straně bychom se měli vyvarovat spekulativním závěrům, které jdou nad rámec výzkumné otázky předložené v úvodu a které nejsou podepřené naší analýzou. Pokud naše analýza ukáže, že námi testovaná hypotéza je platná, ovšem s určitými omezeními a za splnění určitých podmínek, musíme to v závěru reflektovat. Stejně tak je záhodno zmínit omezení, ať již vyplývají ze zvoleného teoretického východiska, použité metodologie nebo nedostatků v datové základně. Spekulativní argumenty a teze nad rámec našeho výzkumného cíle a nad rámec provedené analýzy do závěru nepatří. Ovšem (spekulativní) otázky naznačující jakým směrem by se mohl ubírat navazující výzkum, mají v závěru své místo. Jak jsme se již zmínili v úvodních kapitolách, výzkum je kolektivní činnost. Tak jako my využíváme výsledků práce jiných, tak i ti, kteří přijdou po nás budou, jak doufáme, využívat poznatků našich. V závěru proto pro čtenáře a další badatele shrneme naše vlastní poznatky, ale můžeme i navrhnout výzkumné otázky jako možnou inspiraci pro další výzkum.

14.2.6. Seznam zdrojů

Seznam použitých zdrojů je typickým vnějším atributem a nedílnou součástí každé vědecké práce. Seznam použitých zdrojů je výrazem naší snahy o transparentnost vůči čtenáři a posuzovateli našeho výzkumu. Ukazujeme, kde přesně jsme získávali teoretické modely, kterými metodologickými postupy jsme se inspirovali, odkud jsme čerpali data a podpůrné argumenty pro naši práci. Seznam použitých zdrojů ovšem nezahrnuje jenom akademickou (teoretickou) a empirickou základnu, na které náš výzkum stojí, ale širší pole, vůči kterému se vztahujeme a vymezujeme. Při výzkumu bychom neměli opomíjet žádné zdroje, které jsou *relevantní* v souvislosti s výzkumnou otázkou. Měli bychom reflektovat všechny důležité příspěvky k výzkumu daného problému, včetně těch, které dochází k jiným závěrům a vůči nimž se vymezujeme.

Samotný seznam zdrojů je koncipován jako výčet *použité* literatury. V seznamu zdrojů se tedy mohou objevit pouze ty zdroje, které jsme četli a na které v textu odkazujeme. A to platí i naopak. V seznamu literatury by neměl chybět žádný zdroj, se kterým jsme pracovali. Primární a sekundární zdroje, se kterými jsme pracovali, identifikujeme již v samotném textu ve formě *odkazů*. V okamžiku, kdy reprodukovujeme cizí myšlenky nebo pokud chceme čtenáře odkázat na další relevantní literaturu, vkládáme do příslušného místa textu odkaz. V případě potřeby můžeme použít originální text z primárního či sekundárního zdroje v původní podobě. Takový text, označovaný jako citace, uvádíme v uvozovkách a na jeho konec opět vkládáme odkaz na zdroj. Jestliže reprodukovujeme cizí myšlenky a data nebo dokonce celé části textu bez náležitého odkazu na zdroj, dopouštíme se *plagiátorství*, které je považováno za závažný přestupek vůči akademické etice. Požadavek na odkazování na zdroje se týká i našich vlastních starších textů, které využíváme v textu pozdějším. Pokud bychom přebírali celé části našich dřívějších textů bez řádného odkazování, dopustili bychom se *autoplagiátorství*. Samozřejmě můžeme publikovat dílčí výsledky jednoho výzkumu ve více publikacích. Každá

z těchto publikací si však musí zachovat originalitu, jednotlivé texty se musí lišit výzkumným cílem a v odpovídající míře i strukturou a obsahem. Používáme-li naše starší texty, měli bychom na ně odkazovat, na druhou stranu přehnaná a neodůvodněná citace vlastních děl, které nesouvisí s tématem a s cílem práce, je nevhodná.

Odkazy na literaturu vkládáme do textu také v okamžiku, kdy přímo či nepřímo odkazujeme na dosavadní literaturu. Například pokud v textu odkazujeme na „tvrzení některých autorů“ nebo „postuláty realistické teorie“, měli bychom doplnit odkazy na nejznámější díla, ve kterých se zmíněná tvrzení či postuláty objevují. Zdroj bychom měli uvádět i pokud pracujeme s faktografickými informacemi a daty, pokud se zrovna nejedná o všeobecně známá fakta.

Vraťme se ale k závěrečnému seznamu zdrojů. Seznam zdrojů by měl zahrnovat jak prameny sekundární (akademické zdroje), tak primární (rozlišení primární a sekundární zdroje viz kapitola Výzkumný rámec a jeho prvky – část věnovaná vymezení dat). Doporučujeme rozdělit seznam zdrojů do dvou kategorií: literatura (sekundární zdroje) a dokumenty (primární zdroje různých typů). Zdroje by měly být dostatečným způsobem identifikovány pomocí tzv. *bibliografického záznamu*. Ten by měl obsahovat zejména údaje o autorovi (osoba či organizace), název, rok vydání, místo vydání a vydavatel. Pomocí bibliografického záznamu musíme identifikovat všechny sekundární zdroje i zdroje primární, včetně těch, které jsme sami sesbírali (například rozhovory). Identifikační údaje uvádíme u tištěných zdrojů i u elektronických, které jsme stáhli z internetu. Samotné URL nebo pouhý název internetového serveru nestačí – je třeba identifikovat konkrétní dokument, se kterým jsme pracovali.

Není úkolem této knihy diskutovat konkrétní podobu odkazů a seznamu literatury – požadavky kladené na jejich technické provedení se liší podle disciplíny, podle zvyklostí vědeckého pracoviště nebo nakladatelství, u kterého chceme svoji knihu či odborný článek publikovat. Z těch nejznámějších a nejpoužívanějších můžeme zmínit tzv. harvardský styl (viz Anglia Ruskin University 2015) použitý i v této knize nebo mezinárodní normu ČSN EN ISO 690 (Viernátová – Skůpa 2011). Bohužel jednotná citační norma neexistuje a jednotlivé univerzity a nakladatelství často z historických důvodů používají vlastní citační normu se specifickými pravidly pro odkazování a seznam literatury. Při práci se zdroji a s formátováním odkazů a seznamu zdrojů podle nejrůznějších citačních norem můžeme využít specializovaný software – tzv. citační manažery.

14.3. **Standardy výzkumu**

Na závěr naší knihy se budeme krátce věnovat standardům výzkumu, které bychom měli v průběhu výzkumu respektovat a podle kterých bude i náš výsledný text posuzován. Rozdíl mezi interpretativním a vysvětlujícím výzkumem, který jsme nastínili v první kapitole naší knihy, se promítá i do standardů, které vedou náš výzkum a podle nichž posuzujeme kvalitu výzkumu druhých. Identifikace a uplatňování metodologických standardů patří k nejkomplikovanějším otázkám výzkumné praxe. K jejímu uchopení použijme Aristotelovy pojmy poznání (epistémé), dovednosti (techné) a praktického poznání (fronésis) (Aristotelés 1996; Drulák 2008b,c). Zatímco *poznání* představuje teoretickou znalost rozvíjenou a předávanou rozumovou argumentací (např. euklidovská geometrie vyvozující své závěry z jasných axiomů), *dovednost* odkazuje ke schopnosti vytvářet a aplikovat obecné principy znalosti (např. tesařova dovednost se opírá o znalost geometrie). Dovednost nemůžeme získat pouze rozvažováním, je k tomu třeba opakovaného použití v praxi. Metodologie a metody mají částečně povahu dovedností a můžeme si je osvojit pouze praxí. Na jejich použití se rovněž vztahují zvláštnosti *praktického poznání* (fronésis), které také nelze formalizovat do podoby bezprostředně aplikovatelných pravd, principů či pravidel. Praktické poznání se

sice opírá o určitá pravidla, jako když například soudce rozhoduje soudní při, neobejde se však bez vyzrálosti vycházející z předchozích zkušeností. Standardy výzkumu proto zůstávají do určité míry nevyslovené. Nelze je vyslovit v podobě, v níž by se daly bez dalšího aplikovat.

Ačkoliv nelze jasně stanovit kritéria, podle nichž se posuzuje kvalita výzkumu, lze identifikovat určité obecné standardy, které bychom měli při svém výzkumu respektovat a podle kterých bude náš výzkum posuzován. Při realizaci našeho výzkumu a při prezentaci jeho závěrů si musíme uvědomit, že důraz, který budou posuzovatelé klást na jednotlivé standardy, se bude lišit podle jejich epistemologické pozice (Drulák 2008b). Vysvětlující výzkum do značné míry přebírá standardy přírodních věd. Kvalita výzkumu je proto posuzována co do jeho platnosti (zejména vnější a vnitřní platnost) a spolehlivosti (Gray 2004: 90-94). Po určitých úpravách ale můžeme kritéria platnosti a spolehlivosti vztáhnout i vůči interpretativnímu výzkumu. Z níže uvedených standardů jsou pro interpretativní výzkum relevantní například vnitřní platnost, konstrukční platnost, vnitřní konsistentnost či spolehlivost posuzovatele a jeho schopnost sebereflexe. Konečně kritický výzkum bude klást důraz na etické aspekty výzkumu: respekt ke zkoumaným subjektům, schopnost reflektovat naši vlastní pozici vůči předmětu výzkumu (sebereflexe) a schopnost vnímat potřeby a problémy společnosti, pro kterou píšeme a o které píšeme.

14.3.1. Platnost

Platnost (validity) se týká otázky, zda jsme naplnili deklarované výzkumné cíle a zda jsme skutečně zkoumali to, co jsme zkoumat chtěli. To může znít celkem banálně, nicméně často se stává, že důsledkem chybně zvolené metody či jiné operacionalizační chyby sbíráme data, která sice mohou být zajímavá, ale přímo se netýkají zkoumané otázky. Rozlišujeme několik druhů platnosti.

Vnitřní platnost (internal validity) se týká kvality, s níž je prokázán kauzální vztah mezi nezávislou a závislou proměnnou (vysvětlující výzkum), respektive věrohodnost a smysluplnost našich závěrů (interpretativní výzkum). Adjektivem *vnitřní* máme na mysli věrohodnost závěrů týkajících se námi zkoumaného případu (výběru případů) (Gerring 2007). Podařilo se nám v rámci námi zkoumaných případů věrohodně prokázat vztah mezi závislou a nezávislou proměnnou? Reflektovali jsme alternativní hypotézy (kontrolní proměnné)? Nakolik jsou získané výsledky (ne)zkresleny nežádoucími vlivy? Dávají závěry naší studie smysl? Jsou naše závěry přesvědčivé pro naše čtenáře (Miles – Huberman 1994: 278-279)? Odpovídají použité metodologické postupy praxi oboru respektive jsou odchylky od této praxe odůvodnitelné v rámci uznávaných představ o povaze výzkumu v daném oboru?

Vnější platnost (external validity) hodnotí, do jaké míry jsou vyzkoumané závěry zobecnitelné na další případy a do jaké míry se týkají pouze zkoumaného případu (případů). Umožňuje nám velikost výběrového souboru a způsob jeho sestavení zobecnit závěry naší studie na celou populaci? Jaké jsou hranice zobecnitelnosti? Na kterou skupinu případů lze závěry našeho výzkumu zobecnit (Miles – Huberman 1994: 279)?

Kritériová platnost (criterion validity) porovnává výsledky měření určitého konceptu se stávajícími uznávanými kritérii. Odráží způsob a výsledky našeho měření známá, ověřená a zažitá kritéria měření zmíněného konceptu? Odpovídá operacionalizace konceptů dosavadní praxi oboru? Odpovídá výsledek našeho měření jiným měřením stejného konceptu nebo fenoménu?

Konstrukční platnost (construct validity) se bezprostředně týká kvality operacionalizace, tedy převodu abstraktního konceptu do podoby měřitelných proměnných. Reprezentuje zvolená

proměnná (indikátor) námi zkoumaný abstraktní koncept? Nebylo by lepší měřit abstraktní koncept jiným způsobem – jinou proměnnou (indikátorem)? Měříme to, co jsme chtěli měřit? *Předpovědní platnost* (predictive validity) hodnotí kvalitu předpovědi budoucího vývoje závislé proměnné na základě změn proměnné nezávislé. Odpovídají hodnoty proměnných, které vygeneruje teoretický model, hodnotám skutečně naměřeným v budoucnosti?

14.3.2. Spolehlivost

Spolehlivost (reliability) hodnotí konsistentnost opakovaných měření a vyhodnocování dat. Pokud je výzkumný nástroj spolehlivý, měl by stejná data vyhodnocovat stále stejně bez ohledu na to, kdo, kdy a jak ho používá. Spolehlivost můžeme do značné míry ztotožnit s replikovatelností. *Replikovatelnost* znamená, že výzkumné postupy musí být dostatečně jasné a transparentní, aby kdokoliv podle nich mohl náš výzkum zopakovat. Platí, že každý by měl mít možnost zopakovat výzkumný postup jakéhokoli výzkumu a v ideálním případě se dobrat stejných výsledků. Pokud by jiný badatel náš výzkum zopakoval, pokud by použil naše postupy a pravidla pro sběr, analýzu a interpretaci dat, měl by v ideálním případě dospět ke stejným výsledkům. Spolehlivost je důležitým standardem vysvětlujícího výzkumu. Při analýze kvantitativních dat můžeme dokonce spolehlivost vyjádřit koeficientem vycházejícím z korelace mezi oběma měřeními či výsledky testů. Spolehlivost můžeme do určité míry vztáhnout i na interpretativní či kritický výzkum. Vysvětlující výzkum se vyznačuje lepší replikovatelností než výzkum interpretativní, což ovšem neznamená, že by interpretativní výzkum měl na toto kritérium zcela rezignovat. I v případě, kdy naše data nejsou kvantifikována do podoby přesně měřitelných proměnných, bychom měli usilovat o to, aby byl náš výzkum replikovatelný. Podobně jako platnost, i spolehlivost má několik dimenzí.

Stabilita (stability) hodnotí konsistentnost opakovaných měření a zpracování dat. Získali bychom při opakovaném použití našich výzkumných nástrojů na stejný výběrový soubor stále stejné výsledky? Například dotazníkové šetření téže skupiny provedené jednou v pondělí a jednou v pátek by mělo při nezměněných vnějších podmínkách poskytnout stejná data.

Vnitřní konsistentnost (internal consistency) se věnuje konsistentnosti a homogenitě mezi dílčími částmi našeho výzkumu, výzkumného rámce či použitého metodického nástroje (například dotazníku). Metodický nástroj (dotazník) je vnitřně konzistentní, pokud jeho jednotlivé části (otázky) dávají konzistentní výsledky a konzistentně měří stejný koncept či fenomén. Výzkum (výzkumný rámec) jako celek je vnitřně konzistentní, pokud jsou jeho dílčí části ve vzájemném souladu.

Spolehlivost mezi posuzovateli (inter-coder reliability / inter-judge reliability) hodnotí, do jaké míry se dva výzkumníci používající stejný metodický nástroj na stejných datech shodnou na interpretaci dat (na výsledcích). Shodnou se dva výzkumníci, používající naši operacionalizaci abstraktních konceptů, na kategorizaci pozorovaných případů? Přiřadili kódovači analyzující shodné kódovací jednotky těmto kódovacím jednotkám shodné kategorie (viz kapitola věnovaná obsahové analýze)? Je náš výzkumný rámec natolik jasný, aby jiní výzkumníci postupující podle našeho výzkumného rámce dospěli ke stejné interpretaci dat a tedy ke stejným výsledkům?

14.3.3. Etika

Výzkum by měl splňovat i určité etické standardy jednak v průběhu práce se zkoumanými osobami, jednak při zpracování a interpretaci získaných dat. Etické aspekty výzkumu nabývají

na důležitosti, zvláště pokud jsou zkoumanými případy jedinci (spíše než státy) a / nebo pokud zpracováváme neagregovaná data několika málo osob.

V první řadě zachováváme *otevřenost* a zkoumané osoby informujeme o cílech a průběhu našeho výzkumu. Skrytý výzkum, kdy před zkoumanými osobami skryjeme naši skutečnou identitu a / nebo skutečný cíl a účel našeho výzkumu, bychom měli provádět pouze v odůvodněných případech, kdy by plná otevřenost mohla ohrozit cíle našeho výzkumu (viz kapitola věnovaná etnografii). V takovém případě informujeme zkoumané osoby dodatečným způsobem, jakmile to bude možné.

Měli bychom zachovávat *respekt* ke zkoumaným subjektům, zejména k jejich právu na soukromí. Soukromí zkoumaných osob musíme chránit zejména při skrytém výzkumu (viz výše). Při sběru dat (dotazníky, rozhovory) bychom si měli se zkoumanou osobou předem dohodnout míru anonymizace. Pokud zkoumaná osoba nedala souhlas s odkrytím identity a hrozí nebezpečí identifikace, měli bychom ji o tomto riziku informovat a vynechat nebo dokonce pozměnit osobní údaje. S výsledky výzkumu bychom měli nakládat citlivě. Výzkum by neměl v žádném případě ohrozit nebo dokonce poškodit zkoumané subjekt fyzicky, psychicky či sociálně, stejně tak by neměl narušit jejich důstojnost (Reichel 2009: 177-178).

Při plánování výzkumu a při samotném zpracování a interpretaci dat si zachováváme dostatečnou míru *sebereflexe*. Smysl sebereflexe se může lišit podle jednotlivých metodologií (a jejich epistemologických pozic). V rámci vysvětlujícího výzkumu většinou skrze sebereflexi usilujeme o maximální *objektivitu* (hodnotovou nestrannost a nezávislost) (Miles – Huberman 1994: 278). Měli bychom se zbavit předsudků vůči předmětu výzkumu a přijímat ho s otevřeností. Při výzkumu (při sběru a zpracování dat a při interpretaci výsledků výzkumu) se oprostíme od našich hodnotových pozic a habituálního ukotvení tak, aby neovlivnily náš výzkum. Zachováváme si nezávislost, protože naším úkolem není hájit zájmy zadavatelů a ani zkoumaných osob (Reichel 2009: 176). Pokud se nám těmito požadavky na objektivitu nepodaří plně dostat, měli bychom o tom informovat čtenáře. Deklarovaná hodnotová strannost a závislost je potom v rámci pozitivistického kánonu vnímána jako přiznaná vada výzkumu.

Naopak v rámci interpretativního a zejména pak kritického výzkumu se snažíme vědomě a výslovně uznat naše hodnotové a habituální zakotvení, které se nutně promítá do naší výzkumné práce, aniž bychom se snažili je překonávat. V rámci interpretativního výzkumu nám naše hodnotové a habituální zakotvení ve zkoumané společnosti může pomoci ve snaze o rekonstrukci sdílených významů, které jednotlivci a skupiny přisuzují realitě. Kritický výzkum, jehož smyslem je *reflexe* problémů zkoumaného společenství, obhajoba jejich zájmů a potažmo širší společenská změna, je hodnotová strannost a vazba na zkoumané společenství žádoucí a očekávaná.

Literatura

Anglia Ruskin University (2015): Guide to the Harvard Style of Referencing. Cambridge:

Anglia Ruskin University,

<http://libweb.anglia.ac.uk/referencing/files/Harvard_referencing_2015.pdf>.

Biernátová, Olga – Skůpa, Jan (2011): *Bibliografické odkazy a citace dokumentů dle ČSN ISO 690 (01 0197) platné od 1. dubna 2011*. Citace.com, <<http://www.citace.com/CSN-ISO-690.pdf>>.

- Reichel, Jiří (2009): *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada Publishing.
- Novák, Miroslav a kol. (2011): *Úvod do studia politiky*. Praha: SLON
- Gerring, John (2007): *Case Study Research: Principles and Practices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kincheloe, Joe L. – McLaren, Peter (2005): Rethinking Critical Theory and Qualitative Research. In: Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. (eds): *The Sage Handbook of Qualitative Research*. London: Sage, s. 303-342
- Miles, Matthew B. – Huberman, A. Michael (1994): *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. London: Sage.
- Barša, Pavel a Ondřej Císař. 2008. *Anarchie a řád ve světové politice*. Praha: Portál.
- Císař, Ondřej. 2010. „Externally-Sponsored Contention: The Channelling of Environmental Movement Organisations in the Czech Republic after the Fall of Communism.“ *Environmental Politics* 19(5): 736-755.
- Della Porta, Donatella a Michael Keating. 2008. „How Many Approaches in the Social Sciences? An Epistemological Introduction.“ In *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, eds. Donatella Della Porta a Michael Keating. Cambridge: Cambridge University Press, 19-39.
- Della Porta, Donatella. 2008. “Comparative Analysis: Case-Oriented versus Variable-Oriented Research.” In *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, eds. Donatella Della Porta a Michael Keating. Cambridge: Cambridge University Press, 198-222.
- Hollis, Martin a Steve Smith. 2000. *Mezinárodní vztahy: výklad a porozumění* (Explaining and Understanding International Relations). Brno: CDK.
- Oakeshott, Michael. 1933. *Experience and Its Modes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ragin, Charles, C. 1987. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley, Los Angeles, London: UC Press.
- Schwarz-Shea, Peregrine a Dvora Yanow. 2012. *Interpretive Research Design*. New York a London: Routledge.
- Winch, Peter. 2004. *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: CDK.